ВІТЧИЗНА

10 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

У номері галерея письменницьких портретів миколаївського художника М. Рясянського

Олександр Ільченко

Іван Драч

Віль Гримич

Головний редактор ОЛЕКСАНДР ГЛУШКО

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ІВАН ВЛАСЕНКО, ОЛЕСЬ ГОНЧАР, СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК, ІВАН ДРАЧ, ФЕДІР ЗУБАНИЧ, СВІТЛАНА ЙОВЕНКО, ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО, МИКОЛА КРАВЧУК, АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ (відповідальний секретар), ОЛЕКСАНДР ЛЕВАДА, ІГОР МАЛИШЕВСЬКИЙ (заст. головного редактора), БОРИС ОЛІЙНИК, ВОЛОДИМИР ПАНЧЕНКО, НАТАЛЯ ЧЕРЧЕНКО, ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК, ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

ВІТЧИЗНА 10

ЖОВТЕНЬ 1989

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

· КИЇВ · ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИХОДИТЬ З [illegible] РОКУ

В номері

Поезія

2

МАТУШЕК ОЛЕНА.
Невидимий оркестр.

8

Дебют у «Вітчизні»
НЕБОРАК ВІКТОР.
Земля,
тобі наймення відома.

Післямова
Миколи Рябчука.

15

АНДРІЙ
КРИЖАНІВСЬКИЙ.
Прощання на Берковцях.

Проза

16

МАЛИШЕВСЬКИЙ
ІГОР.
Контрудар.
Роман.

93

ВЕРНИГОРА
ЛЕОНІД.
Та й пішло за водою

100

АНДРІЯШИК РОМАН.
Сторонець.
Роман.
Закінчення.

Публіцистика

159

КОВАЛЬ ВІКТОР.
Тінь свастики.
Закінчення.

Критика

168

ЗАБУЖКО ОКСАНА.
Дві культури.
Закінчення.

182

КОРДУН ВІКТОР.
Любов життю тотожна.

187

ГРУШЕВСЬКИЙ
МИХАЙЛО.
Історія
української козаччини.
Продовження.

206

Наш виставочний стенд
КРЕМІНЬ ДМИТРО.
Подвійне коло пам'яті.

© «Вітчизна», 1989

ОЛЕНА МАТУШЕК

невидимий оркестр

АКВАРЕЛЬ НАДІЇ

І сірі кольори,
І відблиски червоні,
І відчай ув очах,
І стиснуті вуста...
Іще летять кудись
Надій безумні коні...
Куди ж вони летять?
Не знаю, не питай...

Іще туман, туман —
Ні поночі, ні ясно,
Іще дурман, дурман
Вчорашніх оп'янінь...
Уже комусь — «ніяк»,
Іще комусь — «прекрасно»
І невідомість для
Наступних поколінь.

Іще кудись бредуть
Затінені печалі,
Ще опадають десь
Зів'ялі словеса...
А де шукати нам
Загублені причали?
А де нам віднайти
Загаслі небеса?

Бо тільки — сірий тон,
І відблиски червоні.
І там, далеко, між
Задимлених заграв —
Чи марші стройові,
Чи марші похоронні
Невидимий оркестр
Усе ще гра і гра...

ЛОТОВА ЛЕГЕНДА

А казали ж боги,
А казали ж бо — не озирайтесь!
А боги — вони знають,
Що можна робить, а що ні.
Краще квітесь, карайтесь,
Мовчіть, тільки не намагайтесь
Прочитать письмена
На забризканій кров'ю стіні.

Ну, а ми озирнулись,
Зневаживши всі заборони,
Ми на обрії райські
Наважились погляд звести
І побачили — трупи і трони,
Лиш трупи і трони
І ніяких означень
Божественної висоти.

І збулося прокляття!
Єдина ціна за прозріння —
Заніміле навіки
Під поглядом пильним доби
Наше прокляте богом,
Осліпле від правд покоління,
У минуле обернуті
Наших душ
            соляні
                        стовпи.

ПОГЛЯД

В однім кутку сокира та ікона,
В однім краю — і плач, і божий спів...
Що ж ти мовчиш, ошукана Мадонно,
Невже й тобі уже забракло слів?

Кому ти віддала на муки сина,
Кого хотіла тим порятувать,
Тих нелюдів, у котрих влада й сила
І лиш одне уміння — розпинать?

А потім — кров не змивши із долоні,
У ситості, у фальші й німоті,
Не чуючи стогнання і прокльонів,
Вчорашні жертви зводить у святі,

І ставить свічку. І поклони бити,
І хрест ліпить во плоті восковій,
І вчити нас, як ближнього любити,
І що таке на ділі «не убий!»

І ми вчимось, засліплені, затяті,
І погляду не зводим до небес.
А то б уже побачили розп'яття,
Оглухли б від облесливих словес.

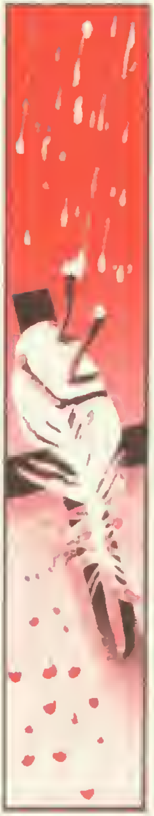

І, спокою не маючи до скону,
Наважилися б врешті запитать:
Допоки ж нам сокири та ікони
В однім кутку — о господи! —
тримать?..

ПЕРЕДЧУТТЯ

Вони ще прийдуть, прийдуть,
прийдуть,
Вони іще покличуть нас
І всі свої нетлінні кривди
Обернуть на каральний час.

Обернуть золото на попіл,
Обернуть попіл на хрести
І крізь ряди убитих потай
Примусять ті хрести нести.

Примусять бути, чути, бачить,
Примусять пережити знов
Безумні дні,
Безумні плáчі,
Безумну безневинну кров.

Бо всі роки — допоки світла,
Допоки ми собі жили,
Вони, німі, безгласі свідки,
При нас — невидимо — були.

Все бачили. І не прощали,
І не простять уже повік
За те, що — не німі — мовчали,
Неправдам загубивши лік.

І продавали,
Й продавались.
І все дощенту продали.
І з фарисеями братались,
І фарисеями були.

Так буде, як ніколи зроду,
Мов суд господній, буде це:
ІСТОРІЯ МОГО НАРОДУ
КРИВАВЕ ПІДВЕДЕ ЛИЦЕ.

ВАРІАЦІЯ НА ТЕМУ ОДНІЄЇ ВІДОМОЇ КАЗКИ

Не читай, моя донечко,
Казки сумної цієї.
Не ридай, моя донечко,
Над голубою труною,
Не журись, моя донечко,
Принц порятує її...
Ну, а хто, моя донечко,
Нас порятує з тобою?

Не бери, моя донечко,
Яблучко це наливне.

Не гризи його, донечко,
Жадібно і соковито,
Бо не тим воно, донечко,
Смаком живильним смачне
І не тим воно, донечко,
Соком солодким налите.

Як у мертвому царстві —
Усе зачароване тут:
І сади, і лани, і баштани,
І ріки, і небо,
Між невидимих тіней
Мільярдноубивчих отрут
Не знайти, моя донечко,
Яблучко чисте для тебе.

Я не знаю,
Ізвідки чекати рятунку
І як,
Я не знаю,
Наказом всевишнім яким повернути
Хлібу хлібний,
А яблуку яблучний смак,
А водичці водичний,
Джерельний, живий, безотрутний.

І до кого волати
У цім летаргійному сні,
І кому нагадати,
Чиєї ми матері діти?..
...Як покотяться всесвітом
Яблука ці наливні,
То вже нікому буде
Заснулу царівну будити.

ЖЕРТВА

> Півтори тисячі бездомних собак — такий щомісячний план для сумнозвісних собаколовних «будок».

Тисячу сто двадцяте,
Миршаве цуценя,
Як тебе порятувати
Посеред білого дня,
Посеред білої смути,
Посеред чорних ночей,
Як тебе відвернути
Від всевидючих очей?
Тисячу сто двадцяте —
Звідки могло ти знать:
Треба триматись хати,
Треба уміть гулять,
Треба уміти жити,
Щоби подужать вплав
Всепоглинаюче — з в і т и,
Всененаситне — п л а н...
Тисячу сто двадцяте,
Вчора ж — маля іще...

Кинусь тебе шукати
Під проливним дощем,
Буду когось молити,
Тільки зупинить жест:
Люди, дерева, квіти —
Кожному свій реєстр...
Чуєш, моє кудлате,
Чуєш, моє живе?..
Хтось на моїх утратах
Премію наживе,
Буде їм честь і слава,
Все у них буде в строк...
...На потолочених травах —
Кинутий поводок...

●

Не так люблю.
Люблю не того,
Мов свічечка — себе палю,
Клену усіх чортів і бога,
Та тільки... все одно люблю.

Молитви не допомагають,
Прокльони сили не дають,
Бо не рятують, не вертають
Пропащу душеньку мою.

Хоч знаю — що люблю не того,
Хоч знаю — що не так люблю...
І ця любов — немов дорога,
Яка у прірви на краю.

●

Як плаче душа
За немовленим словом,
Як шарпко шукає
В любові основу.
Як рветься на волю
З усталених рамок,
Лишаючи в грудях
Чи серце, чи рану...
О, як ми буденності
Крушимо скелю!
Нас відчай шуканнями
Закаруселює,
Себе підминаєм,
Не тих обіймаєм,
В фальшивих обіймах
Фальшиво згоряєм...
А потім...
А потім збираємо попіл.
І вірим у слово —
Зневірене — потай...
На пам'ять лягають
То зблиски,
То тіні.
Від свята гріха —
До печалі сумління...

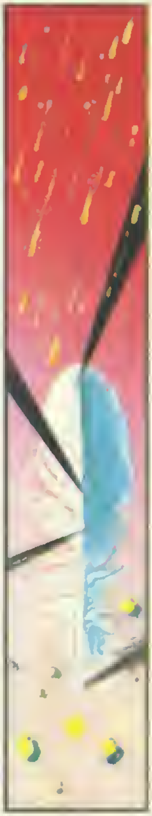

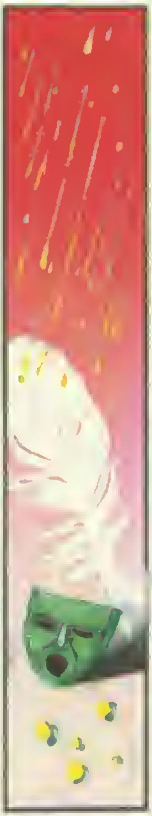

Мал. В. Кузьменка

На те аоно й коло —
Ні анраатнсь, ні розімкнуть,
На те аона й мука —
Щоб аічно по колу кружнти...
Скажи мені, як
Обмннути рокоааиу путь,
Абн я без тебе
Зуміла на саіті прожнтн?

Аби я не знала
Ні рук твоїх, ані очей,
Абн я забула
Усе, що пройшло поміж иамн?..
Скажн мені, де
Та ріка забуаания тече
З такими ансокими —
Аж до иебес — берегамн?

О, ті небеса
Я б подужала переплисти,
Я б з тої ріки
Напнлась рятіаної отрути...
...На те аона й мука,
Абн її аічно нести,
На те аоно й коло —
Ні анраатнсь, ні розімкиутн.

●

А я ж її — з коріиним, із корінням!
А я ж її — дощенту, до осиоа,
Оцю пекучу
І оцю полиину,
Оцю терноау прокляту любоа!

Ні сліду, ні знаку, ні нааіть тіні —
Спалити асе,
А попіл — розтрусить!..
А я ж її — з корінням, із корінням!..
...То що ж тоді,
То що ж тоді болить?..

●

Колн заільняється душа
Від вигадок усіх щаслианх,
Коли і сліа палюча злиаа
Вогню уже не аоскреша,
Коли солодке божеаілля
Так несподіаано мина
І ти стаєш одразу аільним
Від асіх ілюзій і оман,—
Тоді, спіткнуашись об свободу
Думок, і прагнень, і проклять,
Не знатимеш — собі иа подна —
Чи то радіти,
Чи рндать...

ВІКТОР НЕБОРАК

ДЕБЮТ У «ВІТЧИЗНІ»

Земля, тобі найменш відома

МЕТРО. ВЕРСІЇ

...Нарешті ти у ритм втрапляєш, волоцюго.

Вагонна шиба — це екран. Ти режисер на фестивалі в Каннах.
Це дійство між зупинками «Жовтнева» — «Більшовик» ледь-ледь
витримує напругу
гумових м'язів, волокна очей, рук магнетичних, схованих
ножів, книжок промінних, пальців дерев'яних.

Отож — це зал, вважай, всі глядачі — актори.
Але кут зору лиш тобі відомий, пане режисере.
Вдивляєшся у них, своїх сучасників миттєвих,
випадкових подорожніх, ззовні свище море,
підземний вітер, ти на вістрі, а у вістрі кінокамери очей
фіксують мить твоєї ери!
Ну що за дія? Всі вони стовпи втрамбовані, хапальні-руки
зафіксовані, що це за дія?
Так ситуація — ще не сюжет, але ніхто зі знуджених в час
руху зали не покине —
баби із тлумками і клунками, робітники порепані, студенти
законспечені, розпечені уста
навпроти кличуть Вія!..
А було б гарно, якби в шибах — замість відображень —
засвітилися рок-ролики, на кожен 2 чи й 3 хвилини.

Можливий інший погляд. Уяви собі — цей поїзд безконечний.
Нема зупинок, уяви собі, це час, вагон — це день чи тиждень,
рік, десятиліття...

Супутник твій, той, що натис на тебе поглядом, тобі найменш
знайомий, сміх твій недоречний,
хоч погляд знято і стіна росте, тебе не зрозуміли, все,
хоч і ні слова, кам'яніє підборіддя.
Ти знаєш дещо про Гомера, про Христа, калатає середньовіччя
ззаду кістяками.
Про Леонардо ти читав у Фрейда, уяви собі вагон, в якого
впхали Ренесанс.
Ти знаєш сотні прізвищ, географії епох і монологи героїчні,
хоч твоя земля тобі найменш відома, мчиш крізь неї,
ти у ній без тями.
Тебе цікавить — що в наступному вагоні? (Може, він порожній?)
Чи там усі брати і сестри? Чи є ми там?
Чи вже немає нас?

◘

Людина у полоні фарб —
портрет, що сам себе малює.
Як пензель, промінь «алілуя».
В глибинах лісу зблисне скарб.
Іде. І німб немов магніт.
Прозоре тіло переходить
із грані в грань, і скло холодить,
і третій вимір наче лід.
І ти собі говориш «ти» —
ти симетричний до проміння,
а маєш тіло, як каміння,
і лабіринти самоти,
шукаєш пам'ять, може, дух,
малієш у склепіннях грудня,
душа, безмежна, всемогутня,
ти губиш божий зір і слух
у геометрії речей,
в потоках чорного заліза
ти — шафа, крісло, ти — валіза,
ти — паливо, ти — для печей.
І Глас рече — НІЩО ЄСИ!
...А ми хотіли чути Баха,
ми небесам
вернули
птаха!
— Не спалюй наші голоси!

ЛІТАЮЧА ГОЛОВА. ВИРОБНИЧИЙ АВТОПОРТРЕТ

...А голову літаючу монтують за подобою моєю в шахті.
Бригада упріла в комбінезонах тарабанить триметровий ніс.
У ніздрях феєрверки, і дроти, і серпантини, два гучномовці
зяють вниз —
мій ніс масивний, хлопський, ніс монументальний — де там
різній шляхті...
В каркас триповерховий сектор управління опускають краном,
а мозок перетворено на важелі, педалі і кермо.
Чоло моє — напнутий алюміній — варять «металісти», трохи
вниз дамо —
повіки там ладують і під'єднують електрику очам-екранам.
Ще кілька слів про рот — дияволів десяток пре щелепу,
розлізся в ній слимак-гігант, брехун бундючний, его мосць — язик,

його чатують зуби і ні разу не пломбовані, язик як сплячий бик —
дві анаконди стулені його ховають, щоб не вскочив у халепу.
Ось вуха припасовують, клепають шкіру, стики зварюють —
і ревище, і спека...
Вмикає полум'я у соплах інженер-люципер-лицедій.
Я у скафандрі, я прощаюсь, «ну, поїхали», я лізу в мозок свій.
На старт збігається дивитися півпекла.

▣

Вона піднімається, як голова,
відрубана голова волоцюги,
вона промовляє уперше, і вдруге,
і втретє свої потойбічні слова:
Я ЛІТАЮЧА ГОЛОВА.
Над юрмищем площі навнсло навкіс
її всевидюще летюче барокко,
кров гусне в повітрі, розчахнутий зріз
тінь відкидає, важку і глибоку:
Я ЛІТАЮЧА ГОЛОВА.
Сокира невидима в місто ввійшла,
стягнули з помостів тіла безголові,
роззяви напились дешевої крові.
Та зішкребе слід іржавий з чола
ПРИВИД
ЛІТАЮЧА ГОЛОВА!
Жереш мелодрами телевізійні —
ти розглядаєш драконів за склом!
Стіну тобі проламає чолом
ожила куля з «Оркестру» Фелліні —
Я ЛІТАЮЧА ГОЛОВА!
Запам'ятай — не сховатись ніде —
площа приходить у схови, площа!
Бруківку темну свято полоще,
і в небеса Ренесансу гряде
МАСКА — ЛІТАЮЧА ГОЛОВА
Я ЛІТАЮЧА ГОЛОВА
ЯГОЛО ВАЛІ ТАЮЧА
ЯГО ЛОВАЛІТА
ЮЧА ГОЛО ВАЯ
ЧАГОЛО... Ю... АЯ...
...АО...А...О...

ВЕЧЕРЯ

нас було семеро
за одним столом
у порожній вареничній

листя опускалося на дно туману

нас було семеро
мовчазних і балакучих
друзів і випадкових подорожніх
живих і покійників

кожний був у своєму часі
кожний мав своє вікно у світ
у кожного було своє сприймання
їжі

художник-студент
художник-випускник що збирався до війська
художник-сюрреаліст з довжелезним волоссям
ударник рок-групи з розмальованим лобом
клавішник цієї ж групи
я
і дівчина яка мені подобається

кожний сидів над своєю тарілкою
і час від часу висловлював якусь думку

Андрій виявляв що час закурити
Петро відраховував дні до армії
Дем їв вареники
Анрі реготав
Юрко вареники критикував
я їх відстоював і поглядав на дівчину
яка мені подобається
вона ж розглядала
кожного з нас

волосся її було золотисте
очі її були кольору ночі
я б її цілував у суничні губи
я б її полюбив
якби не вареники з сиром

ЯНІВСЬКИЙ ЦВИНТАР

Ми персонажі «Одіссеї», що потрапили у викривлені кола.
Поема — небо без кінця, а небо — дерево життя, життя записано
у русі неба і малюнка ліній.
Події, катастрофи, почуття, як і рядки гекзаметра, нетлінні.
Вони, як море, набувають інших значень — ніч камінна, пустка гола.

Труну фатальну опускають, заблукав хтось в розгалуженні сюжету.
Та це сторінка в книзі, чиста і прекрасна.
Напам'ять вивчи, мить пробудження, вона летить незгасна,
і папороті квіт рука легка кладе в долоню мертвому поету.

Він поряд. Голос птиць, розкручені дерева
вростають в сонце, множаться обличчя, у проваллі місяць чорний.
Оркестра древня, струхлявіла дме натужно в труби і валторни,
коли твоя сучасниця сліпа бабуня рве траву в зеленій Книзі Лева.

МОНОЛОГ З ПСЯЧОГО ПРИВОДУ

Тіло покійного було знайдене у рові посеред подвір'я підвішеним на цепу і закопане за городом.

Джульбарс повісився, самовбивця-пес.
Душу Джульбарса поженуть з небес.
Там йому скажуть: не здох як слід!
Там його підважать під хвіст і під...

Джульбарс повісився на цепу вночі.
Справжнє кіно нонче — щурі глядачі —
і зітхання, і залицяння,
і завивання, і злягання.

Джульбарс повісився! Чуєте? — ви!
Ви читаєте «Листя трави»?
Маркеса? Борхеса? Гессе? «І цзіна»?
Джульбарс повісився — ось переміна.

Ти звешся поетом,
а він — собакою.
Тебе вірш гризе,
а його — ланцюг.
Ти станеш колись
професійним писакою,
а Джульбарс вибрав
не м'ясо, а дух!

Скільки можна на місяць брехати?
Скільки можна чекати зарплати?
Скільки можна зади ваші дерти?
— Вічно?
— До смерті!

(Що за професія шизофренічна
вік сторожити
курей і кіз
і проводжати їх на заріз...)

Пронизує землю і небеса
Сузір'я Пса!

МІСЬКИЙ БОГ ЕРОС

Варіація на тему «Каркопомних перевтілень»

Почнемо з вулиці. Очиці блакитно світяться в пітьмі м'якій фіата.
Хай буде червень. Тополиний пух торкається. Струм вечора —
повітряний. Мов камертон — дев'ята.
Сеанс останній детективу поглинає в синє світло тихі тіні.
Прозорі риби пропливають крізь будники, через зали, непомітні,
день тьмяніє в мерехтінні.
З пивниць середньовічних, де жаровні, кістяки, бездонні скрині,
схови джинсів, арбалети,
з мансард, що на деревах, на вершинах веж, на Місяці,
де золоті монети,
з пошарпаних вітрильників, млинів, і з дирижаблів, і вагонів,
як зі снів, забутих нами,
у вечір сходять завойовниці п'янкі з рослинними терпкими іменами.
Ти повертаєшся — зір зоряний — перлиниий зблиск — стріла пройшла.
Вона — пройшла. Вона — минулась.
Назустріч — ніч. Два джерела. Уста — пустеля. Два плоди
від погляду напнулись.
Ти обертаєшся. Пахучий слід. Овали два. І розріз прагне втрати.
В його вершину цілять котячі очі в глибині фіата.

Йдуть фурії зі струнними ногами.
Йдуть жриці, щойно пещені богами.
Школярки йдуть, несуть бездонні лона.
Гетери йдуть, їх пристрасть невгамовна.
Студентки йдуть — курс перший, другий, третій!
Коханки йдуть з майбутніх інтермедій —
художниці, акторки, танцівниці —
їх лиця накладаються на лиця,

змішалися їх вигини і вдачі...
Зелені очі світяться. Котячі...

На площі, де лише скульптури нерухомі, бо за мить до Слова
скам'яніли,—
імен бродіння, перелив рухливих форм, насіння закидає біле.
Ті імена, як пелюстки, заплющені, забуті словники рука гортає
мудра,
вивчає імена розчинені в природі древня Кама-Сутра.
Коли сплелися погляди, сповільнюється плин,
коли ім'я промовлено, забарвлюється голос:
«Трояндо, ти Кассандра!» В синь вечірню тане човен,
пелеліє лотос.
Тече проміння місячне у келихи, і кров засвічує очиці.
І місяць підмальований тіла читати у летючих вікнах вчиться.
Платівок чорні мушлі обертають в круговерті віддих ночі.
Засмоктують музичні хвилі, руки кубляться, вал лінеться.
Цей вир — уста жіночі.
Із сонячних затемнень чорних сходять джазові палкі саксофоністи —
їх зуби світяться, тіла їх матові, кров пурпурова, шоколадний
смак, тьмяніє місто.
Сіндбадові нащадки із шовків тонких школярок ваблять грою.
Ніч перша. Ти Шехерезада? Чорна кава. «PANASONI». Ось
поєднуються двоє.
Б'ють білі струми у твоє відкрите тіло.
Ти стогнеш. Ти згортаєш ніч невміло.
У лабіринт кохання входять підлітки сяйливі.
Їх очі сліпнуть, срібні горла, самогубці, їх волосся в теплій зливі.
Магнітофони час накручують, постелі шелестять, тіла
літають в літі.
Їм ефемерні відображені дівчата стегна пестять соковиті.
Той лабіринт у небесах, у снах, дзвінках, очах, алеях
і під'їздах —
жіноче тіло слоночіле і палке, пахке, сп'яніле тіло міста.
Очиці жовті сфінкса, сни диявола, примружені, за нами
чатують, душі палять, і втікають душі кажанами.
В кишенях темних пелеліють президенти паперові.
Скипають вина, вибухає скло, у парках запах крові.
Гвалтівники, коти підступні, зачаїлися з ножами-лазурами.

Закохані злітають.
Між деревами їх кришталеві храми.

КЛІТКА З ЛЕВОМ

Лев — той, що квіти крові випускає,
вусатий мопассан, гриваста смерть,—
красунь за грати подихом вдихає
і лиже животів їх ніжну твердь.

Волосся їх струмує крізь залізо,
їх стегна розсуваються, тремкі,
їх пальці в гриві, наче серед лісу
лякливі сарни, кралельки гіркі,

і кришталеві горла, і димливі
очиці, і рухливі язики...
Сплітається солодкий віддих в гриві.
Ревуть левиці. Блідиуть юнаки.

ВІРШІ ВІКТОРА НЕБОРАКА РОЗГЛЯДАЄ МИКОЛА РЯБЧУК

Хто він, цей молодий поет з екзотичним прізвищем — Неборак, поет, якого не дуже охоче друкують наші журнали, зате залюбки слухають не колективних і авторських вечорах, слухають навіть ті, хто вже й української мови гаразд не знає, та не знає й літератури, правду кажучи, теж, надійно перекривши собі всі шляхи до неї шкільними профанаціями Коцюбинського, Тичини, Бажана?.. Невже перед нами ще один профанатор, репродуцент сумнозвісного «малоросійського іміджу», що мародерствує на рештках культури, догоджаючи найневибагливішим смакам чи то «хахлацькими хохмами», примітивними віршованими «юморесками», чи то сльозливими зітханнями над козацькими могилами, шароварами і своїм власним босоногим дитинством?. Так ні ж бо: перед нами поезія найсучасніша і найвишуканіша, поезія, що прекрасно засвоїла найрізноманітніші культурологічні уроки — від розкішного метафоризму українського барокко і його «метафізичних» відгомонів у творчості сучасних молодих «герметиків» до авангардистських екзерцисів М. Семенка і пізніших спроб І. Драча та М. Саченка; поезія, що однаково вільно почувається і в стихії гротескно-пишномовної риторики, закучерявленої образності, і в стихії вуличного просторіччя, молодіжного жаргону, специфічного міського сленгу, що має поки що в Галичині українське забарвлення. Власне, цією унікальною широтою стильового діапазону В. Неборак, як мені здається, й зачаровує найрізношерстішу аудиторію: високочолі інтелектуали натхненно розпізнають культурологічні алюзії, щедро розсипані у цих поезіях, а доволі й виведені «на поверхню», у прямий текст — як такі собі «розпізнавальні знаки» мистецької освіченості й інтелігентності; апологети ж маскульту клюють тим часом на «свою», епатажно-задерикувату, провокуючу і н т о н а ц і ю, зухвалу, часом брутальну лексику, «пікантну» образність, загальну ексцентричність схованого за незліченними масками ліричного героя.

Хтось із критиків якось назвав це явище «рок-поезією», маючи на увазі, очевидь, не так популярні «зонги», написані львівським композитором Віктором Морозовим на тексти В. Неборака, як загалом «маскультівський» аспект цієї лірики, її незаперечну причетність до сучасної міської молодіжної субкультури. Гадаю, що навіть коли б поезія Неборака справді зводилася лише до цього аспекту, то й тоді вона б заслуговувала нашої найпильнішої уваги: досить згадати хоча б недавні виступи поета в одній «упряжці» з рок-групою «В.В.», коли очамрілі від важкого року тінейджери чи не вперше в житті слухали вірші (українською мовою! в Києві!) і навіть аплодували,— я не певен, що у нас знайдеться багато поетів, готових виступити перед т а к о ю аудиторією і не бути освистаними. . Звичайно, смаки молодих «металістів», хоч би якими масовими вони були, аж ніяк не слід вважати за орієнтир і критерій для будь-кого із поетів. Та в тому-то й річ, що В. Неборак зовсім на ці смаки й не орієнтується; схоже, що він взагалі не прагне нікому догоджати навпаки з легкістю незвичайною задирається він (у віршах) до кожного, підтюджує, іронізує. Ви вважаєте себе рафінованими інтелектуалами? — запитує він. Читаєте «Листя трави»? Марчеса? Борхеса? Гессе? «І цзіна«? (Мається на увазі давньокитайська «Книга перемін»). Так ось же вам: «Джульбарс повісився — ось переміна!«

І все-таки ця «неліхуліганська» поезія змушує себе слухати і читати, веде за собою, зачакловує й зачаровує. Чим? Чому?

Ключ до **явища** Неборакової поезії я особисто догледів у його розповіді про те, як після закінчення Львівського університету він прибув у Кербоніт Ворошиловградської області викладати українську мову й літературу в одному із шахтерських профтехучилищ. З першого ж уроку довелося пояснювати, що це за мова й література і навіщо вони потрібні. На щастя, молодий викладач не став патетично обурюватись і вергати громи на двадцятилітніх «перевертнів» і «невігласів», а жваво повів розмову про те, що хлопців цікавило по-справжньому: рок-ансамблі, диски, відеокасети, а також програми польського телебачення у Львові. Не читавши ще Дейла Карнегі, Віктор Неборак уже знав чи принаймні інтуїтивно здогадувався: зацікавити й переконати співрозмовника можна лише ставши на його точку зору, перейнявшись його інтересами, а інакше контакту просто не виникає, розмова двох глухонімих не переростає у діалог.

Поезія Віктора Неборака д і а л о г і ч н а. Діалогічна не в тому розумінні, що рясніє діалогами, як роман чи п'єса, а в тому, що внутрішньо відкрита до діалогу, готова прийняти, включити у свою систему будь-яку думку, не кажучи їй категоричного «ні», а лише «так, але...». Звідси багатоликість Неборакового ліричного героя, який ніколи й ніде не тотожний автору, а часом і діаметрально йому протилежний. Власне, вся поезія Неборака — це своєрідна «книга масок», де серед мінливих карнавальних личин лише зрідка-годи майне авторське обличчя, пролунає пряма авторська фраза, і тут же знову зникає за поетичною бравадою, ексцентрикою, іронією.

Карнавал, безумовно, демократичний, у ньому завжди є місце і для королів, і для блазнів, для рокерів і для інтелектуалів,— на карнавалі всі рівні, але не будемо докоряти поетові за «релятивізм» і «розмивання« естетичних та інших критеріїв. Поетичний карнавал Віктора Неборака — це не лише дотепна, яскрава, барвиста забава, сповнена чудесних метаморфоз і «карколомних перевтілень». Хоча й це вже, як не менш, є чималим достоїнством нашої трохи монотонної, патетично-серйозної поезії. Поетичний карнавал В. Неборака — це ще й добре організований спектакль, з прекрасною режисурою, це захоплююча мандрівка різними шарами історії і культури, з «питанням з-поміж питань« у кінці, в останньому вагоні карнавальної кавалькади, питанням, заради якого, можливо, й розігрується усе це дійство.

Я не уявляю собі сьогоднішньої української поезії без віршів Віктора Неборака, без його «карколомних перевтілень», які ще раз нагадують нам, якою багатоголосою и різностильовою повинна бути кожна національна культура.

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

Прощання на Берковцях

Спіткнувся на піску Афгана
І ліг у цинковий замет.
А батько спився. Тільки мама
Чекала журавлиний лет.

А дочекалася «Антея»,
Що крізь ранкову синину
Приніс у правітчизну Кия
Навік запаяну труну.

О Києве, ти сам як рана,
Усе спішиш на Берковці
Під знаком «чорного тюльпана»
І з мирним атомом в руці.

Дівча, похилене, як мати,
І хлопці в куртках «Мейд ін США»...
Б'ють холостими автомати,
Над цвинтарем рида душа:

«Не плачте, рідні, ми ж бо терті,
І що нам цвинтарна пітьма:
Як ми живі — немає смерті,
Як смерть прийшла, то нас нема».

І все... Горбок покрили квіти,
Затихла цинкова струна...
П'ють, як дорослі, квіти-діти,
На них міліції нема.

І тут не буде... Хто ж не знає,
Який супротив виника,
Коли вмирають поза краєм.
А в краї внутрішні війська.

І дивно — сліз немає п'яних.
Хоча закусці вийшов строк...
Авоська в парі з ветераном
Жебрацький свій несе пайок.

Іскряться банки з майонезом,
А дід могилу обійма,
Горбок заорює протезом
(Рука на Ельбі світ трима).

І дід почув: «Ми не Атланти
На цій, неправедній, війні,
Бо наплодили окупантів
У нашій рідній стороні».

ІГОР МАЛИШЕВСЬКИЙ

ДО ЧИТАЧА

Відображені тут події
останніх семи з половиною тижнів
сорок третього року відбувалися насправді,
всі географічні точки ви знайдете на карті,
а переважна більшість героїв реальні історичні особи.
Однак прошу не ставитися до цих сторінок
як до суто задокументованого викладу дій і вчинків.
Від Перемоги скоро мине півстоліття,
і, хоча живі ще учасники війни,
Велика Вітчизняна стає вже предметом
історичної романістики.
З оцим, благословившися, і приступаємося.

Автор

Колаж О. Вичка

Пам'яті
батька-фронтовика
присвячую

Книга перша

ЛИСТОПАД

1.

Все у дерев'яному дачному будинку в Лісовій Бучі під Києвом скидалося на приготування до засідання «трійки», якими в тридцять сьомому році Сталін самочинно замінив суд: щільно попричинювані двері, ходіння навшпиньках, відключений телефон і — передчуття біди.

Ніким не висловлене, це передчуття поповзом ширилося з кімнати в кімнату, у сусідні, такі самі, з різьбленими лиштвами та мезонінами, будинки в цьому дачному селищі під соснами, куди щойно перемістився ватутінський штаб, залишивши тили в Гостомелі. І навіть автоматники на ганку, яких з першої ж хвилини, коли ще не розпакувалися, поставив на охорону штабу особливий відділ, сприймалися зараз зловісно, як тюремна варта чи конвой, що чекає на свою жертву.

З-за глухих маскувальних штор у двір, порослий здичавілим за війну малинником, не просочувалося щонайменше світло, хоча з низької стелі налитою сяйвом грушею звисала на дроті гола, без абажура, потуж-

на лампа. Під нею посеред великої кімнати самотньо стояв порожній канцелярський стілець. Наче ждав обвинуваченого.

Біля стіни навпроти, за столом, вискобленим, мов на великдень, аж виблискували жилки старого дерева, всідалося і справді троє. Зібрані терміново, як по тривозі, наприкінці першої декади листопада сорок третього року, вони прибули на 1-й Український фронт генерала армії Ватутіна спецлітаком з Москви. За невдач Сталін мав звичку шукати винних. А у Ватутіна протягом минулого місяця двічі не вдавався наступ на Київ з південного Букринського плацдарму. Три дні тому Київ було визволено, але це нічого не важило.

У кімнаті густо запахло добрим тиловим тютюном, чоловічим одеколоном «Те-Же», шкірою новеньких портупей, що порипували на плечах та черевцях приїжджих. З Москви прилетіло чимало людей, але відчувалося, що головні оті троє, які вмощувалися біля стіни за наготованим штабною обслугою столом.

Генерал-полковник,— від огрядної статури аж репався форменний шевйот, а обличчя мав сухе, тонкогубе, наче від іншого чоловіка,— справді був начальником інспекції Генштабу. А по боках від нього, прибираючи значливого виразу на голених у воєнторгівській перукарні фізіономіях, розташовувалися члени інспекції: моложавий, тільки-но спечений генерал-майор з Головного ПУРа та плішивий полковник із скляним метеликом пенсне під Берію чи Молотова, защепнутим на переніссі золотою машинкою. Втім, радше під Берію, бо полковник в останній момент на аеродромі, коли, збурюючи калюжі, вже прогрівалися мотори «дугласа», а чорний автомобіль, безперервно сигналячи, мчав без вогнів навперейми через злітне поле, був прикомандирований до інспекції особливим відділом.

Решта ж, здебільшого молодші, з консультативної групи за родами військ («Гарнір»,— зверхньо покривився ще в літаку особіст) прилаштовувалися під зашторенними вікнами на високій селянській лаві. Через що цілий стрій наглянсованих чобіт, не сягаючи долівки, зависав, мов із сідала, і вилискував під сліпучим світлом лампи-двохсотватки. Абажур наказав зняти той самий особіст. Він звик на допитах світити в очі своїм жертвам.

— Перекажіть-но там: командуючого фронтом викликає інспекція,— наказав генерал-полковник.

Він не звертався ні до кого, але був переконаний, що його розпорядження виконають.

Година була пізня, по дванадцятій ночі, приїжджі давно потомилися з дороги, мріяли, як би допасти до відведених ще вдень койок. Проте командуючий фронтом генерал Ватутін заявив, що іншого часу для інспекції в розпорядженні, на жаль, не має і не матиме — обстановка не дозволяє, тільки з ліміту власного сну. А начінспекції, на здивування полковника-особіста, чомусь не наполіг, не поставив командуючого з самого початку на місце. Позіхнувши, полковник похукав на пенсне і протер скельця білосніжним носовичком до сяйливої ясноти.

Генерал-майор з ПУРа розкладав перед собою нарізаний довгими вузькими смужками папір з явно невдоволеним виглядом. Закінчивши, зазирнув у фаянсову чорнильницю-невиливайку з легковажним зайчатком на боці у фіолетових патьоках. Казна-що, дня їм було мало, щоб улаштовувати оці запанічні посиденьки?! І це муха в чорнилі втопилася.

Начінспекції був також незадоволений, але мав на те свої причини. З веління керівництва Генштабу він, здається, ушелепався в малоприємну місію. По-перше, цього Ватутіна він знав по спільній службі в Генштабі, а це завжди погано для перевіряльника — має місце особистий момент. Знав, щоправда, неблизько, майже, як ото кажуть, «шапочно», бо той останнім часом, впавши у неласку в якихось верхах, сидів замом

Василевського на далекосхідному театрі воєнних дій, а генерал-полковник займався зовсім іншим на діючих, західних напрямках. По-друге, він розумів, що доручення дістав делікатного роду, недарма ж з усіх генштабістів на голову інспекції вибрали людину, котра якщо й не рівня командуючому фронтом за званням, то має лише на одну зірку менше. Отже, субординації наче дотримано, принаймні позірної, хоч посада в нього, звичайно, нижча за армійським табелем про ранги. Але хто не знає, що повноваження часом перекреслюють посади? Чого генерал-полковник, маючи репутацію людини твердої та честолюбної, в даному разі зовсім не прагнув. Дай боже упоратись із складним дорученням. Одначе — і це було третє, а може, і найголовніше, що й непокоїло,— заступник начальника Генштабу Антонов, інструктуючи перед поїздкою на 1-й Український, дав зрозуміти, що завдання йде звідкілясь вище. А про такі речі не запитують навпрямки, тим паче в армії. Паршива загалом історія. І хоч мовлено було слова про об'єктивність, неупередженість, Антонов застеріг: десь там, нагорі, очікують на р е з у л ь т а т и.

Останнє насторожувало особливо. Всю дорогу в літаку він пробував розгризти цей цередворчий горішок. Навіть забув при наближенні до лінії фронту про можливий напад «мессершміттів», чого найбільше боялася дружина, бідкаючись щодо його небезпечного відрядження. Не насторожишся, авжеж, коли виводять тебе на комфронта, до якого не далі як позавчора був звернений наказ Верховного! Та й Москва,— сам бачив,— того ж вечора відсалютувала визволенню Києва. Уперше, між іншим, за війну з 324 гармат. Ну, не жінку цитьнути просто, голосить, дурна, ніби його вже вбили, а от як ноги винести з цієї халепи? Бо ж якщо все йде не від керівництва Генштабу, то від кого?.. Ставка? Жуков? Берія? Товариш Ста...

Огрядне тіло генерал-полковника аж у жар кинуло, добре б гачки тісного коміра розстебнути, та не зробиш же цього на очах у підлеглих.

Хай йому грець з тою делікатною місією.

Ватутін же, за словами тих у Генштабі, до чиєї думки генерал-полковник звик прислухатися, аж ніяк не простак, дурнина Василевський при собі не тримав би. А тому, ледь прибули до Києва й перебазувалися машинами сюди, до штабу фронту в Лісову Бучу, начінспекції постійно почувався не в своїй тарілці й усе відкладав та відкладав на потім зустріч з командуючим, порпаючись цілий день у штабних документах.

Він обвів поглядом світлицю та роздратовано вказав тлустим пальцем на стілець, що стирчав посеред кімнати:

— Присуньте до столу.

З сідала під вікном пружиною скочив майор у танкістських погонах, але виконати наказ не встиг: коротенькими швидкими кроками до кімнати ввійшов Ватутін.

То був невисокий на зріст, круглощокий чоловік років сорока, може, трохи більше, зовсім не геройської зовнішності, а швидше навпаки, з невизначеного кольору косим чубчиком на лобі. Нагород на кітелі не носив — лише орден Суворова гофрованою зіркою висів під колодочкою, випинаючись низом уперед на повних грудях. Але в усій його манері було щось таке, що члени інспекції мимоволі підвелися, виструнчились.

Від командуючого фронтом не приховалася двозначність обстановки в знайомій штабній кімнаті. Отже, відповідати тобі мовби перед «трійкою»? Ну й ну.

Він неквапно забрав стілець з рук ошелешеного майора, поставив під лампою. Сів. У вільній позі — заклавши ногу за ногу.

— Слухаю.

Лише тоді опустилися на свої місця й члени інспекції.

Генерал-полковник пухкими пальцями перекладав перед собою папе-

ри, не знаючи й тепер, з чого почати. У тиші, що загусла в кімнаті, стало чути стугін далекої канонади. Десь іде, значить, кічний бій, і він мимохіть подивився на вікна, натрапив поглядом на лаву, де виблискувала чобітьми консультативна група. Несподівано для себе наказав:

— Ви вільні.

Молодші званнями офіцери, трохи ошелешені таким поворотом, але й утішені близькою перспективою впасти на койку, вийшли мовчазною вервечкою, щільно причинивши двері. І тепер усе й справді стало як на засіданнях «трійки»: яскраве світло, що сліпило очі, вишкрябаний до білого стіл з трьома приїжджими та командуючий фронтом на стільці перед їхніми похмурими поглядами.

Особіст нетерпляче сяйнув пенсне: і чого цей вайло, начінспекції, тягне? Полковник був швидкий на суд, розбещений безконтрольною владою. На допитах у своєму кабінеті любив приголомшити з порога: сідав на ящик-сейф, який називав «залізний Фелікс», та стукав закаблуком з підківкою по лункому боці: «Відмагатися марно, ти у мене отут, з бебехами!» Подивилися б, як закрутився б цей комфронт після такого початку. Командуючого він не злюбив уже звично: просто так нас не пошлють.

— Ми уповноважені перевірити,— мовив нарешті начінспекції,— як було організоване вами і штабом управління Київською операцією на початку листопада.

— А це має тепер значення? — підвів білясту брову Ватутін. — Київ узято. І, як наказував Верховний, до свят Великого Жовтня.

І справді, тепер, п і с л я Києва, приїзд «трійки» погано вкладався в нормальну логіку.

«Розуміє. Не збагнув, що приїхали по його душу?» — констатував особіст з неприязню, проте як професіонал не виказав її жодною рисочкою. Недарма ж лисину нажив на подібних розслідуваннях.

А Ватутін ніколи не міг збагнути, як можна брати міста не тоді, коли визрівають фронтові умови і жертв буде менше, а до 1 травня чи 7 листопада. Але товариш Сталін полюбляв святкові подарунки народові й задля цього не шкодував людей.

Начінспекції присунув вршушин із заготованими ще в Москві запитаннями:

— Де ви перебували після другого листопада? Тобто після Військової ради в Новопетрівцях? — На слові «після» він зробив легенький, майже непомітний наголос.

Зчеплені на коліні пальці Ватутіна побіліли на кісточках. Якщо мова не про Букрин, не про жовтневі невдачі, то дуже скидається на те, що це робота Жукова. Не може забути, що трапилося між нами в Новопетрівцях? Сам наслав «трійку» з Генштабу чи інформував Верховного? А втім, хіба це має значення?

2.

А тоді, перед наступом на Київ, у Новопетрівцях сталося таке, що й тобі не забути до скону.

Маршал Жуков з невдоволеною міною на повному, широкоротому обличчі, яку він і не думав приховувати, прикотив на 1-й Український перед самим штурмом, коли вже було закінчено найскладнішу в житті Ватутіна рокіровку Букрин — Лютіж. Час був гарячий, справ невпрогорт, та й сам по собі приїзд Жукова не віщував нічого доброго. З його появою завжди розпочиналися дізнання, безжальні розноси, і горе тому, хто трапиться під важку руку маршала. Можна зостатися без посади, без

погонів, а то й загалом... Йому нічого не варт скинути з мосту застряглу на переправі вантажівку, а може, переступити і через людину.

Воювати він навчився в Маньчжурії, у воєнному конфлікті з Японією в тридцять восьмому, на Халхін-Голі. Бій умів читати, як ніхто. Його концепція, яку маршал запроваджував з притаманною йому винятковою енергією та наполегливістю, була гранично ясна: боєм керує мистецтво оборони. Ото нехай противник розтринькує свою міць, дозволимо йому це — аж до максимальних жертв. Тим часом нагромадимо свої сили в тилу. А коли ворог видихнеться, отоді й ударимо. Тактика начебто проста, але потребувала величезних резервів мужності, не кажучи про підготовку танкових з'єднань. Недарма Жуков любив повторювати: зброя перемоги — танкова міць Червоної Армії. Втім, коли в тридцяті роки «кавалеристи» — Ворошилов, Будьонний, Тимошенко — атакували теорії Тухачевського про мобільну механізовану війну, всіляко ганили перед Сталіним створювані маршалом мехкорпуси, переважно з танків, Жуков, у минулому сам кіннотник, дотримувався протилежної, «кавалерійської» думки. Війна примусила поміняти погляди, й оперувати великими танковими масами він навчився так, як уміли хіба що Монтгомері, Роммель та Манштейн.

У Ватутіна ж ситуація склалася явно не на його користь. Напередодні Київської операції його фронт майже не мав чисельної переваги над противником. Після невдалих спроб узяти Київ у жовтні з півдня, з Букринського плацдарму, де правий берег Дніпра крутий до прямовисності, а порита яругами місцевість обмежувала, сковувала маневр танків перед глибоко ешелонованою обороною ворога, Ставка зненацька припинила його готування до третього наступу.

Ватутін і сам прекрасно бачив, що букринський рельєф зовсім не сприяє його замірам. Але що вдієш, коли Дніпро найперше вдалося форсувати саме тут?

Різка, без напівтонів директива, підписана Сталіним та Антоновим, зобов'язувала його негайно ж розпочати рокірування головної ударної сили — танкової армії генерала Рибалка і сьомого арткорпусу прориву на північ від Києва, на втримуваний 38-ю армією п'ятачок піщаного берега під селом Лютіж.

Між сухих пунктів цілком таємної шифровки Москви Ватутін прочитав наростаюче нетерпіння Верховного, його незадоволення діями фронту, а отже — чи в першу чергу — і його, командуючого. Бо невдачі в Сталіна завжди персоніфікувалися, що могло коштувати генералам (і коштувало-таки часом) життя. Усе це лякало, звісно, більше, аніж величезні складнощі потайного пересування цілої танкової армії на добрі півтори-дві сотні кілометрів на північ, ніж організація прихованого форсування Дніпра під носом у ворога тут, на Букрині, на лівий берег, а в кінці маршруту — вдруге, на правий, під Лютіж, ніж тривалі перебої в постачанні фронту пальним, брак тягачів, нестача мостів та ще тисячі й тисячі речей, які виникали водночас і вимагали його, командуючого фронтом, втручання, які шматували нерви і ставали на дану годину смислом життя. Єдине, здається, що було це, слава богу, на його боці,— це сили небесні, мінлива, хмарна погода. Густі, холодні тумани ховали його війська, а метеозведення він читав уважніше, ніж листи з дому.

Танкам командуючий дозволив рухатися тільки вночі. Без переговорів по рвціях, без вогнів з вузьких маскувальних фар, наосліп, орієнтуючись лише за білими чотирикутниками, намальованими на кормі, аби не загубити в безокій пітьмі свою колону. Навіть палити в кулак солдатам заборонялося якнайсуворіше. А вдень усе завмирало, зникало з доріг лівого берега, ховалося по перелісках, дібровах, вибалках, наче щезало з цього світу. Щоб ожити, почати рухатися, заревти, коли остаточно загусне чорничний кисіль сутінків, коли перестануть повзати по небу настирні «рами», двофюзеляжні літаки-розвідники, здатні розвертатися

ка місці, ловлячи в цейсівську оптику щонайменший порух на землі.

Пересування величезних людських мас та не менших мас бойової техніки в глухі, безмісячні ночі Ватутіну пощастило зробити непомітним для ворога. Принаймні ні опрацьована наша розвідка, ані військова, які за його наказом чатували день і ніч, ні допити контрольних полонених, «язиків», не виявили жодних ознак того, що передислокацію німцями розшифровано. Але тривога в душі командуючого не вгамовувалася, цвяхом весь час стриміла в голові. Чи ж довідався насправді про нову дислокацію ударного угруповання фронту його постійний, від присталінградських ще степів суперник, фельдмаршал Еріх фон Манштейн? Нюх і підступність у нього фантастичні, спробуй-но вгадай, хто кого водить за ніс у цих ночах і туманах. Зрештою достовірно це здатні показати лише наступні бої за Київ. А от що буде з ним самим? Після погроз Верховного цей, третій, наступ просто не має права бути невдалим.

Тож в умовах отакої невизначеної визначеності Ватутін разом з командармом-38, генералом Москаленком, і призначив на перше листопада в дивом уцілілому після запеклих боїв за плацдарм колгоспному клубі Новопетрівців велику нараду командирів. На ній до тонкощів, до найнесподіваніших варіантів уявних дій противника, які, може, й на думку не спадуть фон Манштейнові, але однаково треба бути готовим і до них, належало відпрацювати на картах завдання на наступ.

Запрошено було командирів усіх корпусів, дивізій та бригад 38-ї армії, начальників політвідділів (так наполіг член Військової ради Хрущов) та командуючих артилерією в корпусах і дивізіях, на чому особливо наполягав уже Ватутін. А присутність повного складу членів Військових рад і армій, і фронту водночас у дражливому передчутті близького наступу після букринських невдач, що викликали гостре роздратування Сталіна, надавала командирському зібранню в Новопетрівцях рис особливої небуденності, неначе подвійної Військової ради.

Коли ж за годину до збору бездротовий телеграф з дивовижною швидкістю та поінформованістю розніс чутку, що на раду може прибути сам маршал Жуков — представник Ставки, заступник Верховного Головнокомандуючого, взагалі майже Сам...

За два чи три дні перед тим Ватутін викликав на свій спостережний пункт у Новопетрівцях генерала Москаленка, щоб з рук у руки передати писану директиву на наступ.

— Їсти хочеш, Кириле Семеновичу? — спитав, спостерігаючи, як той стріпує на порозі бліндажа сиву мжичку з планшета.

— Уже заправився,— Москаленко почепив мокру шинелю на гвіздок.

Командарм виглядав перевтомленим до краю. І без того кощавий, спав з лиця, щоки провалилися чорними ямами. 38-у армію, яка мала йти на Київ вістрям ударного угруповання фронту, він за розпорядженням Ставки прийняв лише позавчора. Її передові позиції на захід від звивистої каламутної річечки Ірпінь були вже за якихось десяток кілометрів од київських околиць, а за Москаленком, людиною безоглядно затятою і сміливою, після форсованого літнього наступу на Лівобережжі в Генштабі закріпилася репутація «командарма прориву». Отож і вирішили перекинути його з Букрина на Лютіж. Але без війська, на нову армію. За якийсь тиждень до наступу хід, звичайно, ризикований, проте у Кремлі, певно, розраховували на крутий, рішучий характер командарма. Ватутіну переказували, що командуючий 38-ю армією Чибісов, тепер уже колишній, здаючи справи напередодні штурму, і не приховував глибокої образи:

— Мене закреслюють в історії.

Господь з нею, з історією, сказав тоді Ватутін, колись розбереться. Головне — Київ узяти. А рішення Ставки скасувати не може ні він, ні тим паче Москаленко. Справедливе воно чи ні.

На знайомство з обстановкою в смузі нової армії часу в Москаленка не лишалося, якщо врахувати строки наступу, жорстко поставлені Сталіним. Знайомство було й підготовкою до операції. Все треба було робити водночас. Тож не дивно, що командарм мов з хреста знятий.

Як давно виявила розвідка, перед армією геть усі дороги ретельно позамінювані німцями, скрізь нароблено лісових завалів. Траншеї, звичайно, повного профілю, бо ж товчемося навколо Києва вже не один день. Загалом пальця не просунеш — така щільна оборона ворога. Вгризлася в землю трьома смугами до самих міських вулиць. Особливо ж нафарширована інженерними спорудами, на які німець мастак, вздовж танконебезпечного шосе Лютіж — Київ. Ну, чисто тобі сало в добрячій брауншвейській ковбасі.

— Ну, коли відмовляєшся від мого частування, тримай оцю цидулу. — Ватутін подав директиву штабу фронту.

Карі очі Москаленка перебігли машинописні рядки. Він для чогось перевернув аркушик. Згорбившись над столом так, що випнулися лопатки, полічив щось на звороті. А коли розігнувся під колодяною стелею бліндажа, вся його щупла, кощава постать виказувала незгоду:

— Нічого не вийде.

— Це б чому? — стурбовано запитав Ватутін, який довго виношував план розпорювання міцної ворожої оборони.

— Не беруся, хоч ріжте!

— А не поспішаєш, Кириле Семеновичу?

— В якої бісової мами поспішаю! — загарячкував командарм. — У мене в сороковій...

Він іще не встиг звикнути, що рідна його, сорокова армія, якою командував щонайдовше за війну — понад рік, од Воронежа, де знав кожного командира та кашовара, залишилася на Букрині, і помилився в нумерації.

— У мене в тридцять восьмій фронт у бік Києва чотирнадцять кілометрів, так?

— Як належить.

— Отож і беремо наявні стволи гармат та мінометів і ділимо, як нас у цепеша вчили.

Він перевірив свої нехитрі арифметичні викладки та мовив переконано:

— Більш як сто вісімдесят п'ять стволів на кілометр прориву не виходить ні за Малиніним-Бурeніним, ні за нашим вітцем Миколаєм. — Командарм зухвало блиснув очима. — Хоч я з галіфе, вибачайте, свій власний ствол приєднаю.

Ватутін ніяк не зреагував на сороміцький жарт, мовчав — вичікував, доки перекипить командарм, що того ще більше розпалило.

— То цікаво знати,— не вгавав Москаленко,— як же так наша директива вимагає з мене не мало не багато...

Він заглянув у папірець, хотів, певно, пересвідчитися в цифрі, але командуючий випередив:

— Все правильно — десь близько трьох сотень стволів на кілометр.

У таких випадках Москаленко дозволяє собі несподівані витівки. З гвіздка коло дверей він зірвав свій польовий, без золота кашкет, виставив поперед себе і зажебрав тоном старця на паперті:

— Ну ж? Подайте — не минайте. Де артрезерв до різниці?

Ватутін відсунув кашкет, даючи зрозуміти, що артилерійських резервів у нього не опустить.

Москаленко враз перестав блазнювати. Його очі надовго втупилися

в карту, ніби шукали відповіді там. Досвідчений командарм, він, звичайно ж, розумів: за такої розвиненої оборони максимальне масування артилерії справді життєво необхідне, як інакше проб'єшся? Але комфронтівська арифметика явно не збігається з тактичною. А тому нетерпляче косував гарячим карим оком на командуючого, який не квапив з відповіддю, підписував якісь папери.

А Ватутін удавав, буцімто нічого не помічає. Нехай помучиться, у бою легше буде. І аж засвітився лицем, коли командарм мугикнув нерішуче:

— Історійна... Значить, з наявною, кажете, артилерією? Ну, тоді іншого виходу нема, як звужувати фронт прориву.

Годину чи півтори, нахиливши голови, вони просиділи над картою, де штабом фронту нанесено було розвіддані: дислокацію противника, систему оборони, її опорні вузли. У дві голови підрахували і свої переваги.

— Рішення, звичайно, нестандартне, згоден. Може, може ввести Манштейна в оману. Але коридор для наступу зааузький... — Схоже було, що Москаленко висував контраргументи більше для себе, внутрішній спротив він ще не подолав. — З флангів, холера, небезпечно. Артилерією фріц може прострілювати коридор наскрізь.

— Але ж місцина лісиста? Спостерігати, значить, її важко. Плюс несподіваність і швидкість удару. Тож і не давай Манштейнові часу на організацію відповіді.

— Ризиковано... — почухав потилицю Москаленко. Відчувалося, командуючий його переконав остаточно, проте гордість або впертість ще не дозволяли заявити про це навпрямки.

— А хто не ризикує, нехай на війну не ходить. Як учить академік Рибалко. Ну, згода?

— А-а, де наше не пропадало!

Та зовсім інакше поставився до ідеї Жуков, який на початку Військової ради наголосив двічі (залізний голос його аж розлігся у нетопленому колгоспному клубі), що товариш Сталін наказав вичистити німців з Києва до 26-х роковин Великого Жовтня і ні на день пізніше.

Коли Москаленко доповів про концентрацію артилерії на напрямку головного удару,— він примудрився за кілька діб поназбирувати аж десь під 380 стволів на кілометр прориву, а в 50-у корпусі генерала Мартиросяна, якому вздовж лютізького шосе випадали найтвердіші оборонні горішки, ще більше,— маршал похвалив навіть:

— Слухайте, молодці, а такого ж не було ще за всю війну! Точно! На жодному фронті.

Але варто було повідомити, як же цього досягнуто, варто було викласти головну знахідку майбутньої наступальної операції: звужений проти всіх інструкцій та академічних порадників удвічі, до шести кілометрів, фронт прориву (замість належних армій 12—14-ти),— як Жуков, націливши у Ватутіна важне, роздвоєне підборіддя, скипів не на жарт:

— Ви що тут, несповна розуму?! Хочете зірвати наказ товариша Сталіна?

Маршал ударив одразу найгрізнішим аргументом. І вклав розчепірені пальці одної руки між пальці другої:

— Та німець з флангів залюбки вас прострочить, як на швейній машинці!

Ватутін підвівся блідіший за побілену стіну колгоспного клубу і сказав тихо, але так, щоб усі в клубі почули:

— А саме це місце операції, Георгію Костянтиновичу, затверджено Військовою радою фронту вчора.

— Ах, так?! — набрякнув важкою кров'ю Жуков. — Ну, тоді зоставайтеся тут, мислителі, а я піду до...

Він матірно вилаявся, назвавши точну адресу. У цілковитій, наляканій тиші прогупав чобітьми до виходу, з серця хряснув дверима так, що навколо одвірка посипалася штукатурка. І — полетів на 2-й Український, до Конєва.

Щоб повернутися, коли прорив буде вже здійснено і невдовзі він зможе особисто доповісти Верховному по ВЧ, що Київ узято.

3.

— Так де ви перебували після новопетрівської наради? — повторив своє запитання начінспекції.

— В щоденник штабу можна подивитися,— відказав Ватутін, наче повернувшись на грішну землю. — Дозвольте ад'ютанта?

— Зайвих вух не велено.

Командуючий фронтом пропустив повз увагу образливі для себе слова, адже приховувати йому нема чого, і пояснив по-військовому чітко:

— Перебував на своєму спостережному пункті, висота сто сімдесят п'ять і дев'ять, два кілометри на захід від Новопетрівців. І на ВПУ — у Старопетрівцях.

Особіст негайно зацаірінькав олівцем у блокноті, а генерал-полковник відзначив про себе: тримається із завидною гідністю, хоча це, напевно, немало йому коштує.

— Зв'язок з військами? — підстроївся він до тону командуючого, поклавши й собі не казати жодного зайвого слова.

— Безперервне особисте спілкування з командармами Москаленком та Рибалком. З Корольковим, командиром сьомого арткорпусу прориву. З командуючим 2-ю повітряною армією Красовським. Безперебійний проводовий зв'язок з усіма командирами авіакорпусів, із стрілецькими і танковими корпусами. Таким чином, я мав можливість завжди негайно впливати на хід бою.

На душі в командуючого шкребли коти. Навіщо вся ця комедія? Якщо хочуть зняти, то хіба треба порпатися в позавчорашньому мотлосі? Хоча штурм міста і закінчився успіхом, війська Манштейна схаменулися далеко за Києвом, чи важать щось для такого рішення дрібні обставини? Достатньо одного розчерку пера Верховного або навіть натяку. Чи суворо зведених брів на подзьобаному віспою обличчі.

— Ще будуть запитання? — пригладив він непокірний вихор на тім'ї.

— Зв'язок з Москвою? — втрутився другий генерал, який мав одну зірку на погонах.

— Довідайтеся в Генштабі. Для цього не треба було прилітати з Москви.

Начінспекції ще сильніше стулив тонкі губи. І справді, чим вони там думали? Хіба колишній генштабіст не знає, що всі розмови з командуючими фронтами по спецзв'язку в Генштабі дублюються телеграфом? Нісенітниця якась, але і на неї ти зобов'язаний з допомогою інструктивного запитальника привезти відповідь до Москви.

— Ну, а з шостого на сьоме листопада?

Ватутін спильна позирнув на нього, і начінспекції стало незручно. Відчув, що добираюся до суті, чи просто набридла оця балаканина?

— Зранку був у визволеному Києві, зустрічався з населенням. А з другої половини дня — у військах Москаленка та Рибалка.

— Мета?

— Ставив на місці завдання по розвитку успіху.

— А член Військової ради? — спитав генерал-головнурівець.

Полковник-особіст, що безперервно строчив у блокноті, міняючи для чогось кольорові олівці, й собі блиснув скельцями пенсне:

— І начальник штабу... — Він перекинув назад кілька сторінок у блокноті, знайшов запис. — Іванов Ес Пе.

— Перший член Військової ради генерал-лейтенант Хрущов залишений у Києві на своєму посту секретаря ЦК КП(б)У. Його обов'язки прийняв генерал Крайнюков, він був зі мною. І начальник штабу теж. Іванов Ес Пе, як тут зволили висловитися.

Начінспекції зиркнув на полковника, який короткозоро схилив пенсне над нотатником. Хотів був зробити зауваження, що надалі годилося б питатися дозволу в старшого, але передумав. Очевидно, і в особіста, як і у власному його блокноті, далі було занотовано момент, якому в Генштабі незрозуміло чому надавали особливого значення:

— З якої причини тої ночі не виходили на зв'язок з Москвою?

Он воно що... Командуючий зачекав з відповіддю, що не проминуло нагострених за скельцями очей особіста. Невже в Генштабі його підозрюють у нещирості? Та не полишало передчуття, що всю кашу заварили за іншою адресою. Що ж усе-таки це означає? Ну, чисто допит влаштували. Чи суд.

— На основний КП у Требухові я дістався лише під ранок.

— Чому? — тут-таки, без паузи пролунало нове запитання, ніби саме на таке повідомлення командуючого полковник особливого відділу розраховував заздалегідь.

— Могли б спитати в начальника штабу,— Ватутін і не приховував різкості. — А разом дізнатися, як його ім'я та по батькові.

— А проте? — не здавався полковник — у його запитальнику двічі було підкреслено червоним, а знизу синім: «З шостого на сьоме цілу ніч не виходив на зв'язок». — Ми не чуємо відповіді.

Начінспекції чемно спустив на гальмах солдафонську прямолінійність особіста:

— Яка ж, коли не секрет, причина такої довгої вашої відсутності на КП?

— Мета проведеної в ту ніч роботи — будь-що зрушити з Букринського плацдарму застряглі там армії. Висуненням піхоти на оборону Фастова вивільнити від цього танкову армію Рибалка. Організувати роботу тилу й перенесення мого КП на захід від Києва. Тепер, сподіваюся, зрозуміло?

— Не зовсім...

Полковник у пенсне ніби не помічав виразних поглядів начальника інспекції, проте далі допитувати не наважився. Завчено прибрав багатозначної пози, такої приблизно, в якій сідав на «залізний Фелікс».

Ватутін відчув, що нерви от-от здадуть, а йому б не хотілося виказувати, як непокоїть його вся ця історія. А тому запитав, щоб і собі промацати коло інтересів інспекції:

— Вас ознайомили в Генштабі з результатами цього етапу Київської операції? Що п'ятнадцять дивізій розгромлено? Що сорок одна тисяча полонених?..

Начальник інспекції відказав без ентузіазму:

— Москві це відомо.

— Тоді, може, вас зацікавить, що на фронті робиться зараз?

По тому, як засовався на стільці причепа в пенсне, Ватутін зрозумів, що своїм промацуванням улучив у саму ціль. Зовсім не обходить їх те, в якій скруті фронт опинився нині, як нелегко буде виборсуватися з ситуації, а вона стає щогодини дедалі загрозливіша. Третю добу, відколи на південь від Фастова танкова армія Рибалка несподівано напоролася

передовими загонами на перші після Києва контратаки німецьких танкових дивізій, він не може дозволити собі навіть виспатися. Перехоплює уривками годину-другу, не скидаючи чобіт. Лише кітель розстібає під кожухом. А їх цікавить Київ і тільки Київ. І запитання не такі безневинні — шиють йому, здається, не мало не багато як втрату управління військами у вирішальні дні київського штурму та одразу після нього. Ні, не діждетеся, хоч хто б там стояв за кулісами.

Начальник інспекції так і не встиг відповісти: за щільно причиненими дверима виник шум. Незважаючи на заборону пускати сторонніх, на порозі з'явився ад'ютант командуючого з телеграфною стрічкою в руках.

— Дозвольте звернутися, товаришу генерал армії?

Одразу ж підкреслив, хто тут врешті-решт старший, з неприязню зауважив начінспекції, бо ситуація виходила з-під його контролю. Ну, нехай, на тану-сяну доповідну нашкребеться, а чого не вистачить, до відльоту можна і справді добрати в штабі. Головне — рознюхати в Москві, у який бік розвертати матеріал.

Ватутін кивнув ад'ютантові, і той доповів:

— Термінова. По Бодо.

А сам, хитрун, не випускає з ока московське начальство, так і стриже.

Ватутін узяв телеграфну стрічку. Перебираючи петлі, прочитав і підвівся:

— Якщо є ще запитання — у штаб. Бувайте здорові.

4.

А перед приїздом генштабівської «трійки» круговерть на ватутінському фронті закрутилася така — гірше не буває.

Невдовзі після вдалого штурму Києва, коли його війська прошили майже порожнє від гітлерівців місто з північних пуща-водицьких околиць до старих, дореволюційних корчуватських цегелень навпроти Жукового острова, вийшли до глеваських перелісків, а танкові бригади Рибалка наприкінці третьої доби наступу залізною рікою обтекли Київ зліва і легко, на ходу зламували за містом проміжні рубежі, за які розпачливо хапався ворог, Ватутін мав по прямому проводу розмову із Сталіним.

Тривожні передчуття спроквола, мало не підсвідомо заволодівали командуючим у дні, здавалося б, найвищої його полководчої слави, визволення матері міст руських. І що далі в глиб Київщини розмашисто, трощачи отетерілого ворога, просувався його фронт, то настирніше, частіше навідувала неясна тривога.

Ні, видимих причин для неї реляції з військ не давали. У штабі фронту день і ніч хрипіли мембрани телефонів, стукотіли літеродрукуючі телеграфні апарати, винайдені колись французом Бодо, струмочками вливали морзянну радії. Звідусіль сипали й сипали українськими назвами визволених населених пунктів, пройденими кілометрами, кількістю вбитих і полонених, номерами розгромлених батальйонів, а що вище переможна інформація видиралася по щаблях військового підпорядкування, до корпусів чи штармів[1],— то й дивізій німців, знищених, розсіяних у наступі.

Начальник фронтової розвідки з явним задоволенням доповів позавчора командуючому показання захопленого в полон штабного офіцера. Вони засвідчували, наскільки потаємно вдалося здійснити рокірування Рибалка на Лютіж з південного, Букринського плацдарму.

Німець, майор зі штабу 4-ї танкової армії генерала Рауса, виколупаний нашою танковою розвідкою з підлоги між сидінь забрьоханого «опеля», перестрашений був так, що не міг говорити. Мекав-бекав, доки викликаний перекладачем із санбату військлікар не загнав у просиджену в штабному кріслі арійську сідницю кілька заспокійливих уколів і не

[1] Штаб армії *(ред.)*.

накачав валеріанкою так, що під вікном розвідуправління позбиралися всі навколишні бездомні коти.

Полонений показав, що його командування навіть тоді, коли третього листопада від Лютежа розпочався штурм Києва, так і не змогло второпати: що це — наступ з далекосяжними цілями а чи відволікаюча від Букрина операція місцевого значення? А п'ятого ввечері фельдмаршал фон Манштейн віддав по військах наказ терміново відходити з Києва, залишаючи тільки ар'єргардні заслони. Щоб не попасти в повне оточення.

Начрозвідки штабу фронту навіть трохи образився, що командуючий досить холоднувато сприйняв його доповідь. Хіба ж ворог сам не потверджує, що цілковиту секретність передислокації, як і наказував командуючий, розвідка фронту забезпечила повністю?

Але Ватутін і сам розумів, що наступ застукав фон Манштейна зненацька. Інакше його пошарпані дивізії не відступали б далі по всіх напрямках — на Житомир, на Фастів, на Білу Церкву. Наче свідомо віддавав величезні простори, по яких розтікалися його війська.

З наростаючою день у день бентегою він бачив, як переповнюються госпіталі та санбати. Як порожніють склади з боєприпасами та продовольством, пересувні нафтобази. А то й просто безнадійно повідставали од військ, запропали невідь-де. Танковий парк розбитий, не встигає відновлюватися, нема запчастин. Командири артполків б'ються за кожен снарядний ящик.

Все, все кінчається! А підвозу нема, на Дніпрі зірвано всі мости, понтонні тимчасовиська, наведені під час форсування, не здатні пропустити бодай скільки-небудь відчутний потік вантажів з військовим спорядженням.

Але найголовніше, що й не давало спокою,— фронт.

Він невпинно, з години на годину небезпечно розширюється, розпросторюється, розповзається, прокочуючись за південь через десятки сіл і містечок. Черговим офіцерам з опервідділу доводиться весь час доклеювати гуміарабіком нові й нові квадрати на величезній оперативній карті у штабі фронту. А на західному, Житомирському напрямку, якщо відлучишся на кілька годин, то і не встежиш,— так швидко женуть там противника.

А втім, і внизу, на Фастівському, де карта кінчалася рубежем Фастів—Гребінки — Мирівка, майже ідентична картина. 3-я танкова армія бронекомандарма Рибалка просто-таки поїдає гусеницями розгаслі лісостепові простори. Цей, південний обріз карти у кабінеті командуючого вже двічі доточували до підлоги. А вчора начальник штабу фронту генерал Іванов розпорядився підняти її на виріст, аж до стелі. Бо він вважає, що у Фастові бронекомандармові довго засиджуватися нема чого, треба націлювати його на південь, на великий залізничний вузол Козятин.

Тож тепер, щоб перенести нанизані на шпильки паперові прапорці на правому, північно-західному крилі фронту, де наступають армії Черняховського та Пухова, черговим офіцерам доводиться ставати на хистку піраміду з двох табуретів.

Перший член Військової ради (себто комісар фронту) Крайнюков, важкий, з гладкуватим черевом під кітелем, що виказувало в генералові людину, яка не від того, щоб добре попоїсти, походжав під цією пірамідою, сяючи рудою кудлатою чуприною не менше, ніж новенькими орденами. Він був у захопленні від останніх днів, промінився задоволенням і ніяк не міг утоpопати, якого дідька командуючий такий похмурий, коли треба свердлити дірочку для Золотої Зірки.

— Що з тобою, Миколо Федоровичу? — питав він, колупаючись зубочисткою у щелепі. — Знову виразка дошкуляє?

Але Ватутін, скоса позираючи на це видовище, невизначено відмахнувся.

Скоро тиждень, як пішли в наступ бозна-де, а солдати не мали ані хвилини перепочинку.

Він згадував, як удень шостого листопада після чергової безсонної

ночі проїхаася відкритим вілісом по вулицях щойно авзволеного міста. На Червоноармійській, багатокілометровому продовженні Хрещатика, біля костьолу, який стрімкими готичними вежами врізався у димне небо (підпалені німцями, горіли університет, Будинок оборони, міська публічна бібліотека, десятки житлових та громадських будівель), солдати спали покотом. На тротуарах, під огорожею колишнього Поліцейського скверика, просто на проїжджій частині, де шоферові Сашкові Кабанову доводилося плести кренделі, щоб об'їхати сплячих. Те саме і на Печерську, на Кірова, неподалік від Лаври, звідки при форсуванні Дніпра німці били з височезної багатоярусної дзвіниці, яка вінчає правий берег.

На іподромі, призначеному збірним пунктом Чехословацькій бригаді полковника Людвіга Свободи, яка визволяла Нивки, кінофабрику та залізничний вокзал, люди теж лежали покотом. На бігових доріжках, збитих копитами на пилюку, на зарослому іржавою, сухою травою полі, і лише окремим щасливчикам вдалося одвоювати вузенькі лавки куцої дерев'яної трибуни.

Він переконався, які потомлені, виснажені його бійці. До краю. Розумів, що люди не залізні, потребують перепочинку, поповнення, передишки. Та хоч би помитися десь опісля боїв. Але міський водогін, як не гвалтуй крани, мертвий, дай бог розжитися водою для польових кухонь. І поповнення не буде. Нема. Не дають резервів. і перепочинку не дочекаються, бо Москва підганяє по сто разів на день: вперед, вперед, вперед.

Він сердився, але змушував командирів піднімати брудні, поріділі батальйони.

Сталін стримано, як завжди, поздоровив. Не перебиваючи, що трапляється рідше, вислухав доповідь про визволення, про трофеї, про кількість розгромлених дивізій. А тоді запитав про стан української столиці.

— Товаришу Ватутін, ви, здається, добре знали місто?

Ватутін трохи здивувався запитанню. Він і справді служив з тридцять сьомого по сороковий у Київському особливому, спершу заступником, а через рік начальником штабу округу. Невже товариш Сталін забув, звідки його забирали в Генштаб? Ну, а Київ, велике праслов'янське місто, не просто знав, а любив. І у вілісі серце не раз заходилося від того, що ж накоїли тут окупанти за двадцять п'ять місяців.

Він зітхнув у трубку.

— Київ справляє враження вимерлого міста, товаришу Сталін. Сіре, порожнє, ну, просто не впізнаю. Навіть каштани не вижили. Нам з Хрущовим оповідали на вулицях: вони пробували вивезти в Німеччину все чисто населення. Лише в Бабиному яру, де проводилися масові розстріли...

Сталін не дослухав. Наче ця тема його не цікавить.

— А руйнування?

— Хрещатик цілком, проїхати не можна. І Прорізна, Карла Маркса. Зірвано всі мости без винятку. Хлібозаводи, водогінне господарство. Частина промислових підприємств, усі електростанції. Але в принципі понищити все, як бачив я, наприклад, у Полтаві, вони не встигли. Побоялися повного оточення Рибалком з заходу.

— Це добре.

Ватутін дивувався, що Верховний, звичайно ощадливий і нетерплячий у розмовах по ВЧ, дає так довго говорити.

— Люди виходять зараз із каналізаційних колодязів, зі склепів на Байковому кладовищі. Від вивозу замуровувалися в підвалах. А німці для розшуків їх спеціально муштрували вівчарок. І купи розстріляних на Підвальній, у Михайлівському провулку. Що й казати, біда...

Сталін знову ніяк не прореагував на це.

Але варто було заїкнутися, що командування фронтом просить для військ перепочинку, що не може допроситися в Генштабі резервів, нагадати, що нема залізничного мосту, що неможливо налагодити для дальшого наступу постачання, як Верховний невдоволено, різко обірвав:

— Ні.

Трубка замовкла так надовго, що Ватутін злякавсь, чи не перервався урядовий зв'язок. Службі зв'язку фронту тоді не позаздриш. Коли Сталін озвався глухуватим, розміреним голосом:

— Фронт не Сочі-Ріца. Одпочивати на курорті будемо після Берліна.

По тому, що раптом прохопився сильний акцент, Ватутін зрозумів: Верховний украй незадоволений.

— Якщо ви так утомилис, можем прислат заміну.

Тепер замовк Ватутін, не розуміючи, що ж має на це сказати. Але Верховному і не потрібен був співрозмовник. Кожне його слово ловлять і так.

— Наше побажання: якнайшвидше взятн Житомир. Для наступу на Правобережжя нам нужин стратегічний плацдарм.

І, не попрощавшись навіть, поклав трубку.

Ну, тепер жди...

За якусь годину в усі дзвони закалатає Генштаб. Навіть строк визначать: Житомир — до такого-то числа.

Ватутін надто довго працював у Генштабі, щоб не розуміти, що таке п о б а ж а н н я, якщо воно висловлене з уст під прокуреними вусами. Уст Хазяїна.

5.

Коли в штабі фронту по командармівському ВЧ прийняли два підряд звідомлення про перші серйозні ускладнення на південному фасі фронту, де напередодні 3-я гвардійська танкова армія генерала Рибалка наразилася за Фастовом на несподівано сильні, з танками, контратаки, командуючого не було на місці.

Два дні тому Військова рада фронту під його тиском зібралася посеред ночі.

— Треба одразу віддати наказ: негайно розпочати будівництво залізничного мосту у Києві.

У складному становищі тилових служб, коли не встигали налагодити ремонт танків, боєпостачання, навіть до пуття нагодувати особовий склад, порозкидуваний на сотні кілометрів, та забезпечити санобробкою, то була додаткова халепа, та ще й яка!..

Член Військової ради по тилу, цибатий, вирлоокий генерал Никифор Тимофійович Кальченко аж затинатися почав:

— Миколо Федоровичу! Зима ж на носі, а в мене дивізії в літньому обмундируванні!

Ватутін знав усе, що той може сказати: і що дощі, і що шляхи розгаслн на кисіль, а доріг з твердим покриттям не вистачає, що тимчасові, з трудом наведені переправи зайняті першочерговими передислокаціями, пробки, хвости на кілометри.

Усе це він чудово знав. Як і те, що будівництво мосту через таку велнчезну водну перешкоду, як Дніпро, третю в Європі річку, і в мирний час потребувало місяців і місяців напруженої праці.

А в складеному власноручно командуючим проекті наказу Військової ради, який Кальченко з цілковитим нерозумінням крутив перед сірими своїми вирлами, строк визначався фантастичний. Ні, сміховинний.

12 днів.

Щонайбільше два тижні.

Але командуючий, який зазвичай прислухався до думок членів Військової ради, цього разу і чути не хотів жодних аргументів.

— Міст — наш рятівний круг для потопаючого. Єдиний порятунок. Від нього навпрост залежить успіх наступу.

— Я, звісно, не спец у цьому ділі, але це просто неможливо! — Кальченко сперечсердя пожбурив папірець на стіл командуючого, той білокрило спікірував на підлогу.

Ватутін трохи зблід.

— Розмову з товаришем Сталіним я, здається, переказував членам

Військової ради? Скасувати наступ не можу. А в мене день від дня оголюються й оголюються фланги.

Кальченко з жахом бачив, як командуючий по одному перетягає на свій бік насторожених членів Військової ради. Довгов'язому, як верста, заступникові командуючого Гречку, який на 1-му Українському без року два тижні, командуючому артилерією фронту чи командуючому ВПС генерал-лейтенанту авіації Красовському — цим погоджуватися, ач, як просто. Не їм упрягатися в цього воза, щогодини затягати тьма-тьменною маттехпостачання ненаситну пельку величезної будови.

Але Крайнюкову, комісарові, чого пертися поперед батька в пекло? Йому геть усе сміхи та пересмішки. Легка душа, ніщоже сумняшеся запропонував свій постійний, аж нудить, рецепт:

— Поговоримо через політсклад з народом. Піднімемо на подвиг.

І поспитав перший:

— Де його підписувати, Миколо Федоровичу? А то я спати хочу.

Кренкуючи, комісар з трудом перехилився, бо заважало черево, і підняв з підлоги папірець.

У Кальченка аж попід грудьми заскімлило, коли він побачив нучерявий, як руда комісарова чуприна, підпис першого члена під документом з отими смертовбивчими дванадцятьма днями.

— Ти мені смертний вирок підписуєш, так і знай!

— Не дуже, Никифор, заляную, я не з лякливих,— мугикнув комісар. — А зірвеш — по партлінії спитаємо. Пойняв?

Ватутін ледь усміхнувся кутиками очей:

— Ну ти, Костю, їй-право, як старшина до призовника. Не вмієш — навчимо, не хочеш — примусимо?

Командуючий схлипнув коротким смішком, хоч йому було зовсім не весело. Бо ж чудово усвідомлював, яку хлепу звалює і на себе, і на сутулуваті, як у більшості рослявих, цибатих людей, плечі свого другого члена Військради.

Той лише поперваx пручався, а на ранок неначе йому включили всередині невидимий мотор. Ні-ікоa розкручувати будову.

І тепер, ледве виникла маленька пауза у справах фронту, Ватутін тут же вирвався до Києва. Переконатися на місці, як розгортається діло з мостом. Притиснути, коли треба, своєю владою аж до Москви включно, до генерала Хрульова [1]. Покарати, нищо виказать нехлюя, розтяпак або тих, хто досі просто чухається, не усвідомлюючи життєвої важливості завдання Військради фронту.

6.

Посланий до нього в Київ, тільки-но командармівське ВЧ з півдня оглушило поганими новинами, молоденький, горболицій, як дівчина, старший лейтенант з групи оперативного зв'язку фронту командуючого на сутеніючому березі не знайшов.

Стоячи під нудним осіннім дощем коло промерзлого, голого верболозу, він скептично оглядав з-під чорних брів те, що начальник штабу фронту генерал Іванов, особисто даючи завдання та адресу, пишно іменував будуправлінням правого берега.

Купку мокрих, пошарпаних вагончиків з обвислими до калюж жмутами телефонних дротів, простромлених за'язнівцями у зашиті дошками вікна, стягнуто було сюди, під старезні осокори, мабуть, зовсім недавно. Вогкий пісок тримав іще сліди траків од гусеничних арттягачів, дощ наллив їх каламутною водою. З колінчастих залізних труб, виведених у ті ж таки вікна, курився кволий, немічний димок. Отже, там мають бути люди.

Але він по черзі «поцілував» на вагончиках замки. Іржаві, намертво

[1] Хрульов А. В. (1892—1962) — у той час начальник тилу Радянської Армії *(ред.)*.

зачеплені амбарними щелепами за не менш заіржавлені скоби, вони, здається, ніколи не відчинялися.

Проте начштабу Іванов знав, кого послати. Колишнього студента-відмінника з Харківського інфізу, а тепер нестримного шибайголову з повними грудьми орденів, Старлея (так його звали задля зручності на штабному просторіччі) шанували в опергрупі через особливу прихильність самого командуючого. Не раз, не два одержував особисто від нього найскладніші завдання, а вже виконував їх...

Серед майстрового військового люду з пилами, сокирами, паруючими казанками він напитав нарешті хоч якесь начальство, котре могло знати, де в дану мить Старлеєвого буття командуючий фронтом.

Начальство — літній товстенький чоловічок у насунутому на самі вуха мокрому саморобному капікеті з чорною інженерською околицею,— зодягнуте у щось таке забрьохано-засмальцьоване, що Старлей ледь розгледів відзнаки інженер-капітана, почало, наче НКВС, виявляти пильність. Хто та що? Навіщо такі відомості?

Старлей сунув йому під шмаркатий, почервонілий ніс своє розгорнене офіцерське посвідчення. Проте ні посада, ні печатка штабу фронту на начальство враження не справили:

— Приберн, синку, свою ксиву. Я однаково без окулярів не бачу.

Старлей не був би Старлеєм, а генерал Іванов гірко пожалів би про вибір, якби за кілька хвилин меткий посланець штабу фронту не взнав достеменно, куди подівся комфронт.

Тож інженер-капітан раптом змилостивився. Повідомив, що командуючий видав отаку нагінку ще найвищому його начальству, і воно негайно подалося човном на лівий берег у Дарницю, на залізницю, а з ним якийсь з ваших, генерал, цибатий такий, вирлоокий. Будуть, казали, нескоро. Ну, а він випадково був при тому, як комфронт опинився в полоні якихось цивільних. Казали, керівництва міста. Казали, на півгодинки, зустрітися з робітничим класом. Десь наче тут, близенько.

На другому поверсі будинку коло розбитого причалу Старлей побачив, що обгорілі масивні двері до залу, де відбувається збіговисько, зняті із завіс і приставлені до закіптюженої стіни. А біля них на варті знайомий автоматник з особистої охорони командуючого.

Знайшли час мітингові баляндраси правити, лайнувся подумки Старлей, коли в нього такі паскудні новини...

Старлей здалеку загукав автоматникові:

— Командуючого! Терміново!

Розпашілий від гонитви за комфронтом, Старлей ривком скинув шинелю, відстебнув на горлі надраєний гудзичок гімнастерки і прислухався.

Командуючий, виявляється, говорив. Ні, то були не оті нескінченні теревені, які так полюбляє перший член Військової ради, котрий і за обідом примудряється прорікати, наче передовиця з «Красной звезды». Він казав, як катастрофічно бракує на будівництві мосту людей, бійці 150-ї відбудовної бригади не справляються.

Що він сподівається на допомогу киян, як на кам'яну стіну.

Обмахуючись кашкетом, Старлей ледве встиг опорядитися по формі, бо командуючий, простоволосий, у шинелі нарозхрист, швидким кроком з'явився раптом з інших, бічних дверей.

Він запитував щось здалеку, але Старлей недочув, заглушили оплески. Однак фізіономію склеїв таку, що командуючий негайно спохмурнів.

— Фастів? — спитав, коли оплески вщухли.

— Фастівець.

Він бачив, що повідомлення зовсім засмутило командуючого, і додав співчутливо понад те, що йому було доручено:

— Та ви не хвилюйтеся, товаришу генерал армії. Може, прорив уже ліквідували? Я вже дві години... ні, дві п'ятнадцять, як виїхав.

— Негайно в штаб!

— Ну як же ти, брат, про здачу Фастівця не доповів Москві?..

Ватутін стримувався, від чого голос його зробився ласкавий, але побіліли жовна.

Начальник штабу фронту Іванов, генерал-лейтенант з чотирма прикрученими до суконної гімнастерки орденами та з гожим, миловидим обличчям, винувато потупив прозоро-сірі очі. Він і так переживав цю історію, відколи послав до Києва нарочного, а тепер розстроївся остаточно: звичай толерантний до нього, командуючий почав раптом тикати. Невже спересердя міг подумати, що він забув геть усе?..

Річ у тім, що у воєнній долі молодого генерала Іванова Ватутін відіграв особливу роль. На Південно-Західному ще у сорок другому висунув його на начальника штабу фронту з оперативного відділу, де, трапляється, присихають надовго. Та й сюди Іванов потрапив з його ж таки ласки. Очоливши Воронезький фронт (тепер це 1-й Український), Ватутін не забув про нього, тут же забаг у Ставки переведення в начштабу давнього фронтового співробітника. Тої весни, напередодні Курської битви, там назрівала цікава бойова робота, молодий генерал-майор був вдячний Ватутіну, що не опинився осторонь головних подій війни літа та осені сорок третього. А він же йому не кум, не сват, не однокашник по академії, хоч і одну кінчали, імені Фрунзе, але з розривом у десять років. Хіба що на парадах могли марширувати по Красній площі в сусідніх коробках[3] — командуючий казав, що вчився тоді вже в Академії Генштабу.

Але ж не вкажеш напрямки, що ти не сання.

— Ну хто ж міг припустити, Миколо Федоровичу?! — у тоні начальника штабу забриніла щира образа. — Вчора ж фріц спромігся вам на пару дохлих контратак...

— Так ви вчора воюєте чи сьогодні? — жорстко спитав командуючий. Він був так збентежений, що не скинув з дороги мокрої шинелі, в Іванов не схотів нагадувати. Ще подумає, боронь боже, що підлещуюсь.

Од злої репліки командуючого він почервонів молодявим лицем, чого в собі терпіти не міг, бо й так виглядав як на солідну посаду начштабу фронту молодшим за свої тридцять п'ять.

— Винуватий, товаришу командуючий. Десь опівдні, тільки-но ви поїхали, на дві дивізії з корпусу Мартиросяна — сорок танків та піхота. Ну, це ще більш-менш легко відбили. Навіть знищили десяток машин. А за годину — вісімдесят, з «тиграми». Удар з іншого напрямку, а туди ж, на Фастівець. Ну і...

— Не бачу поважних причин, щоб не доповісти про відступ у Москву.

— Біс його маму... Заплутався. — Іванов розумів, що все це дитячий белькіт, адже командуючий залишав його замість себе на пульті фронту. — Не подумайте, ради бога, що я відмазуюся! Просто кажу, як було... Зв'язок препаршивий — Фастів, Фастівець? Дурниця якась! У Фастові ж Рибалко, цілою танковою армією! А у фріців танків не повинно там бути...

— Це вам Манштейн особисто доповів?

— Думав, одіб'ють. У разі чого. Наступаємо ж.

— Отож-бо й воно, що давненько наступаємо. Не мені вас учити, що колись усе кінчається.

Ватутін роздумував: невже почалося те, що так тривожило в останні дні? Він не помічав, як огидливо начштабові виправдовуватися.

— Я на прорив послав офіцера зв'язку. Як у прірву. А потім, коли розібрався, пізно...

Іванов дістав з кишені носовичок, витер обличчя.

Він вагався, чи доповідати командуючому все до кінця. Адже той

---

[3] На курсантському жаргоні зведені батальйони військових училищ і академій *(ред.)*.

з порога запитаа передусім, чи пішла доповідь про прориа до Москви, а аін, не зиаючи, як загладити проаину, чомусь відповів иегативно.

— Хіба ж я міг подумати, Миколо Федоровичу,— почав Іванов обережио,— що иакладка з якимось паскудним хутірцем може дійти до Москви?

— Тобто?

— Перед вашим приїздом, иу... Геиштаб... Там звідкілясь уже все зиають. А хрестили по ВЧ... Киинджальним вогнем.

Комаидуючий згадав нарешті, що ие роздягся. Скииув важку од вологи шииелю, почепиа на цвях-сотку коло дверей. Долоиею струсив мжичку із змокрілого чубчика, бо, иа подиа иачштабу, повериуася без кашкета (терміново викликаний Старлеєм, той забуа його иа столі президії зборів).

— Що ще?

— Прилетіла інспекція з Геиштабу. На иашу голову...

Комаидуючий иасторожився. Нічого доброго це ие аіщує загалом, а з останньою пригодою...

— Що хочуть?

— Темнять... Шукають щось. — Іванов ном'явся. Моа зачарований, аін стежиа, як з шииелі скрапує иа підлогу, а насправді підсвідомо зааажував, чи валити все докупи, викладати свої здогади. — Ну, а що там з мостом, Миколо Федоровичу?

— Доказуй.

— «Трійка», хай би їй грець. Вірите, недобрим чимось поаіяло. Ніби ж нічого за тобою иема, а як почуєш це слоао...

Цілковитої певиості в місії «трійки», звичайно, ие було. Така публіка ие аельми афішує свої сирввжиі цілі. Але, зрештою, мусить же комфроит зиати, що діється а його господарстві?

— Забагли штабні документи в дивиому иаборі. Два иевдалі иаступи з Букрина, протокол Військради а Новопетрівцях. Ну, і твке іише. Київська иаступальиа операція чи не а цілому. Ніби Києва ми ще ие взяли.

Ватутін моачки присуиуа до себе карту піадеиного фасу фроиту і постааиа настільиу лампу просто иа иеї, біля кружка «Фастів».

— Хоча...

Несподіваний здогад пойияв иачальиика штабу. Йому ие давало спокою аласне горе.

— А може, про триклятий Фастівець з інспекції хтось?.. — Він постукаа кісточками зігиутих пальців по краєчку стола.

— Нам, Семене Петровичу, ие можна боятися праади в жодному ааріанті. Не чужий дядя за иас воює. — Ватутін ие підводиа очей від карти, щоб не засоромлюаати вкрай иачштабу. — А з Фастіацем ти зробиа дурницю.

Засмучене обличчя иачштабу похмарніло зовсім.

— Що ж робити, Миколо Федоровичу?

— Гаряча вода є? А підігріти можиа? Поголитися хочу. Ніч, аидио, ие спати.

— Я скажу Трохимовичу.

Зніченнй иачштабу пішоа шукати старого солдата, який перебуааа при командуючому, иеначе дядько-унтер при иовобранцеаі.

У тиші стало чути суху, старечу задишку настінних ходиків.

Комаидуючий підійшоа перевальцем, із рипом підтягиуа за ланцюжки гирі. Трохимоаич прибив годиииик над сейфом, треба буде сказати, щоб перeаісиа. Не зааедеш своєчасно — гирі апираються а сейф.

Коло стола він розстебиуа кітель з жорсткою бортіакою иа грудях, відкриаши бязеау червоиоармійську сорочку. І, ие сідаючи, важко аперся долоиями а карту.

Наче залишився сам иа сам з усією вііиою.

• • •

ІЗ ДОСЬЄ НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ — АБВЕРУ

ВАТУТІН МИКОЛА. 41 рік. Генерал армії.

Православний, хрещений 1901 р., с. Чепухіно, кол. Воронезька губернія.

Ревний більшовик, у ВКП(б) прибл. з 1921.

Військова освіта: піхотна школа (1922, Полтава). Вища об'єднана військова школа (1926, Київ). Академія імені Фрунзе (1929, Москва). Академія Генерального штабу (1937, Москва).

Із селян, зв'язки з родиною підтримує. Репресіям ДПУ — НКВС рідня не піддавалася. Німецькою окупаційною владою превентивні заходи не застосовувалися.

У Червоній Армії з 1920 р., доброволець.

В оперативній розробці абверу з 1937 р. Заступник начальника, начальник штабу Київського особливого військового округу. Репресіям не піддавався, київські зв'язки невідомі. По службі у КОВО мав контакти з маршалом Жуковим.

З 1940 вивчається московською агентурою. Начальник оперативного управління, перший заступник начальника Генерального штабу РСЧА. Мав контакти з вищими керівниками Кремля. Особисто знайомий із Сталіним.

На початку Східної кампанії генерал-лейтенант, начальник штабу Північно-Зах. фронту (з черв. 1941). Заступник начальника Генштабу РСЧА (з трав. 1942).

Командуючий фронтами: Воронезький фр. (лип. — серп. 1942), Півд.-Зах. фр. (жовт. 42 — берез. 43). Поразка в Донбасі. Під Сталінградом брав участь в оточенні 6-ї армії на зовнішньому кільці проти групи «Дон» генерал-фельдмаршала фон Манштейна.

Під час операції «Цитадель»[4] командуючий Воронезьким фр. (з 20.X.43 — 1-й Український).

Характер незалежний, рішучий.

За оцінкою російських військових спеціалістів, типовий представник нової полководчої школи більшовиків. Теоретична розробка питань оточення великих угруповань, застосування рухомих груп, організація оперативної оборони.

Одружений. Дружина Тетяна, уродж. с. Чепухіна. Дітей двоє.

Особистих слабкостей не встановлено.

***Висновок:** сильний, небезпечний противник, здатний на несподівані рішення, професійний оперативник, добре обізнаний з найвищою штабною роботою, цінує роль розвідки.*

8.

Ватутін не знав та й не міг іще знати, які великі сили збираються проти нього на півдні, з якою волячою впертістю німці прагнутимуть зачепитися до весни за Східний вал, як невдовзі хвалькувато заспокоюватиме націю д-р Геббельс: «Наші кухарі черпають воду з Дніпра».

Але він відчував, що з учорашнього дня під дедалі навальнішими ударами противника щось невпинно змінюється в становищі його фронту, погіршується на очах, заряджається страшною небезпекою, яка може здетонувати невідь-якими наслідками. Й обнадійливі доповіді щодо успішного просування на Житомирському напрямку, за яким особисто стежив товариш Сталін, не могли заступити того сумного факту, хоч як легко відмахнулася від нього генштабівська інспекція, що на ряді ділянок 38-ї армії Москаленка ситуація ставала просто критичною.

Війська армії були розпорошені безперервним, аж з-під стін Києва,

[4] Кодова назва німецької наступальної операції на Курській дузі *(ред.)*.

наступом на величезних, більш як двохсотнілометрових просторах на захід від Фастова і аж до Житомира. На передових рубежах, куди його ослаблені, знекровлені корпуси та дивізії першого ешелону вирвалися на плечах відступаючого противника, не існувало вже й суцільного фронту.

Але командуючому тепер лячно було й глянути на карту, де між передовими дивізіями, отими острівцями, де бої точилися в кількох напрямках за населені пункти, зяяли порожні, без жодного солдата обшири.

Вогненний ковток з чайної чашки, принесеної ординарцем, обпік губи. Бо командуючий з граничною ясністю уявив у цей момент, що ж станеться, якщо німці зберуть з миру по нитці та понабивають у ці порожнини танкових клинів, на які його давній суперник фельдмаршал фон Манштейн відомий мастак.

Не втішало й те, що на правому крилі фронту війська Пухова легко врізалися в стик між двома групами німецьких армій «Центр» і «Південь», що 60-а армія генерал-полковника Черняховського з плацдарму за річкою Здвиж просувається ще швидше, майже без спротиву взяла старовинне містечко на лівому березі річки Тетерів Радомишль і от-от захопить Черняхів разом із залізничною станцією. А кавалерійський корпус генерала Баранова, націлений у лоб на Житомир, долає чвалом по 25—30 кілометрів на день, рисцю проскочив уже Коростишів, знамениті каменоломні, звідки брали лабрадорити на Мавзолей та станції московського метрополітену.

А в глибині, на пласких приинівських та житомирських полях з лісами та яругами, полки розтяглися по віддирнутих місцях. Бо розгаслі від затяжних осінніх дощів чорноземи та суглинки давали змогу рухатися лише по шляхах, а вони розкисли не менш.

Артилерія відстала. У непролазній твані потопали ноги людей та коней, грузли машини, вози, гармати, ба навіть засмоктувало подекуди тягачі. Колеса бунсували і, мов скорострільні кулемети, чергами викидали рідку грязюку назад, в обличчя солдатам, які підважували плечем з баюр полуторки та артилерію. Навіть легші від них станкові «максими» і то вдавалося тягти вперед тільки якщо позатикати поли шинелей за брезентові паски та впрягтися у вірьовки.

«Так бурлаки идут бичевой»,— ні з того ні з сього згадався командуючому при цьому невеселому видовищі Некрасов. З такими темпами пересувань може трапитися все...

Надвечір Ватутін і зовсім був зневірився, що його розпорядження правильно розуміють по зв'язку, який то рвався, то налагоджувався, то знову рвався. На танку інакше не пробитися через суцільне болото — він виїхав зі свого СП, щоб особисто підігнати війська на дорогах, побачитися з командирами корпусів та дивізій і спробувати бодай якось завершити перегрупування.

Однак ні великі зірки на його погонах, ні накази, ані прохання, ні погрожування пістолетом чи трибуналом — ніщо вже не допомагало, не прискорювало черепашачого темпу передислокацій. Люди, коні, навіть мотори — усе знесилилося.

Ватутін з гіркотою згадував і згадував, з яким невдоволенням Сталін відмовив йому кілька днів тому у проханні дати відпочити військам. Адже то його, Верховного, забаганка будь-якою ціною якнайшвидше взяти Житомир і призвела до небезпечного розпорошення сил. Якщо ще можна назвати силами втомлену, виснажену до краю людську масу, яка брьохала в зимній твані, несучи на собі зброю, міни, гармати, автомашини. І хіба пояснищ знеможеним людям, котрі пройшли з безперервними боями добрих 80, а то й по 150 кілометрів поспіль, зазнали відчутних втрат, бозна-коли одержували поповнення, що то не його, комфронтова, нетерплячка? Йому залишалося тільки продублювати у наказі військам нещадну до людей верховну волю.

Бійці з надією, а скоріше у безнадії, бо всоте за день пускався дощ,

позирали на обкладене хмаровинням свинцеве небо: чи пошле воно колись морозець, прихопить рідоту твердим?

Але натомість з неба, вивертаючи виттям печінки, сипалися і сипалися німецькі фугаси. Смертельним віялом порскали осколкові двадцятикілограмівки, сікли колони. Ворожі льотчики вільно, немов у мішені на ученнях, поціляли бомбами-заплілками у валки буксуючих машин з бочками у кузовах, соляркою для застряглих десь попереду без пального танків. І чорний чад вядовго зависа над розгаслими грунтівками, виїдав очі, душив кашлем. Що ж до наших літаків — небо неначе вимерло.

Проте Ватутін не міг навіть дозволити собі претензій до командуючого 2-ю повітряною армією генерала Красовського. Зрештою, є межа людським силам, і хіба ж могло бути інакше, коли лише на найбільш загрозливих Козятинському та Білоцерківському напрямках, де гітлерівське командування терміново стягувало великі резерви, авіарозвідка фронту зафіксувала на аеродромах люфтваффе вісім сотень літаків?

Крізь стрибаючу перед очима спостережну щілину свого танка командуючий бачив, як літній боєць з приторочеиою до спини мінометною плитою, не маючи більше сили ховатися, так і лишився стояти посеред дороги, як палець. Кулеметна черга з повітря, яка дрібом процокотіла по броні ватутінського танка, розрубала мінометника навпіл, упоперек, спузирила сизо-фіолетові тельбухи. Він намагався запхати їх назад обома закривавленими руками, а вони вивалювалися, парували, доки бідолаха не впав долілиць у багно.

Командуючий зле матюкнувся, відчувши своє безсилля.

Небо невщухаюче гуло. Рятівний ліс чорнів поруч, за кукурудзяним полем. Але поривагися туди по розквашеній ріллі було пізно — пікірувальники поверталися з-за хмар на новий захід, падали в піке, уже видно було навіть шкуратяні голови пілотів у прозорих ліхтарях та обведені жовтим хрести на крилах.

Тягти на собі техніку тим, у полях, у хапучому, як загуслий клейстер, глеї було неможливо, продиратися з нею лісами — неможливо також. А зупинитися, сховати людей у складках місцевості, у дібровах, перенести пересування на нічні, сліпі для авіації години?.. Ні, не міг він віддати такої команди, не мав права, не дозволяв собі навіть пожаліти цих до краю виснажених маршем людей.

Бо передова вже захлиналася кров'ю, і зяяли, наче проломи в стіні, пустоти у фронті.

Ватутін рвав і метав, усією своєю владою безжально тиснув на командирів, які валилися з ніг, але вдіяти не міг нічого. Люди доходили вже до тієї межі, де будь-яка влада кінчається.

У світлий час методичними, невпинними, як морський прибій, хвилями по два-три десятки літаків з тилових аеродромів накочувалася німецька авіація. Ю-88 та «хейнкелі» бомбували наші передові позиції майже без перерв. І ті, кому щастило в оті «майже» між нальотами добрьохатися, доплисти, догребтися у багнюці до районів зосередження, визначених штабами, змушені були нагально, без розвідки місцевості, ба навіть без перекуру, з маршу вступати в бій.

Він теж злостився на небо. Ну хоча б на півдня погода зробилася нельотною. Отримати б бодай якусь перепинку. Але воно затято відповідало новим і, здавалося, удвічі потужнішим ревиськом літаків. Наче фон Манштейн увімкнув якийсь безконечний повітряний конвейєр.

Командири, запацьорені з голови до п'ят так, що не видно було відзнак, охрипли від команд і матюків. Штаби, які були теж на марші або відставали від своїх військ, била пропасниця: вони не встигали налагодити сталого управління.

І насамкінець нескінченного дня німецького контрнаступу, коли потилиця налилася чавуном, Ватутін не переставав дивуватися, як у жахливому безладді вдалося все-таки відбити атаки ворога, дожити до ночі, вибороти її рятівну пітьму.

Тепер її лише вряди-годи освітлювало мертвотне сяйво німецьких

люстр, розвішаних на парашутиках з літакіа. Воно переснлюаало тьмаае квнління хмар, за якнмн, вибілюючи візерунчасті краї, хоаалося боязке кружальце місяця. І тоді тільки з'явнлася можлнвість сяк-так нагодуватн людей глевкнм, холодним сухпайком, напоїтн іржааою, смердючою водою, дати їм нарешті забутися а налнтих крижаною рідотою окопчнках, у воронках, на нарубаній фінками чи тесаками аід самозаряднх ганнтівок сосновій глнці, а то й просто покотом на грузькій землі, під мокротечею, якщо забракло останніх снл нарубати під себе гілля.

І повертаючнсь до себе на СП у трясекому череві «трндцятьчетаіркн», де марно було й пробуаати трохи здрімнути після божеаілля цього тяжкого дня, командуючий даваа собі слово: за всяку ціну домогтнся від Москвн тнмчвсового зупннення пастуну.

Зрештою, війна кінчається не завтра, щоб анмотуватн з людей останні жнли.

9.

У твкому от душевному сум'ятті Ватутін і змушенні був відповідатн на доаолі днвні, якщо не сказатн більше, прискіпуаання генштабівської «трійки», стрнмуаатнся з усіх снл, щоб не вибухнути, не послатн асе до такої-то матері. І так усе аалиться з рук.

Він відчув вдячність до ад'ютанта, що внтяг його з цього дурного, прнннзлнвого допиту. Не аистачвло ще антрачати останні душевні снли.

За дверима, де залншнлися настирні приїжджі, ад'ютант шепнуа:

— Це начрозаідаідділу просив вас аиклнкатн, Мнколо Федоровнчу. Та от аін сам.

Начальннк розвідки штабу фронту справді очікуаав у корндорі і тут же пішоа назустріч.

Командуючнй згадав, що досі крутнть у пальцях оту препоганющу телеграфну шнфровку, яку приніс ад'ютант. Сунув йому назад, уже невдоволено. Міг бн й сам здогадатнся. Ад'ютант згріб стрічку в оберемок і прожогом кннувся до приймальні.

Начальннк розвідкн зупннив біля вікна:

— Після отого Бодо є аже дещо новеньке, Мнколо Федоровнчу. У Козятині на станції розаантажується ще одна танкова днвізія СС. За чуткамн, із Західної Єаропи.

— Заідкн інформація?

— Агентурні відомості. Розаідниця надійна.

— Ніколвєва?

Начрозвідкн підтвердив кивком і лайнувся:

— Холера, і де вонн їх беруть?!

Ватутін, склавши рукн за спиною, пішоа до себе.

А в приймальні меткнй кучеряаий аійськовий з погонамн техніка-лейтенанта, типовнм московським аканням, аід'єднуючи від автомата ППШ кінокамеру «Конвас» («Марку скомстролнли з імені та по батькові аннахідника, повного тезка нашого першого члена Військрвди»,— люб'язно пояснив кінооператор), взяа у облогу й атакуваа з усіх бокіа ад'ютанта:

— Влаштуй аудієнцію в свого комфропта, га? Як друга прошу.

Ад'ютант стояв за столом перед заповітнимн дверима, за які рвався москоаський гість, і незворушно перекладав з місця на місце папірці.

— Тн в нас останній раз коли бував, товаришу Енський? Під Сталінградом?

Дивакуаате чи то прізвнще, чи то прізвнсько екзотнчного, нахабнуватого московського гостя, який із саоєю кінокамерою та асистентом то несподівано анрнпаа на їхньому фронті, то зникав надовго і завждн був напханий усілякими цікввнмн прнднбенціямн з різних фронтів, прилінилося з його ж таки влвсної ласки. Бо він незмінно рекомендувався так: «Енськнй фронтовнй кінооператор Енської кіностудії з міста Енськ».

— Ага, пальцем у небо,— шпигонуа Енський. — Під Валуйками.

Зіймав, як твій комфронт і Микита з письменниками вдивлялися в бінокль кордон України. Так домовилися, влаштуєш?

— Щось ГоловПУР нам такого кіна не занаряджав! — Ад'ютант уміло крутив околяса.

— Ну й бюрократ у мундирі! — скипів москвич. — Наді мною начальства нема?!

Енському весь час доводилося досить кумедно, по-бусолиному переступати з ноги на ногу, бо двоє солдатів-зв'язківців тягли через приймальню нову комутацію: розмотували з котушки кабель, розкладали попід стінами, де кріпитимуть провід залізними скобами.

— Я, може, не до вас, а навпаки, на Північний флот збирався, в Мурманськ! А мені наказ в зуби, атестат — і драстя, сюди.

Теревенячи, Енський трохи косував повз ад'ютанта, бо давно поклав жагуче каре око на гарненьку телефоністку-єфрейторв з доладними, ласими формочками попід синьою суконною спідничкою, яка наглядала за роботою зв'язківців. Його анітрохи не бентежило, що дівчині галантно допомагає чорнобривий, спортивного складу старший лейтенант. Старлей з групи оперзв'язку забрав у неї новенький телефонний апарат і тинявся з ним по приймальні, не відходячи від дівчини ні на крок. Крадькома він уже теж давно перехоплював жагучі амурні стріли зальотного москвича. Ну ж зараза, роззявилося.

— Ну, що тобі варто, друже? Ти ж велика людина, все можеш.

— Пхе, примітивний прийомчик, я по неділях не подаю,— поморщився ад'ютант, закриваючи собою заповітні двері до начальства. — Краще посунься.

Натхнений кінодіяч не помічав, що заважає одному із зв'язківців пронести стрем'янку. Хлопець вибрався під стелю і заходився заправляти новий кабель у пучок, що тягнувся до ватутінського кабінету.

— Ну ж люди! Дивитися кіно любите всі, а як допомогти...

Енський не знав уже, з якого боку спікірувати на неприступного ад'ютанта, але водночас не забував підморгувати гарненькій манюні. Кирпата гордячка вдавала, що не помічає полум'яних поглядів, а Старлей нічого не вдавав — він просто кипів.

— От ви, дівчинко, любите кіно? Як, до речі, мама вас охрестила, красуне?

Дівчина гмукнула, задерла кирпу із симпатичними веснянками.

Столичний залицяльник відчув, що синхронно із задиранням кирпи його відтручують досить твердим плечем. Це отой, чорнобривий, з телефоном під пахвою.

— Для кого красуня, а для кого — товариш гвардії єфрейтор.

— Не пустуй, старшой,— миролюбно застеріг Енський. — Випущу казенну апаратуру — вік не розплатишся.

У дверях, протилежних од заповітних, раптом з'явився командуючий. Лише тепер Енський збагнув, що його обдурено, він, наївняк, блокаду порожнього кабінету, і, не гаючись, ступив благальний крок до Ватутіна:

— Товаришу генерал армії!

— Зайнятий.

Одвернувся, як від пустого місця, і наказав ад'ютантові:

— Опервідділ до мене, бронезама та командуючого артилерією. Миттю!

Ад'ютант тут же заквапився натискати на якісь кнопки свого пульта.

У заповненій людьми приймальні командуючий нагледів Старлея, підкликав до себе. Взяв зі столу ад'ютанта папірець і начеркав записку. По дорозі він продумав, з чого починати негайну контргру проти нових дивізій німців.

Старлей з помітним жалем поставив коло гарненької телефоністки її апарат. Ну ж фріци, не дають ані хвилини на особисте життя.

— У сьомий арткорпус прориву дорогу не забув?

— Так точно!

— Знайдеш там генерала Волкенштейна. Передаси записку. Знаєш його?

— Командир сімнадцятої артдивізії.

Командуючий взявся за ручку дверей.

— Ні, краще прочитай і запам'ятай. Все. Алюр три хрести.

У записці він наказував Волкенштейну негайно висуватися частиною сил у район можливого прориву на фронті 38-ї армії.

За спиною московського залицяльника Старлей помахав дівчині запискою, а джигунові насварився кулаком і вискочив з приймальні. Тільки-тільки між ним і єфрейтором почало нeінакше проклюьовуватися взаєморозуміння, легенький місток, а він змушений залишати свій об'єкт на доволі небезпечного конкурента. Москвич, кіношник — такі кому хочеш голову закрутять.

— Ну, бачив? — кивнув ад'ютант на двері командуючого, продовжуючи викликати кнопками пойменованих ним осіб.

— Щось скоїлось?

Ад'ютант виразно позирнув на солдатів, які поралися попід стелею, і відкликав москвича вбік.

— Довбуть нас під Фастовом. Попахує проривом. Так що ти з нами не сядь у калюжу. Твоє начальство, мабуть, теж не любить невдах?

Кінооператор почухав кучеряву потилицю:

— Ох-ох, доленька наша собача. А я ж думав: здрімнуть на лаврах герої Києва, подобрішають,— я їх і візьму тепленькими. У такий час тільки й знімати.

— Почекай. На світанку машина до Рибалка, з пакетом. Підкину.

— До Павла Семеновича? О! Мотнуся до танкістів, знайома адреса. Він притишив голос до шепоту:

— Слухай, в оци манюня?.. Не скоротає мені нічку до від'їзду?

Ад'ютант похитав головою:

— Пустий номер.

10.

У кабінеті появи командуючого вже чекали перший член Військової ради Крайнюков та начальник штабу Іванов з папкою під пахвою, на якій було написано «термінове».

Хоч як кортіло поспитати одразу ж, що там мудрують генштабівські інспектори чи судді, Іванов тут же став підкладати на підпис термінові папери. Він наготував їх за той час, доки «трійка» розпинала командуючого.

— Рухома група для Москаленка. В нього дві дивізії відійшли.

— Там, де ми передбачали?

— Так точно. Коло Ходоркова і Котлярки.

— Туди ж з резерву фронту артилерійський полк і парочку мінометних дивізіонів,— наказав Ватутін, ставлячи автограф. — Підписуй, комісаре.

— Миколо Федоровичу! — застогнав Крайнюков. — Ми ж голими залишимося!

— Краще голими, ніж битими. Далі.

— Донесення Мартиросяна. На його корпус сильні танкові контратаки.

— Звідки?

— Та з цього ж... — Іванов запнувся, його молодяве обличчя порожевіло.

— Та кажи вже,— прийшов на підмогу Крайнюков. — Із Фастівця, хай би йому трясця.

Але нагадування про начштабову помилку не надійшло, Ватутін потер скроні та розпорядився:

— Віддати Мартиросяну гарматну бригаду та обидва мінометні полки з сорокової.

— Ну, грабуй, грабуй моїх колишкіх однополчан до нитки! — зойккув Крайкюков. — Нехай кажуть: блядь вихованець наш, Костянтин Васильович. Зазкався. Не міг захистити рідну армію перед командуючим!

На посаду першого члена Військової ради фронту Крайкюков прийшов з сорокової армії, де об'явився трохи менше року тому, коли готувався контрнаступ під Сталінградом. Призначення ж сюди одержав нещодавно, в жовтні, якраз того дня, коли Воронезький фронт Ватутіна (у штабі жартували: воронезький мужичок очолює однойменний фронт) Ставка перехрестила на 1-й Український. Лютізьким наступом тоді ще не пахло, возюкалися на Букрині, але тодішній перший член Військради генерал-лейтенант Хрущов, попри всі невдачі, гадав: визволення Києва не за горами, отже, треба готувати йому заміну.

— У Києві будемо чоломкатися, Миколо Федоровичу. Я повертаюся до обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У, а тобі воювати з новим комісаром. Я говорив з товаришем Сталіним, він за. Так що вважай: це думка Політбюро.

Погодьтеся, непросто замінити члена Політбюро (а генерал-лейтенант Хрущов став ним ще до війни), та Крайкюков на новому місці почав так упевнено, ніби сидів на ньому ціле життя. Був він досвідченим політпрацівником, з поважним послужним списком, академією та силою орденів, комісарський стаж вів ще від громадянської, одначе вище армії раніше не піднімався.

— Може, я Мартиросяку політпрацівників підкину, га? — Крайнюкова не полишала думка, що вдасться уламати командуючого, щоб не чіпав сорокової. — Дух підняти, коли резервів нема?

Ватутін відчував, що йому от-от урветься терпець.

— От що, Костянтине Васильовичу, не крути. Поїдеш до Мартиросяка представником Військради. І не зі своїми балакучими хлопцями, а гарматами піднімеш дух.

— Я завжди казав, що ініціатива неодмінно карається,— невдоволено пробурмотів Крайкюков. — А міг би сказати, що в наявності недооцінка політичної роботи.

Стосунки командуючого з новим членом Військової ради складалися непросто. Попервах він здався трохи простакуватим у манерах, баляндрасник і жартун з ведмежою ходою та добродушним черевцем під просторою, мішкуватою гімнастеркою, легко сходився з людьми, почувався своїм у будь-якій незнайомій компанії. Але поступово виявилося, що характер у нього зовсім не такий одколінійний, що під вогкистою, рудуватою чуприною мислі виброджують хоч і трохи повільно, зате твердо, капітально, і зрушити комісара з них не так-то легко. І вже зовсім відкриттям було те, що в ньому за наявності вайлуватої, ряскої статури спалахувала раптом дивна уразливість, нерідка й ранимість. Ватутін сто разів давав собі слово бути обережнішим на поворотах, а бач, знову не витримав.

— Підкрутиш Мартиросяка, Костю, я на тебе надіюсь,— сказав Ватутін примирливо. — Час би йому вже відбити отой злощасний Фастівець.

— Миколо Федоровичу, ну, а що там інспекція? — обережно спитав Іванов.

Командуючий зрозумів, що начштабу нервується з того самого приводу.

— Та не питали, не питали про ваш Фастівець, заспокойтеся.

— А про що ж тоді питали, якщо не секрет? — Крайкюкова теж бентежила відсутність інформації.

Ватутін бачив, що найближчим його помічникам нетерпеливиться, звісно, довідатися, що ж діялося за загадково причиненими дверима. Щось оця «трійка» таки крутить, копає, викюхує. Але що? Не викладатимеш-бо свої здогадки: Жуков — не Жуков?.. Фактів нема, сама інтуїція.

— Та так. Інспекція як інспекція. Відкозиряли — і взавтра додому.

Усміхнувся, щоб зняти тривогу, яка шкребла й шкребла самого:

— Робота в них така. Як у нас з вами міста брати.

— А вам не здасться, що вони під когось з нас тев-то як його? — Комісар копнув повітря випростаною, як шанцевий інструмент, п'ятірнею.

— Мені вони, Костю, не доповідали. А наговір звідти — це нас іще дід Григорій у Чепухіні відучив. Ременем.

— Я пробував за обідом навести мости з їхнім особістом,— повідомив Крайнюков. — Мовчить, зараза, як Ліга Націй. І чарку не п'є.

— З нас трьох, Костянтине Васильовичу,— мовив начштабу Іванов,— лише ти можеш бути спокійний. У нас так швидко не знімають.

— Ну, це ще бабка надвоє гадала. — Комісара чомусь не влаштовувала окремішня позиція безпечної меншості.

— Є ще тривожні речі, Миколо Федоровичу. — Іванов вийняв з папки свіже донесення. — Удар танкового корпусу Кравченка на Білу Церкву не вдався. Так що з'єднати Букринський плацдарм з Київським... на жаль. Сорокова та двадцять сьома не можуть зламати там оборону ворога. І Рибалко Павло Семенович засмучує. Ніяк не проб'ється на Козятин.

— Що Москва? — спитав Ватутін. — Нічний зв'язок був?

— Був,— гойднув Крайнюков чуприною. — Підтверджують, що...

Він осікся — на порозі виріс ад'ютант.

— Дозвольте, Миколо Федоровичу? — І пояснив свою з'яву: — Нову комутацію вам тягнуть.

— Прошу. З'єднайте мене з Рибалком.

— Слухаюсь.

Усі троє, здається, полегшено зітхнули, що бодай на кілька хвилин відірвуться од невеселих думок.

Слідом за ад'ютантом до кабінету чемно, на цирлах зайшли двоє солдатів-зв'язківців, потім дівчина-єфрейтор з розчохленим телефонним апаратом.

Солдати внесли столик, поставили в кутку, коло буржуйки. Дівчина встановила на ньому апарат, метко підключилася до розетки і засокотіла:

— Я — «Лютик». Я — «Лютик». Як чуєте? Прийом... Ага. Чую. Ага. Порядок.

Єфрейтор підвелася, обсмикнула поділ короткої гімнастерки, збираючись іти.

— Товаришу єфрейтор,— напівшепотом наказав ад'ютант,— з'єднайте командуючого з генералом Рибалком.

Дівчина знову опустилася на рояльний дзиглик, що стояв біля телефонного столика, попросила в трубку якусь Анюту терміново дати третього і стала чекати. Ватутін підійшов.

— Новенька?

Дівчина стрепенулася з несподіванки, рвонулася скочити, але Ватутін м'яко повернув її на місце, поклавши руку на погон.

— Та ні, не новенька. Ще до Києва, товаришу командуючий.

— Дивіа Манштейн... Таку красуню — і не помітна.

Дівчина трохи зашарілася, від чого чіткіше виступили веснянки.

— Єфрейтор Лютик?

— Це мої позивні.

— А родом з яких країв?

— Воронезькі ми.

Моторністю тону вона намагалася приховати зніяковіння від такого високого інтересу.

— Воронезька? Землячка, значить. А звідки?

— З-під Валуйок.

— О, так ми і зовсім земляки. Село Чепухіно знаєш?

— Аякже, за ставком з рокитами.

Ватутін осміхнувся:

— Га, комісар, як мені пощастило? Воювати в одному штабі із землячкою...

Крайнюкова забавляли перепади в настрої командуючого. Він запитав і собі:

— А урядова нагорода за що ж? — Кивнув кудлами на новеньку, не почорнілого ще срібла медаль «За бойові заслуги».

Знiяковiвши остаточно вiд iнтересу ще одного генерала, дiвчина зробилася раптом задерикуватою, як молоде лоша, i з гордiстю стрiпнула русявою гривкою пiд вiночком кiс:

— За Кнiв!

Виручив телефон. Вона заагакала по-сiльському Анютi в трубку мирним, домашнiм тоном i в твердому кулачку простягла слухавку командуючому.

— Дозвольте йти?

Ватутiн кивнув, телефонiстка з явним полегшенням вiйнула спiдничкою до дверей. За нею вервечкою потяглися зв'язкiвцi та ад'ютант.

— Рибалко? — загукав командуючий у трубку. — Павле Семеновичу, фронт дiждеться коли-небудь вiд тебе Козятина? Що?.. Атакує танками? Так... А ти розумiєш, що залiзниця там рокадна[1]? Жартуєш, академiку... Як з Драгунським?.. Немає вже зв'язку?..

Вiн мовчки слухав свого бронекомандарма, i Крайнюков з Івановим бачили, як риси повнощокого його обличчя наче кам'янiють. Щось трапилося...

— Гаразд,— сказав нарештi Ватутiн,— дозволяю. Але тiльки до завтра. Що? Завтра буде завтра! Чекай. Приїду.

Вiн тер i тер скронi, забувши покласти трубку. Комiсар з начштабом не наважувалися порушити мовчанку.

У кулацi настирливо тутукало, i Ватутiн нарештi опустив трубку на важелi.

— Зав'язнув Павло Семенович... Так що там Москва, комiсар?

— Генштаб ще раз пiдтверджує директиву Верховного якомога швидше вибити нiмцiв з Житомира.

Ватутiн скуйовдив на лобi косий чубчик.

— А наступати там, братове, стає небезпечно... Тож переможнi реляцiї з вiйсьi а штаб, а офiцерiв зв'язку з Фастiвського напрямку до мене i поза всякою чергою.

— Та перехрестися! — загукав Крайнюков. — Де той Житомир, а де Козятин!

Ватутiн не звернув уваги на його запальнiсть i пробурмотiв:

— А втiм, тепер чим гiрше, тим краще...

— Що-що? — наморщив лоба комiсар.

— Розумiю, Миколо Федоровичу... — кивнув начальник штабу Іванов.

Комiсар втупився в них з пiдозрою, йому часто здавалося, що командуючий та начштабу, порозумiвшися на мигах, щось од нього приховують.

— Ну, якщо ви такi мудрiї, то просвiтiть i нас, грiшних!

Але Ватутiн вже зло гуляв гумкою по картi.

— Семене Петровичу, передайте черговому офiцеровi, щоб обстановку наносив по-людськи! Хто погано пише — погано мислить!

— Розпоряджуся, товаришу командуючий. Де ж оперввiддiл чухається? Поснули всi? Пiду пiджену.

Іванов пiшов до дверей.

— Холод собачий,— пощулився Крайнюков. — Ти б наказав Трохимовичу розкочегарювати на нiч буржуйку.

— Самi не пани.

Командуючий присiв навпочiпки бiля залiзної пiчки, вправно наколов сокиркою трiсочок, розвiв вогонь.

Червонi вiдблиски заграли на його втомленому лицi. Вiн приклав долонi до теплiючого боку пiчки.

— Так що ти там прорiкав таке велемудре, коли не секрет?

---

[1] Дорога, що йде вздовж лiнiї фронту (вiйськ.). — Ред.

Ввтутін бачнв, що Крайнюноа от-от образнться, бо комісароау законну цінввість знехтувано, губу вже віднопнлна, прнкуснвшн цнгарну.

— Мн вже який день, Костю, наче сліпі цуценята. Розумієш? Чнм швидше Манштейн аняанть саої намірн контрударамн, тим краще для нас.

— А-а... — розчаровано протягнув Крайнюков, шумно внпуснаючн днм. — Не твна вже глнбока премудрість, міг бн зразу сназати.

— А війна, Костю, загалом снладається з простнх речей. — Ватутін піднннув дровенят і защепнув на клямку залізні дверцята. — От зараз, напрнклвд, я дав Рибвлноаі дозвіл на оборону.

— Та тн що?! Усіх нас під монастнр?

Комісар нервово зарнпів чоботамн по німнаті:

— Я ж, здається, толном передав: Москва поаторнла нанвз товарнша Сталінв наступатн і наступвтн.

Ввтутін підаівся, м'яно торкнуа його за рунаа.

— Уся біда а тому, дорогий Костянтине Васнльовнчу, що нвступвтн на Жнтомнрському нвпрямну стає небезпечно до біса. Якщо Манштейн ударнть туди з півдин, оточення не миннутн.

У печці загуло, загоготіло трубою, червона облямівна проступнла навноло залізнх дверцят.

— Але хіба хтось може снасуаатн... — комісвр аж перейшоа на шепіт,— наказ товарнша Сталіна?..

— У тім-то й річ, Костю, у тім-то й річ...

— Не розумію! Скажи відаерто: нв що тн сподіваєшся а цій собачій снтуації?

Ватутін трохн звгвявся, перш ніж відповістн. Затишне двнгтіння вогню підштоахувало до аідвертості, тв й порозумітися з новнм комісаром дввно вже пора.

— Нв Ствву сподіааюся, на солдата нашого. Нв себе. На тебе. До речі, а на що сподівається мій номісар Крайнюкоа?

Перший член Військради посмикав рудувату чуприну.

— На всіх тобою переліченнх. І ще є дещо...

— Не хнтруй, не хитруй, кажн.

— Я сподіваюся на енергію втомн, о!

Десь, мвбуть, внчнтав, осміхнувся в душі Ватутін. Він уже помітив, що новий комісар полюбляє вннисувати дрібним, нучеряаим почерком думки, що сподобвлися. У торбу, каже, нв звпвс.

— Ян бн це сформулюватн?

Комісар, уже спонійнішнй, пройшовся саоїмн музнчнимн, з рнпом чобітьми по кабінету.

— Річ у тім, що асім нвм фашистн остобісілн на сто років нвперед. Свме тому наші бійці зврвз б'ються добре. Парвдокс! Втома додас їм енергії. І дедалі — більше.

Ввтутін кволо всміхнуася:

— Ач, як внкрутна! Обов'язково розкажу Рнбвлкові.

11.

Чутність по спецканалу за'язку булв чудова: динамік доносив щонайменший шерех, наче рейхсканцелярія розмістнлася не за тнсячвмн нілометрів броньованого кабелю, а десь поруч, за стіною бетонного лігвв «Вервольф».

Командуючнй групою армій «Південь» фельдмаршвл Еріх фон Мвнштейн, недбало аідкинувшнсь на оксамитову спинку вольтерівського нрісла, сидів у своєму підземному бункері під Вінницею біля переговорнинка з Берліном.

Терміново анклнканий з фронту в ставну фельдмаршала генерал-полковник Раус стояв навнтижну ноло столу: адже нв за'язку був свм фюрер. Рвус номандуввв 4-ю танковою врмією, що діяла на Кнївському напрямку, і з огляду нв події останнього тижня розмова з Берліном на віщуввлв для нього нічого доброго.

Ще влітку надсуворо засекречений об'єкт «Вервольф» з кількома кільцями зовнішньої охорони, прикритий з повітря літаками люфтваффе, забазованими на підземних калинівських аеродромах, був польовою ставкою фюрера на Східному фронті. Усіх його будівників-військовополонених розстріляли. Від населення було очищено прилеглу до Південного Бугу частину міста. Гестапо, використавши провокатора, винищило підпілля. Навіть повітря в місті очищене було до цілковитої повноцінності, для чого згідно з приписами расової теорії д-ра Розенберга проведено свнацію психічнохворих у місцевій божевільні. Тобто без есесівських евфемізмів постріляно в потилицю чи потруєно у газвагенвх-душогубках.

Кожне кільце охорони знало лише свій квадрат подільської землі і не контактувало з наступним кільцем. Муха не пролетить непоміченою у повітрі, а по землі не проповзе мураха, навіть якщо вона з Луб'янки чи з Інтеліджен Сервіс. Отже, всіх можливих і неможливих заходів безпеки дотримано, а бетон над головою такий, що якби й сталося неймовірне — пряме влучання найбільшого з наявних у Червоній Армії ФАБа вагою у дві тонни, фугас розколовся б на залізобетонній тверді, мов куряче яйце. І влітку, після великої наради в Запоріжжі, «Вовче лігво» (так шифрувався відомством рейхсфюрера СС Гіммлера об'єкт під Вінницею) спокійно прийняло у своє підземне черево найбільшу коштовисть тисячолітнього рейху — фюрера Адольфа Гітлера.

Гітлер з почтом прибхав до Вінниці двома літерними поїздами. Про маршрут і графік руху знало лише кілька найбільш довірених осіб у рейху. Але навіть вони не відали, в якому з літерних составів їде фюрер, а в якому — почет та обслуга, включаючи кухаря, спеціаліста з вегетаріанських страв, бо фюрер уже давно не споживав м'ясного. Наприкінці ж візиту, тверезо оцінивши обстановку на Україні в плані подальшої особистої безпеки, фюрер зробив широкий жест — подарував свою ставку під Вінницею командуючому на Півдні фельдмаршалові фон Манштейну. Побідкався при цьому, що дуже скучатиме за оленятком, яке довірливо прибилося до «Вервольфа», спричинивши сентиментальні записи у щоденнику стеження охорони ставки: сьогодні фюрер цікавився здоров'ям тваринки та зволив годувати її особисто.

Записи межували із пунктуальними звітами про акції до населення навколишніх сіл та превентивні заходи, застосовані до осіб, які вешталися поблизу забороненої зони. І хоч фюрер прийняв тоді запевнення і Кейтеля, який очолював ОКВ [6], і фон Манштейна: більшовики ніколи не ступлять за Дніпро, бо Оствваль, Східний вал, на семистах кілометрах дніпровського правого берега абсолютно неприступний,— для себе фюрер вирішив: на цю богом прокляту землю ніколи більше не ступить саме він.

Надто дорогий скарб його єдиного та неповторного життя, відданого народові.

Надто довго довелося трудитися природі, щоб з'єднати білки, жири та вуглеводи у велику особистість — Адольф Гітлер.

Генерал Раус дивувався з невимушеної пози фельдмаршала, з легкості, з якою той, сидячи під великим, на півстіни, портретом фюрера, говорив з Берліном. Сам Раус панічно боявся лунких коридорів «Вервольфа», в яких тінь фюрера ввижалася йому за кожним поворотом. Хоч і знав умом, що зустріне там лише мовчазних, як статуї, охоронників. Лякався похмурих бункерів, де тихий голос відлунював, мов постріл, навіть тоді, коли фельдмаршал, ставши господарем, наказав затягнути стіни музейними гобеленами з буколічними пастушками.

А фельдмаршала тривожило зараз зовсім інше: проти звичаю Гітлер не кричав, мікрофон не наливався кров'ю. По-людськи його було навіть шкода, якщо взагалі можна жаліти бронзовий монумент, до ритуальної присутності якого посеред площі давним-давно звикли навіть двірники-інформатори. У такі хвилини фон Манштейнові завжди бувало важче викласти свої аргументи, аніж за сліпих нападів гніву, оскільки тоді

---

[6] Оберкомандовермахт (нім.) — верховне командування вермахту (ред.).

Гітлер не стежив за логікою. У врівноваженому стані він більш непередбачуваний. Загострений розум, що часом межував з месіанською прозірливістю, міг з будь-якої думки зробити несподіваний висновок, і вести свою гру виявлялося набагато складніше. Треба ж мати циганське щастя, щоб виклик рейхсканцелярії припав саме на такий настрій і на такий небезпечний для фельдмаршалової кар'єри момент, коли належало бодай якось пом'якшити погані, ще не охололі спогади фюрера від звістки про здачу Києва.

— Але, мій фюрер,— розважливо говорив фельдмаршал,— Ватутіна ціною велнчезних зусиль удалося затримати лише за п'ятдесят кілометрів нижче міста.

— Це не робить вам честі, Манштейн,— сказав фюрер безбарвним голосом.

Раус ужахнувся: зараз фельдмаршал підставить його, адже то його, Рауса, армія відступила. І тоді тінь «Вервольфа» зматеріалізується.

Але фельдмаршал був на диво незворушний. Гітлерові навіть довелося запитати:

— Ви чуєте мене, Манштейн?

— Яволь.

Кінчиком бронзового ножа для розрізання паперів фельдмаршал, схиливши стрижену йоржиком голову, знімав невидиму пушинку з рукава бездоганного мундира. Гітлер ніколи не додавав до прізвищ, як належиться вихованим людям, префікса «фон», успадкованого фельдмаршалом од предків. Напевне, через власне безрідне, як незоре море, походження. Фельдмаршал, як людина, котра знає собі ціну, звичайно нехтував цим, наче нахватками дворні. Але сьогодні мозок був у постійній напрузі, немов детонатор, заведений на уповільнену дію, і етикетна дрібничка дратувала. Бо, крім бовдура Рауса, який вірнопіддано тягнеться, немовби його можуть бачити в Берліні, виклик з рейхсканцелярії заскочив у бункері й інших підлеглих — начальника штабу Буссе, а головне — представника абверу барона фон Вольфа-Гуттена, з яким у фельдмаршала в останні тижні відбувалася якась дивна гра. Навіть зараз фельдмаршал не міг забути, як цей сухолиций оберст дозволив собі при ньому досить фривольні висловлювання на адресу фюрера.

Гітлер почав доволі спокійно, без притиску. Заговорив про те, що весь жовтень ОКВ устами Кейтеля та оперативники в особі Йодля запевняли його: більшовики от-от будуть скинуті в Дніпро з Букрина.

— І що ж маємо? Я доб'юся коли-небудь чіткої відповіді, звідки взялися їхні армії й танки на півночі від Києва?

Від довгої тиради фюрер задихнувся й замовк.

Фельдмаршал вважав себе тонким психологом і пишався вмінням розраховувати, наче славетний гросмейстер Еммануїл Ласкер, на декілька ходів уперед. Гітлера ж у глибині душі, як і багато хто із старої прусської інтелігенції, зневажав, мав за парвеню, що доскочило вершин влади, однак мирився з ним як з даністю у війні, що її веде Велика Німеччина. І, звичайно ж, навіть гадки не припускав, що той є стратегом, яким змальовують його нації кипучі радіокомпліменти д-ра Геббельса.

Ні, фельдмаршал дотримувався, звісно, усіх зовнішніх атрибутів схиляння перед вождем як перед воєнним генієм,— то теж правило гри, без якої в третьому рейху неможлива кар'єра. За успіх і чортові молитимешся. Зрештою, і фельдмаршальський жезл він одержав з його ж таки рук з належним прилюдним поклоном. Проте то була не душевна, а загальноприйнята, офіційна шанобливість, данина дикій епосі, коли «гутен морген» та «гутен таг» давно замінено універсальним «хайль Гітлер».

Нишком, сам для себе, проте, фельдмаршал завжди був упевнений, що в будь-якій ситуації зуміє переграти Адольфа Шікльгрубера. А тому скрадливо, без розголосу виклика у перегово́рник домашню, нова за аналізу відкладеної партії, заготовку:

— Невже, мій фюрер, Сталіну вдалося перекинути на північ від Києва великі резерви з глибини Росії?

Наприкінці обережно мовленої фрази він поставив не стверджувальну крапку, а такий собі легенький знак запитання. Звичайно ж, вони з Вольфом-Гуттеном знали всю правду: навіть третього листопада, коли більшовики, як грім серед неясного осіннього неба, вдарили на Київ з півночі, ні він, ні Раус, ані розвідка з її нюхом та агентурою не второпали, чи має наступ далекосяжні цілі, а чи росіянам просто потрібний для подальших дій плацдарм на захід від Дніпра.

Сказавши ж фюрерові протилежне, фельдмаршал відчув на собі блискавичний, але відразу ж згаслий погляд абверівця, який притулився в кутку й удавав, що розмова його не обходить.

Гітлер, здається, упіймався на скрадливу інтонацію. Напівствердно, але підтримав:

— Ну, так. Очевидно, що резерви.

Одначе фельдмаршал, наче людина, яка прокидається за хвилину до будильника, зрадів передчасно. Хід Гітлера мав на меті приспати пильність, аби тут же вдарити вбивчим аргументом:

— А Сталін, поздоровляючи Ватутіна із взяттям Києва, називає в наказі армії Москаленка та Рибалка — це і є резерви? Обидва ці генерали, за вашими ж радіодонесеннями, безнадійно загрузли в пісках Букрина.

Мовлено було тихо, як не з печаллю, то наче із роздумом.

Фельдмаршал, чоловік тертий і в генштабі, і в діючій армії, давно примітив, що Гітлер з особливою підозрою ставиться до щонайменших пауз у подібних розмовах. Підозра його ніколи не вгаває, навіть до найближчих соратників.

Дяка долі, що в кабінеті фюрера опинився, певно, ще хтось, бо фельдмаршал розібрав ледь донесене здалеку мікрофоном:

— А може, то хитрощі НКВС?

Фон Манштейн відчув мимовільну вдячність до далекого спільника. З неба впало, але манюсіньку паузу для роздуму він здобув — Гітлер буркнув, наче заповзявся сьогодні з усіма погоджуватися:

— Ви маєте рацію. Авжеж.

Кейтель? Йодль? Швидше Йодль, бо головний оперативник уміє метикувати не так повільно, як старий служака Кейтель, котрий невідь-як вибрався на командну височінь ОКВ. Примхлива доля нав'язувала їх зараз у спільники, хоча фельдмаршал прагнув триматися незалежно, осібно і від того, і від того — він не любив удовольнятися другими ролями.

У динаміку щось грюкнуло, аж Раус здригнувся. Фон Манштейн зрозумів: щоб заспокоїтися, фюрер кинув на стіл якусь важку річ з письмового приладдя. Апробований прийом, напевне, подіяв. Гітлер мовив стиха, мало не елегійно:

— А те, Йодль, що Ватутін тими ж силами зайняв Фастів,— теж, мабуть, хитрощі російського НКВС?

Отже, Йодль. Фон Манштейнові переключення уваги фюрера було на руку. У мітельшпілі досягнуто якщо не психологічної переваги, то принаймні рівності в безнадійній поперваx партії. Але згадавши про мікрофон, де на зв'язку була Вінниця, Гітлер сказав, карбуючи слова:

— Я не забув, Манштейн, що ви скрушили твердиню росіян Севастополь. Але Дон? Курська дуга? Дніпро? Київ? Стара слава нову любить.

Нагадавши давнє німецьке прислів'я, він додав:

— Стару славу генерали носять на грудях. Або... — фюрер зробив значущу паузу,— на могильній плиті.

Фон Манштейн уявив на секунду, як Гітлер використав паузу: покосився на стенографа, приставленого партійною канцелярією записувати для історії афоризми фюрера, повернувся, мабуть, у профіль, мов на пфенігу, щоб не видно було, як сіпається щока.

А втім, поручитися у баченій не раз процедурі фіксації видатних думок фельдмаршал не зміг би — надто незвичний, непередбачуваний сьогодні настрій у фюрера. На цьому треба й зіграти, погоджуватися на

перших порах, як фюрер. І він сказав таке, що не вкладалося Раусові в голові з набріоліненим проділом:

— Ви праві, мій фюрер: із втратою Фастова ми позбавлені важливого залізничного вузла на західному фланзі сьомого армійського корпусу. Там вивантажувалися резерви, йшло постачання восьмої армії.

Раус із жахом почув, як фельдмаршал сам лізе в зашморг, а заодно і його тягне з собою. Але фон Манштейн продовжував спокійно, тереблячи мочку зарослого сивим мохом вуха:

— Обидва наші корпуси, що стояли на Дніпрі далі на північ від Києва, на жаль, змушені були відійти далеко на захід. Сорок дев'ятий армійський корпус — до Коростеня. А тринадцятий — до Житомира.

— Боягузи,— сказав Гітлер без жодних емоцій. — Ще недавно Житомир був польовою ставкою рейхсфюрера СС. Якщо у вас так піде далі, то скоро від рейхскомісаріату «Україна» другому Еріхові [7] залишаться хіба що ліси з бандитами та болота. Не забувайте: у вас за спиною Тернопіль, ворота до рейху!

— Але Ватутін не генерал, а блискавка!

Плутаючи фельдмаршалові всі фігури, які той розставив подумки у потрібній комбінації, ні з того ні з сього це бовкнув Кейтель. Фон Манштейн упізнав його рипучий голос у рейхсканцелярії і, не соромлячись підлеглих, скривився. До Кейтеля все доходить, як до жирафа у зоосаді Гагенбека в Гамбургу. Наче туру підставив під бій пішака.

Щоб якось виправити становище, фон Манштейн сказав з гідністю:

— Фельдмаршал Кейтель має рацію. Я відрубую в більшовицької гідри одну голову, а виростає дві.

Вольф-Гуттен нишком метнув погляд: отак-так, одним махом два очка — Кейтелеві й собі...

— Прошу запам'ятати,— сказав Гітлер повагом, і фон Манштейн зрозумів, що офіцер-стенограф знову зацвірінькав зарвзоліцем. — Лише німецька нація спроможна дати справжніх полководців!.. Рейх уже раз заплатив трауром за зраду Паулюса та твердолобість старих генералів.

«Але ж і фельдмаршал з цих самих...» Оберст Вольф-Гуттен старанно ховав посмішечку в тонких, анемічних губах.

Несподівано для себе він опинився серед запрошених на його п'ятдесят шостий день ангела, трохи перебрав і під лікер до кави знову намагався завести з фельдмаршалом небезпечну балачку про вищий ешелон берлінської влади. Одначе той мовчки відійшов зі срібною чарочкою до гостей.

— Манштейн, ви мене чуєте?

Генерал-полковник Раус перелякано зиркав на портрет за спиною командуючого. Портрет неначе ожив, запитував вимогливим, роздратованим голосом. Але у фельдмаршала на грубоносому, породистому обличчі аристократа, над яким предки трудилися не одне покоління, не здригнувся жоден м'яз.

— А проте, мій фюрер,— сказав він недбало, як людина, впевнена у собі, — я волів би повернутися до ситуації з Фастовом та Житомиром.

Увага, що заструмувала з мовчазного динаміка, підохотила.

— Стратегічний парадокс у тому,— вів далі фон Манштейн не менш упевнено, наче знав якусь вищу істину,— що в успіхах росіян зародок нашого власного успіху! Або, як твердить їхня доктрина, діалектика.

То була найпідступніша з фельдмаршалових домашніх заготовок, придумана цієї безсонної ночі, коли розігралася подагра. Незвична логіка, форма викладу, з посиланням мало не на марксизм, — і фюрер не захоче показати своїм генералам, що не зрозумів ні тут, ні в Берліні.

Динамік і справді мовчав.

Тепер темп, темп і темп! Навіть за рахунок втрати якості.

— У мене є задум,— мовив фельдмаршал, намагаючись виголосити

---

[7] Мається на увазі гауляйтер України Еріх Кох *(ред.)*.

цв якомога ваговнтіше. — Прошу вашої згодн доповісти писымово. Бо є речі, які я не хотів бн довірятн зв'язку.

Він не міг дозволитн собі навіть секундної паузн, щоб порадіти, як внтягнеться фізіономія Йодля, а слідом і тугодум Кейтель од злості впустнть з очниці монокль: знову Манштейн обскакав їх на повороті. Якбн план він внклав уголос, обндва царедворці знайшли б спосіб негайно прнєднатнся, підправнти, порадитн, поліпшнтн стратегічні знахідкн фронтовнка (а фельдмаршал зараховував себе до нних). Одне слово, поділнтн пнріг славн.

Відтак він заговорнв незвично швндко, нвхтуючн внробленою роками розважлнвою манерою, бо відчув, що в партії перехопнв ініціатнву:

— Але. Для здійснення плвну мені потрібні резервн. Танкн. Багато танків! Добірні днвізії, а не мотлох з резервістів.

Фельдмаршал зловтішався тнм, що бачнть перед собою лакмусовнй папірець і Кейтеля, і Йодля — фізіономію Рауса, що міннться за кожннм його словом. Раусові й справді здавалося, що фюрер от-от переб'є, закрнчнть по всіх тнсячах кілометрів броньованого кабеля. Колн командуючнй твердни тоном забаг навіть загалом неймовірного:

— Мені потрібен ваш «Лейбштандарт»[8]! Як талісман.

Але фюрер мовчав.

Фон Манштейн не міг зрозуміти, чн перебрав мірн, чн, навпакн, недобрав.

Він блнскавнчно зважнв усю багатоходову комбінацію — і мовив слова, від яких внутрішньо покрнвнвся з брндлнвістю, нібн прнлюдно запозичував їх напрокат з убогого лекснкону імперського управління пропаганди:

— Прапор Велнкої Німеччнин знову майорітнме над Києвом!

Усе.

Пішак наче досяг останньої клітннкн, за якою має перетворнтися на ферзя.

Дннамік довго німував, змушуючи нервуватнся. Нарешті озвався свнстячнм шепотом:

— Хотів би я поглянутн вам зараз у вічі...

У переговорнику клацнуло, черговнй зв'язківець імперської канцелярії попереднв жерстяннм голосом:

— Фюрер закінчнв зв'язок.

Першнм порухом фельдмаршалв було скочити, наче від ляпаса. Але він не дозволнв собі навіть розслабнти облнччя.

Врешті-решт н і ч м о г у т н о с т і к р а щ а з а т н с я ч у м і с я ц і в.

12.

З кутка гострим, як буравчнк, поглядом наскрізь проймав фельдмаршала сухощокнй оберст абверу Вольф-Гуттен. Але після несподіваної внхватки фюрера прнсутні в бункері були зайняті власними пережнваннями і не звертални на це жодної уваги.

— Вн все зрозумілн, Раус? — спитав фон Манштейн так, нібн нічого й не ствлося.

Він чудово бачнв, що генерал-полковннк анічогісінько не второпав. Та й не міг уторопатн: і для нього самого ясність може постатн лнше через ніч, щонайбільше через дві. Колн він внкладе на папері свій задум, літаком оперативного зв'язку відправить до Берліна, коли його папір пропустять через швидкий мозок Йодля, через повільний, мов гарба, занудн Кейтеля, а там...

Ні, про друге «або» з його планом контрнаступу він не хотів і думатн.

Він відчув зловтішну насолоду від того, з якою готовністю Раус цокнув закаблуками оте дурне, бездумне «яволь». От вже з кого можна сукати мотузки.

---

[8] Танкова дивізія СС «Адольф Гітлер» *(ред.)*.

Але фельдмаршал помилявся. Раус злопам'ятно зробив йому ще один карб за щойно пережитий страх, за небезпеку своїй кар'єрі. Згадаю, все згадаю при нагоді...

— Вишикувати офіцерів! — інфінітивом наказав фельдмаршал.

Начштабу Буссе метнувся виконувати наказ.

Під склепінням «Вервольфа» відлунювали фельдмаршалові кроки. Він повільно обходив своїх вишикуваних генералів і по черзі заглядав з-під сивих брів кожному в обличчя.

Зупинив погляд своїх імлистих крижинок на Раусові, але не прочитав уже нічого, крім показної запопадливості. Лише оберст Вольф-Гуттен дивився з викликом. Невже зрозумів, головатий біс, недомовки в радіосеансі з рейхсканцелярією?

Фельдмаршалові зробилося неприємно, ніби його заскочили голим перед дзеркалом. Він повернувся сутулою спиною до шеренги, удав, що вивчає розпластану на стіні між пастушок у старовинних локонах карту, хоча знав її на зубок, як гімназичну програму з Гете.

— Панове! — заговорив він, граючи пальцями зчеплених ззаду рук. — У нас з'явився шанс.

Начальник штабу без дозволу вийшов з шеренги, примостився скраєчку фельдмаршалового столу, щоб записувати наказ.

— Ватутін вклинився в нашу оборону трикутником Чорнобиль—Житомир—Фастів, з Києвом при основі.

Фельдмаршал з гримасою одвернувся від карти — навіть уві сні ввижаються йому ці важкі для німецької вимови назви.

— Я певен, панове, що за тиждень після падіння Києва Ватутін не міг наповнити такий величезний трикутник ні технікою, ні військами. Двома танковими колонами ми вдаримо по тилах росіян. Відріжемо їх від дніпровських переправ. І — знищимо усі війська Ватутіна на Правобережжі.

Генерал Раус стенувся, наче від удару струму: фельдмаршалові легко вигадувати, крутити, навіть умовляти Берлін, а виконувати ж йому! Хіба не знає, що в його армії просто не вистачить сил на два танкові кулаки? Дивізії пошарпані, танковий парк розбитий, нікудишня укомплектованість, не дивізії, а злиденні відсотки! Проте, пам'ятаючи липкий піт на спині під кітелем, коли заговорив портрет Гітлера (треба буде негайно ж змінити сорочку), Раус не наважився заперечити. Раус зітхнув, коли Буссе перебрав на себе ініціативу, пакосний підлабузник:

— Гер фельдмаршал, це щось подібне до вашої керченської операції сорок другого...

— Ні, генерале. — Фельдмаршал похитав срібним йоржиком. — Я не знайду тут своїх кримських чобіт. Але бог допоможе нам повернути Київ і відплатити Ватутіну і за Сталінград, і за Курськ. Панове! Виконайте свій обов'язок. Тут ключ до Правобережжя.

Лише коли підлеглі вийшли, фельдмаршал дозволив собі нарешті розслабити лице.

Втомленою ходою, по-старечому човгаючи, чого ніколи не робив на людях, підійшов до столу. З насолодою занурив натомлене, наче важкою фізичною працею, тіло в крісло, яке мандрувало з ним по фронтах. І на карту, де чорніло «KIEW», важко опустив кулаки.

Н о ч і м о г у т н о с т і поки що не виходило.

• • •

З ОПЕРАТИВНОЇ РОЗРОБКИ ГОЛОВНОГО РОЗВІДУПРАВЛІННЯ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ

Розвідвідділу штабу 1-го Українського фронту на № 1781-а.
Цілком таємно. 2 прим.

Командуючий групою армій «Південь» генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн.

Еріх фон Левінски народився 1887, м. Берлін. Походить із сім'ї прусського офіцера. Нове прізвище одержав внаслідок усиновлення генералом Георгом фон Манштейном.

Типовий представник прусської офіцерсько-генеральської касти.

Освіта військова, прусська академія.

(Приписка олівцем на берегах: «Руські прусських завжди побивали. Суворов»).

Брав участь у першій імперіалістичній грабіжницькій війні. Даних цього періоду в архіві ГРУ ЧА нема.

На початку розв'язаної оскаженілим фашизмом війни проти народів Європи (1939 р.) М. — заступник начальника генштабу гітлерівсько-фашистських сухопутних сил. За кампанію у Франції нагороджений біснуватим фюрером «Рицарським хрестом». За «заслуги» у віроломному нападі на оплот світового пролетаріату СРСР той самий фюрер А. Гітлер надав ген-полк. М. звання генерал-фельдмаршала. Особливою жорстокістю відзначився в Криму (Керч) та в кривавій розправі з героїчними захисниками чорноморської твердині м. Севастополь.

Безпосередньо на Ваш № 1781 а:

За нашими даними, з командуючим Вашим фронтом уперше зустрівся в нерівних боях під багатостраждальним та героїчним м. Ленінград. Танковий корпус ген. М. був зупинений героїчними діями наших військ, де г.-л. Ватутін М. Ф. був начальником штабу П.-З. фронту.

У Сталінградській битві під керівництвом Великого Вождя і Учителя Товариша Сталіна Й. В. війська Півд.-Зах. фр. г.-л. Ватутіна М. Ф. не дали групі «Дон» ф.-м. М. пробитися з зовнішнього кільця оточення до 6-ї нім. А Паулюса, яка капітулювала.

Що ж до Орловсько-Курської дуги, Правобережжя, форсування Дніпра, розвідвідділ штабу фронту повинен мати в своєму розпорядженні власні дані (див. архів).

(Приписка на берегах: «Не перекладайте на нас свою роботу, думаете, в нас нема?!»).

Ген.-фельдм. М. вирізняється цілковитою відданістю фаш. режиму. Гранично жорстокий. Починаючи з Донбасу, всюди запровиджував т. з. тактику СС «випаленої землі» (свідчення полонених).

Оцінки нім. пропаганди, включ. газета «Фелькішер беобахтер»:

— «кращий оперативний розум вермахту»,

— «найбільш умілий стратег Східного фронту».

(Приписка на берегах: «А загалом велика б... Бийти его, робята, не стісняйтеся»).

13.

Те, що фон Манштейн, пробалансувавши на волосинці, виграв партію у злощасний день розмови з рейхсканцелярією, стало зрозуміло через півтори доби.

Фельдмаршал не сварив, а навіть похвалив ад'ютанта, який довго не наважувався будити його посеред ночі. Покректуючи від сну, просто в ліжку, в нічному ковпаку прочитав щойно прийняту по радіо директиву фюрера і зловтішно посміхнувся. Наче побачив перед собою набурмосені, розстроєні фізіономії своїх берлінських супротивників-суперників. Ні, не дав він їм примвзатися.

Відтак знадобилося негайно діяти. Він попросив ад'ютанта наказати камердинеру подати мундир і коротко кинув:

— А директиву продублювати Раусові.

У командах фельдмаршал, як інструктор-кінолог, з деякого часу вживав лише інфінітиви: стояти, сидіти тощо. Може, то і є старість, коли втомлюють довгі тиради? Сьогодні були всі підстави говорити ласкавіше.

Уже за хвилину на підземному вузлі зв'язку «Вервольфа» черговий шифрувальник, наче геніальний музикант, просто з листа задиктував на машинку цифри, в яких від радіорозвідки ворога приховувалася директива фюрера.

«ФЮРЕР НАКАЗАВ:

У Козятині затримати ешелони танкової дивізії «Адольф Гітлер», які йдуть з Німеччини, і направити групі армій «Південь».

Командуючому 4-ю танковою армією Раусу.

Повернути на Київ 25-у танкову дивізію, що прямує з Франції, а також 1-у...»

У своєму робочому бункері фон Манштейн, уже вбраний та зачесаний із звичною ретельністю, увімкнув на горіховій стільниці вишуканий лампіон у склі модерн — напівоголена бронзова жінка тримає в руці налиту вогнем скляну лілею. Неспішним кроком обійшов велчезний стіл до крісла, навіть сів, пошукав окуляри, але згадав про щось і попрямував до броньованих дверей.

Стрекіт штабного «Мерседеса» припинився, тільки-но фельдмаршал зайшов на вузол зв'язку. Гарненька, наче з плаката про чистопорідність арійської раси, фройляйн у чорному мундирі, яка сиділа за друкарською машинкою, підвелася, першою помітивши командуючого. Фельдмаршал ковзнув поглядом по високих грудях, де в плакатної блокдабестіа кокетливо, мов брошку, було приколото на рівні соска партійний значок, і недбалим кивком наказав усім продовжувати працювати.

Він полюбляв тутешнє багатозвуччя, коли водночас працює чимало апаратів, зумерять телефони, різні голоси бубонять позивні, стрекоче телеграф. Казав, що це і є пульс війни.

Шифрувальник знову заходився шкварити цифрами:

— Сімнадцять, тридцять три, п'ять, іще раз сімнадцять...

Фельдмаршал заглянув йому через плече — чи багато лишилося? Текст берлінської директиви, що лежав перед шифрувальником, переказував майже слово в слово відправлений позавчора спецлітаком у ставку фюрера його власний план контрнаступу:

«З району Букрина перекинути в район Гребінки танкову дивізію СС «Райх». А також дві танкові (3-ю та 10-у), дві моторизовані та дві піхотні, які діють на ділянках від...»

От де справжня чудасія субординацій, бюрократичних підпорядкувань: текст, вигаданий тобою, знак до літери, повертається вже як державний документ, де в тебе відчужено право міняти хоч кому. Влада паперу відніні більша, ніж влада людини.

На аркуші, що стирчав з каретки «Мерседеса», цифри незвично вишиковувалися в колони, і фельдмаршал уявив, що скоро, дуже скоро вони перетворяться на могутні танкові колони, якими він зненацька вдарить у найслабше місце свого супротивника, затятого російського коротуна генерала.

Він знав, що відбуватиметься слідом за цим наказом: із залізничних платформ, запорошені пилом Європи, сповзатимуть новенькі, ще з крейдою заводських номерів на броні «тигри»,— і він кидатиме їх одразу в бій. Без передишки. Аж грязюка полетить з-під траків.

Темп, темп і темп — як у розмові з фюрером. Заради темпу не шкодувати нічого й нікого, це зараз єдиний для нього порятунок.

Так, ніч могутності краща за тисячу місяців, і вона, здається, настає...

Свист ефіру, вибухи, команди, прокляття, рик моторів, важкі для вимови чужинські слова «Житомир», «Біла Церкофф» загудуть у дротах, у польових телефонах, у танкових раціях, викликані до життя з його підземного сховища; понесуться з нервів антен, виведених крізь бетон у сталевих трубках, наче вони продовження його власної нервової системи; лихоманковий блиск удачі запалає в очах штабістів, товсті олівці креслитимуть на картах передислокації великих, справжніх сил, а його

солдати вмиратимуть, та перемагатимуть,— варто лише йому, Еріхові фон Манштейну, поставити під колонками цифр, що виповзають і виповзають з-під наманікюрених пальчиків плакатної блонда-бестія, своє прізвище з розчерком від останньої літери.

Слабкість і сила людини — все поміняється місцями.

І він, він владарює над життям та смертю.

Тим-то й солодкий тягар влади.

Блиснувши з-під рукава кітеля бездоганно накрохмаленим манжетом, фельдмаршал узяв готову шифровку, залишив під нею круглий розчерк свого «вічного пера». А знизу відкритим текстом приписав те, заради чого й прийшов посеред ночі на вузол зв'язку:

«НА КАРТУ, РАУС, ПОСТАВЛЕНО НАШУ РЕПУТАЦІЮ».

14.

За околицею Фастова зловісними спалахами пульсувало небо, коли в розташуванні штабу 3-ї гвардійської танкової армії з брязкотом вкотилося два танки.

Ватутін бачив, як з люка переднього, «тридцятьчетвірки», витягли під пахви ватяно обм'иклого техніка-лейтенанта, як обережно, боячись розтрусити, переклали на ноші. Кучеряве волосся злиплося в нього на лобі від крові. Коли санітари перетягали ноші в криту медсанбатівську полуторку, одна рука пораненого черкала по землі, а друга намертво притисла до грудей якусь залізну штукенцію, почеплену на ППШ. Санітари зупинилися, поправили повислу руку.

З броні другого, заболоченого по башту танка — важкого КВ — з трудом злазив командарм Рибалко у геть замазюканому комбінезоні. Йому подали сукувату ковіньку, командарм сперся на неї усім тлустим тілом, поправив перемазаний так само, як і комбінезон, шолом, під яким моталися дроти шоломофона, і спідлоба оглянув своє господарство.

З узгірка під темніючим лісом било в очі кулеметними анблисками електрозварювання. Іскри осипалися на вогку землю і шкварчали, мов сало на сковорідці. При світлі ламп-переносок танкісти заміняли котки, натягали гусениці. Лункним ритмом витанцьовували молотки, якими забивали шворні траків. Звичайна картина ремонтних робіт на танках та САУ, що вийшли з бою, раптом викликала невдоволення командарма:

— Архаровці! Ілюмінацію розвели!

Він люто замахав ковінькою, а загорлав так, що на шиї надималися жили:

— Став на базу! Та не на вилупі, а в ліс! А то «рама» налетить — матимеш потім.

Переконавшись, що команду почали виконувати, командарм прошкандибав до колодязя, зірвав шолом, оголивши лису, як коліно, і трохи завелику як для його тіла голову, і ще раз гаркнув:

— А ілюмінацію прикрити брезентами!

Біля колодязя на командарма чекав замурзаний, як і він, танкіст, який тут же приклав руку до шолома і чітко доповів:

— Командир окремого полку важких танків майор Герасимов. Привів машини для ремонту. Дев'ятий просив доповісти: прорив ліквідовано. Обоз штабу двадцять п'ятої дивізії розгромлено. Сам фон генерал утік, захопити не вдалося.

— Молодці архаровці. Мийся в нагороду.

Він підставив цеберко своєму майорові, почекав, доки той надасть собі божеського вигляду. А тоді зачерпнув і собі човником долонь з цеберка, що стояло на зрубі, та обмив брудне обличчя.

— Застудитися не боїшся, Павле Семеновичу? Либонь, не літо.

— З імперіалістичної не бере.

Лише тепер у сутінках, що опускалися по-листопадовому швидко,

Рибалко помітив командуючого фронтом. Той виглядав із прочинених ад'ютантом дверцят заляпаного штабного віліса.

Командарм не виявив жодної запопадливості перед начальством, неквапно втирався шорстким десятчиним рушником з півнями. А тоді буркнув, не відриваючи рушника від обличчя:

— А от печінку нову підкинув би, комфронт, з РВГК*.

За віком генерал-лейтенант Рибалко був найстаршим поміж ватутінських командармів, через рік — п'ятдесят, в тому звертався до командуючого фронтом без особливих церемоній. Хоч службу знав добре, а армії, вважай, ціле життя — з осені дев'ятсот чотирнадцятого, хрещений був у м'ясорубці під Перемишлем, на австрійському фронті. Був тяжко поранений і контужений у ту світову, так само як і в громадянську, з якої привіз у рідний Лебедин орден Червоного Прапора. У запалі погоні за бандою Рибалкового коня винесло на залізничний насип. Кінь спіткнувся, впав — і військком геройського кавполку сторчака вилетів із сідла прямісінько на рейки. Удар припав по печінці і не минувся на все подальше життя. Командарма допікали люті болі, що він усіляко приховував, і рішуче відмовлявся від лікарів:

— Бракувало, щоб поголос пішов по армії.

Справді-бо, Ватутін і сам переконувався не раз: командир (байдуже чи в роті, чи й на цілісінькому фронті) завжди у всіх на очах, мов голий,— кожен крок, кожне слово, відтінок настрою. Помічають навіть, чи підшитий у нього сьогодні чистий підкомірець. За цим підлеглі намагаються вгадати, як ідуть у верхах справи, чи скоро наступ, а чи, може, одведуть у резерв, на відпочинок. Ну, а з прикмет потім виникають такі легенди — себе не впізнаєш.

Хоч як бракувало командирів після відомих подій тридцять сьомого року, через печінку Рибалка не взяли в сорок першому до діючої армії. З військовою академією, де він викладав, з Москви евакуювали аж у тилову Казань. Звідти Павло Семенович бомбардував безперервними рапортами далеке московське начальство. Хворобу, звісно, зам'яв, збрехав письмово, в анкеті: «Здоровий, воювати можу». Та й сміливо скріпив брехню власноручним підписом.

Коли ж тепер терпіти несила, з-під правих ребер стріляє по всьому тілу, відлежиться трохи з грілкою при боці — й уперед, на Берлін. Біс його зна, чому військмедики торочать в один голос, буцімто на фронті моментально зникають хронічні недуги.

Ватутін сказав співчутливо:

— Тобі після Києва в госпіталі підремонтуватись би, Павле Семеновичу.

— «Би-би»... — Рибалко тицьнув палицею в напрямку околиці, за якою палахкотів виднокруг. — Та ім невтямки. Сучої їхньої породи набачився по закордонах, зблизька, як от тебе.

Натякав на те, що тривалий час, у тридцяті і майже до самої Великої Вітчизняної, служив далеко від Батьківщини військовим аташе. Лише хвороба, хай би їй грець, і змусила цього лисого крем'яна податися до академії, звідкіля ледь випросився на фронт.

— Ну, здоров будь, командарме. — Ватутін вибрався з машини і підійшов ближче.

Цілий божий день він не міг ніяк доїхати до бронекомандарма. Побував у Москаленка, помахав рукою генштабівській «трійці», яка так і не відкрила своїх карт, упорав іще тисячу справ, доки дістався до цього фастівського подвір'я.

— Не здоровкаюся: по радіо вже бачилися сьогодні.

— Через те радіо й приїхав,— зітхнув командуючий, анітрохи не образившись.

У них давно панував у стосунках свійський тонус — з незлобливими шпильками, піддтрунькуванням за першої-ліпшої можливості, особливо

---

* Резерв Верховного Головнокомандування (ред.).

вуркотливими в Рибалка. Що, втім, не заважало командуючому фронтом в разі чого питати з усією суворістю.

Полуторка з червоним хрестом на боці ніяк не заводилася, скімлила відразливим скреготом спрацьованого стартера, мов ножем по склу. Та зненацька схлипнула всіма циліндрами і, неначе норовистий кінь, рвонула з місця. Ватутін провів її поглядом за ворота й поцікавився:

— Кого це?

— А-а, кінодіяч один. З Москви.

— Ну от — пускай їх на передову! З ГоловПУРа тепер заклюють.

— Нє, хлопчина геройський — товариш Енський. Шок, без пам'яті тягнуть, а він: «Так-перетак, плівку зняту виносьте у першу чергу!» Га?

Рибалко розсміявся коротким, хлипаючим смішком. Відданість професійному обов'язку йому подобалася.

Ватутін був явно незадоволений цією історією. Треба дати команду всіх оцих спецкорів з їхніми мандатами-перемандатами далі штабу поки що не пускати.

— Та не хвилюйся, Федоровичу. В мене для твого ГоловПУРа є прикмета: лається солдат — значить, житиме! Ну, ходімо?

Із садка коло найближчої хати засапано чахкав електродвигунець.

У мазанці, що за колодязем з журавлем стояла під голою вишнею, вже світилося, і Ватутін аж присапнув, коли в мерехтінні лампочки нагледів під очима в Рибалка набряклі, хворобливі мішки.

— І з таким, вибач, здоров'ячком треба було міняти академію на наш рейвах?!

Рибалко зиркнув спідлоба. Жарт йому не подобався.

— Дехто теж, між іншим, міг би зараз сідницю викохувати у Москві. Чи в Генштабі меблі не м'які?

— М'які, м'які... — примирливо засміявся Ватутін. — Василевський, до речі, збиравсь було пропонувати товаришеві Сталіну відкликати мене назад з фронту.

— А дзуськи! Так би ми й віддали комвидуючого.

Жартівливим початком важку розмову підготовлено було достатньо, і Ватутін приступився до діла:

— Так от, командарме. Що допіру по радіо командував про Козятин — відставити. Або, по-цивільному кажучи,— наплювати і забути.

Рибалко з недовірою ринув клишоногим ослічиком: адже директиву командуючого якнайшвидше захопити залізничний вузол Козятин штаб фронту повторював по десять разів на день. Ватутін поспішив пояснити:

— Тисне німець сусіда твого, Москаленка, нема спасу. Проривається, схоже, від Котлярки та Ходоркова в район Корнина. А у нас там...

Ватутін у твкій безнадії махнув правицею, що з-під манжета з малиновим генеральським кантом вилізли бязеві зав'язки солдатської спідньої сорочки.

— А я ж бо грішним ділом... Звзився, думаю, запанів визволитель матері міст руських: усе палицею жене — на Козятин, уперьод...

Останнє Рибалко прогугнявив, мов рвція, удавши так натурально ватутінський тенорок, що командуючий мимоволі всміхнувся:

— Тобі б, Павле Семеновичу, у МХАТ. На своєму лише дурень стоїть, коли міняються обставини.

— Та не дуже я і настрахався тих ваших телефонних нагінок. Справжній танкіст і від начальства, між іншим, заброньований...

Командарм почухав плескатий кінчик носа:

— Воно, звісно, заманливо, сам розумію. У Фастові мої орли одну комунікацію підрізали фріцу, у Козятині — одчикрижити б другу, так?

— Ну. Хіба не так?

— Та з отим клятим Козятином, хоч верть, хоч круть, а й Фастів прогавити недовго!

Ватутін обмацав поглядом обважнілу постать бронекомандарма,

який, по-кавалерійському розкарячивши ноги в чоботях з куцими, нижче литки, халявами, верхи сидів на табуреті, і спитав:

— Як оцінюєш обстановку?

— Туман. Яко в природі.

— Стривай. Прорив двадцять п'ятої танкової цього фон Шелла — епізод? Зупинити тебе хотів? Чи... на Київ?

— А думати можна і те, і те. Вирішуй, ти ж комфронт.

— Ну, знаєш! — вигукнув Ватутін. — Задачка... Як в академії.

— А це друга натура! — з іронією постукав по лобі командарм.

— І нічого натура не підказує?

Рибалко примружився, хитруваті очі зовсім занурились у підочні мішки.

— В Осло їх в ружжо по тривозі, гнали кур'єрськими — і тільки задля того, щоб дірку затикати у фронті? Отож-бо.

— Ну й нюх у тебе, академіку...

— А нюхалки нема — на полювання не ходи! — буркнув під ніс Рибалко.

— Переконав. Давай-но свою карту.

Командарм, не беручи зі столу ковіньки, прошкутильгав до помальованої квітами печі, під теплим боком якої стояла на лаві залізна скринька. Смикнув ланцюжок з алюмінієвих кульок, що метлявся на грудях,— і з понабиваної кишені вигулькнув ключ з хитромудрими зазубнями. Рибалко повагом одімкнув переносний сейф і вийняв двохсотку в прозо рих плямах танкового мастила. Ватутін терпляче чекав, доки бронекомандарм докульгав під лампочку з картою у розчепірених руках, приглядаючись до якихось своїх позначок.

— Як у негра в шлунку! Не бачу ні хріна.

Озлившись, Рибалко висунув у двері голену голову й гаркнув надвір:

— Підкрутіть движок, архаровці!!

Коли лампочка вцідила трохи яскравішого світла, він далекозоро відсунувся від столу з картою і мовив, не дивлячись на командуючого:

— Ну?

Ребром правої руки Ватутін показав на карті, як ішов на Білу Церкву танковий корпус Кравченка і де вночі полковник Овчаренко зосліпу вскочив «тридцятьчетвірками» у розташування німецької танкової дивізії. Слава богу, встигли прихопити на броню «язика» та відстрілятися, а охорону подушити гусеницями. Але головна новина, яку він виклав командармові наостанок, спантеличила «академіка» остаточно. З чого можна було б вдосталь поглузувати, якби не скрутна теперішня ситуація.

— Знаєш, хто це був? Танкова дивізія СС «Райх».

— Так вона ж на Букрині! — вигукнув Рибалко.

— Ти, між іншим, на тому тижні теж був он де — у Святошині.

Рибалко потягся за коробкою «Гвардійських», але Ватутін м'яко накрив його руку з цигаркою.

— Тобі ж не можна.

— А-а, тепер однаково,— скривився Рибалко. — Як одержав на сина папірця — моторесурс вичерпався...

Він покрутив пальцем коло лівої нагрудної кишені й опустив виголену голову.

Ватутін не наважувався порушити тоскну мовчанку. Ще минулої весни, при відступі, Павла Семеновича повідомили: командир танка лейтенант Вілен Рибалко — безвісти. У найпершому ж бою, під Барвенковим. Командарм відмовляється вірити й досі. Усіх своїх друзів та випадкових знайомих на фронті сина закидав через польову пошту листами — може, щось знають, чули? Безперервно запитує і Москву, усі причетні до воїнського обліку організації. Один він у нього з Надею...

Пригадалося, як на Букрині у хвилину відвертості Рибалко вийняв з чемодана фотокартку. Прихиливши один до одного голови в кашкетах, дивовижно схожі, двоє Рибалків дивилися прямо, на фотографа. Тільки в одного ромби, а в другого, молодшого лицем, та з батьковим упертим

малюнком губіа, на порожніх по-курсантському петлицях емблеми танків. Невже й справді Вілен, як твердять, згорів у танку без жодного сліду?..

Скільки ж таких пацанів, коли Верховний наказував тому чи тому училищу готувати лейтенантів прискореним випуском, кидали у бій, так і не довчивши до пуття? Біда та й годі...

— Нічого не взнав нового? — спитав стиха Ватутін.

— Та-а, учора з Москви те саме...

Рибалко прикурив од запальнички, зробленої з гвинтівочного патрона.

— Гаразд, це моє. Твій як?

Ватутіну теж не хотілося говорити про те, що тупим болем нило під серцем. Удень ще нічого, а як приляжеш...

— Вітька? — відповідалося знехотя. — На милицях навчився.

— А Таня?

— Та як усі. Інше, що серце навпіл, за сина й за мене.

Ватутін підвівся, пройшовся з кутка в куток.

— Шифровка вночі, Павле Семеновичу. У Козятині ще одна танкова дивізія німців розвантажується. Розвідка вже встановила: теж із Західної Європи.

— Ех, не встиг я Козятин узять! — пристукнув по столу великим мужицьким кулаком командарм. — За це і тих свіжачків Рибалкові ждати?

— Ага, Манштейн дурень? Не знає, що ти під Фастовом цілою армією?

— За нього вирішуєш? — прицілився оком у брунатних прожилках Рибалко.

— А як належиться — ми за нього, він за нас. Хто краще.

Ватутін зітхнув: легкого тону в розмові більше не виходило. Та й Рибалко говорить начебто із звичним дядьківським гуморком, а голос невеселий:

— Мабуть, ти правий: закрутиться, зашастає наш фон-барон по всьому фронту, аби намацати слабину.

Вогником цигарки командарм показав на карту.

— Може, тут? Дуже, між іншим, привабливий, як на мене, стик для удару.

— Тут справді у фронті пустоти, але вогневе прикриття цілим арткорпусом. Ти сюди, Павле Семеновичу, кинь око.

Ватутін нігтем підкреслив крихітний кружечок, яким картографи позначають найдрібніші населені пункти. «Брусилів» — підписано було нижче кружечка таким маком, що Рибалко не розібрав без окулярів, лише стенув плечима.

— А чом би й ні? — Командуючий фронтом сперся кулаками на карту, наче наполягав на своєму. — Сам же винюхав, академіку, ніби Манштейн націляється на Київ? А за Брусиловом — шосе. І, до речі, Житомир — Київ.

— До речі — не до речі, а він побоїться за тили. В тебе ж у Житомирі угруповання.

— Піхота і кавалерія? Клинком дуже б налякав, скажімо, твої танки?

Командарм жестом дав зрозуміти, що приймає останній аргумент.

— Ну, за Манштейна, значить, подумали,— задоволено констатував командуючий. — А за тебе?

Рибалко для порядку пошкрябав голену маківку, потім узяв «Гвардійські». Повільно, ніби долаючи важку путь, протягнув коробку від Фастова по карті та рішуче поставив на ребро за Брусиловом, упоперек шосе. Не сказав при тому жодного слова — і так, вважай, їх витрачено сьогодні повний боєкомплект.

Командуючий зрадів:

— Схитруємо й рокірнемося, як з Букрина на Лютіж?

— А коли?

— Зараз.

Рибалко рипнув стільчиком, довго вдушував недопалок у дно бляшанки з-під тушонки, доки не взялася сивим попелом остання жарина.

— Не, не піде! У мене ціла бригада в оточенні.

— П'ятдесят п'ята, Драгунського, я не забув.

— Півтори тисячі людей! Я ж його загнав аж до Паволочі, щоб забезпечити вихідний пункт армії для наступу на Козятин. Виконуючи, між іншим, чиє розпорядження, га?

Ватутін і собі підвівся, став навпроти, трохи нижчий од бронекомандарма, зовсім не командирським робом обсмикнув кітель під череацем, але сказав твердо, хоч і не підвищив голосу:

— Це наказ.

Командарм відхилився назад, прискалено зиркнув на нього:

— Так що під козирок і «слухаюсь»? Побалакали, ладком-лагідком...

Ватутін поклав йому руку на плече:

— Не гороїжся, заброньований. Усе говорить за те, що Манштейн хоче охопити тебе з тилу. Не засидітися б.

— А Драгунський? — Рибалко насупив брови.

— Отуди, де будеш, і виводь з оточення.

Рибалко попорпався у бездонній кишені, видобув з глибин курвіметр[10]. Тютюнові крихти налипли на чорну пластмасу, і командарм з невдоволенням шумно здмухнув їх, перш ніж проїхатися коліщатком від Паволочі до Брусилова, просто по долинах та прозорих плямах. Глянув на слюдяне віконечко й тицьнув прилад командуючому:

— Без окулярів не бачу.

Ватутін глянув на червону волосинку, що зупинилася на цифровій позначці.

— Кілометрів шістдесят. Навпростець.

— І по ворожих тилах?..

Сумнів брижами перебіг по чолу командарма. Ватутін відчув, що далі треба не наказувати, а знайти якісь переконливі слова.

— Велика війна складається з манюсіньких, до окопчика,— мовив, зовсім не певний, що то вони, єдино потрібні. — Для нас з тобою зараз головне — Гітлера перемогти з п'ятдесят п'ятою бригадою.

— Он як заговорив! Теоретиком стаєш потроху?

— Так точно! — Ватутін силувано посміхнувся. — У колишніх академіків беремо уроки.

— Зв'язку з Драгунським нема вже яку добу... — вже без жартів, заклопотано відповів командарм. Його пальці самі по собі намацували нову цигарку, проте коробка «Гвардійських» була вже порожня.

— А ти придумай. Он що палиш.

Так і не знайшовши цигарки, Рибалко з хрустом зіжмакав у кулаці картонку, кинув у піч. Прошкутильгав до етажерки з фігурно виконаними на токарному верстаті стояками. На двох полицях щільними рядами стояли улюблені книжки командарма, які той завжди возив за собою. Рибалко запустив руку за книжки і чортихнувся:

— Повитягав, зараза! Ад'ютант. Так переховує моє куриво, що без розвідвідділу не знайдеш.

По дорозі він розстібав гудзик на іншій, теж натоптаній кишені. Повернувшись, розгладив на столі зім'ятий папірець.

— Кукурузник з оцим пошлю. За лінію фронту.

Ватутін прочитав наказ Драгунському і, задоволений, повернув.

— Не забудь виправити: виходити не сюди, а під Брусилів. А я тобі про всяк випадок пришлю ще орла з оперзв'язку фронту. Той долетить.

Командуючий пошукав свій кашкет, що, перевернутий догори ден-

---

[10] Прилад для вимірювання відстані на карті *(ред.)*.

цем, лежав на підвіконні коло бляшанки з геранню, надів трохи набакир та підморгнув командармові:

— А вдатний ти, академіку. Гороїжишся всією шерстю, а сам давно намацав вихід.

Рибалко буркнув під ніс:

— Їдь, доки я не передумав.

15.

А за якісь години все задвиготіло під Фастовом.

Смуга оборони 3-ї танкової на ходу передавалася частинам 38-ї армії Москаленка, які підходили й підходили з заходу. На протилежному, лівому фланзі відповідно до ватутінської директиви танкістів поступово вивільняла 40-а армія, здійснивши нарешті форсований кидок з Букринського плацдарму. І тут же танкові батальйони один за одним виходили без вогнів у прискорений марш, розчинялися в пітьмі. Лише білі квадрати на кормі (вигад часів жовтневої рокіровки Букрин — Лютіж повторювався) вказували напрямок їхнього руху.

Командарм Рибалко до глибокої ночі мотався на своєму КВ між танковими бригадами і наче заводив велетенську машину, що мала зрушити з насиджених позицій під Брусилів. Від його розважливої неспішності, з якою він надвечір обмірковував з Ватутіним цей тактичний маневр, не лишилося нічого. Голос його нетерпляче бринів, коли він віддавав розпорядження особисто в похідних колонах чи по рації, коли погрожував палицею чи, бува, чіпляв нею тугодумів, вимагав усіма смертними карами пришвидшити висування. Командуючий фронтом був правий у своєму застереженні щодо небезпеки засидітися у Фастові, дати німцям скувати свободу маневру для його танкових мас.

Рибалко, відчуваючи, як наростає тривога, позирав на просічений трасуючими снарядами цілевказування вндиокіл, на розцвічене вогнями ворожих ракет небо. Німці проти звичаю не зважали на пізню годину: наче щось пронюхавши, активно повели і наземну, і повітряну розвідку боєм. Тож піхоті, яка заступала в оборону зморена важким переходом, довелося з маршу прийняти удар на себе.

Але танкові батальйони, обвалюючи гусеницями глеїсті береги, уже долали річку Ірпінь по позначених тичками ще при наступі бродах, по наведених нашвидку понтонних переправах і колонами розтікалися на степових дорогах.

Та серце бронекомандарма, яке мало б радіти вдалому, своєчасному початкові передислокації, стискалося: його танкова армія все більше й більше віддалялася від оточеної бригади Драгунського.

16.

А далеко за лінією фронту, у мішаному, з берези та вільхи, переліску під Паволоччю, для 55-ї танкової бригади підполковника Драгунського наставав критичний момент.

Зв'язок із штабом армії та майже відразу і з корпусом перервався ще восьмого листопада, коли ніщо не віщувало грози, швидше навпаки. Збуджений вдалим проривом у глибокий тил німців, комбриг устиг лише доповісти по рації Рибалкові у Фастів, що завдання виконано, німців вибито з села і слідом за бригадою туди виходить з лісу тутешній партизанський загін.

— Точно? — перепитав командарм з підозрою. — Нового Фастівця не буде?

Історія із злощасним хутором, через яку так страждав начальник штабу фронту генерал Іванов, стала відома на 1-му Українському командирам усіх рангів.

— Говорю з дальньої од вас околиці Паволочі,— трохи образившись, передав Драгунський.

Він наказав зупинити свій командирський танк і визирнув з люка. За палаючою коморою, де крізь гоготіння полум'я проступав чорний, обвуглений кістяк будови, потопала в баюрах остання на цьому кутку села вулиця. Німців ніде не лишилося й сліду, якщо не зважати на кілька трупів коло придушеної вогневої точки.

Із спокійним серцем комбриг підтвердив свою доповідь.

— Молодці, архаровці! — бурхливо похвалив Фастів, і комбриг Драгунський уявив, як Рибалко водночас уже націлюється на карті великим, володарним оком на Козятин.

Ще до виклику командармового радиста комбриг ухвалив не казати, яким непростим був шлях бригади до цієї, посланої в ефір коротенької доповіді. Новачок у Рибалковій армії, він уже переконався: командарм доволі гострий на язик. Отож чи не сприйме донесення про те, що пережила бригада, як надмірні хвастощі? «Спробуй-но переаір з Фастова, що ви там насправді навоювали у тилу». Чи щось подібне. А може й рубонути.

Уже перші після виходу в рейд кілометри виявили, що паралельними з бригадою маршрутами відступають з Києва та Фастова на південний захід досить сильні частини противника. І найперші бої охороні багатокілометрової колони довелося прийняти і зліва, і справа, тільки-но вирушили з дому. Драгунський, звісно, пам'ятав сувору засторогу Рибалка на вихідному рубежі, де вони прощалися:

— Всіляко уникай боїв по дорозі. Обтікайте вузли опору, ми їх доб'ємо самі. До Іваволочі маєш дійти свіженький. Невідомо які сили ждуть тебе там.

Проте і далі гітлерівці, відступаючи, нав'язували бої.

Бригада змушена була розвертатися в бойові порядки. То головною похідною заставою, то охороною з боків відбивала контратаки. Витрачала сили і боєзапас на марші, що бісило комбрига. Але невпинно, як ніж у масло, входила в глиб німецького фронту на Правобережжі. Врешті-решт вона таки вирвалася на вістря — найдальше за всі ватутінські війська, що сотнекілометрово розплеснулися від крутого дніпровського берега під Трипіллям і аж за Житомир.

За хвилину Драгунський пошкодує, що не розпочав доповіді просто з повідомлення про розгром його танкістами тилів 25-ї танкової дивізії фон Шелла: Рибалко казав, буцімто вона дуже непокоїть командуючого фронтом. Посеред дня знищили навіть її штаб. Шкода, що полонені, перелякані до смерті раптовим проривом, нічого не змогли показати про долю самого фона,— ото був би подаруночок для командуючого фронтом!

Ет, що тепер казати... Ледь комбриг устиг прийняти буркотливі поздоровлення — рація тут же захлинулася останніми Рибалковими словами:

— Трощи противника в тилу. Ми йдемо до вас!

А далі — суцільна тріскотня, од якої можна оглухнути.

Скільки не кричав комбриг на радиста, скільки той не мучив, садячи живлення, свою апаратуру, наостанок аж гепнув спересердя кулаком,— нічого не допомагало.

Штарм мовчав.

Мовчав уже яку добу...

А на війні нема нічого страшнішого за невідомість, надто ж у глибокому тилу ворога. Ця німуюча відстань од своїх відчувалася і комбригом, і кожним його танкістом майже фізично. Неначе межа між життям і смертю. До тонкої переділки між буттям і небуттям людині загалом важко звикнути. Навіть на фронті. Навіть найзавзятішим сміливцям, які не бояться ні чорта, ні бога. А тут ця грань ставала невловимою.

Отож не лишалося нічого іншого, як день і ніч дослухатися, чи не загримить за видноколом, чи не вчує вухо своїх.

Але натомість то з одного, то з другого боку, а далі наче зусібіч гриміли німці. Комбриг звично вирізняв то короткий гавкіт шестиствольних «ванюш», то лунке лясканія гармат самохідних «фердинандів» та «ягд-пантер». Бригаду дедалі щільніше й упевненіше брали в кільце, притискали до боліт. Щоб позбавити танки ходу, вилущити екіпажі зі

сталевих шкарялущ, перетворити танкістів на матінку-піхоту, а тоді перестріляти, наче в мисливському загоні.

— Що ж там трапилося? Чому не йдуть до нас, як обіцяв командарм?!

Вони трималися вже з останніх сил, лише на залізній волі комбрига, все ще не бажаючи вірити в страшну реальність — опинилися в оточенні.

Заряджаючі, якщо ставало неперелинки, ощадливо і лише напевно, витрачали боєприпаси. Командири, як скнари, рахували кожен літр пального в заправках. Але однаково боєзабезпечення танули й танули, а разом з ним і надія пробитися назад, до своїх.

Почався голод. Ночами, якщо стихав цілодобовий бій, люди вилазили з машин. Саперними лопатками і руками перекопували вже забране селянами на початку осені картоплище, обмацували кожну грудочку. Але рідко кому вдавалося знайти кілька картоплин на додачу до суворо унормованого сухпайка, який день у день теж ставав менший.

— Ще день-два — і перейдемо на блокадно-ленінградську норму,— сумно сказав Драгунський своїм інтендантам, але тут же його голос безжально ствердів: — Якщо помічу якусь хімію з харчами, розстріляю на місці!

Рибалко, не передбачаючи, звісно, такого повороту подій, не помилився, коли вибирав комбрига на складне бойове завдання. Належало ж пробитися далеко вперед, підготувати рубіж для наступу всієї танкової армії на Козятинсько-Бердичівському напрямку. У штабі дехто, щоправда, заперечував:

— Драгунський у нас без року тиждень, та ще й пейсатий.

— Не меліть дурниць.

— Може, пошлемо обстріляну бригаду?

І справді, прийнята Драгунським досить пошарпана п'ятдесят п'ята була введена до складу Рибалкової танкової армії лише під час жовтневого рокірування з Букрина на Лютізький плацдарм, тобто й двох тижнів нема. На докладне знайомство з чванливими та неквапливими розпитуваннями не було часу. А що скаже куценький послужний список 33-річного підполковника? Ну, воював на озері Хасан, до сорок першого — Академія імені Фрунзе, у Вітчизняну командир танкового батальйону — начштабу механізованої бригади — комбриг танкової.

Проте Рибалко нюхом відчував у новачку грамотного командира. Уся його поведінка виказувала людину, яка не побоїться взяти на себе, не буде ховатися за розпорядження начальства. Та й, що не кажи, і Хасан, і академія щось важать. Ну, а як воює, промовляють золоті нашивки за тяжкі поранення.

І командарм щиро зрадів, коли найближчі бої під Києвом підтвердили інтуїтивні здогади. У діях новачка безпомильний розрахунок лучився із загонистою сміливістю,ба навіть гонорованою затятістю, яка завжди імпонувала бронекомандармові. І він, насуплено вислухавши своїх штабістів, вирішив по-своєму:

— Піде Драгунський.

І не помилився: шлях армії бригада проклала. І не її провина, що вище начальство скасувало наступ на Козятин.

17.

Комісара Крайнюкова зіркий єфрейтор Кабанов, шофер командуючого, здалеку нагледів по дорозі додому у пробці коло переправи через річку Ірпінь.

Комісар вийшов зі своєї машини і перед самим в'їздом на міст казав щось сердите регулювальникові з червоними прапорцями під пахвою. Певно, вимагав негайно пропустити на Бучу поза всякими чергами.

Проїхати було ніяк, по мосту гримотів зустрічний потік — колона важких 160-міліметрових колісних мінометів на тязі. Регулювальник

слухняно козиряв мало не за кожним комісаровим словом, проте колону зупинити не поспішав, щоб очистити проїзд у зворотному напрямку.

— Ану, Сашко, змотайся за ним,— наказав шоферові командуючий. Крізь заляпане лобове скло він спостерігав сцену відвертого непідкорення.

Шофер підбіг. Повернувши важку статуру назад, Крайнюков оглянувся і гримнув щось, мабуть, енергійно-важке, не легше від його статури. Регулювальник озирнувся й собі, зрозумів, що жарти погані, і замахав прапорцями напарникові по той бік Ірпеня: зупиняй!

Ватутін прочинив дверцята, висунувся і помахами обох рук дав команду відставити.

— Нехай проїдуть, Костю,— сказав він перегодом, коли комісар, втомлений, неголений, у блискітках рудої щетини на підборідді, підійшов. — Вони, може, за нас з тобою потрібніші отам.

Він кивнув назад, у бік ліска, за яким кругло репалися далекі згуки артилерійських розривів.

— Ну, знаєш... А в нас із часом фонтан? Ждать і догонять... — Комісар, невдоволено крекнувши, поліз у віліс.

Доки переправлялися рештки мінометного полку, до картини, що визрівала в мозку командуючого, Крайнюков додав і свою невеселу барву. Уранці Ватутін послав його од Військради під Мохначку, в 50-й корпус Мартиросяна. Ситуація там не подобалася ще звечора, запеклість боїв зростала просто щогодини. І став не з порожніми руками. Усі перекинуті з 40-ї армії у 38-у, до Москаленка, засоби артпідсилення наказав передати Мартиросянові: гарматну бригаду, два мінометні полки і всякі останні сльози з резерву фронту.

— І все дарма, віриш? — забідкався Крайнюков. — Сто шістдесят третій дивізії на місці підкинули ще й дивізіон «катюш» — та хай йому грець! Ну, загалом, Миколо Федоровичу... під Мохначкою дивізія відійшла.

Командуючий прискаюсь.

— Значить, і Фастівець, як я наказував, Мартиросян не відбив?

— Та чим же, коли все під Мохначкою?! І так вони за цей засратий Фастівець кістьми лягали півтори години. Шістнадцятеро танків підпалили у німців, а туди, в Мохначку, зась!

— Угу-у... Звісточка для Іванова, з привітом. Він, бідаха, і досі переживає... Що ж ти, комісаре, так погано воював?

Крайнюков сприйняв усерйоз і закричав:

— Ну, так, мене можна пикою тицяти, що ви вояки, а я пальцем роблений?!

— Та заспокойся. Пожартував, пробач. Не плакати ж нам у дві дудки.

По мосту гримотів останній, слава богу, міномет, інакше ущент подиркалися б. На стволі, спертому казенником у плиту з колесами, якимось дивом примостився верхи поранений мінометник, поліном виставив уперед забинтовану ногу.

— О люди, га! — захоплено загукав комісар. — Бач, у госпіталь не проситься! Треба буде сказати газетярам.

Уразлива натура, він, дяка богові, подагру, здається, не дметься. Як казав Никифор? Легка душа?

— А він, мабуть, думає, що заряджаючому руки потрібніші, ніж ноги. А от нам, Костю, аби ж не навпаки. Як би до самого Києва не драпати...

За переправою, коли машина вирвалася на відносно вільний шлях, замовкли надовго. Навіть балакучий комісар зажурився. Ватутін оглянувся нишком: чи не задрімав?

Ні, не спить. Наїжившись, шукає по кишенях сірники. Тепер дихати буде нічим. Ватутін трохи опустив скло і поринув у невеселі думки.

Обернувся лише перед самою Лісовою Бучею, коли комісар заявив:

— Спфонить.

Командуючий закрутив скло.

— Віриш, Костю, другий тиждень на лист з дому не можу відповісти.
— Як твої там в евакуації?
— На Уралі? Тетяна та дочка нормально. А Віктор у тубсанаторії, лікується.
Тяжко зітхнув і комісар. Розмова наче сама звертала в небажане річище. Не виходило з неї обом розради.
— Ти б зібрав братанів на свій фронт... — сказав раптом Крайнюков.
— А ти, Костю, новий-новий, а усіх отак, до нігтя знаєш чи через одного?
— А така в мене шапка Мономаха. Скільки вас воює? Троє?
— Хоч тут промашка. Четверо... Та ні, комісаре, війна кожному свою долю верстає. Бачу, брат, ти усе колами ходиш. Кажи вже, про що думаєш.
— Про тебе.
— А чого про мене думати? Воюю, як усі. Як умію.
— Якби не Київ за плечима...
— Психолог... Так, ризику боюся. — Ватутін перехилився назад через сидіння. — Якби не Київ, я б цього Манштейна, старого лиса...
Він пожмакав, зашарпав у коротких пальцях шкіряну рукавичку, наче зібрався пошматувати її.
— Сама б шкурка лишилася. Танки потрібні.
Біля ганку штабу чорнобривий, статурний Старлей з групи оперзв'язку з гордістю походжав навколо німецького мотоцикла з коляскою, час від часу позиркуючи на заздрісні очі колег, котрі, як мухи, обліпили потужну машину.
— Ну орел, уже тут!.. От ти мені якраз і потрібний.
Ватутін висунувся з віліса і пальцем підкликав молодшого офіцера до себе. Той одним стрибком перелетів двір і виструнчився:
— Пакет передано командармові тридцять восьмої особисто! Танки фон Манштейна на заданому рубежі зупинено.
— Ну, спасибі. Хоч одна добра вість. Де ж трофей роздобув?
Старлей заусміхався до ямочок на гарному, як у дівчини, обличчі:
— Есесівці подарували!
— А мотор даремно заглушив. В АХО швиденько, сухпайок доби на три-чотири — і до Рибалка. У нього півтори тисячі людей в оточенні. Трьох послали. Не пройшли з наказом.
Старлей зблиснув зубами:
— Я пройду, Миколо Федоровичу. Умру, та пройду.
— А от помирати нам ніяк не можна з тобою. Хто ж Берлін братиме? Та й землячку осиротимо.
І змовницьки підморгнув комісарові. Знай наших, не тільки комісар у курсі сердечних справ. Трохимович, старий дойда, вчасно підкинув інформацію.
Юний шибайголова, котрий не боявся ні бога, ні чорта, спалахнув раптом, неначе дівчина. Командуючий зглянувся:
— Біжи, виручай Драгунського.
— Єсть!
Вийшовши з машини, Ватутін взяв попід руку Крайнюкова:
— Ну от, бачиш? А ти питав: чого я до крові б'юся з Генштабом за оборону?

18.

— Та зрозумійте ж нарешті! Наш наступ зупинив не я, а противник!
Ватутін так кричав у трубку московського ВЧ, що дрижало скло у вікнах.
Комісар Крайнюков провів товстим пальцем по паперових смугах, навхрест наклеєних на шибки. Від нальотів вони убезпечували, скло не повисипалося, а от чи витримають отакі-о розмови-перемови з Генштабом?..
— Так! Я просив Ставку затвердити мій наказ на оборону... Що?

Так! Під мою відповідальність! Навіть під сто відповідальностей. Бажаю здраствувати!

Він пожбурив трубку з такою силою, наче хотів помститися ні в чому не винному апаратові, який вкотре вже за добу не давав продихнути.

— Не боїшся, командуючий? — спитав, підходячи, Крайнюков. — Оперативне управління Генштабу — інстанція зубата.

В об'єкті комісарових турбот ще вирували пристрасті, а тому він озвався доволі колюче:

— Нам боятися за папахи, Костянтине Васильовичу, нині не можна — війну програємо. Довести правоту в нас у діючій є лише один спосіб — перемогти!

— Тю! А я ж чим завинив? То телефон винний, то комісар. Я ж тільки нагадав, що оперативне управління...

— Ну, що ти завів, їй-право, як на панахиді! Я в тому оперуправлінні не одні штани протер.

Він підштовхував комісара до дверей, але на порозі згадав, що тому образитись раз плюнути.

— Пробач, Костю. Мені треба негайно відписати на одну любовну цидулку.

Крайнюков, який частенько розумів усе прямо, без алегорій, прищулився:

— А не сором тобі комісарові мізки пудрити? Сказав би просто: хочу побути на самоті, віддихатися.

Тим краще, що не влазить у подробиці, вирішив Ватутін. Бо я зараз такого наговорив би...

Годі. Зараз потрібна холодна голова.

Рішучим кроком він підійшов до робочого стола, сів, присунувши письмове приладдя, і вийняв з нагрудної кишені вчорашню восківку з Бодо.

Але комісар наче заповзявся сьогодні заважати. Знову всунув у двері руду чуприну:

— Не забув, до речі, що тобі треба їхати до авіаторів?

— Костю, я ж, здається, послав тебе до Москаленка?

— Їду, їду. Мене вже нема.

Об край столу командуючий розгладив трохи пом'яту восківку.

То була спеціальна директива за № 14982 від заступника начальника Генерального штабу генерала армії О. І. Антонова.

Ще вчора це роздратоване послання приголомшило так, що він одшматував його з барабана Бодо навскоси, обірвавши підпис. І якби ж не знав, хто його підписав, то просто не повірив би. Ніби Олексій Інокентійович слухачем не хлебтав поруч кашу в Академії Генштабу, ніби не чув зроду-віку, як ставилися до нього в тих стінах, де він, Антонов, очолює нині колишнє ватутінське таки оперуправління, будучи водночас заступником Василевського.

Директива майже слово в слово повторювала ті самі безглузді претензії, які жужмом вивернула перед ним на вискоблений стіл генштабівська «трійка». Наче й не було ні відповідей його, ні пояснень. Ніби він, комфронт, коли навколо зараз усе хитається і валиться, тільки те і має робити, що все подальше життя колупатися в минулій Київській наступальній операції.

Трохи погамувавши злість, Ватутін уже майже спокійно вмочав перо у каламарчик і почав писати своїм твердим, спеціально виробленим для штабної роботи почерком:

«Заст. начальника Генштабу т. Антонову
Тільки особисто

На № 14982

З вашою директивою дозволю собі в корені не погодитись, оскільки вона абсолютно не відповідає дійсності і не знаю, на яких даних її засновано. Управління Київською операцією було мною організоване таким чином...»

Лютуючи (хіба Манштейн буде вічно чекати, доки він розбереться в стосунках з Генштабом?!) і тут же заспокоюючи себе, він по пунктах, заіряючись із восківкою, виклав усе те, що один раз уже розповідав інспекції:

«Все викладене вище є незаперечними фактами, у правдивості яких може переконатися будь-який ваш представник, бо це факти».

Він полічив подумки, скільки ж триває вже ця гра на нервах, лайнувся, що так довго можна послідовно, з упертістю, вартою кращого застосування, трусити цілий фронт, і продовжив:

«Я змушений це написати тому, що протягом усього періоду з 5.7.43 р.[1] окремі особи ставляться до нашого фронту абсолютно необ'єктивно і ллють бруд на будь-яку позитивну роботу. Я переконаний, що і ваша директива з'явилася внаслідок якого-небудь необ'єктивного документа».

Мабуть, «трійка» зробила своє діло, не інакше! Але чому так беззастережно вірить не фактам, а їй? Кому це вигідно?

Треба шукати захисту. Він був зовсім не певен, що захист знайдеться саме там, але іншої ради не було:

«Прошу цю мою доповідь доповісти особисто товаришеві Сталіну, якого я дуже прошу прочитати її».

Рипнули двері, показалася руда голова:

— Ти ще не кінчив?

— Костю... — заблагав Ватутін. — Ти ще тут?

— Машина через двадцять хвилин. Нікуди не подінеться твій Москаленко. А тебе народ чекає, я обіцяв.

«Одночасно доповідаю, що зараз справді є ряд труднощів та промахів в управлінні й зв'язку, щодо яких вживаються заходи. У кожному корпусі та армії є люди від Військової ради фронту. Товариш Гречко зараз у Рибалка. Туди ж виїхав Штевнєв. Інспектор кавалерії з рацією — в 1 гв. кк. Заст. нач. артилерії фронту в 38-й армії. На лівий фланг виїхав член Військової ради товариш Крайнюков».

Він почистив перо і подумав: ну, як комісар ще не поїхав, зараз турну.

«На виконання вашої директиви я вислав чотири групи командирів штабу із засобами зв'язку, переглянув проводовий і радіозв'язок, намітив заходи поліпшення».

На ходу він одягав шинелю, коли вирішив ще раз перебігти написане, щоб нічого не забути.

Згадав, що Москва питала ще живи щодо дурної історії з Фастівцем, і приписав у кінці:

«Начальник штабу фронту т. Іванов попереджений, до нього загалом ставляться високі вимоги. Однак я повинен для об'єктивності доповісти, що він є молодим, перспективним, працелюбним, енергійним і позитивним штабним командиром».

Отепер все. Він розписався і застебнув шинелю.

Коли комфронт стрибав у рикаючий мотором віліс, на ганок штабу вискочив простоволосий, без верхнього одягу генерал Іванов:

— Миколо Федоровичу!

Ватутін прочинив віліс. Іванов підбіг, підстрибуючи на шпичакуватих ногах.

— Миколо Федоровичу, Єпішев повідомляє: сто сорок шоста генерала Єфімова без наказу відійшла на Здвиж, відкрила фронт противникові!

— Прокляття!.. Усі війська стоять на смерть, а цей... Зняти Єфімова з командування! Розібрати ганебний факт доручаю Єпішеву. Усіх винних під трибунал! Все!

Він із злістю хряснув дверцятами, і машина так рвонула з місця, що начштабу ледь одскочив.

---

[1] День початку Курської битви *(ред.)*.

Біля воріт командуючий ще раз висунув з дверцят зле обличчя і закричав Іванову:

— Закрий діру!

Він не бачив уже, як слідом за ним на ганок з тарілкою в руках вибіг Трохимович:

— Миколо Федоровичу! Куди ж ти?!

Але машини вже й слід захолов.

— Ну, дитя мале... — забідкався старий. — Знайду на тебе управу. Сьогодні ж Тетяні напишу.

— А от ябедничати соромно, Трохимовичу.

Комісар Крайнюков, уже зодягнений в дорогу, вийшов зі штабу і натягав чорні шкіряні рукавички.

— Генерал армії, командуючий, а ви...

Крайнюкову вже доповідали, що Ватутін випадково побачив старого у госпіталі під Сталінградом і забрав до себе, знав він і про особливі стосунки старого солдата з командуючим, які почалися тоді, коли Трохимович не був старим, а командуючий був його ваньком-взводним. Ще Хрущов заповідав: «Я давно здогадався, Ватутіну, Костянтине Васильовичу, цей обозник потрібний, щоб не втрачати зв'язок із землею». Але чіплятися з дрібничками в такий день...

Трохимовича зовсім не налякала генеральська нагінка. З незалежним виглядом він прикрив мужицькою долонею вихололу вівсянку:

— Костянтине Васильовичу, для вас він генерал армії, а для мене дитя мале. Виразка в нього в шлунку. Це розуміти треба!

19.

Коли на ранок, повернувшись у штаб, Ватутін прочитав принесену ад'ютантом шифровку Москви, він спересердя з таким хрускотом зламав товстий фаберівський олівець, що кіт коло буржуйки вигнув спину рябим колесом, а ад'ютанта, мов кулю при розриві стаола, боком винесло з кабінету.

Ну й ну. Ніколи він ще не бачив командуючого таким розлюченим. Ад'ютанта навіть гордість пойняла. От мужик...

Прагнучи заспокоїтися, Ватутін ударом руки вимкнув непотрібне вже світло, навпомацки розсунув глуху світломаскувальну штору, а коли стало трохи видніше,— то й фіранки з мережками.

Заклеєне навхрест віконце виходило в колишній дачний сад, де впереміш із фруктовими деревами стояла щоглова сосна і де на півдвору розрісся здичавілий малинник.

Погляд, важкий, похмурий, невидюще блукав за віконцем.

На сухих кущах вітром ворушило зашкарубле, скручене в трубочки листя. Чагарі закривали штахет колючою стіною, але якийсь хват, не боячись подряпин, звгнав у малинник плямисто камуфльовану емку.

Надворі мжичило, давнина туманіла. Уже зранку небо віщувало, мабуть, нелітний день, і командуючий невесело подумав, що все, заплановане вчора з авіакомандармом Красовським для підтримки оборони на Фастівському та Брусилівському напрямках на найближчі два дні, певно, полетить шкереберть.

Пасма хмар свинцево перечіплялися за верхів'я темного навіть без листя бору, що тягнувся сюди, під Київ, од самого Полісся. Недаремно ж обгороджене з усіх боків шлагбаумами КПП, танками охорони та зенітками, схованими у дворах та повітках, дерев'яне дачне селище, де потаємно базувався ватутінський штаб, звалося Бучею Лісовою.

Казна-що, ніякими словами Генштаб не проймеш...

Ватутін відійшов од вікна, поклав шифровку на карту і схопився за телефонну трубку:

— Начштабу до мене! Живого чи мертвого!

По той бік проводу, тільки-но мембрана прохрипіла злим ватутінським голосом, ад'ютант подивував штабного, який пробігав мимо його

стола. Про начальство звичайно слова з нього не витягнеш, а тут сам хапає за рукав з гордістю:

— От лютує! Діла-а...

Та коли начштабу Іванов, підтягнутий, свіжовиголений, бадьоро з'явився на виклик, командуючий був уже, як завжди, застебнутий внутрішньо на всі ґудзики. Склавши долоню човником, він обережно змітав у неї з карти олівцеві залишки трофейного «фабера».

Брова начштабу здивовано полізла вгору на молодявому обличчі, на яке порснув надміру одеколону воєнторгівський перукар. Старий штабний працівник, Ватутін ставився до олівців з особливою ретельністю, недбайлові міг і всипати під гарячу руку. Значить, сталося щось екстраординарне, не інакше...

— Читайте.

Командуючий коротко кивнув у бік стола, де на краю карти білів якийсь аркушик. Надушився, мов на танці в ОБО, не знає, бідака, що його чекає.

Іванов узяв аркушик, який виявився шифровкою з Москви, прочитав і — пополотнів.

— Значить, мене... знімають?!

Ватутін мовчки підійшов до сейфа. Він хотів підготувати начштабу, щоб не як обухом по голові, але так і не знайшов потрібних слів. Ледь устиг приборкати у собі гнів.

Дзенькнув замок, Ватутін дістав чернетку свого листа в Генштаб Антонову.

— Розрада, звісно, слабка...

Начштабу, тепер уже колишній, перебіг лист, а кінець, де командуючий наважився на його захист, прочитав двічі. Він зрозумів, як той ризикував нарватися на гнів Верховного. Не може бути, щоб уся ця історія обійшлася без Сталіна.

— Я не бог, Семене Петровичу...

— Виходить, по-їхньому, Київ я не брав?..

— Ще й як брали! Ех, мирний би час... Рвонути б на грудях сорочку та й піти вдвох.

Іванов у зажурі похитав головою:

— Кому-кому, а вам не можна.

Порушуючи кроками сумну, наче на поминках, тишу, командуючий повернувся до вікна, у задумі затарабанив пальцями по запітнілому від сльоти склу.

Із Семеном Петровичем і прожито чимало, і пережито, на війні день за рік іде. Та хіба вигадаєш розраду, коли обом ясно: вчинено явну, але непоправну несправедливість?

— Наплачемося з цим Житомиром... — сказав Ватутін нарешті, аби не мовчати. — Погодка знову, здається, нельотна.

— А Красовському треба б цілий день бомбувати за Фастовом. А втім, я вже не указ,— сумно відгукнувся з кутка Іванов. — Краще б вона була нельотна, коли прилетіла ця клята інспекція...

Ватутін зиркнув на нього спідлоба.

— Телеграфують, уже й заміна в путі. Генерал Боголюбов, чули?

Іванов звичено мовчав. Обговорювати це йому не хотілося.

— Колишній генштабіст. З кепським, попередили, характером.

Останнє мало хоч трохи позолотити гірку пілюлю, бо які ж іще знайдеш слова? Що фатальну роль, мабуть, відіграли не букринські невдачі, не ризик на Військраді в Новопетрівцях, навіть не історія із здачею нещасного Фастівця, а та, напевне, обставина, що Іванов воював саме з тобою?

Бридко й собі признаватися, але, здається, нагорі завівся-таки впливовий «доброзичливець». Останні півтора передвоєнні року ви з ним по службовій драбині нога в ногу, наче прив'язані. І раніше, траплялося, терлися лобами, але тепер той в х о ж и й...

— Ви вже вибачте мені за це, голубчику... — мовив Ватутін ні з то-

го ні з сього, хоч Іванов, звичайно, не міг знати ходу його невеселих думок.

І сам на себе злостився: вийшло якось нещиро, по-старосвітському манірно, мовби в дореволюційного приват-доцента. Проте Іванов, засмучений до краю, здається, не надав почутому жодного значення.

— Надала ж нечиста запрошувати вас на мій фронт...

— Ну що ви, Миколо Федоровичу... Присядьмо на дорогу?

Сіли, похнюпивши голови. Помовчали.

— Як же жити далі?.. — з глибини душі зітхнув Іванов.

Ватутін м'яко поклав долоню до тремтячої руки колишнього начштабу.

— У нас, військових, є єдиний спосіб доводити свою правоту. А воювати, слава богу, ти вмієш.

Іванов, сумовито хитаючи головою, помітив, що командуючий черкнув не менш сумним поглядом по його орденах — Леніна і трьох Червоного Прапора. Не знає вже, чим і підбадьорити. И уперше за спільну службу звернувся на «ти» не в роздратуванні, по-дружньому.

— А за службу спасибі. Від душі.

Ватутін незграбно обійняв колишнього начштабу, не відаючи, чи побачаться вони коли-небудь іще. Проте таких слів при розставанні мужчини не кажуть уголос.

Ну, просто вбили мужика, та й годі.

— Що ж, наказ є наказ. — Іванов обвів поглядом штабну кімнату, ніби хотів наліщось запам'ятати назавжди оцю тимчасову оселю. — Піду складати манатки.

З опущеною головою він прочовгав на худих, шпичакуватих ногах до дверей, ніби за ці півгодини постарів на десяток років.

Ватутін поввгався хвильку, але потім усе-таки окликнув:

— Семене Петровичу, не в службу, а в дружбу. Будете за новим призначенням у Москві — спробуйте додзвонитися, будь ласка, до моїх на Урал. Ніяк на листа не спроможуся з оцим нашим фон-бароном.

20.

Незважаючи на сутінки, фельдмаршалові фон Манштейну було добре видно в стереотрубу, як танки Рауса йшли клином, хвацько і безборонно, немов на Александер-плаці.

— Ще коньяк, генерале. — Легким рухом простягнутої назад руки фон Манштейн присунув до Рауса свою срібну з черню чарочку. — Сьогодні ми, здається, заслужили ковток «Мартелю».

Чарочка тонкою, невагомою ніжкою стояла на срібній таці, оздобленій по колу якимось висловом, заплетеним карбувальником в орнамент. І відколи ад'ютант фельдмаршала розкутав ці витвори тубільного мистецтва з білосніжної серветки, генерал-полковникові Раусу закортіло, наче гімназистові, довідатися, що означає загадкова арабська чи перська в'язь. Може, це бодай якось відкрило б потаємну душу фельдмаршала? Одначе поспитати командуючого він не наважився.

Не виказуючи сьогодні ні улесливості, ні догідливості, а саму вишукану гречність господаря (хоч коньяк був не його), Раус нахилив над столом набріолінений проділ. По крапельночці обережно наповнив наперсткового об'єму чарочку фельдмаршала, а потім недбало хлюпнув і собі. «Мартель» фельдмаршал також привіз із собою, і те, що то не ерзац, а справжній французький трунок, засвідчувала номерна фірмова бандеролька на темно-брунатній пляшці. І тут захотів принизити, наче в мене не знайдеться нічого, крім смердючого шнапсу. Але сказав з поштивістю:

— Ви, як завжди, були праві, гер фельдмаршал. Бити по Фастову в лоб не мало сенсу.

Фельдмаршал стояв до нього спиною, втопивши очі в стереотрубу. А по потилиці, де випинався порослий сивим волоссіням жировик, не

прочитаєш, чи влучив у ціль прихований комплімент. А втім, і по обличчі фельдмаршала з імлистими крижинками очей обіч грубого носа рідко коли вдавалося вгадати, що коїться у нього всередині. Після ж відступу з Києва Раус увесь час відчував, як утрачає грунт під ногами: і в Берліні, і у Вінниці, у «Вервольфі», ним однаково не задоволені.

Відчувши спиною погляд, фон Манштейн мерзлякувато поцупився лопатками:

— Бр-р, змерз на кістку.

На вкопаному в землю польовому спостережному пункті 4-ї танкової армії, якою і командував генерал-полковник Раус, капотіло із збрусованої кругляком стелі, та проти ночі зробилося справді зимно. Осіння вільглість проймала до дрожу, і фельдмаршал, нехтуючи бездоганним вихованням, не скинув у приміщенні ні своєї легендарної, знаної всією групою армій «Південь» пілотки, ані шинелі з вистроченими вилогами на грудях.

Шинель його була пошита із солдатського сукна — в цьому, як і в пілотці, фельдмаршал убачав знак єднання із своїми солдатами. Проте від найкращого паризького кравця. У такий спосіб фельдмаршал інакше позначав переможні віхи своєї військової кар'єри в третьому рейху. «Рицарський хрест» і одразу дюжина шинелей (щоб не витрачати більше часу на примірки) — то кампанія у Франції, звідти ж і «Мартель» по старих каналах. А чарочка з черню і таця — трофей із сімферопольського музею, спогад про його блискучу кримську операцію із розтрощенням Севастополя і Керчі. Старовинна, кажуть, робота, дуже старовинна: таця — витвір кримсько-татарських золотарів, а чарка десь із православного княжеського Кавказу, бо кримським татарам вино не дозволяє їхній мусульманський пророк.

У нього в багажі нагромадилося вже безліч подібних трофеїв, що демонстрували тонкий смак нового хазяїна. І не тому тільки, що фельдмаршал вважав, якщо вже війна примушує переживати польові незручності побуту, то він має право всіляко полегшувати своє суворе життя. Зрештою, ще замолоду, з академії він твердо засвоїв: війна — нормальний стан людства, а отже, і є життям. Маленькі ж дрібнички, мимоволі трапляючись йому на очі, потаємно нагадували про дні слави. А зараз, у лихий час...

Ні, лихішого він, напевне, ще не мав. Любов можновладців минає швидко. Мов закоханості вітрогонки.

Приниження, яке кілька днів тому він пережив коло переговорника з Берліном, боляче вдарило по його самолюбству. Ні, він не образився на Гітлера. Безглуздо ображатися на грім небесний за те, що він б'є блискавкою. Ні присоромити, ні відплатити, як не відшмагати мори. Але слова фюрера про стару славу, а надто про могильну плиту, мовлено було при підлеглих, а це не прощається навіть грому небесному. Дарма що сатисфакцію у вигляді затвердженого фюрером плану контрнаступу він одержав-таки після неспокійного, принизливого чекання.

Тепер лишається тільки довести свою правоту на полі брані.

Фельдмаршал зітхнув і, покинувши стереотрубу, відсьорбнув ковток французьких адамових слізок, відчув, як потеплішало в грудях.

Що ж, можновладці не люблять генералів, які програють. Он і Сталін розстрілює генералів за відступ, а пройда Власов, «улюблений генерал Сталіна» (Вольф-Гуттен відкопав це визначення у довоєнній більшовицькій брошурці), здався в полон, коли пронюхав, що після відступу його відкликають до Москви. У нас ще, дяка всевишньому, не така азіатчина, щоб стріляти фельдмаршалів. Він не Паулюс, зумів померти достойно.

Симптом тривожний, од царедворців з рейхсканцелярії та ОКВ, певно, не приховався. Хоча «Фелькішер беобахтер» продовжує писати про нього в найвищих ступенях. Раніше оцінки в геббельсівському офіціозі, втовкмачувані ідіотам з плебсу, потайно лоскотали його самолюбство, а зараз дратували.

За невдач краще не нагадувати суперникам про дні слави.

От і цей, обережний, як нічний хижак, Раус профукав Київ, а тудн ж, з компліментамн.

Фон Манштейн вважав, що свої фельдмаршальські погони виборов чесно, на полі брані. Одна його кримська перемога чого варта. Викладатимуть, викладатимуть ще в прусській альма-матер його Фермопіли.

Раус посилено шукав на обличчі командуючого ознак потепління, такого потрібного, щоб утвердити грунт під ногами. Врешті-решт, то не чиї-небудь, а таки його, Рауса, танки наступають. Однак ні виразних поглядів, ні підкресленої уваги фельдмаршал помічати не хотів. Все, все приписує собі!

З ночі на тринадцяте листопада авангарди 4-ї танкової армії облишили безнадійні спроби пробитися біля Фастова та намацали врешті слабке місце у фронті Ватутіна — біля села Корнин.

Варто було доповісти про це серед ночі у «Вервольф», як фельдмаршал примчав особистим літаком зі своїми снбаритськими «Мартелями». Ще й якнайсуворіше заборонив доповідати без нього будь-що ОКВ. Ми тут, на фронті, лобом об скелю б'ємося, давимося якоюсь смердючою каламуттю, а він, бач, намірився зняти вершки, пожати чужі лаври.

Раус був би й порушив заборону, узяв своє, належне по праву. Потім послався б на перешкоди зв'язку, що не все чи не так зрозумів, абощо. Якось би бог дав викрутився. Хоча фельдмаршалові пальця в рот покладн — безпальком лишишся. Однак була ще одна причина, чому він послухався наказу.

На лівому крилі його армії івани зустрічними ударами ще наступають, з години на годину захоплять, певно, Житомир. Тож іти на загострення стосунків?..

— Ви були праві з Фастовом,— уперто повторив Раус комплімент. За другим разом фельдмаршал має проковтнути. — Але Житомир... може, передати туди частину надісланих фюрером резервів?

Раус у нерішучості відсунув свій келих. Нехай фельдмаршал пересвідчиться, як він стурбований житомирськими справами.

Манштейн милостиво повернув келих назад:

— Пийте спокійно, Раус... Що важить одне брудне містечко, коли на карті доля цілої операції? Якщо не всієї зимової кампанії.

Фельдмаршал іще присьорбнув коньяку. Язиком притиснув крихітний ковток до піднебіння, пустив по черзі у защічні мішки. Так найкраще розкривається букет. Недарма ж він воював у Франції. Та й у Криму, у Новому Світі, куштував дещо з голіцинських підвалів. У гроті Шаляпіна, з дегустаторами.

Розм'яклий не так од випитого, як од удачі наступу, пізно ввечері він мало не проговорився Раусові про н і ч м о г у т н о с т і. Але вчасно схаменувся.

Сура 97 з корану вирізьблена була кримсько-татарськими золотарями на таці, її потаємний зміст завжди пробуджував дивовижне відчуття власної сили. Ще відтоді, як йому піднесли на срібному дні ключі від Криму. Та хіба заслуговує цей цибатий телепень з невідь-як доскоченим передфельдмаршальським еполетом бути утаємниченим у ханлюючезагадкову східну мудрість?

Тож нехай сура і надалі залишається маленькою таємницею.

Нікого він не впустить у неї брудними чобітьми. Хіба що Вольф-Гуттен, розумнюща істота, може, заслужить. Колись.

— У Монте-Карло не бували, Раус? — Фельдмаршал знайшов нарешті зрозумілішу для нетонкої душі асоціацію. — Дуже раджу. Якщо на ніч пішла масть — бійтеся злякати її, генерале.

Раус зрозумів по-своєму. Ну й манера. Не може по-людському наказати: якщо щастить, нічого не міняти в плані нічного наступу?

— От дочекаємося, гер фельдмаршал, повного підходу резервів, а тоді...

Ну от, знову. Та сама тактика обережності, нерішучості, тугодумне кунктаторство.

— Не вгадали, генерале. І Берлін те саме радить. Але...

Фельдмаршал узяв фірмову пляшку, прискалився проти світла — скільки ж лишилося?

— Те саме, Раус, від вас чекає і Ватутін.

Фон Манштейн з кривою посмішкою підніс кулак у лайковій рукавичці.

— У Ватутіна проти нас не кулак, а ось,— він широко розвів пальці,— розчепірена долоня. Між корпусами дірки по півтора десятка кілометрів. От ви і приймайте танки з коліс — і бийте, бийте між пальцями!

Лише тепер Раус заспокоєно приклався до коньяку. Зрештою, якщо доведеться відповідати за невиконання вказівки ОКВ про повне зосередження резервів, це придумав не він, а фельдмаршал. А якщо прорив удасться, тоді... вибачайте. Він знайде спосіб показати свої заслуги Берліну.

— За донесеннями резидентури Вольфа-Гуттена, у цьому самому Корнині,— фон Манштейн недбало тицьнув рукою з чаркою в бік стереотруби, націлено ї на противників,— війська немає аж до Брусилова. А там шосе. На Київ...

Фельдмаршал дав час Раусові натішитися цим і справді приємним звідомленням, з яким він летів з Вінниці.

Раусові здалося, що в командуючого навіть відтанули трохи спрямовані на нього крижинки очей.

— Війна, Раус... ну, як би вам сказати?.. заохочується у рішучих людей. Запам'ятайте це на всі часи.

Збагнути переміни у ставленні до нього командуючого Раусові не дав ад'ютант фельдмаршала. Він звбіг із штабним перекладачем і ввімкнув «Телефункен».

Звідти полинув баритон московського диктора, який завжди читав важливі повідомлення Кремля. Перекладач тут же почав повторювати німецькою:

— У ніч проти тринадцятого листопада внаслідок стрімкого удару піхоти і кавалерії...

Голос щезав, і ад'ютант покрутив ручку настройки.

— ...оволоділи великим обласним центром — містом Житомир!

У Рауса холодним спазмом стиснуло шлунок: адже Кремль слухають не лише вони. І якщо фельдмаршал уже пробачив йому брудне містечко в заставу за успіх майбутнього прориву, то в Берліні...

— Сьогодні, тринадцятого листопада, о дев'ятнадцятій тридцять,— тонким фальцетом персифліював перекладач ворожий оксамитовий баритон з приймача,— столиця нашої Батьківщини Москва салютує нашим доблесним військам, які визволили місто Житомир, двадцятьма...

Коли гримнув перший залп, за нетерплячим кивком командуючого ад'ютант вимкнув приймач. Фельдмаршал підніс чарку.

— Радіють?

Його обличчя стало чомусь ще врочистішим, аніж голос московського диктора.

— Ви чули, як я казав фюреру, в чому запорука нашого успіху? Якомога глибше заманимо їх на захід, навіть ціною здачі територій. І з півдня — танковим кулаком! Під корінь! За Київ, Раус!

21.

Гармати гуркотіли у цілковитій темряві, де дрижала мов жива зелена кошлата зінниця індикаторної лампи і від кожного нового залпу відморгувала, з'єднувала темні сектори.

У паузі між пострілами рипнули двері, і зажеврівся вогник п'ятикутно зблиснув на погонах зірками генерала армії.

Трохимович виніс приручену лампу-семилінійку без скла.

— Карасином покоптимо. Федоровичу? Дивлюсь звідти зов звіло.

Він установив на лампі скло, відкрутив на два оберти гніт, і стало видно, що всі згромадилися коло батарейного живлення приймача.

Трофейний «Телефункен» стрясали урочі залпи московського салюту, проте обличчя командуючого було похмуріш од хмар, які обклали бучанське небо.

— Продовжимо? — спитав Крайнюков.

— Зараз, комісаре... Цей салют не для нас з тобою. Ось так.

Крайнюков стенув товстими плечима:

— І все-таки поздоровляю, Миколо Федоровичу. Цей салют потрібен нашим військам.

— За цей салют ми дорого заплатимо.

Торохнув новий залп, бридко відлунивши в приймачі металевим дзенькотом, і командуючий розсердився:

— Та вимкніть нарешті, хто ближче!

Трохимович вирубав приймач. Стало чути, як у підставлений на ослін казанок капотить зі стелі.

— Не розумію вас, Миколо Федоровичу. У Генштабі мене орієнтували не так,— зблиснув круглими роговими окулярами губатий, білобровий генерал-лейтенант, який стояв біля Крайнюкова. — Згідно з директивою Ставки наступ продовжуємо? І по праву можемо розраховувати на новий салют.

— Я в корені не поділяю вашого святкового настрою,— доволі різко зупинив його Ватутін, хоч його й попереджали по-дружньому, що в приїжджого в'їдливий характер.

Крайнюков смикнув білобрового сусіда за рукав:

— Річ у тім, Олександре Миколайовичу, що тиждень нашого активного наступу дорого обійшовся не лише Манштейнові. Ви у нас людина нова...

Генерал-лейтенант і справді не встиг іще навіть розпакувати чемоданчика та розкласти по поличках шифоньєра в одведеній йому кімнатці запасне шматтячко, випране в Сандунах за півдоби перебування в Москві.

Терміново перекинутий Ставкою з Північно-Західного фронту, генерал Боголюбов прибув на заміну знятому начальникові штабу фронту Іванову і ні сном ні духом не здогадувався, що може відразу втрапити в грандіозну м'ясорубку. Успіхам 1-го Українського, який щойно взяв Київ і продовжує наступати, раділи на всіх фронтах. Єдине, чого він так і не зміг до пуття добитися в Генштабі, навіть коли включив давні зв'язки (бо й сам лише навесні вийшов з цих стін коло станції метро «Фрунзенська», з посади першого зама оперуправління): за віщо ж так суворо покарали його попередника, генерала Іванова, запроторивши з головного напряму аж на Закавказький, практично не діючий фронт? Певно, добряче комусь насолив.

Ватутін не мав зараз ні часу, ні бажання продовжувати перервані житомирським салютом довгі теревені. Але що ж удієш? Треба, щоб новий начальник штабу якнайшвидше подивився на стан речей не крізь рожеві окуляри оперуправління.

— Карту,— коротко наказав він.

Коли ад'ютант розстелив на всю широчінь письмового стола свіжопокреслену оперативку, командуючий забрав у Трохимовича гасову лампу, кивком відпустив старого і поставив семилінійку просто на кружок «Фастів».

— Хвалитися нам нічим, Олександре Миколайовичу.

Він жестом запросив нового начштабу присунутися ближче і заговорив, переконавшись, що Боголюбов схилив над картою рогові окуляри:

— За минулу добу противник не лише зупинив тридцять восьму армію, а й суттєво потіснив дивізії Москаленка в районі Житомира. Але головне отут.

Тупим кінцем затиснутого в лівій руці олівця він обвів довкруж гасової лампи.

— Корнин бачите? Тут прорив уночі. Танками. Якщо Манштейнові

вдасться прорватися на північ, у напряму Брусилова... Якщо він вийде на оце шосе, Житомир — Київ... Ви уявляєте, як катастрофічно погіршве і тут, і на Житомирському фанфарному напрямку?

— Але ж на заході Черняховський наступає? — Новий начштабу нетерпляче тицьнув знятими окулярами у північно-західний обріз карти. — Чи й це не так?

Ватутін помітив, що нового прибулий такн гарячого, непосидющого, слухве, в весь час тупцяє на місці, як застояний кінь.

— Наступати він наступає. Але весь фокус от у чому. Що, до речі, ніяк не можу втовмачити Москві. Його шістдесята має взяти Коростень, а Пухов — Овруч. Вони йдуть уперед...

— ...а фланги з півдня оголюються. Тлін! — повчальним тоном доніичив за нього Крайнюков і став розкаряною, вдоволений собою.

Ватутін ледь помітно всміхнувся: його уроки не минулися марно.

— На півдні, біля Фастова, зав'язла в боях третя танкова армія Рибалка. Її авангард, бригада Драгунського, вже зараз воює в умовах напівоточення, якщо не гірше. Зв'язку з нею нема.

Він раптом підвищив голос:

— Та ні хріна нема! Військового резерву у фронту — нема! Залізничного мосту через Дніпро — нема! На військовій мові це називається... — він хотів ужити брутальне, чоловіче слівце на «здець», але стримався. — ...Криза наступу.

Боголюбов поклав на стіл окуляри, заплющив невиспані очі й обома руками сильно потер обличчя. Він і не уявляв, що все може виглядати так похмуро.

— Та не сумуй, командуючий! — бадьоро вигукнув раптом Крайнюков. — Очуняємо якось на півдні, виборсаємось! Уперед підем!

Ватутін зиркнув на його бадьористо-безтурботний вид:

— Так що урочистості з приводу взяття Житомира я скасовую. Треба думати, товариші, про долю Києва.

22.

Німецька далекобійна артилерія клала снаряд за снарядом так близько від спостережного пункту генерал-полковника Москаленка, що на СП, розхлюпуючись, підстрибували на столі алюмінієві кухлі. Через худокостість і постійно понижену температуру сухорлявого тіла командарм вічно мерзнув, і навіть улітку, в спеку, ординарець завжди тримав на парах відерний мідний самовар та підсовував йому на ніч вовняні шкарпетки.

Командарм уже тричі сідав снідати, але безперервне деренчання телефону зі штабів дивізій так і не дало допити ранковий чай.

Бо ледь посіріло над головою, ледь у великих клітинах маскувальної сітки, натягнутої над відкритим СП, несміливо розвиднилося, німці відновили активні бойові дії. На фастівській ділянці фронту, з району зданого Москаленком позаминулої ночі Корнина, вони вдарили широким віялом — одразу чотирма танковими і механізованою дивізіями. А на житомирській ділянці, де в загрозливій ізоляції, без танкових та артилерійських засобів підтримки, опинилися кавалерійський корпус Баранова та поскубана піхота 23-го стрілецького корпусу, безборонно, не боячись спротиву, пустили танки у бойових порядках двох свіжих піхотних дивізій.

Все це і потребувало повсякчас його, командарма, втручання, встиг він посідати та одігрітися чаєм чи ні.

З учорашнього дня командарм уже погано розумів, як утримати розтягнений за межі здорового глузду фронт його 38-ї армії, який подекуди розвалювався під щораз дошкульнішими ударами противника.

Гупнув новий вибух, і Москаленко переставив паруючі кухлі подалі від оперативної карти, щоб не залило чаєм.

Подумавши, трохи одпив одним, без передиху прискорбом. Але

ковток окропу не зігрів тіла, лише спазмом перехопив стравохід. Командарм похолов від думки: що, як доведеться пережити ще кілька днів з танками, як учора, ударами у півсотню-сотню танків?

Адже й сьогодні, ледь зажевріло в сльоті, ледь забілів туманом ранок, його солдатів знову з точністю заведеного на ніч будильника підняв з тривожного сну в розквецяній землі ворожий наступ. На всьому південному фасі ватутінського фронту, де, рвучи з себе жили, оборонялася поруч з Рибалком його 38-а армія, яка на найвищих картах війни у Москві мала б зараз наступати і наступати.

На виносному КП армії, коли низько свистів черговий снаряд гаубиці, хлопчина-зв'язківець, утягуючи голову в гострі плечі, притримував на столі, попід руками в цього нестерпно гарячого генерала, польовий телефон. Ще розіб'є ненароком казенне майно, бо так вимахує кощавими кінцівками.

Командарм-38 викликав штаб фронту.

— Гучніш! Не чую! — горлав у трубку Москаленко, щоб перекричати артобстріл, а водночас хапав зі столу якісь папірці, довбав ручкою чорнильницю, підписував. — Який ще в бісової матері Боголюбов? Що?.. А нехай тобі!.. Та це не вам!

То рвонуло зовсім поруч, крізь сітку з виплетеним для камуфляжу сухим листям на голову посипалися грудки землі. Командарм відилювався, прикрив хирлявою долонею мікрофон і шепнув членові Військової ради Єпішеву:

— Напоровся на нового начальника штабу фронту. Боголюбов, не чув?

Єпішев покрутив головою і схопився за другий телефон, який безперервно тарабанив уже хвилину-другу. Близько торохнув важкий снаряд, і командарм закрутисто вилаявся.

— От фріци, мать вашу! Поздравлять з новим начальством.

А на тому кінці кабеля, в штабі фронту, то знімаючи, то надіваючи круглі рогові окуляри, новий начштабу генерал-лейтенант Боголюбов гримів у трубку не згірш за далекобійну артилерію:

— Кумекаєш, командарме, чим це пахне для тебе?! Позавчора Корнин просрав, сьогодні Івниця на волосинці?! Що? Ні, чим для тебе пахне, особисто?

— А ви двісті двадцять кілометрів фронту однією армією тримали? — хрипів у мембрані здушений голос Москаленка.

— Кавкорпус Баранова... — нетерпляче перебив начштабу. — Чому Баранов не вивів з Житомира у резерв фронту?

— Окопуватися не встигаємо — куди до дідька з перекидданнями!

— Дивися, за це по голівці не гладять! Алло! Алло! Тридцять восьма! Куди ви поділися?

Боголюбов нещадно крутив ручку апарата, ніби хотів одірвати її за втрату зв'язку, і гнув по всій лінії. Його анітрохи не обтяжувала присутність дівчат-телефоністок на штабному вузлі зв'язку, не те що звичні жіночі вуха на лінії. Телефоністки — ті, хто в даний момент був вільний від з'єднань, без навушників,— поопускали голови, удаючи, що не чують начальницьких вправ у триповерховій словесності.

А командарм Москаленко і не відключався: він просто мовчав, тримаючи трубку подалі від вуха,— може, нове начальство викричиться? Та недалекий розрив виказав начштабові цю маленьку воєнну хитрість:

— Ага, Москаленко? Так ти, виявляється, слухаєш?! — загаласувала трубка. — Та що там у тебе, не чути ні хріна!

— Фейєрверком бавимося!

Командарм вирішив, що час переходити в контрнаступ, і закричав:

— Ви що — з груші впали? Німець же зранку в шістдесят-сто танків пре! То на Житомир, то на Брусилів. Фронт рве мені на шматки!

На вузлі зв'язку Боголюбов, наливаючись кров'ю, з трудом вислуховував ще якісь пояснення Москаленка і ледве дочекався, щоб докинути слово:

— Дивись, командарме, не прогав Житомира. Наказ товариша Сталіна знаєш? Що збираєшся робити?

— На лайки порох марнувати! А німець тим часом мій фронт різати навпіл.

Командарм жбурнув трубку на стіл, і вона, підстрибуючи від вибухів, продовжувала кричати боголюбовським голосом.

У гніві начштабу не помітив, що на вузол зв'язку давно зайшов командуючий. Жестом повернув на місця телефоністок, які попідхоплювалися з його появою, і мовчки став за спиною начштабу.

Коли Боголюбов, поминаючи крізь зуби командармових предків по жіночій лінії, із злістю прокрутив ручкою відбій, Ватутін запросив стиха:

— Зайдіть до мене.

Темперамент нового начальника штабу відчувався навіть з того, як він торохнув дверима кабінету командуючого.

— Олександре Миколайовичу,— Ватутін дивився на нього майже ласкаво,— так любов у нас з вами не склеїться. Не та ситуація, щоб на горло брати.

— А вам відомо, що коїться в тридцять восьмій?! — Боголюбов не перегорів іще, гримнув навіть на комфронта.

— Порепетувати захочеться — полічіть до десяти,— ще тихше мовив Ватутін.

— Пробачте, чи не дитячі це ігри, товаришу командуючий?! — зопалу кинувся в атаку Боголюбов, але по обличчю Ватутіна зрозумів, що той аж ніяк не жартує.

По тривалій, повній німого взаємного тиску паузі начштабу зірвав окуляри і раптом осміхнувся з тим безпорадним виглядом, який з'являє ться в короткозорих людей, коли вони опиняються без спасенних скелець.

— А Москаленко правий... Авжеж! Надвоє Манштейн може розрізати армію.

— Допомагає... — чи то спитав, чи ствердив Ватутін, відзначивши про себе, що новий начштабу, здається, людина, слава богу, відхідлива. А втім, уразливості комісара вистачить на двох.

— Та ні, справді! — рвійним кроком Боголюбов підійшов до настінної карти. — Дивіться: фронт у тридцять восьмої дійсно ж фантастичний — двісті кеме. З до-обрим гаком. Бозна-що: де ліве крило, де праве?! Хоч котися по рокадній звивинці!.. Ні, його житомирські дивізії, а заразом і кавкорпус Баранова треба негайно передавати під іншу руку.

— І куди ж?

— Як куди?! — здається, Боголюбов аж здивувався, що командуючий запитує про очевидні речі. — Ясно куди! У шістдесяту армію, Черняховському!

На карті начштабу широко окреслив пальцем житомирський вузол:

— Дивіться. Ці Москаленкові війська і так забралися аже в смугу оборони шістдесятої. Отже, логічно закріпити статус-кво. Ну, й управлінню полегшується. Їй-богу, правильно.

Ватутін мовчки спостерігав, як у лобатій голові начштабу визріває важливе для скрутного моменту рішення. Але й водночас оком вивчав нового підлеглого, з яким відтепер працювати день у день.

Так нічого і не сказавши Боголюбову, він підійшов до стола, вмочив перо у каламарчик і написав короткий наказ про підпорядкування житомирських дивізій генералові Черняховському. Подав папірець Боголюбову.

— Сам передзвониш Москаленкові? — перейшов раптом на «ти».

Він бачив, як Боголюбов, порипуючи добрими хромовими чобітьми, тупцяє на місці. Характер, одначе...

— Гаразд. Але на перший раз.

Владним жестом Ватутін підняв телефонну трубку, коротко кинув: «Москаленка»,— а тоді обернувся до Боголюбова:

— Признаюся: мене лякали по телефону, з Генштабу вашим норо

ном. Але чужим висновкам не вірю. Більше звик довіряти наслідкам бойової роботи.

Боголюбов хотів щось заперечити, але не встиг: командуючого з'єднали з СП тридцять восьмої.

— Що ж ти, Кириле Семеновичу, га? Начштабу з корабля — та на такий бал, а ти гепаєш трубкою?.. Ні, спершу послухай. Я товариша Боголюбова пам'ятаю по Генштабу. Вельми спокійний, скажу тобі, мужик...

Боголюбову здалося, що при цих словах командуючий підморгнув йому. Та певності не було: опустивши голову, Ватутін з незворушним виглядом роздивлявся вже носаки своїх чобіт. Мабуть, Москаленко щось пояснював. Звичайно, не на користь його, Боголюбова.

Перш ніж покласти трубку, Ватутін сказав:

— Ну, ти теж, знаєш, не мед... Одне слово, жди його від Військради фронту. Зрозумів?

Закінчивши розмову, звів очі на застиглого в тривозі начальника штабу:

— От що. Рушайте з оцим наказом у тридцять восьму, допоможіть Москаленкові розібратися з обстановкою. Заодно й помиритеся.

— А чи не можна... послати когось з оперативників? — Боголюбову виявилося не просто подолати гординю.

— Ні.

Начштабу без особливого задоволення взяв зі столу наказ.

— А характер... Дорогий Олександре Миколайовичу, як би точніше висловитися?.. Скажу як мужчина мужчині: характер — мов сподні. Обов'язково треба мати. Але виставляти перед людьми... негарно.

23.

Повільно, ніби неохоче, прокидався пізній листопадовий світанок, і з висотки край лісу вже можна було розгледіти в бінокль річку з багнистою, болотною заплавою та довгий міст понад грузькими берегами.

— Певен, Павле Семеновичу, що тут чекати п'ятдесят п'яту? — спитав Ватутін. З цейсівським біноклем у руках він стояв на броні пошарпаного, суціль у шрамах і ам'ятинах Рибалкового КВ.

— А де ж іще?! — Рибалко аж образився. — Міст в околі, вважай, один. Будемо ждати.

Ватутін зітхнув. Так, то єдине, що їм залишалося.

Виглядав командуючий кепсько: ніч він провів без сну, об'їжджаючи з Москаленком після денних боїв найтривожніші ділянки його 38-ї армії, яка оборонялася на напрямку вчорашнього головного удару танків Манштейна. Якщо в машині удавалося вряди-годи прихилити голову до холодного залізного стояка, — ото й увесь за тижку добу перепочинок.

Та в дорозі не так дрімалося, як думалося. Сотні людей поставали перед очима, він бачив їх цієї ночі в штабах частин, на марші, коло вогнищ на привалах, на постоях у селянських хатах, де від поснулих на долівці било в ніс важким чоловічим духом — потом давно не митих тіл, розквашеною кирзою, прілими онучами, а над усе — махоркою. У вухах дзижчали доповіді, скарги, благання резервів, власні слова, що мали заспокоїти, пояснити, вмовити на більше, понад людські сили. Або: примусити, наказати, скарати. І від власних слів він за ніч утомився не менше, ніж від чужих.

Учора з несподіваним проривом німців через Корнин тут з божою поміччю якось упоралися, віддали лише чотири п'ять кілометрів. Але на правому крилі фронту...

Там сковував зайнятий за наказом Сталіна Житомир, гирею висів на ногах, не давав можливості пересуватися, щоб зосередити сили на загрозливих місцях фронту.

А ще Ватутіна другу добу бісила прикра історія, що трапилася одразу по визволенні Житомира.

Виявилося, у Житомирі було зосереджено величезні склади, в тому числі продовольчі, заклaдені німцями для постачання всього сімсоткілометрового Східного валу на Дніпрі. Відступаючи раптово, вони не встигли ні вивезти їх, ні попалити.

Розвідники та меткі, хазяйновиті старшини, звичайно ж, негайно все обшморгали. І на загальну радість між пірамід бочок з норвезьким оселедцем, бутлів прованської олії, штабелів ящиків та коробок з французькими сардинами, гірлянд ковбас, консервованих чеських шпикачок, кадібців засоленого волинського сала, реквізованого (читай: награбованого) для доблесних захисників Осттвалу на всю довгу зиму, у першу чергу надибали те, на що в солдата особливий нюх,— розливне море шнапсу та звезеного з усієї Європи вина.

Звістка, зрозуміло, поширилася з уст в уста швидше, ніж устигли виставити охорону, бо «вперед на запах» ноги несуть солдата вдвічі прудкіш, ніж в атаку. І рідкий трофей блискавично почав розтікатися по визволеному місту в каністрах, відрах, у фляжках і касках, у снарядних ящиках, набитих скляними вузькогорлими пляшками, навіть у пристосованих для наливної мети автомобільних камерах, які на вулицях перли в своє розташування по двоє, по троє.

Ну, і повпивалися, як ведеться, на радощах перемоги цілими частинами. Хоча знавці і крутили носом щодо смердючих якостей заморського питва проти рідної, нашої, білоголової та й вітчизняного, справжнього, житнього самжене.

Усі ці подробиці повідомив у штабі перший член Військової ради, якого командуючий негайно кинув на інцидент, наділивши крайніми повноваженнями. Крайнюков був обурений побаченим, доповів, що запроторив під домашній арешт кількох командирів, яких знайшов як хлющ, як ніч, як чіп. Запроторив під трибунал кількох роззяв інтендантів. А до складів приставив посилені наряди з кулеметами. Але факт залишався фактом. Паршивим фактом.

Відгомін житомирської пиятики знову незбагненним чином проминув хутір Михайлівський і дійшов до Москви. Ватутіну довелося пережити кілька дуже неприємних годин. Розпікали і шпетили по всіх без винятку телефонах. Навче зі штабу, з Лісової Бучі, хтось здатен встежити за кожним, кому заманулося на дурничку відзначити перемогу. Та хіба ж будеш ремствувати? За непорядок на фронті відомо хто відповідає перед верховним начальством.

Він, звичайно, всипав бобу Москаленкові. Той теж покаявся, а покірну голову меч, як відомо, не бере. Коли ж Ватутін цієї ночі повернувся до житомирської придибенції ще раз, командарм раптом скипів:

— Думаєте, я не пороздавав стусанів-духопеликів?! Боголюбова нввіщо присилали? Забули?

З новим начштабом командуючий розминувся на півгодини, але Москаленко доповів, що підпорядкування житомирського угруповання той закрутив.

Командарм усе ще бухтів, як не знятий з вогню чайник:

— Тепер з похмелянтами нехай Черняховський розбирається, не моє більше господарство! Мені б отут-о шию не зламати.

Командуючий припинив цю тему.

І справді, в Кирила Семеновича зучора, з п'ятнадцятого, швах швахом, кіно і німці.

Вони не знали ще, що пережили лише першу з десятьох тривожних діб Манштейнового контрнаступу.

24.

Під ранок, який угадувався більше не просвітлінням неба, а глухою втомою, що пойняла кожну клітину тіла, вони з Москаленком закінчили похапливі готування до сякої-такої відсічі сьогоднішніх атак німців, які почнуться з новою силою невдовзі, ледь розвидниться.

Худокостий, змерзлий на качан командарм-38, долаючи напади позіхів, доволі сухо побажав щасливої дороги та пересів у свою машину. Він і досі сердився за несправедливу нагінку з житомирським перепуттям.

Ватутін лише на мить солодко уявив приготовану Трохимовичем постіль у штабній боковушці, та зненацька наказав шоферові Сашку Кабанову, який за ніч теж не склепив повік, крутити бублика не додому, в Лісову Бучу, а до Рибалка.

Коротенька Рибалкова радіограма, яку посеред ночі командуючому продублювали на КП Москаленка із штабу фронту, неначе заспокоювала: передислокація третьої танкової з Фастова під Брусилів минулася ніби благополучно.

Однак з оточеною в районі Паволочі бригадою підполковника Драгунського, як і раніше, цілковита неясність. Радіограма, з якою їх ледь розшукав на шляхах нарочний з Москаленкового КП, нічого не казала ні про кукурузник з наказом Драгунському на прорив до Брусилова, ні про Старлея з групи оперзв'язку фронту.

Учора надвечір іще з Бучі, перед від'їздом до Москаленка, Ватутін наказав землячці, єфрейторові Лютик, яка чергувала, зв'язати його з Рибалком.

Бронекомандарм доповів:

— Бої як бої. Тримаємося. А орла твого відправив до Драгунського з кукурузником. Назад не повернувся.

— Невже збили? — Ватутін непомітно глянув на дівчину; добре, що не знає, про кого мова.

— Ні, не літається. Туман у нас.

— Що? — через перешкоди на лінії командуючий не розібрав останніх слів.

— Туман, кажу! — Рибалко підвищив голос до дзвону в мембрані.

— Заблукає твій Драгунський. Чи на звезду впорається.

— Погано знаєш моїх гвардійців! — буркнула мембрана з образою.

Розумніше було б, звісно, не їхати зараз до Рибалка, треба бодай трохи перепочити перед скаженим днем. Але Ватутін цілу ніч ловив себе на дивному забобоні — ніби його присутність у третій танковій зможе чимось зарадити оточеному Драгунському. А скільки разів за війну він давав собі слово не нехтувати голосом інтуїції. Досить того, що взимку не послухався її на Донбасі, коли Верховний вимагав наступу і тільки наступу, тож і був криваво побитий.

І тепер вони, замерзлі, з холодними носами, мовчки стояли на броні командармового танка, який по всій своїй майже п'ятдесятитонній туші брався крижаною вранішньою росою.

Рибалко схотів було пірнути в башту, але зойкнув і схопився за поперек. Перехнябившись, закричав у люк:

— Гей, радисте, мовчить Драгунський?

У танку пробубоніло, мов з того світу, і командарм похитав скрушно головою:

— Уночі тричі посилав розвідку. Не пускають німці за річку! Під кожним кущем понаставляли секрети. Але з половини ночі о-он там якась пальба.

Не змовляючись, вони поглянули вдалину, ніби ледь-ледь, неначе на недотримкому фотознімку, означене село, що тулилося боком до лісу, чи сам ліс або світанкова, не розвиднена ще далина могли щось сказати про долю оточеної бригади.

Зараз там було сіро, туманно, без жодного зблиску.

— А гвардійців своїх із Фастова ти перекинув сюди хвацько, — сказав Ватутін і позіхнув. — Пробач.

Рибалко, розтираючи поперек, кивнув підборіддям за річку:

— За тих гвардійців болить душа. У Москаленка як?

— Поки що погано. Тепер уже треба побоюватися й за Житомир.

У напханій, як завжди, кишені комбінезона Рибалко нашпорив

коробку з «Гвардійськими», вийняв цигарку, розім'яв у пучках, але запалювати передумав. Замислившись, зламав її в кулаці.

Вимушена бездіяльність у ці ранні години гнітила діяльні натури обох. Вони давно вже розучилися відпочивати, звиклий до безперервної бойової роботи мозок був наче вимкнений раптово турбіна: по інерції вона продовжує обертатись і виробляє та виробляє залишкову енергію.

— Знаєш, про що я частенько думаю? — Рибалко жбурнув понівечену цигарку вниз. — Чи котилися б ми до Волги, якби перед війною добудували якірівські укріпрайони?

Опальне ім'я, що його за довгі роки губи, покірні обітниці всезагальної мовчанки, забули, як і вимовляти, змигнуло між ними, ніби коротке замикання, обпалило пам'ять.

УРи, коник командарма 1-го рангу Якіра, цілою системою бетонованих дотів і польової фортифікації мали надійно захистити від нападу Київ, Мінськ, Ленінград, загалом увесь західний кордон.

Ватутін з відразою до себе відчув, як гидко засмоктало під грудьми, як жилка на скроні забилася давно пережитим страхом, страшнішим за той, що буває на війні, своєю безглуздістю.

З глибокого денця душі, наче мул, піднялося переболіле. Краще б не повертатися, звично пригнітити в собі сумніви, як не тебе одного привчили лихі роки. Прикидатися, що спиш, коли Таня схоплювалася на кожний шерех у парадному і не заспокоювалася, доки чоботи гуп-гуп, слава богу, мимо. Витискати з себе по краплі спогад про вчорашні збори, де когось знову викрили як ворога народу, чи посібника ворога, або родича посібника. Удавати, що нічого не помітив, якщо в штабі на ранок порожнів іще один стіл...

Він згадав, як колись, у тридцять сьомому, в Києві, де після генштабівської академії він опинився в кріслі заступника, а потім начальника штабу округу, йому переказали пошепки останній наказ Якіра.

У травні нарком Ворошилов відкликав його в Москву прямо з президії з'їзду КП(б)У.

«Сього числа командування військами Київського військового округу здав новопризначеному командармові 2-го рангу т. Федьку та відбув до місця нової роботи».

Ти попрохав знайти наказ в архівному сейфі.

Тим самим, що й підпис, чорнилом, тим самим пером «рондо» слова про нову роботу були жирно, з натиском закреслені. Невже наостанок Якір зрозумів, що означає виклик Ворошилова. Наче підвів рису під власним життям...

Після його арешту по дорозі в Москву (здається, в Брянську, на вокзалі) укріпрайони так і лишилися недобудованими — Сталін охолов до них.

А ще він згадав безсонну ніч, коли вранці над «Правдой», де чорним по білому взагалі несусвітенне: Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк, Примаков... кращі люди армії... Прокуратурою СРСР...

Самих орденів Червоного Прапора за громадянську в арештованих більше, мабуть, аніж на всю академію...

Ватутін зітхнув тяжко, з глибини душі:

— Загалом було тоді, Павле Семеновичу, стільки... краще не згадувати.

— Ну, я-то в той час перебував на дипроботі, військовим аташе за кордоном. У Польщі, потім у Китаї. А ви, ви як цей час пережили?

Ватутін відказав неохоче:

— А так — дзвінок: замість такого-то, взятого вчора чи позавчора, призначений такий-то. Сидиш у штабі, чекаєш. Знову дзвінок: «Заарештований по дорозі». В окрузі не стало скоро з кого вибрати навіть комбатів.

— Ну, як же тоді жити, працювати?!

— Так і жили... Щовечора з дітьми назавжди прощаєшся.

Командуючий замовк, бгаючи шкіряну рукавичку.

25.

Подвійне почуття охопило Ватутіна, розрівноважувало душу. Він розумів, що не слід, не час продовжувати небезпечну розмову, нерви знадобляться сьогодні на інше, невідкладніше, що прийде з відновленням ворожого контрнаступу. Але водночас вона затягала його, вабила, наступала на здоровий глузд.

Одначе Рибалко і гадки не мав згортати крамольну тему:

— Ти слухав в Академії Генштабу лекції маршала Тухачевського?

Ватутін уникнув відповіді:

— Щось ми розбалакалися з тобою, академіку, не на добре.

Рибалко невдоволено крутнув шоломом:

— По очах бачу, що слухав. І праці ж, напевне, читав. Прикро, гірко, а втім, то ще м'які слова: найпершими в світі одержати від нього теорії новітньої механізованої війни і не скористатися?! Це ж яке осяяння — він вже тоді передбачав тотальну війну, яка охоплює всю країну!

— Хіба не чув, хто порозпускав його мехкорпуси?

— Як не чув?! «Кавалеристи», хай їм грець! Буржуазні, мовляв, витребеньки, ми клинком і тачанкою мало не зробили світову революцію! Я теж колишній кіннотник, а, бач, повірив, воюю. — Командарм погупав підбором по броні. — Дякуй богові, що не заборонили хоч оці-о машинки. А могли б!

Дуже подібно імітуючи Ворошилова чи Будьонного, а то й обох разом, Рибалко відтворив діалог:

— «Чому це в Т-34 такий високий кліренс?» — «Для кращої прохідності по бездоріжжі». — «Поразницькі настрої?! Ви що, зібралися воювати на своїй території?»

Упертою мовчанкою Ватутін підохотив бронекомандарма до дальшого монологу:

— Закордон не дурний, одразу оцінив «тридцятьчетвірки»: ефективність цієї зброї прямо пропорційна її здатності досягти противника, щоб завдавати вирішальних ударів, не будучи при цьому самій пошкодженою контрударами. Га? Мудро?

— На початок війни танків у смузі Київського особливого округу ми мали не менше, в більше від німців. Але тікали, аж шкварчало... — сумно мовив Ватутін без видимого зв'язку.

Рибалко, не помічаючи небажання командуючого заглиблюватися в дражливу тему, гнув своє на захист розстріляного маршала:

— А ноги звідти ж ростуть! Розпорошені танкові сили були здебільшого віддані на підтримку піхоти, не зібрані в кулак, як планував Тухачевський. От і драпали.

— Знаєш, до речі, хто, кажуть, підкинув компромат на Тухачевського? Чехословацький президент Бенеш.

Про цей факт Ватутін довідався в сороковому, коли очолив уже в Москві оперативне управління Генштабу, але досі не казав нікому, навіть Тетяні. Що ж таке сьогодні підштовхує до відвертості? Ох, не до добра, не до добра...

— Ну, я, даруй, теж набачився за свою дипломатичну службу,— наїжився Рибалко. — Було сидиш у посольстві та голову сушиш: одержали важливу інформацію, та чи не вигадана вона в Берліні? Може, і з Тухачевським так? Їхня робота?

Ватутін покосився на башту, де лишився відкритим люк, хоча там навряд чи могли почути неголосну розмову за стоміліметровою бронею.

— Та-а... — махнув Рибалко. — Як кажуть у мене в армії, далі штрафбату не пошлють. Такими головами, як Тухачевський, народ нагороджується нечасто. І раптом — німецький шпигун!

Доказавши те, що могло б дорого коштувати обом, Рибалко зиркнув спідлоба на командуючого, який затято мовчав.

Ватутін відчув німий докір у погляді командарма. Прокляті запитання! Війна, виявляється, не притлумила їх і в ньому самому. Живуть

десь глибоко, потаємно, виброджували, мов хміль у закоркованій пляшці.

— Мені завжди було важко повірити,— мовив тихо, наче з трудом, бо ж не відгукуватися далі — образити Рибалкову щирість,— що стратегію і тактику Червоної Армії Тухачевський розробляв під диктовку Гітлера.

Рибалко зрадів, що командуючий нарешті не криється. Відвертість давно трапляється нечасто, уникають, кам'яніють обличчями вввіть нерозлийвода-друзі. Щоб не сісти, як у невеселому передвоєнному анекдоті, за ліноші: хто перший не полінується донести...

— От ти кажеш, комбатів бракувало. А де, згадай, багато, якщо не більшість твоїх однокашників по академіях? І моїх? — спитав нетерпляче, ніби не знав і не здогадувався.

— «Иных уж нет, а те далече»...

Та командарм не дозволив сховатися за класика:

— От ви з Жуковим перед самою війною сиділи в Генштабі! Чому ж не інформували товариша Сталіна про дійсне становище з нападом німців?

Ватутін зграв жовнами, і якби було світліше, Рибалко помітив би, як блідість виступає на щоках командуючого.

Не доводитимеш-бо зараз, на третьому році війни, скільки фактів, з яких вимальовувалась і загальна картина, і наміри Гітлера, було викладено на найвищий стіл! Що в обшитому дубом кабінеті, де вирішувалася доля країни, більше вірили не вам, оперативникам, навіть не розвідуправлінню Голікова з його агентурою, а в твердість слова Гітлера в пакті про ненапад. Що настрої його хазяїна в сліпій недовірі до своїх і в не менш сліпій вірі у рятівну силу пакту підохочували безграмотні з воєнного погляду люди, а найбільше ті самі, хто звичио бачив стратегію майбутньої війни з висоти кавалерійського сідла.

У Генштабі аж роти порозззявляли, коли на прохання Гітлера Сталін з Берією дозволили німцям шукати в наших тилах поховання кайзерівських солдатів першої світової. А це ж був перевдягнений у цивільне офіцерський склад, типова розвідка. І напрямки які — Брест, Гродно, Броди. Звісно, не знайшли ніяких трупів. А потім по цих напрямках і вдарили. До чого доходила сліпота...

Он і фатальної ночі проти 22 червня німецькі дивізії — хмарою над кордоном, а з нашого боку один за одним у Німеччину йдуть і йдуть ешелони з полтавською та сибірською пшеницею. Товариш Сталін наказував не розумувати, не піддаватися на провокації, не дратувати Гітлера, а до букви, до коми виконувати зобов'язання по радянсько-німецькому пакту.

Так, за службовим обов'язком тобі багато про що було відомо... Але лихі роки привчили запечатувати вуста, як службовий сейф після роботи.

Невдоволеним тоном він наказав командармові:

— Перевір-но ліпше у радистів зв'язок з Драгунським.

В очах Рибалка спалахнув на мить злий вогник. Він сунув голову в башту, запитав і розвів руками. Але цього разу щільно прикрив люк. І голос притишив.

— А про війну я тобі ось що скажу,— мовив, важко розгинаючи поперек. — Уявляєш, скільки після всього зараз учорашніх лейтенантиків не лише в нас командує полками? Ну, зараз ще нічого, війна на ходу хоч якось навчила. А в м'ясорубці сорок першого?

Він спильна глянув на Ватутіна, який не відповідав, а, витримавши довгий погляд командарма, припав до бінокля.

— Отож-бо,— буркнув Рибалко. — Розумієш, а очі ховаєш. Святе місце порожнє не бува! Прийшли гірші. Менш освічені. Менш зіркі. Менш завбачливі. Чи взагалі довболоби з шаблями наголо. І не на полки чи дивізії — замість маршалів, замість командармів першого рангу.

— Виходить, і ми з тобою? — краєчком уст осміхнувся Ватутін.

— А може, й ми! — у запалі суперечки Рибалко не зразу помітив гіркоту в посмішці командуючого.

Ватутін дав час спантеличеному командармові дістати цигарку з ки-

шепі і, коли той, розиервувавшися остаточно, запалив жадливою, до печінок затяжкою, стиха промовив:

— А якщо серйозно, війна могла б удатися зовсім іншою.

Командарм одним духом випустив цілу хмару сизого диму, що туманцем розтікався по броні, і заговорив трохи спокійніше:

— От ми з тобою, Миколо Федоровичу, розмовляємо ніби, а боїмося ж? Признайся — боїмося?

Він наблизив обличчя впритул до командуючого, однак не прочитав згоди, лише страшна втома і прихований глибоко в зіницях сум шмагонули по серцю із запалених неспаних очей.

— Ну, як не один одного,— пробурмотів збентежено,— то невідомо кого й чому. Сам, либонь, бачив: на передовій — одчайдух в одчайдухів, кулям не кланяється, а тягнеться перед якимось засраним смершівцем.

— Хто ж не бачив...

— А чому я, більшовик з дев'ятнадцятого року, мушу боятися в своїй країні? Солдати мої щодня віддають життя за Батьківщину, а їм в потилицю стовлять загородзагони з кулеметами?!

На диво, важка розмова не відібрала сили, а зробила в душі якусь важливу роботу. З мимовільною вдячністю до командарма Ватутін згадав, з чиїх імен усе почалося, і сказав твердо:

— Довоюємо без них. Може, гірше, може, кривавіше. Але так уже нам з тобою судилося.

— Дивн! — Рибалко раптом смикнув його за рукав. — Наче щось темніє, га?

Командарм був далекозорий, бачив, як кіт уночі.

— Де? — Ватутін схопився за біокль, що висів на ремінчику попід грудьми.

— Та за селом! Побий мене грім — п'ятдесят п'ята. Ракети!!

Три розпізнавальні ракети з шипінням шугонули ззаду й розсипалися в сіруватому небі жовтим і двома зеленими вогнями. З-за села відповіли тим самим.

— Вони! — зірвав шолом Рибалко. — Вони, бісові діти!

Однак уже й без оптики було видно, як з околиці, порскаючи на ходу сірникоаими спалахами пострілів, у поле виходять якісь чорні цятки.

Ватутін хутко приклав до очей трофейний цейс, але тут же опустив з прокляттям.

То були німецькі «тигри».

26.

Тим часом у першій траншеї переднього краю снідали бронебійники з батальйону капітана Підопрічка.

Взводний — тонкошиїй лейтенантик у такій новенькій шинелі, що зберегла ще навіть перегини речового складу,— відпустив кулеметну обслугу підкріпитися, а сам заступив на пост коло старенького «максима». Він вважав: найголовніше нагодувати особовий склад, сам же завжди встигне. Хоч у молодому, вісімнадцятилітньому організмі давно вже розігрався ранковий апетит.

Лейтенантик мав незвичне для вуха прізвище, із сибірським закінченням у множині на «ських» — Трибунських. І коли по прибутті в батальйон представлявся комбатові, пром'ятому, бувалому в бувальцях чоловікові з кадрових, капітанові Підопрічку, який голився трофейною бритвою «Золінген» перед осколком дзеркала, комбат на оте «ських» доволі охидно обернув намилене обличчя:

— Трибун-ських? Скільки ж вас прибуло? Двоє?

Що, втім, не завадило взводному дуже скоро зробити з комбата свого кумира. Навіть протягливе його «р-р» він намагався наслідувати при шикуваннях та неспішну, перевальцем ходу, коли з флангу на фланг обходив своє воїнство у пошарпаних, засмальцьованих тілогрійках.

З німецького боку було тихо, і взводний, час від часу визираючи з-за кулеметного щитка вперед, за бруствер, користався затишшям, щоб скласти листи додому, на Урал, які він напише вночі, коли засне взвод.

Був він зовсім зелений хлопчина, недавній десятикласник, з милою, майже дитячою родимкою на щоці та з таким юнацьким ще пушком, що й потребував гоління лише раз на троє-четверо діб. Трибунських старанно приховував те свідчення свого, скажемо відверто, несолідного для командира віку, усамітнювався на цю процедуру в чагарник за ходом сполучення. Адже йому під оруду віддано було старших від нього, а то й просто дядьків, і понад усе він боявся опинитися об'єктом гумору взводних заводіїв. То було б страшніше за перше бомбування, яке він, на диво, пережив досить спокійно, хоча саме ним в ешелоні найбільше залякували бувалі фронтовики, котрі поверталися у свої частини після тилових госпіталів.

Не довчившись у десятому півтори останні чверті, лейтенантські погони курсант Трибунських одержав після прискореного, в шість місяців випуску в піхотному училищі. І коли чорнява, тоненька Іринка-балерина з сусіднього, в одному коридорі «В» класу прийшла проводжати його на вокзал, вони не наважилася підійти до нього при матері. Отак і стояла віддалік, біля решітки чахлого станційного палісадника, світячись зугарною фігурною в білому платті. Взводному, який, утім, ще не був взводним, а лише три дні тому змінив курсантські, з широкою облямівкою погони на оці, з двома зірочками, до млості захотілося, щоб на прощання вона, як у парку понад річкою, після випускного вечора в училищі з духовим «Офіцерським вальсом», невміло ткнулася твердими губами в його щоку, провела, як тоді, пальчиком по горбику родимки. Але він теж стидався матері, котра обм'якло повисла в нього на плечі, соромився її сліз, які бачать сторонні, хоч удома клялася бути на вокзалі як кремінь.

Дівчина так і не наблизилася, зоріла очима здалеку. А коли ешелон рушив, коли перон зайшовся плачем, прощальними криками, п'яною гармошкою, голосінням, коли хтось біг за теплушками, перечіплявся, падав, наздоганяв, зривався з приступок, хапався за простягнуті з дверей руки, вона милувала і малювала пальчиком у повітрі, мов заклинання: пиши, пиши...

Він зіп'явся навшпиньки, відтиснутий у глиб набитого, як оселедцями, телятника. Між свіжостриженних під нуль голів двох дебелих дядьків-червоноармійців змигнуло її платтячко, яке вона тулила до гострих колін, гамуючи вітер. Здається, заплакала?.. Чи здалося?..

Він намагався підстрибнути, щоб переконатися, повезти з собою на війну цей з н а к. І така раптом огорнула його ніжність, що заплакати б самому. Але чийсь лікоть брутально вперся в бік:

— Стій спокійно, пацан. Не танцюй.

Його відтрутили, незважаючи на командирські зірочки, а коли вдалося знову продертися в другий чи третій ряд, у розчахнутих дверях теплушки миготіли вже димарі з приліпленими «лисячими хвостами» та дихали вогнем коксові батареї металургійного заводу. Там до війни працював батько. На нього ще в сорок першому з-під Москви прийшла похоронка.

«Отви і на тебе... на тебе... на те... — машинально повторював він подумки, у такт колесам далеміючого поїзда. — А ти ж не сказав Іринці головних слів»...

Відтак він щодня надсилав додому два листи. Спершу з дороги. Якщо на станціях, поки всі бігли по окріп або щось виміняти на харчі, встигав розшукати поштову скриньку. Потім з фронту. Один, звичайно, мамі, як обіцяв. Ну, а другий, сподіваніший, щиріший,— самі розумієте кому. Сьогодні вночі, якщо нічого з ним за день не трапиться, він і напише оті, головні слова, яких стидався й хотів вимовити вголос.

Губи самі склалися в них, здається, навіть заворушили, і лейтенант Трибунських з жахом уявив, що його могли почути бронебійники. Пі-

дозріло оглянувся на траншею. Проте відчув полегкість: усі спокійнісінько заходилися собі коло ранкового харчу, і ніякого діла їм не було до його внутрішніх пристрастей і монологів. Тільки якийсь з бійців одірвав ложку од рота, щоб крикнути:

— Чуєш, лейтенант? Ти б кумпол не дуже виставляв. Або каску надінь.

27.

Сніданок засапаний старшина приніс у заплічній баклазі. Випрягся з лямок, швидко розкидав у підставлені казанки по ополонику паруючої пшоняної каші та, перш ніж зникнути в ході сполучення, подав у траншею розкраяну на чотири частини хлібину. Вчора у відділенні загинув один бронебійник, розірвало міною, та до начпрода повідомлення, певно, не дійшло, порцію на вбитого ще дають, а ввечері, якщо хтось не стукне в начальство, старшина, може, виділить і зайві сто грамів наркомівських.

У смертях, до яких давно звикли, знаходили такі собі маленькі радощі: мертвим не треба, живим не завадить, а завтра, може, комусь іншому пити мої сто.

На пропозицію меткоокого узбека сержанта Рахімова зайву пайку виділили єфрейторові Анциферову. Вічно голодний сімнадцятирічний дитдомівець ніяк не міг наситити свою довготелесу, яка щодень зростала й зростала, статуру і жорстоко потерпав від того.

Молодші — Рахімов та Анциферов — з кашею впоралися в один змиг ока, хліб запили по черзі колодязною водою з баклаги. Доки замполіт не бачить, одірвали по клаптику від фронтової газети «За честь Батьківщини», наслинили з махри здоровезні козячі ніжки та блаженно закурили. А літній боєць у подертому під пахвами ватинку, у жованому треуху та з таким самим жованим лицем, якого доля нагородила зовсім не допасованим до його зовнішності прізвищем Акуратов, неквапно шкрябав олив'яною ложкою у м'ятому, закіптюженому казанку і, набравши з горою, посилав пшоно до щербатого рота. Так само неквапно намацував язиком вцілілі після поранення в щоку зуби, жував і перед новим звуренням у казанок старанно обтирав стерту ложку об кусень хліба.

— Акуратов! Чув, як комбат Підоплічко вчить? — підморгнувши сусідам вугільним східним оком, звернувся до нього Рахімов.

Акуратов запитально мугикнув набитим кашею ротом.

— Ага! Хто як їсть, так і воює! — вигукнув узбек під дружний регіт.

До призову Акуратов був колгоспним бухгалтером у Мордовії, одначе і нехлюйський вигляд, за який перепадало від комбата Підоплічка, і загальна розхристаність аж ніяк не в'язалися з класичними уявленнями про людину його фаху. Через що Акуратов, який мав купу дорослих дітей і в батьки годився узбекові, а тим паче Анциферову, був предметом постійних кпинів усього взводу, а для командира відділення сержанта Рахімова — об'єктом виховання. Єдине, для чого згодився бухгалтерський хист,— з моменту появи на передовій, куди Акуратов попросився сам, бо в госпвзводі тилової частини не вилазив з нарядів у нужниках від будь-якого зустрічного командира, колишній бухгалтер по пам'яті, нічого не записуючи, вів ще від Курської дуги точний підрахунок підбитих взводом ворожих танків. Ну, а із зовнішніми виявами воїнської дисципліни на передовій вільніше, не до козиряння чи свіжих підкомірців.

— Акуратов, яке сальдо-бульдо на сьогоднішній трудодень? — невинно запитував котрийсь із бійців, а решта, передчуваючи розвагу, тим часом ховала усмішки.

Акуратов міг назвати точну цифру чи від Обояні, де вони побували в найбільших на Курському виступі танкових боях, втратили половину особового складу та взводного, а при форсуванні Дніпра і другого, на місце якого і прийшов оцей лейтенантик з Уралу, чи від початку будь-якого місяця. Але незмінно попадався на відпрацьований жарт:

— Ну, а твій особистий рахунок?

Колишній бухгалтер червонів так, що виступав грубо заштопаний

шов на щоці. Мекав-бекав і починав на всі заставки нахвалювати своє відділення, яке підбило стільки й стільки, тоді й тоді. Бо сам був невдахою, хоч і неполохливим, по-селянському розважливим бійцем, котрий до можливої смерті ставився по-філософському (якби знав це слово):

— А-а, все одно життя нема ні в колгоспі, ні тут.

От і зараз, у вільну, ситу хвилину, Рахімов упритул взявся за виховання.

— Ти, Акуратов, учора жодна танка не підбив? — скоромовкою, вставляючи покручені слова, насідав він на бухгалтера.

— Дик туман був. — Акуратову ложка зробилася шорсткою. — Відхожого рівчака не видно.

— Так ти б на той бік збігав, до хриця. У ватер — як його? — клозет! — реготнули в траншеї.

— А Анциферов два танк підбив! — Узбек визирнув за бруствер, за яким чорніли посічені взводним з «максима» екіпажі. — О, досі горять.

Акуратов аж перестав жувати.

— Ти учися в син полку Анциферова. Він приклеїть «тигр» до мушка... — Сержант прикрив смаглявою повікою ліве око й прицілився ложкою. — Хоп! І вважай — танка недійсний. Твк це у вас, у бухгалтерії називається? Так. Анциферов!

Живий, мов ртуть, узбек обернувся до довготелесого єфрейтора, який сидів на дні траншеї, привалившись ватяною спиною до піщаної стінки, та з бурчанням у молодих нутрощах спочивав, перетравлював богом послану подвійну пайку. Рік тому Анциферов утік з дитячого будинку на фронт, бо там, казали, не такий голод, як у тилу, дають пайок, устиг заслужити єфрейторські лички та медаль «За відвагу» і стати найудатнішим бронебійником у дивізії. Навіть листівку політуправління випустило — «Воюй, як єфрейтор Анциферов». Та, як звикли спочатку, інколи кликали ще «син полку».

— Син полку! — не вгавав узбек. — От навчи колишній бухгалтер, чим відрізняється «тигр» Те-шість од інших танка.

Кістлявий син полку, якого вигнало вгору не по літах, нутром відчував вразливі місця будь-якої системи ворожих машин, навіть коли бачив їх уперше чи вдруге. Але замість того, щоб поділитися зараз бронебійною наукою, лише ширше розкинув ноги, що не вміщалися в завузькій траншеї, і ліньКувато промимрив:

— Ну ж причепився! Виглянь з окопу і подивись.

Спати Анциферов вмів у будь-якому положенні.

Акуратов поставив казанок на бруствер і, не перестаючи жувати, втупився вперед з таким виглядом, наче негайно, відразу ж йому викладуть на тарілочці найстрашніший секрет, як воювати бронебійною зброєю.

Але на узбіччі, як і раніше, лише чаділи маслинистим димом учорашні німецькі танки Анциферова.

Колишній бухгалтер з підозрою огляиувся на їхнього переможця, який так само незворушно сидів із приплющеними повіками, обійнявши довгими, худими руками свою ПТРС-41.

— Спить... — розчаровано прошамотів колишній бухгалтер. — Пацан і є пацан. А мужику положено спати з бабою, а не з рушницею.

— Балачки в строю! — цитькнув на нього лейтенант Трибунськнх по-підоплічківськи. — Ви мені сина полку не псуйте.

— Правду кажеш, лейтенант,— підтримали бронебійники. — Рано йому ще думати про таке. А признайся, ти сам бабу пробував?

Трибунських зашарівся, не знайшовся, що відповісти, махнув рукою й одвернувся.

— Дик він же не чує, товаришу лейтенант. Вухо давить.

Одначе хитрун Анциферов і не думав дрімати, з цікавістю дослухався до дорослих балачок. Нарешті змилостивився:

— «Тигр» горить довше.

— О! — Узбек повчально підніс палець.

Проте скористати як слід виховавчий момент не встиг: з-за косогору вдалині випоазали німецькі танки.

— От знахабніли, мать їхню,— лайнувся Акуратов. — Навіть поспати не дають.

— Ага! — тут же долучив Рахімов повчальним тоном. — Фріц втрачає смак до життя, порушує режим харчування.

— Ди у Кнія йому сильно хочеться.

Акуратов з жалем сховав казанок у підбрустверну нішу.

— А ти його не пускай! — не забарився швидкий на слово Рахімов.

Чорні очі вже перетворювалися в нього на дві крихітні злі вуглинки. Він пропікав ними не так об'єкт постійного виховання, як сіру, мов шинельне сукно, долину, що сягала річки за переднім краєм. Руки самі намацали пропалений брезентовий підсумок з боєприпасом, звиченими рухами заходилися вишикувати в ніші великі, чотирнадцятиміліметрового калібру патрони для протитанкової рушниці, але язик по інерції продовжував педагогічну роботу:

— Ти, Акуратов, не поспішай пук-пук з гвинтівка. Вони люблять міцний нерва. Якщо влучиш в оглядовий щілина — засліпиш екіпаж. Якщо засадиш у підбаштовий зазор — заклиниш башта. Єфрейтор Анциферов,— узбекові явно подобалося вимовляти це прізвище,— так кажу?

Уздовж траншеї, згасаючи луною, покотилося повторюване за лейтенантом Трибунським:

— До бою!.. туйсь бою... ою-юю...

Анциферов забув про свою лінькувату вайлуватість: миттю зірвався на рівні, ривком кинув до грудей ПТР. Масний чотирнадцятиміліметровий пірнув у патронник. Мов зуби зголоднілого вовка, клацнув затвор. І — приєднуючись, защебетали затвори по всій траншеї.

Передовсім до свого сусіда, неамійна Акуратова, який досі вовтузився з перекосом патрона, але так, щоб почули інші, син полку загорлав бувалим голосом:

— Поціляй, братва, у задній лінивець! Там баки з горючкою.

Ляснув перший постріл, розтрощив на друзки нашорошену тишу. Потім уся траншея дружно заговорила луникими перемовинами бронебійок.

Ззаду, зі своїх позицій приєдналася гавкіт «сорокап'яток». Довгоносі 57-міліметрівки вверескнули підкаліберним, із сталевим сердечником — іншим снарядом не проб'єш товстого панцера.

Од вибухів попереду, в долині, скидався вгору пісок та чорне груддя розораного під озимину поля. І ось уже загорівся один танк. Полум'я білим язиком вибурхнуло з бака із пальним, наче справді дотримуючись поради сина полку. Але Акуратов ніяк не міг второпати, чий же це танк — їхній чи артилеристів, проте на всякий випадок доплюсував подумки до своїх.

— На почин, братва! — радо закричав узбек.

За ранковим перлістком спітикнувся і вкутався сизим димом другий танк. Рахімов здивовано відзначив, що башти обох підбитих машин були чомусь розвернуті не на наші позиції, а ліворуч, майже назад. Так само, як і тих, що продовжували насочуватися на траншею бронебійників капітана Підопліччка та посилали на ходу снаряд за снарядом... у власний тил.

— Ти що-небудь розумій?! — кинув Рахімов згорбленому над ПТРом Анциферову і вкинув черговий заряд у патронник. — Задом фріц а атака йде...

— Потім розберемося! А зараз бий гадів, поки сраку підставили!

Плескатим пальцем Анциферов натиснув на спуск і влучив у свій улюблений задній лінивець. У мозку Акуратова наче клацнула ще одна кісточка. Він теж вистрелив, але промахнувся.

— Ну ж Акуратов, шайтан! — чортихнувся Рахімов. — Поставлю теба на другий номер. Підсумки тягати, як ішак!

З підбитих машин, які закрутилися на місці, рвучи з-під себе землю, почали вискакувати чорні фігурки німецьких танкістів.

Побігли.

Вимахуючи руками, запетляли між вибухів, падали, перечікували свист снаряда, підскакували і знову бігли. Якщо не лишалися ницьма на чужій землі назавжди.

Рахімов за рукоятку дужче втискав у плече приклад ПТРа перед новим пострілом і горлав у захваті:

— Ай-яй-яй! Зовсім як цирк! Фріци і тікають боком.

І справді: рятуючись од кулеметних трасирок, що впевнено брали їх в облогу, німці намагалися втікати не назад, а кудись убік, праворуч.

— Ура-аа! — докотилося раптом зліва, і взводний Трибуцький заверещав на все горло:

— Не стріляй!!

28.

Ватутін опустив бінокль.

Німці. Значить, кепсько з п'ятдесят п'ятою.

— Наші!! — закричав зненацька Рибалко, який перед тим з-під дашка долоні довго роздивлявся протилежний бік річки.

Далеко ліворуч з околиці села на повному ходу вискакували в напрямку заплави «тридцятьчетвірки». Приплюскутий силует, довгі гармати неможливо було переплутати ні з чим.

Під їхнім натиском та вогнем німецькі танки, відстрілюючись на ходу з повернутих назад, до корми, башт, задкували до мосту. З півдесятка їх більше вже перепрявилися на цей берег, розосередилися і продовжували палити, але не по нашому передньому краю, а туди, за річку.

— Приготуватися до артприкриття! — скомандував Ватутін.

Проте в ту ж мить небо розкололо вибухом...

Коли понад болотистою заплавою, що розплескула сухі комиші на пів кілометра, розвіявся дим,— мосту як не було. Лише поруччя стирчало з води, і бінокль схопив та збільшив картину — на перевернутому хрестатому танку, який встиг проскочити міст, а зараз занурювався у твань грузького берега, ще крутилися котки, зсуваючи в болото зірвану гусеницю.

— У, сволото! — посварився волосатим кулаком Рибалко. — Угробили міст під самим носом!

З «тридцятьчетвірок» на тому боці вдарили вогнем по передмостових укріпленнях. Запалала, мов сірникова коробка, дощана будка мосту. Порскнуло білими друзками — це влучне попадання розтрощило кулеметне гніздо, обкладене колодами та мішками з піском.

— А я ж стрілити боявся, щоб міст не скалічити!

Рибалко пірнув головою у башту.

— Радіограму артилеристам: «Загородвогнем прикрити Драгунському тил»!

— Отако, Павле Семеновичу... — зітхнув Ватутін.

— Нічого не отако! Гвардійців моїх не знаєш!

З «тридцятьчетвірок», що зупинилися край заплави, поспіхом вистрибували люди. Один з танків спробував був намацати брід, але ледве вибрався з болота заднім ходом.

А з цього, з нашого боку закипав бій з ворожими танками, які прорвалися через неіснуючий тепер міст. Ватутін повернув бінокль туди. Горіло вже три, ні, чотири ворожі машини. Над ліском піднявся дим.

— Молодці бронебійники, не розгубилися.

— Упоруються, видно, непогано,— відгукнувся трохи заспокоєний Рибалко. — Дуже люблю такі димки.

Командуючий відірвав від очей бінокль. Він повиснув попід грудьми на ремінці, і Ватутін ляснув рукавичкою об рукавичку:

— Знаю твоїх чи ні, а от що. Добери жвавого хлопця й миттю на той берег. Нехай комбриг екіпажі виводить пішака. І вогнику додай по задах, відсічи погоню од села.

Рибалко, забувши про поперек, зник у танку. Натомість вийти про-

бкою вискочив молоденький сержант, зістрибнув з броні, а тоді в люку з'явилася лиса голова Рибалка.

— Шквар, синку! — гукнула вслід зв'язковому бронекомандармова голова.

Але й без його команди сержант, зриваючи на бігу тілогрійку, вже котився клубком з узгірка до річки.

— Давай-но, Павле Семеновичу, поки що в штарм,— наказав Ватутін. — Давно не маю зв'язку.

— Залазь у мою бляшанку,— буркнув Рибалко. — Не вистачало ще командуючого фронтом з броні загубити по дорозі.

29.

Комбрига Драгунського, повернувшись після сеансу радіозв'язку з Лісовою Бучею, вони зустріли згодом, коли його зальопані по вуха болотом танкісти-оточенці вже з'єдналися з піхотинцями на передньому краї, обіймали узбека, тисли руку зіяковілому Акуратову, зголоднілого пригощалися дармовою махрою, плескали, ледве дотягаючись, по ватяному плечу Акинферова, довідавшись од лейтенанта Трибуських, що цей довгий, як верста, шмаркач з єфрейторськими личками та медаллю «За відвагу» під розстебнутим ватником першим помітив у бою своїх:

— Інакше могли б вас і перестріляти, як зайців.

Бронебійники по колу прикладалися до баклажки з пайковим нерозведеним спиртом, на яку розщедрився так само заляпаний болотом танковий старшина. Бо ж тепер берегти НЗ для поранених під страхом розстрілу, як наказував комбриг в оточенні, не було жодного сенсу.

— Пийте, хлопчики, не стісняйтеся,— припрошував безперестанку старшина. — Нам ого-го належить з начпрода за дні оточення!

Загалом, скільки око сягало, вздовж довгої, вритої в піщаний пригірок траншеї робили все, що належить, коли в людей нечаста на війні радість.

— Санітарку машину! Сюди, сюди! — залунало здалеку.

Зарослий багатоденною щетиною, з брудним, розмотаним на шиї бинтом комбриг Драгунський рішучими, як йому здавалося, широкими, як йому здавалося теж, кроками видирався на кручу, де чекали його командуючий фронтом та грізний командарм. Назустріч суду і долі.

Насправді ж його хитало, кидало в різні боки, шкіряні груди, на яких хилитався на ремінці трофейний бінокль, тяжко здіймалися, але він уперто відмовлявся від допомоги, гаркаво матюкався хрипким, булькотливим голосом, хапався за пістолет.

— Я сам, я сам! Відповідаю за все!

Танкісти, яких теж водило, неначе п'яних, вирішили, що найрозумніше його не чіпати. Хіба ж тепер не байдуже, зрештою, коли він дійде з рапортом? Лише підстраховували зусібіч плечима, щоб комбриг не беркицькувся на косогорі, і щомиті були готові підхопити, понести.

Комбрига поранено було вночі, при прориві, звичнило автоматною чергою. Але й тоді, коли йому на ходу, навпомацки перебинтували коротку шию, Драгунський навідруб відмовився перелазити в танк і командував з броні.

Зараз він найбільше боявся впасти.

Од втрати крові, од величезної, нелюдської втоми і кількадобового напруження, з обстрілами, з бомбуваннями, з денними та нічними боями,— все змішалося в запаленій його голові: останні дні і перші, лиця, голоси, звуки бою, чужі і власні слова, справжнє, пережите, вистраждане і маячня.

...Громов? Громов?.. ну, хто ж такий Громов?!.. «хейнкель» упустив краплю, вона розросталася, вила... другу добу бомблять, гади! ...крайньої хати як не було, рознесло... порозкидало руки-ноги, провалився льох, а ви ж допіру з неї вийшли... йшли, йшли оточенні!.. ти притис до землі контуженого комбата першого батальйону, кричить, але що?.. міст, там

має бути міст!.. товаришу комбриг, боєзапас на межі, солярки на двадцять кілометрів, так не прорвемося... а Громова нема й нема... тьху, хто ж цей Громов?!.. ага, то ж ти сам!.. то Громов зібрав комбатів на околиці Паволочі... Паволоч?! де це?.. ні, ти сам, сам...

Комбриг хитнувся, але зі злістю відштовхнув простягнуті руки.

— Я сам! Громов усіх у штрафбат!

...сам, сам, за все сам!.. ба-бах!.. шию пече... стій!.. комбати, що будемо робити?.. півтори тисячі людей... проривратися чи гинути?.. що? приєднуватися до партизанів?.. а танки?.. о вейзмір, як пече горлянку...

Несвідомою рукою комбриг рвав бинт на горлі. Стало трохи легше дихати. Ну, ще крок, вже недалечко.

О, вейзмір, куди ти поспішаєш? У штрафбат?! Свідомість то поверталася, то майже полишала комбрига.

...«ю-юнкерси»... ...товариш комбриг, а товариш комбриг, ви живі? вставайте... це наші, товаришу підполковник, У-2!... наші?.. «удочка», рідненька!.. розстріляти гада, півбанки тушонки змолов, сніданок усього взводу... товаришу комбриг, вік чоботи цілуватиму... встань, все, я сказав... тр-ррр... тр-рр — автомат? мотор?.. «удочка», дорогенька, де взялася?.. сіла на городі! ...що це — записка? — записка... «сьогодні вночі... ударом у північному напрямку, Ставище... вас зустрінуть... сигнали проходу усно льотчики. Громов».

А-а... Громов — льотчик! Північний полюс — Америка! Тю, як раніше не здогадався?

Комбриг, ослизаючись за кожним непевним кроком, продовжував видряпуватися по схилу.

...зв'язкового Ватутіна до мене!.. Старлея до підполковника Драгу... о-ооо... трр-ра-та-таттт... ах, чорт, шия... вихід, товариші, один, один, о-оо... горючку, весь боєприпас — першому та другому батальйонам! решту танків спалити! спали..?... бойові машини палити не дам!.. не дам... не дам...

Зарослий голими деревами схил хитнувся в його очах і відлунив нестямним криком контуженого комбата.

...хто сказав?!.. та товаришу комбриг, поранений він... не дам!.. марить... так це капітан? а хто ж поведе батальйон?!.. не дам! перестріляю всіх!!. фію-ю-ю! лягай! тат-трах!! ...а, Старлей, ти поранений?.. подряпина, товаришу підполковник!.. тоді так, Старлей: всі зняті з машин екіпажі в десант! ти командуєш! перевір усе, забезпеч боєзапас... на броню — і вперед! за людей відповідаєш головою...

Комбриг спіткнувся, перечепившись за корінь, упав, відкинув подані руки, одштовхнув плечем плече, схопився за пістолет.

— Я сам, за все відповідаю!!

...контуженого несіть, комбата... та він б'ється, як риба, товаришу комбриг... риба? фіш?.. о, який фіш фарширувала мама... і струдель, м-мм, який струдель!.. зняти з танків кулемети, диски, ракетниці! у мотори — пісок, з гармат — затвори!.. товаришу підполковник, ну, товаришу підполковник, я ж на йому пів-України проорав, двічі горів, дайте солярки!! — я в йому у Берлін в'їду... розстріляю, все!.. а чого отой хлопчина-водій плаче?.. сипле жменями пісок і плаче... камнем, братва, оддовбуй затвори, не залишай фріцам... річка Кам'янка, там має бути міст, товаришу комбриг... ти хто?.. як хто? — партизанка, провідник... ех, хоч би півмісяць на небо, в око стрель... блись! дзень-нн-нь... комбриг наказав: передавай по ланцюжку:

...опівночі, опівночі... ач, холера, годинник розбився... потонемо, братці... годинник з фосфором товаришеві підполковнику-ууу... уу-у... фіють, траххх!.. все, двадцять чотири нуль-нуль, ніяких ракет.

Пам'ять повернулася до Драгунського на коротеньку хвильку. Так, ніяких ракет, ніякого «ура», ніякого шуму.

О 24.00 задраєно башти. Ривок туди, де не можна прорватися,— на північ. Там болота, не ждуть, гади.

«Отих дівчат, партизанок,— на броню головної машини, показувати шлях». — «Померзнуть». — «За їхнє життя головою!»

«Так ви Сусаніни, красуні? Тільки ж не заведіть, як ляхів!»

Німці опам'яталися пізно, вдарили вже по хвосту багатокілометрової колони.

Тепер уже можна дати собі волю:

— Урр-ра!! Мать! Мать!! Мать!!! Урра-а!

...аа-ааа... — відлунювало по схилах, у гущавині перелiска, на кручі, куди видряпувався захлюстаними чобітьми, осипав жовте листя комбриг.

Понад грузькими берегами річечки вже починав димувати передсвітанковий туман, коли після нічного бою, втрачаючи по дорозі людей і бойові машини, розвідтанки Драгунського вирвалися за селом у заболочену долину.

Спішившись, розвідники повзли у иржавому болоті, коли їх обстріляли вже з того боку.

— Бляха-муха! Це ж свої, свої, товаришу комбриг!

— Не помилився?

— Два друга «максима»! У мене вухо ще таке!

І старшина розвідвзводу для певності заспівав:

Так-так-так,— говорит пулеметчик.
Так так так,— говорит пулемет!

Тремтячими руками комбриг рвав з кобури ракетницю, щоб самому дати названі льотчиком розпізнавальні ракети, коли на очах згинула остання надія.

Разом із зірваним мостом.

А ззаду наздоганяв, гримів, хапав за душу гуркіт «тигрів».

...що? ...прикро, прикро, кажу, гинути, товаришу підпольовник, коли за річкою свої... а т-твою, чого став?! розвертайся!.. у бвиу порожньо, до упору випалив, товаришу комбриг... трр-ррр... «тигр»! усіх поріже з кулеметів!.. в нього, ну в нього ще є протитанкова граната?!.. на!.. не поспішай, синку... і-іі — ех!.. горить, слово честі, горить!.. ур-рааа... що робити, товаришу комбриг?.. передай: комбриг наказав виходити піхтурою... в танки?.. пішака, танки покинути!.. а я не збираюся під трибунал за покинуту матчастину... краще до партизанів, ніж до смершу... я відповідаю!.. хрр-р... Громов жде, омов... який в дідька Громов?!

Останнє, що промайнуло в запаленому мозку комбрига,— пішi його танкісти. Вервечкою. Провалюючись у болото по коліна, по груди. Але — із зброєю над головою. Але — з пораненими на плечах. Убрід...

Комбриг ступив найважчий крок, вибрався на кручу і — впав у залізні, ведмежі обійми Громова.

Генерал Рибалко (Громов було його псевдонімом) лунко поплескав комбрига по спині витертої, пошматованої у кількох місцях шкуратянки. Драгунський задихнувся від підйому, очі його розгорячено горіли.

— Ух ти, як порохом несе.

Драгунський затіпався в обіймах командарма:

— П'ятдесят... п'ята бригад... хррр... оточення... йшла.

Говорити було важко, голос хрипів, у горлі булькало.

— Готовий будь-яку... відповідальність... хр-р... аж до...

— Чудиий!

Рибалко озирнувся до свого бронетанкового почту:

— Архаровці! Чаю і пернуари!

Але замість чаю хтось застромив у запечений рот комбрига горлечко фляги із спиртом. Комбриг ковтнув, удавився вогнем, вирвався з обіймів.

Варварське лікування трохи таки допомогло, повернуло до тями, хоч він і ловив ротом повітря, доки не сунули під ніс алюмінієвий кухоль з водою.

Комбриг жадливо, зубами вп'явся у кухоль, з трудом відсьорбнув, зморщився від болю, але пив, пив лункими, нумкаючими ковтками,

обличаючи груди. Напівсвідомі, розгорнені очі сфокусувалися, і комбриг з жахом упізнав перед собою командуючого фронтом.

Силкуючись піднести руку до шолома, він хитнувся до нього.

— За покинуту техніку... — Комбриг уперто долав напад кашлю чи то від рани, чи від випитого ректифікату,— готов... кахи... грр...

Під ноги Ватутіну з комбригових чобіт натекла калюжа рідкого болота. Він бачив, що запечені губи Драгунського ворушаться наденлу, що тримається він з останніх.

Серед гомінкого натовпу, де змішалися ті, хто оборонявся і хто прорвався з оточення, тут же як уродився контррозвідник-смершівець.

Сірою мишкою закрутився, втираючись у групки людей, заприслухався, запринюхувався дзьобатим носом — де й поділася величність, з якою він, наче бюст, з державною думою на чолі, вивищувався понад своїм столом в особливому відділі. Бліда її тінь повернулася лише на мить, коли смершівець виринув з натовпу між комбригом та командуючим фронтом:

— Товаришу генерал армії, дозвольте я сам погомоню з командиром бригади про деякі обставини.

Ватутін з неприязню зиркнув на нього з-під матер'яного козирка. Закортіло сказати щось зле, розрядитися за ранкову недомовленість у балачці з Рибалком, за все, чим переболіла душа. Але як на зло знайшлися лише увічливі слова:

— Вам нема чого тут робити! Ви вільні, старший лейтенант.

Смершівець козирнув, чітко повернувся через плече і — знову наче змалів, сірою шинеллю, сірим, без'виразу личком майнув поміж збуджених зустріччю й вирутунком людей. Наче пірнув у шпарину, щоб мишкою гризти далі.

Ну, нічого, ще не вечір. Він візьме своє, завтра ж прикличе цього комбрига до себе, в особвідділ. Зрештою, «Смерш» [12] безпосередньо підлягає не комфронтові. Не розуміє, бач, а це ж бо о т о ч е н ц і. Геть усі можливі перекинчики. Перетрушувати їх належиться до останнього гудзика на кальсонах. Армійський комісар Мехліс як учить? Усі, хто попав у полон, зрадники Батьківщини. А хто побував в оточенні — потенційні завербовані агенти гестапо. Ач, чоломкаються, а він техніку покинув, народне добро. Ні, недарма товариш Сталін доручив керувати нами політорганам армії та флоту. Нам ці генерали — до феньки дверці, пачками їх кололи в давні добрі часи.

Ватутін, притлумивши в собі невдоволення, що не відбрив як слід контррозвідника, узяв комбрига за руку, яку той все намагався донести до шолома, міцно потиснув гарячий зап'ясток:

— Дідько з ним, із залізом! За екіпажі спасибі. А танки нові з Уралу ешелоном ідуть.

Він не встиг сказати Драгунському, що в нього, здається, температура, рука гаряча: відвернуло кінське іржання за спиною, торохтіння коліс, голосна розмова.

На возі, що під'їхав до них іззаду, лежав укритий до половини мокрим брезентом простоволосий офіцер у плямистій плащ-палатці.

Тут же підскочив фургон з червоним хрестом на боці, вискнув гальмами на вогкому опалому листі. Двоє дебелих санітарів почали зривати з офіцера шкарубкий від дощу брезент, щоб швидше перенести в полуторку. Той тихо застогнав.

— Легше, ведмеді! Це ж поранений! — накинулася на них дівчина-санінструктор в чорних погонах, яка супроводжувала віз.

Вона поправила брезентову запону і мовила жалісливим голосом:

— Потерпи ще хвильку, любесѐнький. Он уже лікар іде.

Удвох з військлікарем вони обережно відкотили брезент, поставили

[12] «Смерш» («Смерть шпигунам») — офіційна назва радянської контррозвідки в 1943 – 1946 рр. (ред.).

колом біля передка хурмана-обозника. Під брезентом виявилася ще й байова ковдра, поплямована танковим мастилом.

— Куди його? — запитав військлікар.

— Нога. Права.

Лікар зняв ковдру, вправними рухами розмотав нашвидку накладену руду пов'язку.

Гола нога з коричневим накипом крові дерев'яно стирчала з-під плащ-намету та пухла на очах.

Лікар помацав її, перед тим похукавши на пальці, пом'яв і — несподівано смикнув за ступню. Поранений скреготнув зубами.

— Он кого чоломкайте... — прохрипів-пробулькав комбриг Драгунський.

Він остаточно оговтався і трохи захмелів. Брудним пальцем показав на віз:

— Він екіпажі виводив.

Лише тепер, придивившись до геть замурзаного кіптявою обличчя, де ясніли самі білки, Ватутін розпізнав у пораненому свого Старлея з групи оперзв'язку. Підійшов.

— Ну як, герой? Живий?

— Начебто. Здравія бажа...

Старлей рвонувся був підвестися, але впав на солому і скривився від болю. Винувато показав на ногу.

— Вивих,— пояснив військлікар. — А кістка ціла, поранення, слава богу, наскрізне, у м'які тканини.

Командуючий зрадів.

— Значить, воно і загоїться, доки свадьба скоїться?

— Ану,— почувся голос командарма Рибалка,— розступіться! Дайте й мені на нього поглянути.

Командарма пропустили. Очі його понад набряклими мішками зробилися хитрі-хитрющі:

— А мо, й справді весілля скоро? Тут одна особа всі телефони пообривала. Я «Лютик», я «Лютик»...

Командарм не звертав уваги на те, що від його слів поранений по-юначому відверто потупився.

Завваживши нарешті зніяковіння, яке не вельми в'язалося з офіцерськими погонами та геройською поведінкою в долі бригади, Рибалко наказав санітарам:

— Несіть-но вже. Одужаєш — приїзди. Пригостимо по-гвардійському!

Далі буде

М. Рясянський. Портрет Віталія Дончика

ЛЕОНІД ВЕРНИГОРА

ПОВІНЬ

Боялися її, як бояться війни... Лопатячи вдосвіта проходи у дворі й на вулицю, перегукувалися саятнлівці:

— Не вгадала біблія про потоп!

— В часі чи вдресою? — розгнівилися.

— І те, й те!

— Хоча б нас не зачепило...

— Атож...

І знову шкребли, підцюкували. Над кучугурами вистрибували сніго-ві фонтанчики.

Спроквола готували припаси: діставали із погребів банки-закрутки з салом, консервованими кролятиною й курятиною, відиаходили вузлики з пшоном та гречкою, звільняли високі макітри під хліб, щоб не черствів якомога довше.

Наводили лад у садибах. Скидали на горище, заносили до сараїв усе похватне для води. Припасали дровець на розпалку, піднімали до бантин сіно, солому.

Готувалися люди... І готувався найперше кожен сам собі. А Дмитро Нвбока, окрім свого дворища, відповідав і за весь куток, бо вже стільки років очолював вуличний комітет. І хоч його садиба в низині і чи не найближче до заплави, а порвтися ніколи, бо ходить і ходить від хвіртки до хати, між високих снігів, що ось-ось присядуть, як присідає, ніби втягується, пінява на молоці, коли його знімають з плити. Ходить і загадує всім Овече.

Овече — підвищення у заплаві, мвйже острів, бо довкруж болото, на ньому з ранньої весни й до самісіньких заморозків пасуться вівці. Там і загінка для них, і припаси. У сухі весни і влітку до Овечого добиралися по пружно-хлипкій дернині, хоч деінде й доводилося стрибати з купини на купину. Після сніжної зими човнами. А в повінь Овече затоплювало.

Загадуючи, Набока відразу робив два діла: переказував прохання, а то, вважай, наказ сільради, аби auличани перенесли з Овечого до кошари сіно й гіллячкові віники, бо піде все за водою, а заразом перевіряв готовність кожного двору, а значить, і всього кутка, встояти у повінь.

Діяв Дмитро Набока від імені повеневої комісії сільради, отже, повноваження мав надзвичайні, аж до рішення правління колгоспу: «Враховуючи, що евакуацію сіна й гіллячкового корму провести транспортними засобами не видається можливим, дозволити виконавцям зазначених робіт кожною третьою в'язкою сіна і п'ятим оберемком віниччя розпоряджатися на власний розсуд і вважати як розрахунок за виконану роботу».

Сьогодні вже й кіньми до Овечого не доїхати, а хто ж задармя міситиме снігову жуховину?

Зодягся Набока як всю весну відповідно до обставин: у високі гумові чоботи, поверх ватянки штормівка з відлогою, на голові шапка-бирка. Сухолицый, весь підсушений чи то роками, чи то сухою, як всім так видається, службою обліковця, з якої він і на пенсію вийшов, ходить Дмитро Набока з двору у двір.

Через садибу (до сусіди не достукався) подвір'я Марка Яловеги. Ото вже господар. Хоч і провесінь, а в Яловеги чисто й ошатно. Саме човна смолить.

— Лаштуєш, Марку?

— Мо, дарма? Наче краде хтось той сніг.

— Брянські води прийдуть.

— Хіба що.

— На сіно загадую.

— Мо, за другу в'язку? А гіллячковий задарма?

— Не дано права мені торгуватися, Марку. То записати?

— Як усіх...

Набока роззирнувся у дворищі, ще постояв хвилину. Прицілив оком на стодолу.

— Ще з сіном, Марку. А просиш за другу?

— Запас очі не коле.

Набока, вже повертаючись до хвіртки, порадив:

— Не забудь човна відв'язати, коли підтоплюватиме... І Рябка разом. Бо коротко прив'язаний...

Йшов Набока до іншого двору, думав про Яловегу: от вже у кого й трісочка з двору не випливе. Все ладненьке, все рівненьке, мов перерахований...

От вже у Топтуна усе навпаки. У дворі як після вихору. Не те що пройти, ногою ступити нікуди. Так біля прочиненої хвіртки й зостався Набока. Топтун з Топтункою, лавіруючи між коритами, відрами, чурбаками, добулися до хвіртки, загороджуючи дебелими тілами увесь той розгардіяш, і разом запитали:

— На Овече?

— Авжеж. За третю в'язку.

— Не продешевити б, Стьопо. — Це Топтунка.

— Забулася, як задарма ішачили?

— То колись було,— перейшла Топтунка на високі ноти. — Тепер нема дурних... Тепер...

— Цить,— обірвав її Топтун. — Лаштуй мовчки лижі... Бо не витримає тебе наст...

— О-о! Чого це ти рота мені затуляєш? Сам на людях, як риба...

— Розбирайтеся тут, а я до Марюхи,— ступив за хвіртку Набока.

— До Марюхи? — подивувалася Топтунка. — Так у нього ж голо. Хоч би ж вівця чи коза. Нащо йому оте сіно? А тепер ще й звікою став. Заказувала йому: риба та зайці заведуть у старці. От і має тепер.

Прицілилися Топтуни на Марюшине сіно... Куди людям стільки? Не стерпів Набока, докинув через паркан:

— Обгородіться від заплави! Бо аж у морі корита плаватимуть.

А Марюха чесна й безкорислива людина.

Готуючись до повені, коли понижували верхні й нижні б'єфи за греблями, вскочив Марюха у хвилепу: рибу смикав з-під криги. Й насмикав-таки. Вже ніс додому, коли раптом побачив перед собою на снігу людську голову, яка шкірилася до нього і голосно реготала. Він дав дьору на Святилівку, як раптом на снігу помітив уже дві голови...

Принесли тоді сусіди додому й Марюху, і його рибу.

Тепер Марюха заїкається і не вірить, що то рибалки, шукаючи захисту від вітру, добувалися до Святилівки під крижаним панциром нижньою галереєю й час від часу пробивали над головою отвори.

Дзеленькнуло за хисткими дверима, а вже перегодя почулося:

— Х-х... то?

Досі не відпустило сердешного. Коли розмовляє — ковтає перші звуки.

— Набока. Вуличний комітет.

— ...дчиняю вже.

І коли вузький і довгий Марюха боком прослизнув крізь відтулину на піддашшя, Набока поспівчував йому:

— Завела-таки риба...

— Г-г... г... олови. Р-р...иба ні при чому.

— На Овече завтра сіно рятувати. Бо понесе за водою. За оплату, звісно.

Марюха швидко закивав підборіддям, нервове, силкуючись щось сказати. Набока пожалів його і додав:

— За третю в'язку. А вже куди дівати заробіток — то твоя справа. Тож одужуй, небораче. Та заводь, мабуть, кіз. То надійніше. Вибирай: якщо наші тобі не до вподоби, є чехословацькі, німецькі. Завезли торік у сусідній район, а оце вони саме котяться. Імпортні більші. Більше молока дають. Хоч тобі й нашої вистачило б...

Домовився ніби з людьми. А сніг... Мов хтось крав той сніг. Ні відлиги вдень, а вночі так іще морозило. Не пам'ятав Дмитро Набока такого на віку, та здогадувався, що сніг, певне, вимерзає, вивітрюється. І чи буде та повінь? Хоч передають, що на Велико-Руському узвишші сніги та сніги... А витоки ж річок наших звідти...

А вже й не вірять йому вуличани: повінь — то для остраху, аби хутчій прикорм вівцям перенести, бо вже не проїхати на Овече. Проте до роботи стали дружно.

До кожного двору потяглася ледь помітна доріжка: то сінинка, то листочок, то галузка...

Все те помічав Набока, і коли сам зібрався на Овече, то прихопив із собою не рептуха, а легкого лантуха, аби не допускати того розтрусу...

Звернув до ферми, аби довідатися, де складають овечі той корм. Роззирнувся, придивився і намацав очима два маленьких оберемки сіна, що прилягли один до одного перед причілковими ворітьми. До кожного двору вже натрушено доріжку, а на фермі пусто. Обійшов кошару, ще й до ясел зазирнув і переконався, що шукати сіно на фермі марна справа. Послухалися вуличани, та вирішили по-своєму. Колективний підряд! Авансова оплата! Авансову добре зрозуміли. От він, той аванс, по дворах рознесений...

А заплава рябіла від носіїв. Дружні таки у Набоки вуличани, нічого й казати. Якось в янголів із заплічними крилами, вгойдувалися у кожного за спиною рептухи.

Першими Топтуни стрілися йому на крихкому, звітреному насті. Сіна на Топтунові з гарбу. А в Топтунки рептух, як пустий вареник.

Набока поцікавився:

— На ферму завернете?

Топтунка відповіла:

— На мені оце якраз третя в'язанка. Оце друга в нього. А в мене, як не крути, третя. Значить, на ферму. Нам чужого не треба... Нам аби чесно...

— Мов і спрааненька вся, а сіна а рептусі, як пожитків у сирітському вузлику.

— Того й мвло яесу, а спрааненька. Не аитрямує наст. Дірявенький... А шурхнеш ногою? В халяаи понабираєш? Здороа'я того — нікудн ие годюся.

— Не ступайте у слід. Бо дійсио можна шугнути...

Обійшов носіїа, та не ступив і десятя кроків, як на нього набіг Марюха. Рептух за його спияою широченняй, та ще й високий. Нібя аітрило. А Мврюха — иаче щогла припнута.

— Бігом упрааляєшся?

— Ііп... ідтюпцем. В·а... ітер до... помагає.

— Надумаа-таки короау зааести? Для кого сіно?

— К-к...ороаи ба...агато на ... диого. Ка...азав уже.

— Значить, імпортні кози?

Марюха покрутив головою, тряс підборіддям, силкуючись спіймати першу букву.

— Т-т... Т-т... оптунам п-ідсобляю.

— Задаром?

— Зз..а а-а...язанку — т..ри дні пп..о літрі молока.

— У наймах, анходить, у Топтуніа?

— П-п...ідсобляю ка..ажу.·Т-т..ай молока х...очеться.

— Після риби?

Не став чекатн на відповідь. Пішов, сторожко прислухаючнсь, як бухкотить під иогами, і вчувалося йому чи так насправді було, та вухо ж не прикладеш, плюскотить аода під снігом...

День ще й у полудень не ввійшов, а від скирти сінв чи й половнна зосталася. Нібн оплавляло її сонце, обходячи з усіх боків... І ще відчуаав Набока, як тужавів, аж мовбн важчаа, тепліючи, аітер і ася заплава внпоаиювалася паркою аологою. Він знав, що саме такої днини скресають рікн.

Надібрав Набока сінв од скирти у саій лантух, аіничків понастромлював та й подався у зворотну путь. Тепер вуличани йшлн йому назустріч апорожні. Хтось до нього обзивався, когось він зупиияв. Марко — так той у санчата апрягся. Санчата обгородиа, мов хуру, високо й густо. Не одну в'язку сіна за ходку привезе.

Не заеселіа Набока біля кошари, коли скидав з плечей лантух з сіном, бо лнше на дві в'язанки там побільшало. Їх легко апізнав Набока. Снрітська — Топтунчина, а розпластана, аж мовби з окрилками, Марюхи...

Гніздилося а голові, розбухало, в'їдливо ятрнлося: собі таки носять. Щоб своє не попливло... І Марко... Вивершив саичата... Абн за одну ходку розрахуватися з колгоспом?

Та не знайшов Набока того дня Маркоаої пайкн. А на кутку просто перед його носом повертали носії у свої двори.

Перейняв Топтуику, а та одразу а крик на весь куток:

— То хай краще б за водою пішло, га? Щоб ні вам, ні нам? А те, що як ступнув,— так і серце обривається, не а щот? Нервнчай за себе, за чолоаіка. Та пропади воно, це вінннччя, як і сніг... Не йдемо заатра на заплаау. Не йдемо, і каит! І нехай заговіють оті вівці, щоб я життям за них аажила!

Наступиого дня Набока пробуваа пришерхлий після ночі иаст одиоосібно. Зробив три ходки, поклавши собі на меті агітуаати виключно власним прикладом. І а жоден двір не увійшов для загадування.

І, мабуть, поділа його подвижницька апертість. За даа наступні дні від скирти на Овечому й сліду не лишилося. Став колишній обліковець Дмитро Набока збивати дебет з кредитом, і суминй баланс вимальоауваася. І половнни сіна не дісталося віацям. І хоч як не спираа Марко то на розпушку, то на розтруску, не сходилася арифметика, як і не сходилися, не спрааджувалися прогиози на повінь...

А Топтуии втрамбоауаали саіженький стіжок за сараєм, і чуа Набока, як внправдовувалися:

— А такн заробнлн... Бо по воді. Це в Індії сухо, ще й працюють. А ми своімн руцями та нозями...

Як не вберложувався вuочі Набока, як не підмощував собі під голову то подушку, то кулака, сон не йшов. Вже й двори по пам'яті перелічив Набока, множив і ділив, додавав і віднімав ті в'язанки — не виходнло так, як вирішило правління. І вовці нема, і вівці подохнуть... Ще б якось можна було пояснити, коли б повінь. Але ж як оправдатися, коли й снігу не стало? І хто тепер послухає Набоку: великої води не буде — вертайте сіно! Хто ж із свого двору винесе?

І оповив Набоку сон-марево. І вже наче оглух він од зголоднілого овечого беквння-мекання, а йому хтось кричить, шарпає за груди і вимагає підкинути у ясла сінця. І тоді подався він вулицею із двору в двір, натоптуючи величезного, мов дельтаплан, рептуха сіном та віничками із гіллячок. І коли вже вибехкав його так, що й від землі не зміг відірвати, озирнувся, як цвіркун. Хотів було Набока дати йому цигля, та той заканючив жалібно, як чорт у Вакули: ой, не збивай мене, Набоко, з рептуха, я тобі у великій пригоді стану, і заговорив незаїкуватою мовою. Видать, у снах до людей повертається їхнє єство, подумалося Набоці, і він наставив вухо на дивні слова: як тільки розвидниться, чимчикуй мерщій до кошари, відчиняй ворота, і вівці, яко янголи, знімуться над кутком нашим, бо я їх уже підмовив, і розсядуться по дворах з розрахунку одна вівця на одну в'язку сіна. Тобі ж залишиться лише обрахувати все. Ця робота тобі знайома.

І впала занесена Набочина рука й боляче вдарилася об краєчок ослончика, і Набока різко звівся, підбив подушку і подумав, чи не проти базарного дня наснився йому Мирюха з його зовсім незаїкуватою порадою...

ОМАНА

Наш святнлівський куток влітку ходить купатися на Коліно... Дивно звучить, чи не правда? Ким та коли так названа місцина на Мерлі — то невідомо. Одне слід визнати: той, хто вперше так назвав оце раптове сяйво білого тужавого піску, різко окресленого жовтаво-зеленим лопушинням, мав образне мислення. І напевне ж був той автор не школярик... Вірогідно, що він перебував у тому ж віці, що й ми з Вольдемаром: два святнлівські парубки-переростки, що кожного літа у відпустку тікають зі столиці до милого серцю Коліна...

Що може лізти посеред літа в голови, нехай навіть освітлені вузами... Коли ти відрізаний від усього, що тебе мучило цілий рік, обіцяло, виконувало, ще й вимагало чогось, вказувало, заздрило, а то улещувало або придобрялося і давало привід чи бодай зачіпку на сподівання...

Коліно аж гаряче. Тепло йде від нього, як ото пече у спину черінь на печі.

Лежимо горілиць... Мовчимо. Проціджуємо зіницями сонячне струмування. Тиша. Мерла навіть хлюскотом хвиль не видає себе. Плине повільно й нечутно. Лизне інколи невідь-ким збуруненим брижачком шорсткий берег і знову надовго замовкне.

Літо ще молоде, як не настояний борщ. Усе в ньому: і картопля, і капуста, і бурячок, і квасоля — ще не розімліло в одному варниві, і приправи не змішалися в один круто замішаний аромат, в кожна відчувається гостро й несподівано...

Не береться нічого голови, бо ж цілісінький рік збиралося, набивалося до неї. Надто ж останні події, що приголомшили увесь світ.

— Кажуть, голубів і лисиць не бере радіація...

Пригадую. І я чув таке. Голуб — жменька пір'ячка, певне, отій радіації і зачепитися ні за що. От про лисиць не знаю... Про ворона подібне читав.

— Триста років крук живе,— роздумую вголос.— Зчорнів увесь. Бач, і його не бере.

— Бо обережний. А обережний — бо мудрий.

— А сонце? Хіба то купа хмизу палахкотить?

Вольдемар відриває від пляжного черена свої широкі рамена, мружиться до мене, розглядає, мовби я відкрив йому Америку.

— Звісно, термоядерна реакція... Тепер от маємо для себе маленьку копію...

— Від сонця суще на землі, воно й регулює, кому скільки жити...

— Так де ж тоді справедливість? Круки по триста літ царствують, а ми...

— А ми від мавпи...

— Атож... От я і думаю: чи варто було людині відривати передні кінцівки від землі, щоб потім розщепити атом на свою погибіль?

І ми надовго затихаємо, мліючи під сонцем.

— Що новенького у вас? — цікавлюся знічев'я.

Вольдемар відповідає:

— Новенька...

— Незаміжня?

— Атож...

— За розподілом?

— Через непорозуміння...

Я мовчу, не допитуюся. Сонце пече, Мерла тече — нам поспішати нікуди. Жду, поки Вольдемар виповість.

— Прилітаю у квітні до «Карпатлісу». Містечко в горах таке ошатне, а парку готель, мов лялечка, а в тому готелі за бар'єрчиком куколитко чекає на мене. Подаю відрядження. Оченята в куколитка зробилися враз мов ліхтарики: і сяють, і грають жаралом. Ще б пак: провідний спеціаліст столичного НДІ МОД.

Куколитко Богданою назвалося. І в тому я побачив щось фатальне. Бо для нас тепер наречена — то вже воля божа, його величність випадок. То негадане, як останнє дитятко, що вже менше за внуків...

А Богдана! Писанка, та й годі. По двічі на день вишиваночки міняє, плахточки, спіднички... Аж мерехтить мені в очах і від захоплення вуха закладає. Вона щось щебече, запитує, та я лише головою киваю...

Призналася Богдана: давно мріє до нас...

Будемо раді, кажу. Вона й не забарилася. Вслід за мною прилетіла. Я хутчій її до відділу кадрів, оформили у художній відділ. Зраділа моя Богданочка. Вчепилася у рукав, благає: поведи мерщій у той відділ. Веду поміж дослідними зразками меблів, що на виставку відібрані. Нуль уваги на них Богдана. Де ж люди, запитує. Оце вони і є, замовлень маємо на роки наперед... У Богданочки губки затремтіли: «НДІ МОД казали!..» Та МОД же, потверджую, науково-дослідний інститут механічної обробки деревини... А в самого в очах вишиванки Богданчині рихтять: вона ж уміння і хист свої показувала, так би мовити, конкурсні роботи виставляла, а я, дурень, думав — для мене наряджалася...

Вольдемар перекотився у тінь, під вільху. Міркує вголос:

— Після війни, землетрусу, повені чи пожежі у ціні будівельники й меблярі, бо потрібен дах над головою. А під ним стіл і ліжко. І вже можна жити...

— Перебиться якось... Бо для життя багато чого іще треба.

— І найперше — жінка...

— Як твоя Богданка?

— Угу... Та чи моя... От полишила на іспит часом...

Вольдемар замовк. Затим рвучко звівся, пружно, в три стрибки, дістався берега й шубовснув у воду.

А я старався і не міг уявити Богданки. Натомість поставала в уяві святилівська, та ще й з одного кутка Ксеня Шаповалиха.

Чи випадково стрілися там, у Києві, та ще й в одній велетенській конторі. І нащо вона згадала: «Тепер би ти губи не терла, як тоді...»

А тоді,— це коли Ксеня ходила до шостого, а я був у випускному,— заступила вона мені дорогу у порожньому шкільному коридорі. Відкинувши рукою пасемце русявого волосся з білого чола, попрохала: «Поцілуй на прощання». Мовби ми колись вже цілувалися... Та я й в гадці не тримав якусь там комашну Ксеню... А вона тоді ще й навшпиньки звелася. І я поцілував Ксеню. Вона брівки звела, може, з того, що відкрилася їй якась таємниця, а мене тоді на жарти потягло. Додумався таке зморозити: «Ага, дитина буде». І стало моє Ксененя вусточка свої витирати. І долонею, і фартушком — ось-ось кровина бризне. А я ще заспокоїв її тоді: «Не три, не скоро іще...» Дурило...

Смеркалося. Вольдемар — бачу через низький тин — порається із худібкою — кролі, гуси, каченята... Я довершую стіжок із молодого, запашного, мов чай, сіна. А план у мене вже визрів...

Йшлося до станції легко. Не відтягували руки й плечі батьківські гостинці, бо зірвався, як мати каже, наче забув щось із плити зняти... Її не зготувала у дорогу, як годиться... Стрімко увійшов у завжди прочинені станційні двері до пустої каси, бо на Київ не стало черг. Взяв квиток — хтось торсає під бік... Вольдемар з худенькою валізою... Мій друзяка і попутник...

Навідпочивалися...

Полтава

М. Ряснянський. Портрет Олександра Сизоненка

РОМАН АНДРІЯШИК

СТОРОНЕЦЬ[1]

РОМАН

10 травня 1864 року

Відсвяткувавши великодні, Семен Наріжняк від'їхав у Галичину. Він і слухати не захотів Федьковичевої ради лишитися в нього назавжди, хоч поет переконував, що запише йому весь маєток після себе, бо одружуватись не буде — другої Емілії на світі нема. Наріжняк сурмив кущуваті брови й сопів: він сам опікся, Федьковичевим сватом не пішов би навіть до тої превелеби — Емілії. Отож від'їхав — і ніби між чистою сторінкою та Вавілоном нічого не було.

З весною в селах з'явилися мандатори, колишні власники гірських угідь. І почалася війна всіх проти всіх, бо кожний куток був уже кимось зайнятий зі згоди громади і сільського віча. Одначе пани і паничі поводилися так, ніби реформи сорок восьмого не було і гуцулів досі не розкріпачено. Власники панщанних наділів у Сторонці зупинялися в Дашкевички. Федькович зачинявся у світлиці або втікав з обійсти. Дашкевичка потроху виходила «на сонечко», Юрій чув, як скаржиться, що жити їй лишилося менше, ніж пташці на кілку посидіти, а син не береться й за холодну воду. Не схаменеш його ні просьбою, ні грозьбою. Зухвалий, легковажний, живе, як у тумані, виступає проти добрих звичаїв... Здавалося, що син чекає не дочекається, коли маму побачить на катафалку...

Тим часом між сонцем і місяцем по небу пропливали погрозливо декоративні хмари, над високими плаями гримотіли громи, а нетяма Бодоріз потрясав кулаками, накликаючи дощу на долові царини. Нарешті домігся. Полилося повносилими гронами і гронами сипалося дробовиння стукотів по дахах. Бодоріз тільки в стегновій пов'язці стояв під дощем і вдячно дивився в небо, а коли дощ припинився, пішов по хатах канудити милостиню-зарібок. Путилівка несла на пожовклій хвилі ослизлі топляки і піднялась майже до місточка. На перекаті за садибою знову одірвало шмат пресованої сланцевої породи. Вода запінилась, зазеленіла, наче долили в річку трутизни.

«І я, як той берег, тримаю — ні сплив, ні втону».

У січні минулого року його спіткала така сама безнадія. Він писав Горбалю, що почуває себе птахом у клітці. «Боюся одного, що загину». І соромився тих скарг, тих побоювань: «За це прости мене, днино сьогод-

[1] Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 9.

нішня, та й ти, руський народе... Не раз, як читаю твори української літератури, манять мене гадки... піти співаючи Україною чи бодай Галичиною. Хоч радше Україною, Галичиною, Буковиною, Угорщиною... Бо як на Україну? Щоби мене, братику, забили в Сибір?! Кортить ще мене до ненечки. Боже, потіш її та порятуй». З листом надіслав Горбалю кілька віршів. Той відповів у березні. Розрадив його кількома Шевченковими поезіями і волав: «Кріпися! Кріпись!» Федькович вивчив ті Шевченкові поезії напам'ять і тут же сказав про них у листі до Горбаля: «Солоанo, хто твого голосу срібного хоч раз почув, то чи йому жабиного крекоту дожидати?.. Галичино, Галичино, бідна ти, Галичино!»

Майже сто років зорієнтовані на Німеччину і німецьку культуру дослідники оскаржували Федьковича за те, що він не мав критичної оцінки на перипетії свого життя. І жодним словом не натякнули, що, як він сам зізнався, зіпсований був трохи німцями, передовсім отими романтичними самозапереченнями, самозреченнями і пошуками загальнолюдського на шкоду людському. Не посміли сказати й того, що Федькович справді був німий: відірвана кордоном по Збручу, Західна Україна не мала літературної мови, і це всіляко благословлялося Габсбургами, щоб зовсім онімечити цей край. А О. Маковей писав: «...він всюди добачав контраст, недостачу розуміння від людей, почувався чужим, віддаленим... Як кожний поет, він був великим ентузіастом природи, а спрага й неспромога оглядати її далі доводило до поетичних жалів на непривітній чужині, до самоти...»

Ой, ні! Насамперед Федькович був вихований високою поетичною мислею славетних європейців і завдяки їй умів побачити і далі, і безконечність природи. Про це свідчать його німецькі вірші. А рідну мову він знав тільки з пісні, досить скупої на слово, в це слово те переозвучувалося бессарабською, бойківською, гуцульською, угорсько-слов'янською, чесько-слов'янською говірками, і він був позбавлений засобів вислову.

Одначе правда про це ще не раз випливе з самої поведінки поета, його розмов і листів. Поки що він нас цікавить лише як людина, що йде від минулого до майбутнього, від свого минулого до свого майбутнього.

Його приятель із 41-го піхотного полку написав, що штабне начальство занепокоєне приходом до влади в прусському королівстві Отто Бісмарка. «Принц-шрапнель» Вільгельм I призначив його канцлером. Це те саме, що й міністр-президент, та вже є чутки, що готується анексувати решту князівств, які ще не підпорядковані Пруссії, готує напад на Остмарк (Австрію), Данію і Францію. Називають цього шваба «Залізним канцлером», так любить дух казарми, залізо і кров. І попереджав приятель, щоб Федькович негайно надіслав рапорт, аби його остаточно демобілізували, бо через місяць може бути пізно: навіть відпустки офіцерам припинили. Під Відень стягують армії з усіх кордонів. У повітрі вже пахне порохом.

Він дивився зі свого місточка на бурхливу Путилівку, і його дедалі більше охоплював неспокій. У двері стукала реальність. Вона готова була порушити і те невеличке, що він мав. Коли люди перестають вірити в ідеал свободи, вони або вигадують міфи, або згадують уже вигадані. Однак тут не до цього. Треба йти на комісію з очима, писати клопотання, щоб його звільнили з армії. Треба рухатись. Годі споглядати життя із засідки. Німецькі поети-романтики гинуть один за одним тому, що досита забезпечені дворянськими маєтками. Він озирнувся на материн осідок. «А тут треба думати про хліб, думати про життя».

Дома він з жалем окинув поглядом «трибунал», завалений рукописами і книгами. На очах виступили сльози, коли взяв до рук стосик аркушів з перекладом «Слова о полку Ігоревім». Під цим стосиком лежали армійські зошити з перекладом «Пісні про Нібелунгів». Він аж застогнав: так кінче не можна жити. Усе пропадало в довершеному стремлінні та в недовершеності справ. І палило вогнем неопалимої купини — знову все покинь, іди.

Кривавая доріженька з Варшави до Відня.
А хто ж її закривавив? Рекрутоньки бідні.
Гнав їх цісар, цісаревич, цісарськая мати.
Бо хотіли сиротами Польщу звоювати.–

заспівали, мовби глумлячись з нього, на Верховинковому уздвір'ї. Видно, знову там лимарська толока, готують збрую перед ходом в полонину. Співали звльористо, не до настрою пісні: кликали його з кобзою, та йому було не до товариства.

Смерть із нами, в кожному із нас... — десь у мозку народжувалася строфа, але й це він притлумив. Крізь вікно виднілося озорене сонцем пасмо гір. Йому треба було туди, за гори, виходжувати документи, кланятися, просити, пропонувати гроші...

За обкутою бляхою брамою стрибнув у сідло. Гідний нетерпляче переступив з ноги на ногу (видно, любив мандри), та Федькович, посмикнувши вуздечку, хвильку наслухав. Мати не покликала. Тоді в дорогу!

— Куди, Юре, знову ошатився в мундир? — запитав Верховик, вийшовши до воріт.

— На явку, пане добродію.

— А тебе й досі не комісували? — щиро здивувався старий.

— Та ось готуються до війни з пруссаками. Не знаю, чи й удасться.

Верховик круто вилаявся і мовби знічев'я промимрив:

— Ач, степліло. Як серед літа, палить нодих... Виходить, ти до Чернівців? Ну, то щасливо! Купи там якихось газет, аби напевне довідатись, чи війна. — І, ще щось нарікаючи, зашкандибав на обійстя. Гамір там одразу стих, ніби людям заліпило роти.

Смерть із нами, в кожному із нас...

Ні, щось інше:

І мати синів не впізнала,
Що вернулись з полону.

Він уже виїхав за Сторонець, далі чогось не в'язалося, то стиха сам для себе заспівав:

Ой, Кошуте-угринчику, що хочеш робити?
Чи з цісарем воювати, цісарників бити?
Коли хочеш порівнятись, то поможи боже!
І я прийду з ватагою та й бити поможу.

В Усть-Путилі він переїхав місток через Черемош на галицький бік. Надвечір спішився в Тюдові біля корчми, почепив коневі торбину з вівсом, нашвидку перекусив за шинквасом, щоб не чекати місця за столиком, знову перебрався на буковинську дорогу й вернувся ночувати до Розтоків (у селі не було мосту через річку).

Олександр Волянський зустрів його не просто як свояка (він тримав першу сестру Федьковича), а як найсердечнішого, давно очікуваного друга. Поет якусь мить постояв перед фотографією сестри, облямованою чорною стрічкою: з портретика на нього мовби глянула молода Дашкевичка. «Смерть із нами, в кожному із нас...»

— Чому досі не з'являєшся? — запитав Волянський, коли сіли вечеряти. — На великодень що робив?

— Гостював у мене приятель з Галичини.

— Кобилянський?

— Ні, мій колишній вістовий.

— А де Антон? Це неймовірний хлопець. Де він подівся?

— Працює вчителем реальної школи у Львові. — Федькович зітхнув. — Він справді незвичайний.

— Кобилянський знав, що ти листуєшся зі мною?

Федькович кивнув.

Я писав Антонові, що всі вірші пересилаю тобі. Якби раптом щось-небудь трапилося — це ж армія, походи, бої,— щоб звертався до тебе. А йому відсилав лиш те, що годилося друкувати, бо Кобилянський непосида, на місці його не завжди можна знайти. Та й не хотілося, щоб він читав написане похапцем, де-небудь на пеньку за казармами чи на короткому постої в поході.

— Це малинівка,— на секунду перериваючи бесіду, мовив Волянський. — Не терплю всякого смороду... Я так здивувався: якось листоноша приносить адресований мені пакет. Зриваю печатки, розгортаю упаковку — коштовні, із золотим тисненням видання: євангеліє від Луки кирилицею і чеським алфавітом. У приписці Антон просить передати один примірник батькові, знає звідкілясь, що батько тюдівський священик. Довго поламав голову, поки здогадався, що дарунок той завдяки тобі.

— Такі несподіванки в його характері,— посміхнувся Федькович, думаючи: «А чи ви здогадалися заплатити Кобилянському?» Та, мовби почувши голос його думки, Волянський сказав, що переказали Кобилянському гроші ще на десять примірників євангелія. Одначе... відповіді не отримали. — Видно, це видання дало йому можливість зібрати кошти на якусь подорож,— зареготав Федькович. — Ти уяви собі цього чоловіка ближче. Середню освіту здобув у Станіславі на гроші батька-дяка з-під Надвірни. Батько влаштував його на теологію у Львові, та він через якийсь час махнув з-під батькової опіки до Чернівців на той самий факультет і тут прийняв православ'я. Закінчивши навчання, мандрував по Німеччині, був проповідником вільної релігійної громади в Рунге, виступав як актор, вражав усіх космополітизмом, у вишиваній сорочці виїхав проповідувати до Америки, там вивчав народну медицину, став безбожником, вернувся до Львова вчителювати і жахливо бідує з жінкою і шістьма дітьми. Знає прекрасно польську, німецьку, французьку, італійську, англійську, чеську і румунську мови. Написав, що збирається до Відня захищати докторську працю з медицини і демонструвати якісь винаходи... Повір, що борг вам поверне, навіть коли доведеться продати шлюбного персня.

— Як тобі вдається знаходити цих відчайдухів?!

— Нойбауер, брат... Знайомство з Нойбауером дало мені вступ не в один чесний дім у Чернівцях. При одній оказії зазнайомився з Кобилянським, а той, вчувши мої вірші, писані німецькою мовою, за дві бесіди перекував мене до самого споду.

Вони розмовляли майже за північ. Нарешті Федькович обережно запитав Волянського, «як поживає, що поробляє» його сестра Павлина.

Волянський розсміявся.

— Вона ж тебе зустрічала з війська, братику. Напиши їй. Та й переїжджав ти через Черемош у Тюдові, чому не провідав?

— Пізно виїхав, поспішав тебе побачити.

— Павлина буває в мене щосуботи й щонеділі. Та й люди цікаві навідуються. Приїжджай як-небудь. Зрештою, будеш вертатися з Чернівців, обов'язково заходь, я буду чекати. Відчуваю, що в Сторонці ти запорпався в ріллю мовчання, бо то ні село, ні місто, усі живуть врозбіж. А в нас люди щиріші. В нас і заплаканий сміх почуєш, і сміх крізь плач — ніхто зі своїми прикрощами і радощами не криється, не дихає одиноко в пустелю. Бачив, як забрунькувалися сливи і вишні? Коли вертатимеш, тут усе забіліє, задухмяниться, розіллється чистими силами... Даруй, це трохи не мої слова, але навесні всі люди поети, і це не смішно.

— Зовсім не смішно,— потвердив поет. — Навпаки, ми відчуваємо в цих оновленнях природи відображення власної і вселюдської катастрофи. Нас переповнює наше посмертя. Я кажу «ми», тобто маю на увазі професійних поетів, які завжди похмуро дивляться в майбутнє.

— Але ж ви пророки!

— В майбутньому ми бачимо тільки розплату за теперішні злодіяння людей. Усі ми в цьому схожі, як сльоза на сльозу, як зажурені осінні ночі.

— Я дуже радий, братику, що ти повернув до мене з Розтоків. Гадаю, тебе ще не раз зупинить тут дорога, може, й політкуси в мене. Тут, у долі, таки легше дихати.

Він виїхав на Вижницю, щойно заблагословилося на день. Містечко обминув, тримаючись доріжки понад Черемошем. Гнідий відпочив, досить було поторгати ногами стремена, як пускався навскач. А далі зазеленіла долина Прута, перед обідом показалися церковні шпилі Чернівців. Він вирішив зупинитися в домі для приїжджих (Гординського для нього більше не існувало).

Поставивши Гнідого до конюшні й заплативши за три доби вперед, Федькович подався знайомими вуличками до середмістя. Люд його мало приваблював, хоч був ярмарковий день і серед барвисто зодягненого натовпу не було де голки встромити. Для усіх земних справ він уже виробив стійкі і точні абсолюти протидійства (а може, почерпнув їх із книг і світосприймання інших); усе, що творилося поза його уявою, його не турбувало. Двовважих сил життя, які рухали природу і мільйони істот, як бог, він уже не визнавав. Особливо в ці хвилини, коли квапився до протестантської церкви на Sterngasse[1], до кам'янички Фоляковських, де мала кімнати вдовиця Марошані з Емілією. Там він слухав імпровізації Нойбауера, познайомився з Антоном Кобилянським, Костем Горбалем, Ізидором Воробкевичем; вперше почув на грудях схвильоване дівоче зітхання. Щоправда, і всю дорогу з Розтоків, і зараз його непокоїло, що трохи негоже відповів Волянському на його вигук: «Але ж ви пророки!» В майбутньому він бачив не тільки розплату, як усі ті обдаровані німці, у яких він вчився і які після революції сорок восьмого року зреклися усього, закопалися в темені закрутини власного духу і тепер один за одним конають то від сухот, то від самоти. Він вірив у величне торжество людського майбутнього. А караючі очі Немезиди ніколи не дрімають.

Вийшло якось пихато, ніби заговорив із вселенської ночі небуття, вертаючись месією.

Церква. Будиночок Фоляковських. Він не збирався туди заходити. Пройшов у двір, вмостився на лавочці проти вікон у колишній кімнаті Емілії. Якось у холодний присмерк передноворіччя Емілія мовила словами Брінгільди: «Страждання любові відкрили мені очі в скорботі: я побачила кінець світу».

Він соромився говорити з нею віршомов'ям. Ця стихія належала Ернсту Нойбауеру, і навіть Кобилянський та Горбаль у присутності «блискучого німця» трималися скромно. «Вічно жити, вічно творити, вічно любити»,— міг сказати в цих покоях тільки Ернст. Чи: «Любовний трунок смертельний».

Риторика. Але золоті то були години. (Треба сказати, що, покинувши покої Емілії Марошані, Федькович пускався в такі дебрі загальників і «високодумних» категоризмів перед своїми вістовими, що ті просто бовваніли перед ним. Згодом червоніів мов рак, але всілякі премудрі «формули» ще довго бриніли в голові).

— Тут ми разом, Еміліє,— промовив він тихо. — Душею і тілом разом, моя кохана і незабутня. Ти чуєш мене, Еміліє? Хто любить, той не зречеться. Не забудь і мене, Еміліє, в коловерті своїх балів. Любов — це наша остання опора.

Він проблукав вулицями міста до самого ранку. Так колись бродили, розмовляючи, з Костем Горбалем. Кость із тих людей, які все життя невтомно прагнуть тільки високої і чистої людяності. Сердечний, завжди веселий і свіжий, на життя він дивився, проте, серйозно і тверезо. Зібрав чималу бібліотеку, знав безліч пісень. Жили вони з Кобилянським на одній квартирі. Якось привели сюди Федьковича, і той жахнувся: два ослінчики, застелені складеними ряднами, й по подушчині на кожному, решта простору завалена книгами.

[1] Зоряний провулок.

— Три дні тому з друкарні «Вісник» Вислоцького-Зборівського з Відня, а це Dziennik Literacki [3]. У «Віснику» мало вістей, а Dzienniky мало про літературу. Та ось бібліографічна оцінка поезій Тараса Шевченка. «Хату» Кулішеву читав коли-небудь? «Пісні народні», зібрані Максимовичем? «Історія Русі» Маркевича... Я, брате, з самого дитинства бідую і скуповую книги.

Горбаль заробляв на прожиток лекціями, які читав для селян. Поступово склав іспити за гімназію і виїхав до Львова. Наступного року закінчує університет, збирається видавати літературно-науковий часопис.

— Ти знаєш, що мене здивувало в Чернівцях, коли я приїхав сюди вперше? — запитав Горбаль того ж вечора, звертаючись до Федьковича. — Що довкола розмовляють лише німецькою і польською мовами.

— У вашій Тисьмениці з таким не зустрінешся,— розсміявся Кобилянський.

— Я спалив би свою Тисьменицю,— похмуро одрік Горбаль. — А русини звичено вбирають голови в плечі і соромляться рідної мови. Лонгин Лукашевич приніс мені на кілька днів «Слов'янський народопис» Шафарика. Візьми на одну ніч. Почитай, ти ж темний, онімеччений солдат. Завтра принесеш, домовились? — Горбаль говорив швидко, мовби захлинаючись. Обидва з Кобилянським запустили довгі попівські пелехи і бороди, ніби маскувалися під святих отців. — Якось Лукашевич відпроваджує мене додому й каже,— вів далі скоромовкою Горбаль,— що бродить по Чернівцях неприкаяний гуцул-офіцер, який вправно малює німецькі віршики. Високого зросту, русявий... Показує твою баладу, присвячену Емілії Марошані. Читаю — по-німецькому навіть чудово. Ти вже забув, які мама пісні співала?

— Не знаю я, браття, ні літератури, ні історії нашої,— з гіркотою в голосі признався Федькович.

— А ми живемо в світі бажань і прагнень,— заходив по кімнаті Кобилянський. — Навіть перед могилою ми не звільнені від необхідності знову й знову вироджуватися. Тим паче, коли все слов'янство вступало в еру свого відродження. Ти відчуваєш у собі джерело життя? Ти віриш у життя?

Вони його не старалися ні принизити, ні знищити. Горбаль мав незвичайний дар пізнавати людей, їхні вдачі і вади. Він якось сумовито поглянув на Федьковича і спокійно мовив:

— Розбудись, товаришу. Твій талант і розум повинні належати тій землі, яка тебе викохала. Приходь, будемо помагати. Важко підтримувати те, чого нема. Тебе ще не забальзамували тевтони, а Нойбауером захоплюйся, та не наслідуй.

Через кілька днів Кобилянський проводжав Федьковича від Емілії Марошані на його квартиру. Федькович раптом зупинився посеред вулиці.

— Не спав я ці ночі...

— Після нашої розмови? — співчутливо спитав Кобилянський.

— Так.

— І до чого додумався?

— Не бачу, для кого писати. — Федькович підступив до ліхтаря. — Почитай, цю думку я написав у таборі під Кассано.

— Мова чиста, народна. На жаль, у чеській транскрипції.

Федькович зітхнув.

— А це мій армійський щоденник з торішнього походу. Поки що тільки на це зважився.

— Слава богу, що сам за себе взявся.

Наступного ранку примчали до Федьковича обидва: і Кобилянський, і Горбаль. Припечатали долонями два стоси книг на столі.

— Думка «Нічліг» не шедевр,— сказав Кобилянський,— але і її спробуємо надрукувати. Готуй мені добірку з п'ятнадцяти-двадцяти

---

[3] «Літературний щоденник» (польськ.).

поезій, а мене є одна задумка, завтра ти станеш знаменитістю. Якщо маєш час, я тобі з пам'яті прочитаю кілька віршів Шевченка.

— Прошу! З великою радістю...

Не вірилось, що з того дня минуло два з половиною роки. Кобилянський і Горбаль виїхали з Чернівців, і місто мовби осиротіло без них — непосидющих, метких, комічно-дотепних і непоказно-мудрих у кожному вчинку.

Федькович з нудьги пройшовся до щовбіа, де закладали фундаменти під митрополичу резиденцію. Гакман замислив якусь грандіозну споруду. Горами стояли складометри паленої цегли, штабелі дерева, незважаючи на ранній час, копошилися сотні будівельників. З відстані здавалося, що тут зводять піраміду.

— З усього видно — щось на віки робиться,— сказав Федькович до гуцула із скринькою столярних інструментів, який прямував до обгороджених штахетами рівчаків, де закладали фундамент.

Гуцул запалив люлечку, ствердно покивав головою.

— Переживе наших праправнуків і їхніх правнуків.

— Що ж тут буде?

— Палац єпископа, семінарія, семінарська церква, дім для приїжджих, парк. Будують по-столичному. Резиденція посиде всю місцину аж до лісу. Править роботами чеський архітектор Йозеф Главка. Двадцять літ тому, ще хлопчиськом, я тут ратушу опоряджував: вікна, двері... З неням і двома братами найнялись. Гадалося, що це Візантія. Але справжня Візантія тут з'явиться,— показав рукою на муравлисько робітників на розритому пагорбі. — В Італії закупили мармур, вже випалюють різнокольорову глазуровану дахівку. Будівництво розраховане на п'ятнадцять років.

«Гакман зітре стару історію краю,— подумав Федькович. — Вона й так мало відома від Мухи до Вишневецького і Кобилиці, а цей німець доберется і до Певтінгерових таблиць».

— Як вам платять?

— Несогірш. Та жити ніде. Сам я з Глибокої, на неділю доїжджаю до дітей, а тут зафрахтували дерев'яні блощичники, нема від кліщиків спасу. Та вже закладають в лісі бараки, якось літо переб'ємося, а тоді побачимо. Ще у вірменській церкві є для мене діло. За різьбу платять вище, може, на зиму знайду помешкання в старому місті і наймуся до вірменів.

Мовби перейнявшись досадою і настроєм глибоцького різьбяра, Федькович знову простував до своєї «молитовні» на Sterngasse. Насмішка долі атакувалася навіть у назві провулка. А доля причаїлась за темними, давно не митими вікнами, і було в неї довгвете обличчя з горбкуватим носом, як у того гуцула з Глибокої, і тримала в руках дерев'яну скриньку з інструментами, мовби наготовленими для того, щоб тесати домовину. Сміх її тривав уже довго і застряг у горлі, і вона не могла дихнути, лиш схвально хитнула йому головою. Він дивився на неї непорушно, як в день остаточного розрахунку. Тепер він її не боявся і не вірив їй. Сімнадцять років тому, коли він утікав у Молдову, а незнайомому місті його спіткала ніч, і він заблукав саме в цей дворик і пересидів до світанку на цій дубовій чи буковій лаві. Він погладив відполіровану чиїмись ліктями бильце. Згодом, аж доки Нойбауер не привів його до вдови Мирошані, він ніяк не міг розшукати цю закутинку, але, буваючи в Еміля, не смів поглянути крізь вікно на лаву, де колись знайшов прихисток.

Він утікав до Молдови ошатно вбраним паничем, стегно його зігрівав гаманець з «даруиковими срібняками», та почував себе нещаснішим за каліку-бродягу, який вхопив його на вулиці за руку і щось слиняво белькотів, намагаючись повести за собою, тому й довелося забігти сюди. Може, ще тоді тут оселився його невмирущий смуток? Бо коли Гординський-батько повіз його до Чернівців, він уві сні оплакував маму мовби на цій лаві. Батько побоювався, що він зісличане від нього, як тільки трапить-

са нагода. Вирішила переказати мамі, щоб приїхала до нього в Чернівці. Вибралися її стрічати аж за Сторожинець, і десь в корчмі чи бозна-де Гординському набрехали, що Дашкевичка ось-ось підходить на бричці свого коханця, стражника Воронки. І справді: віз мама Воронка. Дома Гординський збив Дашкевичку до синього м'яса. Юрій вибіг за урядником, і той ледве одірвав мандатора від напівпритомної жінки. Мати вранці пішла шукати підводу на Сторонець, а батько замкнув його у темній комірці. І він крізь сон плакав від кривди і жалю, проклинаючи весь свій рід.

Минуще все. Неминущі тільки кривди.

До лавчини підчовгала і майже зі скрипом вмостилася на краєчку якась бабуся з кошиком, наповненим пучечками фіалок. Ступивши в дворик, вона з острахом глипнула на офіцера з шаблею, що не зводить ока з порожніх вікон будиночка, одначе вирішила, що вертати назад пізно, й зважилась перепочити будь-що-будь. Вона не дивиться на Федьковича, її починає долати солодка старече сонливість. У кутку дворика бака для сміття з бляшаним віком; на віку гріється біла, з чорною мордочкою кішка. Сонце припікає по-літньому зблизька, навіть скупа травиця в дворику ніби готова влягтися й віддатися спогадам про події, яких ще не було в її житті. Дворик наповнений терпкими й вологими пахощами фіалок. — O-o-o, danke schön! — чи то богові, чи незнайомому офіцерові дякує бабуся, важко зводячись. І ні з сього ні з того додає: — Motten fressen die Kleider und Sorgen das Herz[4]

Федьковичеві нічого на це відповісти, тільки відчуває, що й запах фіалок кудись щезає, як запах поцілунку після несподіваного ляпаса; коли дівчисько раптом отямлюється, збагнувши, що це тільки початок а серце вже готове вискочити з грудей.

«Не забувай, Еміліє! Не забувай!»

На вулиці лаються перекупки. Очевидно, стали поряд з кошиками фіалок, воюють за дверну нішу чи ріжок будинку. Ці ніколи не стомлюються від свар. Одна костить німецькою, друга польською, і всі одна одну розуміють. Голоси ще молоді й верескливі, бабусиного не чути. Кішка обережно зіскакує з віка смітниці і несе важкий живіт кудись у потаємніше місце.

— Може, життя треба любити таким, яким воно є? — думає Федькович. — З любов'ю, розлуками, чварами, війнами, беззаконням, обкраданням усієї світобудови; з аутодафе, розстрілами за неіснуючу зраду, з политим кров'ю бруком і загидженими камерами смертників; з пограбованими гробницями і порожніми містами після винищених цивілізацій? Може, слід погодитися з історією: жорстоке минуле, зловісне сучасне, моторошне майбутнє?

Йому пересохло в роті. Він випив виноградного соку за рогом будинку (молдаванин продавав сік, черпаючи його кухлем просто з полив'яного бідона) й вернувся на лавочку.

— Не забувай, Еміліє... А може, все, що я бачу, чую, про що мислю, давно забуте, вкрите імлою Вавілона і попелом Карфагена? А може, й нічого не було? Тільки мої сльози на цій лаві? Проте й сліз моїх тут не пролито. Мені лиш примарилося, що я несподівано опинився на цій лаві-прихистку бродяги і втікача.

«Погана дружина не здатна стати доброю матір'ю,— вчувався йому голос оскаженілого Гординського. На материне тіло сипалися його важкі кулаки, і він знову репетував: — Не побачиш його більше, огидна гергепо. Не дам хлопця псувати...»

Коли вони верталися з Молдавії («мене без пса з Молдови видали»), Гординський скаржився, що в нього дуже тяжка форма туберкульозу. Перед тим і Юрій пережив крупозне запалення легенів. Його охопила паніка: він раптом відчув, що вмирає поруч з ненависним батьком, потворною «любою-згубою» його великої і щасливої родини. Він умирав

[4] Красно дякую! Іржа їсть залізо, а сум — серце (нім.).

від жаху перед страхом умерти поруч із ним. Торік в армії він знову захворів на запалення легенів, та його не охопив переляк, і сьогодні ще мав у кишені листа до Данила Танячкевича у Львів, де лиш по-людському сумував: «Тепер лиш би жити, але що з того, коли здоров'я нема. Груди мене дуже болять...» Він лапнув по кишенях. Тут виявилося два листи до Танячкевича: того, що написав це в ниітні, він забув віддати поштарці. Ходив у гуцульському «лудиниі», а лист пролежав у шиелі більше місяця. Він вирішив перечитати оба листи, можливо, переписати звново. Зробить це ввечері в домі для приїжджих і постарається поспати, як спить безтурботне немовля. А поки що треба трохи попвитатися з минулим і скинути з себе оціпеніння, навіяне горами.

Перша квартира Адальберта Гординського, де три місяці прожив Юрій у несонійному сорок восьмому році, містилася за два квартали від цього дворика. Забрав його Гординський тому, що син не міг пережити смерті сестри Марійки. Вона вмерла на тридцять першому році життя, була наліччною, до церкви носили її в кріселку.

«Вона так зворушливо співала, що каміння плакало».

До безтями любила Юрія, розповідала йому казки, вигадувала незвичайні пригоди і легенди, де творив добрі діла ніде, крім гір, не знаний Віщий Сокіл. Він подарував гуцулам золоті гори, карав жупанів і дуків, рятував голодних діток в переднівок. Аж підбив його одного разу з рушниці жорстокий мандатор. Підбив за те, що Сокіл завжди оповіщав людей про небезпеку чи нещасти, але того дня облітав далеку Чорногору і не встиг попередити мандатора, що отара його буде змита розливом грозових хмар. До того дня в горах було на все поліття, а тут всіх спіткала лиха година: почалися пошесті і голод, все почало вмирати. Отоді відважний і сердечний хлопчик, схожий на Марійчиного братика, подався на гору Чорний Діл до срібного джерела, приніс Віщому Соколу цілющої води, і птах ожив. Але крила в нього були перебиті, він не міг літати. Пострибком якось він добрався до Чорногори і живе там на неприступній скалі. Однаково й далі допомагає людям, йти до нього треба без зупинки сім днів і сім ночей. Дорога туди важка, проходить крізь болота і дрімучі нетрі, та Сокіл завжди подає голос зі скелі, і стежку не можна змилити. Нещасливі вертають щасливими, та злі й жадібні люди, навіть чуючи голос Віщого Сокола, пропадають в диких снглах, переобтяжені незаслуженими дарунками. Ось зібрався до Сокола добрий чоловік, у якого занедужала дівчинка... А ось пішов злий...

У ті часи, коли Гординський на три місяці забрав Юрія до себе, у Чернівцях жило менше тисячі чоловік. Містечко становило собою дві вулиці, складені буквою «Т». На пагорбах було кілька невеличких хуторів з власними дерев'яними церквицями, та правилося тільки в Успенській на Калічанці й Георгіївській на Горечі. Миколаївська на Надпрутті була вже ветха, тут відчитували покійників, знайдених на шнурку, виловлених у річці чи випорпаних на громадському смітнику.

Коли батько привіз Юрія з Молдови, на стику двох вулиць з'явилась ратуша, променями розбіглися вулички і провулки уздовж Сторожинецького та Садгірського тракту і вздовж дороги на Тарашани-Серет, у Молдову. Тепер місто розрослося на всі околиці, правда, центр і далі лишався двоповерховим, дерев'яним. Кам'яні будинки можна було полічити на пальцях. В одному з таких безликих палевоцеглиних котеджів мешкав Нойбауер. Був уже вечір. Вікно не засвітилося у Фоляковських, в кімнатці Емілії Марошані. І небо було похмуре, без зірок. Час не одуриш, подумав Федькович, мовби прощаючись із темними вікнами в кімнатці Емілії і вітаючи яскраво освітлені вікна в Нойбауера. Життя підтримує живих.

Господар широко розвів руки і обняв поета.

— А мені в першу мить здалося, що ви не дуже зраділи з моєї появи.

— Що ви, мій друже! Ви хіба не знаєте, що я із самоти завжди вертаюся, ніби з подорожі Магеллана? Хвилечку посидьте, я заварю каву, а ось там у куточку столик, м'які крісла. Столик накритий, нам бракує тільки гарячої кави. Сідайте, зніміть скатерку — і ви відчуєте

сман до життя. Bitte, mach keine Lade auf [5]. — Він з кимось перемовився за дверима, мабуть, зі служницею, бо відповів йому дзвінкий, сміхотливий голосок, а дружина розмовляла прокуреним альтом, як він часто казав поза її очі. — Розповідайте, як вам живеться, як ведеться родичам, малюйте Чорний Діл, Жупану, Яровицю, усякі там флішеві породи, дволисті проліски, шафран і нарциси, бархат і ялівець, я майже не буваю на природі і стужився, як собака на могилі господаря. Мені Кобилянський написав, що ви отримуєте відпустку і, очевидно, виклопочете звільнення зі служби. По чарочці? Наливаю.

Федькович два дні нічого не мав у роті, й після чарки, підбадьорений усмішкою Нойбауера, взявся за канапки з шинкою.

— А я гадав, що найвища форма буття — це пізнання і мислення. — Все ще всміхаючись, мовив Нойбауер. — Тут до передучора тривали обложні дощі. Я люблю читати і думати, коли дзюрчать ринви. То як ваші справи армійські? Ви вже на волі?

Федькович дістав із кишені послужну картку, подав Нойбауерові. Той двічі пробігся очима зверху донизу.

— Відібраний до війська добровільно,— почав читати вголос,— першого листопада п'ятдесят другого року на вісім років служби в лінії і два роки в резерві сорок першого піхотного полку. Одержав на руки три срібні леви. — Нойбауер зареготав. — О боже! Одержав на руки три срібні леви! — повторив, поправляючи окуляри на переніссі. — 1854 — капрал, 1855 — фельдфебель, 1859 — підпоручик, брав участь у поході в Італію, 1863 — тимчасово звільнений у резерв... А що далі?

— Завтра комісія вирішить. Здоров'я моє пішло за водою, сам довгого віку не жду, бо й груди скажені... Кажуть, комісують, обіцяно до трьох сотень золотих ринських.

— Пригадуєте: ще в п'ятдесят дев'ятому ви щось читали про ті нещасні срібні леви?..

— І чи можна дивуватися тому тлумачеві, чому продався до жовнярства за три срібні леви.

Нойбауер перевернув послужну картку.

— Осип де Федькович-Гординський,— прочитав, морщачи лоба. — Місце народження — Путилів, рік народження — 1834, релігія — римо-католицька, заняття — ніяке. — Акуратно склав картку й віддав Федьковичеві. — Ви перейшли в православну віру?

— Так.

— Це суті справи не міняє,— з якоюсь майже батьківською занепокоєністю і настановою в голосі мовив Нойбауер. — Мене бентежить графа «заняття». Що ви робите, що збираєтеся робити?

— Правду кажучи, ледащію.

— Ми всі ледащіємо, пане Федькович. І знаєте, що мене турбує? Що загальний занепад мало помітний ззовні, бо він поширився на всі сторони життя. Так завжди буває: якщо дрібнішають усі частини цілого, то розміри цих частин одна відносно одної не змінюються. Але те, що ми нидіємо,— факт незаперечний. І не лиш мене обіймає паніка. А страх перетворює людей в живі трупи. Свідомих, енергійних людей охопила непевність і невпевненість у своїх силах, яка породжує боягузтво і компроміси. Невпевненість завжди ходить з опущеними очима, бо завжди двійник: напоказ — за, про себе — моя хата скраю, аби мені вижити. Вона в один і той же час і бажає і не бажає, тобто стереже порожнечу. Верхам нашим це на руку, бо їм спокійніше наживатися, бо вони не розуміють, що тільки розбуджений народ здатний примножувати національне багатство. Тому стараються усунути з поля діяльності людей здорових інстинктів, які — єдині — мають можливості оновлювати світ. Це не риторика, пане Федькович. Нас усіх роблять рівнозначними. А життя, як відомо, процвітає там, де поруч активно існує інше життя. Інфузорії ведуть замкнутий спосіб існування, бо це і не рослини, і не

[5] Прошу, не тягни Сірка за хвіст, не розводь тяганини *(нім.)*.

тварики. Нас запихають у подібний стан поголовно. Тому-то потрібні: спілкування, зіткнення, відкриті серця, союз однакових і різних форм, інакше діти стануть дідами, а діди — дітьми. Нас заквасили. Але ж на боротьбу з собою не можна тратити всі сили. Це злочин. Ви мене знаєте, слава богу, п'ятий рік. Знаєте, що моя батьківщина — це істина, яку я не вклоняюю, доки її не перевірю життям. Усе, що я вам кажу,— болюча правда. Суспільство однакових величин приречене на тупцювання на місці, занепад і загибель. Такими були Афіни, коли запропонували Сократові келих з отрутою. Сократ отруту випив, а Афіни впали. Та кожне розуміння становища повинно перетворитися в активне втручання в життя. Я вам ось що запропоную: берусь стати видавцем вашого часопису, а ви берете на себе роль редактора. Зробити цей часопис можна й двомовним, оскільки руське населення не забезпечить передплати. Кошти на перші кроки я маю. Напишіть в Галичину й попросіть підтримки в тамтешніх літераторів. Не чую вашої відповіді. Чому ви мовчите, як могила? Ну, пане Федькович? Ви ж сильний козарлюга. Де ваше горіння, чого ви побоюєтеся? Це ж тільки слабких руйнують сильні пристрасті. Мені Антон Кобилянський показував вашого листа, де ви писали про якогось шваба Ілаша. Ви ж його перехиховали в русина! Дайте згадати: «Як мовить по-нашому, то аж від серця відлягає, а Німеччика топкться, як сніг». Тепер підтягуйте русинів. Література виражає культуру мислі і душі народу. Мистецтво історично осмислює безрадісні риси буття, органічно враховуючи структурну необхідність і доцільність усього, що відбувається в природі і людському суспільстві. Кому, як не вам, пане Федькович? Я чув, що Ізидор Воробкевич почав писати німецькою мовою. Повірте, що нам, німцям, цей Воробкевич може запропонувати на стіл тільки якусь недоварену мамалижку.

— Я згоден,— твердо сказав Федькович.

— Вас не шокує, що часопис мусить бути двомовний?

— Ні.

— Історія неодмінно поставить вам на карб цю обставину.

— А мені однаково, чи піду з десятьма гріхами до пекла, чи буду їх мати одинадцять. Головне, щоб між нашими чорними горами нарешті щось зродилося.

Нойбауер показав Федьковичу невеличкий томик, виданий у Відні. Федькович добув з кишені свої «лінзи».

— Lieder aus der Bukowina. «Буковинські пісні»...

— Я вам підпишу цю книжечку. І знаєте, я давно полюбив цей край, давно відкрив би руський відділ у своїй газеті, але мені її сконфіскують. Я й так її будую наполовину з місцевих матеріалів... — Нойбауер підійшов до робочого стола й вернувся з папкою в руках. — А це філософська праця. Хочу її назвати «Die Ideonen». Мої знайомі з Європи примусили нарешті записати на папір пущені з вітрами імпровізації.

— Я завжди тяжко шкодував ваших думок і спостережень. Не раз думаю: бодай так пси траву їли, як у цих головах щось заворушилося.

— Нічого. Нехай на тисячу в одній голові проблиснула думка, я й тим вдоволений. Бачите, мене швидше сприймали б, якби я підкреслював нашу німецьку вищість і мудрість. Але я космополіт. Я думаю про людство, а не про Німеччину Бісмарка і Вільгельма. Штучні потреби моєї нації мене ніколи не схвилюють. Добиватися якоїсь химерної мети — хіба це життя? Та щойно ця мета буде осягнена, як для тих, хто для неї працював, настане фізична і духовна смерть. Адже так сталося з усіма талантами Німеччини, які, по суті, нічого не добилися революцією сорок восьмого року... До кого ви звернетеся в Галичині у нашій справі?

— Кобилянський, Горбаль, Танячкевич, Шашкевич, Барвінський...

— Так. Кобилянський. Доросла дитина, яка ціле життя готує себе до життя. Наївний реформатор і наївний пророк з обличчям іконного Ісуса. Ідеаліст-фанатик і водночас холоднокровний діалектик... Кобилянський — переконаний українець, ніколи, так би мовити, не служив чужим богам і готовий записувати рідною мовою навіть те, що їсть, хоч гігієніст,

вегетаріанець, не визнає міцних напоїв і тютюну... Навряд чи подасть вам конструктивну допомогу цей пишноволосий позер. Хто її може подати? Мені здається, синок Маркіяна Шашкевича. Кобилянський нам пошкодить передовсім своїм вільнодумством. Мені, наприклад, це дозволяється. А Кобилянському — ні. Нехай собі далі вірить у своє месіанство, нам потрібні люди практичного складу і темпераменту. Він нас засипле недолугими віршиками, а коли ми їх не надрукуємо, почне на всі боки скаржитися... Значить, передовсім Шашкевич, нащадок першого видавця-русина на ваших землях. Нам, пане Федькович, треба все точно зважити, бо wer sich zum Lamme macht, dem fressen die Wolfe [6]. І ще порадьтеся з Твиячкевичем. Це теж видавець... До речі, вас друкують «Вечорниці»?

— Майже в кожному випуску щось буває.

— Прекрасно! А до Драгоманова ви можете написати?

— Я для нього поки що не існую.

— Жаль. Нам потрібні будуть люди, які пропагують культурні і громадянські здобутки слов'янства в Європі. Буваючи в Лейпцігу, я зупиняюся у свого доброго приятеля видавця Гергарда. Він постійно публікує серію «Російська бібліотека», а редагує її російський емігрант Іван Головін (до речі, в Росії засуджений заочно до каторжних робіт). Ви що-небудь чули про збірник поезій Пушкіна і Шевченка, який вийшов друком у Лейпцігу?

Федькович заперечливо покрутив головою і зітхнув.

— О, мати господня! — в свою чергу зітхнув Нойбауер. — Ви знаєте Бюргера, Геббеля, Фішера, Вагнера, Келлера, Клейста, Фрейліграта, Гервега, Гельдерліна, Граббе, Бюхнера, якогось Нойбауера, не кажучи вже про Гете, Гейне і Шіллера, а про Шевченка і Пушкіна не маєте уявлення. Ну, нічого. Ми це якось виправимо. Die Todten reizen schnell [7].

Федькович подумав, що сидить перед Нойбауером таким же громадянином землі — невігласом, як перед ним сидів Семен Нарівняк.

— Мені б дуже хотілося,— провадив Нойбауер,— щоб ви зосередили свою увагу на двох питаннях: програма і засади видання. Нині ніхто вже не вірить народовсько-просвітянським еманаціям. Так само сприймається абстрактний гуманізм. Часопис повинен серйозно працювати на зрілу свідомість читача, тільки тоді він дасть певну користь, поверне людські очі й світогляд до дійсності. Отже, відповідно треба буде розміщувати добір матеріалів. Провінційний рівень часопису мене не влаштує, та, мабуть, і вас теж. По всій Європі щойно прокотилися буржуазні революції, і вже буржуазна демократія зазнає нещадної критики. Нам треба буде тримати руку на пульсі доби і відкривати новим ідеям всі парадні входи. Я не залякав вас? — Нойбауер по-дружньому торкнувся Федьковичевого плеча і чогось внутрішньо засвітився. — Усе буде гаразд. Часопис друкуватиметься у моїй друкарні, німецький відділ я поведу, в газеті я не в змозі публікувати все, що надходить з Галичини і німецьких королівств, а ви, я цього абсолютно певен, швидко зорієнтуєтеся. Отже, всі побоювання даремні. Головне для нас — з перших випусків здобути престиж герба. Якщо не збанкрутуємо, то згодом і про книжкове видавництво поміркуємо.

— Бачу,— стиха мовив Федькович,— що все моє життя завдяки вам остаточно поділиться надвоє.

— Пане Федькович! Збагніть же нарешті, що ви потрібні своїм гуцулам не як жертва Гординського. Вони й без вас мають тих жертв досхочу. Ви їм потрібні як їхнє чоло і захисник. Мечі і списи ламаються, а слово живе вічно. Ми свідомі того, що не відкриємо нових земель, не створимо ні Гамлета, ні Фауста, але ми можемо успішно працювати під знаменами Дев'ятої симфонії, весь час наближаючи до цих знамен нові й нові покоління з їхніми новими потребами і претензіями.

---

[6] Хто стане вівцею, того вовк з'їсть *(нім.)*.

[7] Мерці з'їдять швидко *(нім.)* Слова з балади Бюргера «Леонора», взяті Федьковичем до поеми «Мертвець».

— Спасибі за одвертість, пане Нойбауер. З вашого дому я піду іншою людиною і, як мовиться, вродн, доле, на врожай.

— Добре подумайте про все, намітьте собі план дій, але, боже борони, не займайте ніяких позицій. Позиція — поняття оборонців і всіляких охоронців. Ми повинні вибирати плацдарми для наступу, якщо вже вдалися до військової термінології. Плацдарми для наступу! — повторив «блискучий німець». Він увесь вечір був чарівний, Федькович застав його трохи зчужілого для світу, мовби занедбаного, в пантофлях на босу ногу і в довгій турецькій кирei, хоч при краватці на білосніжній сорочці і з перснями на товстуватих пальцях. Нічого в його вбранні не змінилося, та це вже не сприймалося, бо на кріслі сидів чи походжав по кімнаті апостол хвилюючої, дуже зрозумілої і доступної, та чомусь невловимої правди. А ще краще сказати: ніхто ту правду не міг осягнути. Нехай він осягнув її на словах, однак хоч словами, хоч дрібними справами її утверджував, а для посполу вона лишалася неясною мрією, весною літа, яких ніколи не буде. — Вн мені писали з Пешта, що перекладаєте «Пісню про Нібелунгів»,— раптом перескочив на інше Нойбауер. — Ріхард Вагнер пише на цю тему (правда, текст він зробив свій) трилогію чи тетралогію-оперу, щось на кшталт Дев'ятої симфонії; правда, у Вагнера життя — міф, тоді як у Бетховена життя залишається життям, як сукупність досвіду, легенди і відстороненої взаємодії символів. Але я збираюся дати серію публікацій про Вагнера в газеті. Якщо ви щось встигли у перекладі «Пісні», ми запропонуємо читачеві дуже симпатичну єдність: німецького оригінала і українського перекладу в часописі. Ось вам третина обсягу часопису. Решту підберемо, змонтуємо чесно і міцно в ході роботи.

— Нівт у нашому перекладі «Нищний»,— задумливо сказав Федькович. — Та відправи у нас відбуваються або на латині, або церковнослов'янською мовою. Я був дев'ятою дитиною — не піснею — в матері, і моя мама навчала мене польської і німецької мови, а сестра навчила тільки руснацьких пісень. «Пісни» ще довго не буде готова, бо рідне слово — це не космічне ехо.

— Даруйте, пане Федькович,— Нойбауер налив вино у келихи. — Не дозволяйте мені панибратися, бо я дуже експресивний німець. Вибачте, я не знав, що ви не були дев'ятою піснею в своєї матері. Що ж, обійдемося без Нібелунгів.

— Я мав у руках канонічний текст, а не текст Вагнера. А коли це трилогія чи тетралогія, то, як на мене,— висновок життя. Отут я вже боюсь, дорогий мій брате.

— Чи ви надто обережна людина, чи...

— Боягуз? — Федькович подивився «лінзами» в очі Нойбауера.

— Ні. Але як це в Шекспіра: життя втрачає той, хто його прагне набути клопотом надмірним? Так і з репутацією. Не варт про цю панну надто піклуватися, бо виходить все навпаки. Сили притягання накликають несприятливі ситуації. Ви здогадуєтеся, що я розлучився з дружиною? Так. Людина жила біля мене, а не я біля неї. І вона всі свої думки і бажання спрямовувала на те, щоб мене нищити. Буквально нищити. Я давно бачив, що вона вивезла свої речі до родичів, що якісь дрібниці спеціально виставляє перед очі, щоб я нічого не втямив. Бюджетом я ніколи не міг розпоряджатися, але гроші з шухляди стали кудись зникати, а коли доходило до прикрого, що не було за що купити шматка хліба, вона нібито позичала сотню-другу в тих же родичів. Даруйте, але вона так низько опустилася, дріб'язково переслідуючи мене, що це не можна і віддати словами. Розрив був неминучий. Я віддав їй все на волю, вона пошилася в дурні, зганьбила мене перед усіма знайомими і знову ж родичами, стала такою брудною істотою, що яка-небудь макака чепурніша. Якби я думав у ті дні про репутацію, я неодмінно зрівнявся би з нею в усьому. Та я на все махнув рукою, і мене не зачеркнули її підступи й знущання. Я маю на увазі — ім'я моє не зачепили. Хоч дехто думав, що я несусвітній телепень, оскільки мовчу, мовби нічого не розумію.

Федькович прочитав строфу, виписану з якоїсь книжки після одної з суперечок із матір'ю:

> Мовчу, бо не можу я мовчати,
> Мовчу, хоч вкрай треба сказать,
> Мовчу, бо не можу не мовчати,
> Що в мовчанні мене не впізнать.

— Ось-ось,— потакнув Нойбауер. — Тепер зійшовся з недавньою вихованкою нашої гімназії і дивуюся, чому я досі був такий нещасливий в особистому житті, а тепер такий щасливий. Сам собі не можу повірити, що вона мене підвела майже до безодні. Але саме над безоднею сили покинули її, і вона сама себе пожерла, не звівши торжества.

— Щось схоже у мене з матір'ю,— поскаржився Федькович.

— Одружуйтесь, добродію. Птахи викидають свою молодь із гнізд, коли приходить пора. З родичами ніхто ще не зжився.

— Емілія... Чи була вона в мене, чи я її вигадав?..

— Мабуть, і те, й друге. Вона була у вас, не будучи вашою, а в казармі ви її наділили рисами ідеалу. Забудьте, Емілія для вас втрачена назавжди, хоч як це гірко визнати.

— Пробачте,— ніяковіючи, почав Федькович. — Я хотів вас запитати про одну обставину.

— Ну-ну?

— Ваша колишня дружина хотіла вас бачити приниженим?

Нойбауер засміявся.

— Ви її недооцінюєте, милий Федькович. Вона хотіла бачити мене втоптаним у грязюку, обдертим і жалюгідним. Чого ж їй було скаржитися на мене директорові гімназії, єпископу? Коли в мене виходили гроші і я перебивався на каві з сухариками, вона мене голубила, як голублять осліплене ягнятко. Вона ставилася до мене так само ніжно, як ставиться кат до стратенця, повертаючи йому голову, яку має відрубати. Але саме тоді вона до мене нікого не підпускала, їй конче треба було den Stab brechen[8]. Зробити це власноруч, і вона вважала б, що вчинила зло заради того, щоб мене auf die richtige Tür bringen[9]. Мені коштувало багато сил, Федьковичу, зберігати, як то кажуть, форму. Та вона натякала на мене воротаркам і молочницям, а ті плювали на мої сліди. І це вона намагалася ad acta legen[10]. Слава богу, ви ще не знаєте, які жінки первісно втончені в помсті заради помсти. Але ми щось вдалися в чуже поле. — Розсміявся. — Моя дружина зламала собі роги. Я знаю, що в мені щось надірвано, і, можливо, в якусь дуже нeслушну мить ця надірваність мені пошкодить, завадить чи призведе до трагедії, але тепер я щасливий, Федьковичу, а ще більше щасливий, що я живу і дію. До речі, де ви ночуєте? Знову в готелі «Чорний орел»? Я вас примітив того дня, як ваш батечко Гординський наслав до вас носіїв, а ті перенесли ваші речі до його хижі. Я часом люблю блукати просторами свого самозаслання. Чую, якийсь підпоручик честить вістового, висунувшись наполовину з вікна, велить покликати солдатів і забрати від Гординського його речі. Вмить з'явилися солдати, вмить, а може, й упівмиті, згорбившись під якоюсь вагою — це, видно, були ваші папери, несуть, шпурляють через відчинене вікно валізи. Думаю собі, що це за Sisypharbeit[11]. Мої хлоп'ята з гімназії в одну мить, так само, розвідали: гуцул, офіцер,— я це й без них бачив,— поет. А вже коли ви надіслали мені свої німецькі вірші, я на вас почав полювати. Бачите, як обертаються долі?

Федькович якось спонтанно, бо сам ніколи не знав, що здатен сказати, дивлячись, «як свічки горять», мовби з-під землі, мовив:

> Не нам на прю з тобою стати,
> Не нам діла твої судить...

---

[8] Винести остаточний вирок (*нім.*).
[9] Направити на дорогу істини (*нім.*).
[10] Підшити до справи (*нім.*).
[11] Сізіфова праця (*нім.*).

— Я люблю вашого Шевченка, — з келихом, позачинявши вікна, заходив по кімнаті Нойбауер. Повторив:

Не нам діла твої судить.

— Ні, Федьковичу, треба судить. Він, сердешний, своєю смертю засудив. Смертію смерть поправ? Ой ні! Я прекрасно бачу, що я тут — Нойбауер, у Німеччині — ніхто. Але не будемо шукати смерті в огниві людських мрій і сподівань, дуже близьких. Може, я тут der letzter Mohikaner[12] з того духовного протесту, що звався бурею і натиском? За німецьку жертву доби ви мене не оберете, це я добре знаю. Українцем я не стану, бо я німець. Але? Я ненавиджу Азію, яка давно-предавно мала Європу, я Європи не люблю, бо вона не любить Азії. І раптом мене починає знищувати якась ганчірбаба, якась потолоч, про яку історія помине нас і не згадне. Та вони, Бісмарки, користають з часів, які дозволяють нам вмирати, почепленими на спідничні очкурі. Якесь кривaво-немічне створіння вихалося з-під вошивої, звичайно ж, не вашої пахви і — диктує вам вашу суспільну вартість. А ви знаєте, що святе і ниці в них за один мідяк? От на цьому пружку землі і неба ви, Федьковичу, ще не бували і не мислили. Ми їм даємо на сто, а вони нам на копійку. Нас, крім поліцаїв, оточують поліцаями-жінками, тоді кажуть, що ми вмираємо не від Бісмаркових блощиць, а від жіночих вошок. Ви пригадуєте, кілька років тому я був кучерявий німець? — Нойбауер стріпнув головою і показав величезну місяцеподібну лисину. — А тепер я свічу собакам темної ночі своєю, здається, не дурною головою. Щастя, що в мене є ще ця дівчина і я бачив, що вона мене любить, ще коли була в пелюшках. Бо тоді й жити було б нецікаво.

Хто не бачив, що сухорлява Емальгара Ернстові не рівня?! Одначе ця хаба (як називали її позаочі) через родинні зв'язки захищала його газетку і його самого за зухвалі випади проти тронів й анархічний космополітизм, якому позаздрив би Бакунін, за всевідання і всепевтручання, які «баламутили» чемну німецьку народність аж до тих маловідомих боюварів, яких Адольф Гітлер вважав родоначальним племенем своєї раси. Але ж сам Нойбауер не раз повторював, що своїм становищем завдячує тільки Емальгарі. Коли бралися за нього з усіх боків, вона незбагненним чином вгороджувала його, стукотіла дикорослими кісточками то до Гакмана, то до директора гімназії, то ковтала його гнилим ротом, щоб перестав базікати. Через нього втратила дитя, зіпсоване недоглядом з першого року життя. І всі думали: людина зрештою має те, чого заслуговує. До смерті і після смерті. Бо чого ж Нойбауер мириться з тою страшною Емальгарою? Як чоловік із жінкою він з нею давно не живе (та й вона його не чекала, їй до смаку бичкуваті наймити з Чорного Орла — «сім биців без червінців»). Инці довкола обмовляли його й тішилися, що сплюжили обдарованого багатьма чудовими рисами й блискучим хистом ад'ютанта Месенгаузера, віденського коменданта, розстріляного за революцію 1848 року. Ернст сам якось зізнався, що не був вірний Емальгарі жодної ночі, окрім шлюбної, а сталося так, що розійшлися, то й говорити нема про що. Справи його, звичайно, дуже похитнулися, бо заходився перекомпоновувати вірші зі збірок «Schlief und Weide» («Тростина і верба») та «Osterreichsche Gedichte» («Австрійські поезії») для нової книги, поспішає з поемою «Степова битва» (повна назва «Nogaia oder die Steppenschlacht»), невтомно оббігає всі салони з «літературними концертами» (імпровізаціями) — і допоможи боже йому викрутитись, та з часописом, мабуть, нічого не вийде. Навіть його дівиця тримається з дня на день (вона хропіла, як дужий легінь, і, либонь, снився їй сон-загадка, що... ходить гола, як спиця, й одружують її з сімастами молодцями, а й того мало — їй хоч би тисячку). Врешті-решт Нойбауер похопився, що надворі «другі зорі».

— Заночуєте в мене? — запитав трохи ніяково.

---

[12] Останній з могікан *(нім.)*.

«Як побут перетворює генія на черв'яка!» — подумав Федькович, знизуючи плечима (вертатися на лавчину в подвірку Емілії він навіть фізично не міг, а візникам у таку пору самим кінського оброку мало — сплять у жолобах, відкинувши копита).

— Ідіть на кушетку в передпокій,— тоном наказу, як «чистокровний тевтон», сказав Нойбауер.

13 травня 1863 року

Він владнав справи за один день і майже падав з ніг, коли добрався до будинку для приїжджих. При жовтих церковних свічках перечитав листи до Танячкевича. Писав їх на прихміллі, наскаржився, наплакав у рукав, та шкода йому стало самого почуття, з яким «сон життя» вилився на папір, тож повписував між абзацами, що вже ніби домовився з Нойбауером про видання часопису, одначе «вся надія на бога». У затію Нойбауера він уже не вірив, бо коли прощався з ним, поштарка вручила «блискучому німцеві» судову вимогу дружини про передачу в її розпорядження друкарні і редакційних приміщень. Нойбауер сказав: «Нема в мене ні держави, ні права. Довкола убивці. Вчора мені виповнилося... — і лиш розлютовано гримнув об стіл кулаком. Щойно отримавши від нього духовний і моральний «гартунок», Федькович не міг його навіть розрадити. — Для всього народу свого я стаю посміховиськом, глумливою піснею жорстокого дня,— з «Плачу Єремії» прочитав ніби лиш для стін кабінету Нойбауер. — Ось почали мені новий десяток...» І все ж, підпроваджуючи Федьковича до ратуші, Нойбауер заспокоював поета, що неодмінно виграє процес (швидше заспокоював себе), проте й це було невеличким уроком, адже сама думка про заснування журналу лишалася, була в ній добра ціна. А що не було до кого пристати в цій закутині, до кого прихилитися, бо всі грали і вимагали, щоб їм повірили в щирість,— то був сумний факт історії. Скрізь у ту пору пересловлювали, недословлювали, розмахували руками й кидали на вітер гасла. Результатом була лиш сіль в очах. Видно, це закон неминучості. Нойбауер знову перейде на каву з сухарями, дівчина утече від нього — вона заснула й захропіла, не чекаючи кінця їхньої розмови, а якщо буде в неї дитина, вона не даватиме їй груді, заставляючи видатного німця бігати на ярмарок з торбою по продукти. Ще один взір Адама і Єви. Бісмарківський.

Не хотілось йому пускати в світ ті малодушні скарги, ті листи. Але віддав їх служинкові з дріб'язком на пиво лиш заради схильності до Танячкевича: він не зміг би добратися з Відня, якби той не зібрав між львів'янами гроші на дорогу. Танячкевич був надзвичайно чуйною і пунктуальною людиною, хоч лінувався писати, кинути слівце. Затримало його редагування німічних віршиків галицьких «писарчуків», які водно оспівували якісь фабрики солов'їв та дятлів, що до струсу мізків довбають залізні опори на телеграфних стовпах уздовж залізниць, поки мертвими не падають в канави, стопалі материнські руки, що невтомно годують зграї покинутих лебедиць, й інші нісенітниці... Отже, невідштампований Бісмарком Нойбауер подав йому слушну ідею. Тепер зустрітись би з впливовими буковинцями, та їм не до цього. Вже й Воробкевич пише німецькою... Про мамалижку за підсліпуватими віконцями гуцульських колиб. Хто тут напише щось гідне? Хоч би так:

> А ти спочиваєш, наш вінчаний пане,
> Як серце вбивають, тебе і не чуть...

Федькович писав спонтанно. Спершу думка-ява, тоді почуття, а далі його не цікавило. Голос його поетичної душі і мислі перебував у динамічній рівновазі з ритмами часу: починається новий день — і на нього мовби накладають вже готові образи як продовження інших образів, як новий

день є наступником дня вчорашнього. Кожна деталь реальності, переломившись у свідомості на якісь призми поетичного Я, тут же перекладалася на просторові й часові асоціації, як нотні знаки переливаються в мелодію. Це не були виплески, а був безперервний процес творення. Та приречений на мовчання. Будьте прокляті, німі епохи! Мвєм-розмвєм, квіткою черемхою будемо самі по собі, самі для себе, як у чужині-чужиниці.

Не шкребися, доле, у сліпе вікно.

Мовчу.

Знову мовчати, бо що вдієш!

На німецьку колись згодом перейду, щоб... топтати під своїми ногами всіх в'язнів землі (звинувачення Антона Кобилянського). Антон — романтик-анархіст, та й годі. Він гидливо сплюнув, коли Федькович відповів йому словами того ж плачу: і врятованого не було, в мене самого бог камінням обтесаним обгородив і дороги повикривлював. Тоді в моді були писання. Кобилянський здивувався, що якийсь зацькований підофіцерик з гуцулів живе в тій же, насиченій, намагніченій не здобутими ідеалами атмосфері. «І поставив мене наче ціль на стріли... до пирок»,— додав спокійно Федькович. Вони люто посперечалися, та вже не як бунтівні рятівники-просвітники, а як конаючі в безвиході протестанти. Федькович переконав Антона, що в його становищі йому не залишається нічого іншого, як «підставити щоку тому, хто б'є, а хто б'є, нехай ганьбою своєю насичується, я не засмучую цим людських синів». Може, ця перепалка й вивела їх обох на шлях довголітньої дружби. Здається навіть, що так витлумачене непротивенство лягло в підвалини багатьох Антонових промов і проповідей.

А тепер у гори! Шкода Нойбауера, та допомогти йому несила. Й до біса з тими їхніми жінками паскудними, яких давно обміняно на жолудь з дуба. То справді повна ницість історії, коли й незвичні кроки до поступовості залежать від примхи якоїсь Емальгари. Не було Мухи, Кобилиці, Довбуша, не було Шекспіра, Гете і Шіллера, все зневажено через нікчемні непорозуміння, немає ні історії, ні розуму. Моє життя — теж слабке місце в долі мого народу. Федькович гірко посміхнувся, сідлаючи Гнідого: Кобилянський пообіцяв його вбити власними руками, якщо колинебудь посміє перейти знову на німецьку мову. Не так усе це просто з темряви нашого чорного яру.

В гори!

Коли дивитися на людину поза зв'язками з живим світом, то людина черв'як. Поплазуємо ж у передвістях ранку й одної віри. Кочерга до печі хазяйка, та печені голуби не летять до губи.

До Волянського вирішив не повертати: було порожньо на серці й думав, що скріпиться роботою. Коли їхав, згадки про Кассано розбурхали кров. Це ж треба було домислитись — кинути легіони сиріт на загони Гарібальді! Зрештою, цих же сиріт з рушницями вертали щоразу до Чернівців і російського кордону, коли віденські стратеги потерпали за можливість проходу російських військ на Балкани через Буковину під час Кримської війни. Гренадери сорок першого галицько-гуцульського полку стояли і тут в резерві проти подільських уланів із-за Дністра. Тут улани, там волонтери — чи не все одно? А й ні!

> За руський край загинемо,
> За руськую волю.

Ні шупарський подоляк Іван Крук, ні підгірняк Федько Пасічник не хотіли вмирати за Габсбургів. Чи це не було для поета наукою — кров'ю? Та за що їх посікли французи під Вероною? А під Міланом, поблизу містечка Мадженти! Генерал Карло Урбан, який командував набагато численнішим австрійським військом, після програної баталії ехибився розумом. Не встигли очухатися, як розсікли рештки розбитої армії волонтери Гарібальді. Майорові Каспшицькому відрубали руку, його знайшли

під горою трупів третього дня після кривавої сутички під Кастенедоле. Тоді різанина під Сольферіно, недобитки з сорок першого полку зчепилися з недобитками якоїсь французької частини за трупи й поранених на полі бою, бо за ніч і тим, і тим треба було звільнити місце для нової різні на світанку. Поле стогнало, під черевиками чавкала кров. Австріяки втратили майже три тисячі вбитими й одинадцять тисяч дістали поранення. Зчепилися з французами, бо не могли відрізнити окривавлені мундири...

Не змогли розділити пекучий сморід ран і смерті, не могли поділитися трупами й каліками, не те що землею, сльозами жінок й плачами осиротілих голодних дітей. Довелося сліпому відрубувати від оскаженілих французьких резервістів оскаженілих кріпаків — побратимів з Понадзбруччя і Карпат. Похоронний відділ капрала Федьковича на світанні відійшов у повному складі, та кого, розсіченого, я французів прикрила ніч люті і смерті на тому боці,— тільки богові відомо. Убивав чи не вбивав? Убив чи не вбив? Кого і скільки поховала темрява на тому боці? Чи можна це поховати в забутті, в горілчаному чаді, в безумстві каяття й безумстві подиву: чому? За що? Хто ми?

Сміттям й огидою нас ти вчинив між народами.

І я піднімаю до тебе руки за душі немовлят, що гинуть на розі всіх вулиць. На землю печінка моя виливається, і день твій для мене ведмедем годуючим став...

> Новобранчики-соколи
> Займив цігар в чисте поле,
> На лукаву Італію,
> На кроваву баталію,
> Ой та не мало, та й не много,
> Лиш триста тисяч без одного,
> А все хлопці, а все руські,
> Під канони, під французькі.

Господи, воля твоя безмежна, та скільки я їх знав і знаю, готових до іншого:

> За руський край загинемо,
> За руськую волю.

А тим часом:

Пророки твої провіщали для тебе марноту й фальші, щоб долю твою відвернути в вигнання...

У горн!

Кочерга — до печі хазяйка, але й тут печені голуби не летять до губи. Нввіть Волянського не хотілося бачити. Та Верона, те Кассано! Спогад на спогад, як день на день, а Іліади нема й, мабуть, не буде. Але щось мусить лишитися! Мусить. Як та сліпота в батька, у Чернівцях, після Італії. Він вирішив прихистити каліку-сина, сліпого сина, й цим очиститися перед сумлінням за те, що заслав сина в криваву Європу. Довелося з солдатами відбирати в батька немудрі походні речі. Побачивши обох цих сліпців, Кобилянський написав у щоденнику: вони були надзвичайно схожі — син і батько. Більше того, вони були рівні, як особистості, і обидва, ненавидячи один одного, одни одного жаліли.

І було в житті багато подій, лиш не було життя. Не було, милостиві перепаночки.

Із першого порогового перевалу до вічного царства гір виділися верховини Магури, Бісковв, Кінашки, в далі вже вгадувалися за серпвиками землі і пам'яті Розсічиний, Сіпа, Букова, Ванчин, Пліша, Магурвдруга, що вище, Скипова. А там, ще далі, у повному невиразі Лозова, Яровиця, Козарка... Поверхами поставали гори одна над одною, як атланти Венеції. Ось чому не закінчує смерть людську дорогу. Ніколи несправедлива не уб'є прагнення зазирнути за обрій, бо й там пірвміди.

Скільки поховано на скитах!

І все-таки він тут ще жив. Якийсь новий Дюмлер на Унтер-ден-Ліндеи сплохував, збанкрутував, треба чогось чекати, якогось неіснуючого життєпису капельмейстера Поганиеса Крейслера в малоісторичних історіях котв Мура. Нойбауер сплохувив! Треба списуватися з галичанвми, інакше чвсопису тут не підняти, а це єдине, що тут потрібне більш, ніж якийсь там Федькович.

Треба піднімати це крок за кроком, чин за чином. А коли вмреш, Федьковичу, позвмерзають кларнети, і зустрінеш небо своє покинутим, без ключів від планети. Як Гординський.

«Боялися його, як господа бога,— свідчив про нього згодом один з гуцулів. — Він був хитрий, а для хлопів тиран. Перед ним усе тремтіло. За сто кроків здіймали капелюхи».

Ось яким був батько. Доброго сліду не полишив у людській пам'яті. Не зраджувала його мама Дашкевичка. Куди вже було зраджувати! А він тримвв любвсок на перевилах, волік кар'єру і був з цього мудріший за інших.

Мати нас тільки пестила...

Іван Ганицький спровадив до катуші волонтерів Кобилиці й за брата Івана давав Йосипові-Юрію гроші на реальну школу. Щоб грамоту в гробі заслужити. Kreishaupschule! Коли Гординський переїхав до Чернівців і влаштувався службовцем магістрату, Юрій пожив із ним три місяці, й довелося втікати. Воля-неволя, любв-згуба, плач крізь сміх й жаль до могили... Ото й дитинство.

Ото й дитинство!

Призимець весни.

Батько ходив у польсько-панській ноші, в я гірко бідував. Чи не мвю я права скаржитися, коли скарга — моє життя?

Я бачив тільки ревнощі, нарікання, бійки і чвари, лишвся тим, ким мене народили, та вони сказали, що я ніким не був і ніким не стану. До купця писарем оддали, тоді в мандри витурили і вік занапастили, тоді, рятуючи, вперли до шаблі цісарської рятувати на нічийному перед новим побоїщем полі сирітські голови наосліп, ба, як офіцера, навчили рубати шиї, забувши, що трон моя чужина. І під знаком цим все! Як офіцер, я справувався перед вищими чинами, бо за моїм плечем стояли сироти з Поділля і Карпат. Я був чемний і упрохував чемно триматися своїх солдатів. Але мені купили вищий офіцерський мандат й призвичаїли до другої, вищої, компанії гренадерів, щоб осліплими очима краще рубав повстанців Гарібальді. Бачили в мені внутрішню інтелігентність...

То звідки ж, пане-брате, взятися поезії Вергілія? Зима в зимі настала!

Згадую знову і знову Івана Крука з Шупакри, хлопців із Чотиова. Був я, здається, плаксивим парубком у солдатах. Та й сліпий, голови їм рятував. Вояк — сиротина цивілізованого світу. Підпорісник кривавої долі. Браття, став я нишком казати, наводіть розум пережити цю лиху годину.

Ардял. Дезертирство, самострілн, самовбивства і вбивства, арешти, туга, окопна смерть. Пияцтво, розтлін, сутяжництво, доноси.

Брвття!..

Чи був я там людиною?!

Та ніби скріпився муштрою, дослухався до всіх голосів світу, мовби знав їх, як голоси смерек, та й більше чомусь знав. Але, на своє нещастя, бог мав щастя називатися богом, в я називаюся людиною. До 1859 року — порожня царинка в моєму житті. Жодних активних спогадок і... нічого не зроблено. Одно, що можна було винести з Чернівців,— німецький дух, який всевладно панував над мудрими і дурнями. І, знімечений буковинець, я шукав під шпіцрутенами свого народу, як конаючий Мойсей з господніми заповідями, а народу того й не було, бо він ще не народився. Вільгельмівський фельдфебель, я не міг навіть напитися, як офіцер, бо був лиш претендентом на інтендантство. Просився в Аппеля писарем до в'язниці, щоб вийти зі смердючого Stiftu на вулиці Marijahilfe в околиші Відня. Кельнер повишив мене аж у відході з Трієсту до Венеції,

під лячними доцами звждаашн анкупу горілкою, бо йшли ми без боїв, виконуючи функції корпусу негайного втручання.

У Вижниці, в невеличкій капличчі з потемнілими вітражами і розтопленими свічами, він написав свою другу біографію для Дідицького. Так десь писав і першу для збірочки «Поезії Іосифа Федьковича». Коли вийшла та книжечка, ховався у чернечо-солдатських п'ятниках і довгому плащовому халаті поверх солдатської сорочки з тісною, як зашморг (історія диктувала порівняння), облямівкою а потемках Stiftu, не сміючи нікому похвалитися, хоч писав Дідицький у передмові, що «Федькович... одразу вибився у верхи літератури. Й увижалися широкі та плоскі гребені Чорногори, і думав трохи зухвало: в вашого бога не треба захищати, пане Дідицький, бо він високо.

Чому люди знищують огулом те, чого не здатні створити поодинці?

Не пора, пане Дідицький, передчасно возвеличувати, я ще не посів свого неприступного скиту. Ця зірочка — мій початок, лиш циганкаволошка на рідному полі. Чужими ногами стоптано це поле, спробую його засіяти не кривавими квітками, а незміряним світом щирого серця, тоді всі переконаються, що мій початок такий же початок, як і ваш. Тож треба працювати, ваша скромносте Федькович, на ста конях їхати поперед дикої долі та добре напитися солоного моря, аби біді вишій задзвонили дзвони. Гаразд і те, що писарчуки львівські не картають, як сорокалітню повію з Marijahilfe, яку сама богородиця позбавила благословення і допомоги. Чернетки другої біографії він робив у Семигороді в січні, перед очікуваним від'їздом на Буковину. Думав — своє мливо молотиму до самого гроба, а давалися ті штрихи спробою самоосвідчення, мов передчуття бездомництва та паломництв на «доріжках-моріжках, під сивою зозулею і чужими зорями». Тоді ж вирішив, що «Новобранчика» не опублікують, збояться, та, може, згодом пропхне його в Коломиї Патрицький (коріння з-під білого каміння). Та сталося так, що поема, де діяв «упосліджений» гнобителями солдат-поет, зубожілий сирота цісарсько-попівського раю, була викарбувана аж на руїнах золотої брами, коли престоли здобули в історії право «на п'ять стопів глини» (і навіки їм нагородою кара!).

Його визнали, й інакше не могло трапитись. Судити суддю засуджений не може. Не звжив повагн Йосиф Левицький за написаний польсько-руським й до змішу церковним макаронізмом величальний «Стихъ во честь Его Превосходительству Преосвященейшему Кирь Михаилу Левицкому, Митрополиту Галицкому, Архиепископови Львовскому, Его Императорского Величества действительиому тайному советникови, докторови С. Богословия и т. д...» Не було черні й для інших, хто лиш крізь зуби називав цю чернь народом, для кого не було ні Котляревського, ні Квітки, ні Шевченка, хто русинів хотів бачити хоча б поляками, Тургенєва та Некрасова цнотливо соромився, а до Островського не здатен був наблизитися навіть школярським розумінням.

З несла вою посходили в безгубі чорні могили усі зрадники й дозволені патріоти. Тому-то й гідність Федьковичу за громадянську зрілість у похмурі часи. Він перший на скелястих зламах Горганів зборов апофеози абсурдних дискретів, і темряву батьків та без'язиких... онуків, що не зажили спогаду і стріляних хрестів.

З глобального мороку, де навіть міль не водилась, народжувались винахідники жорстоких розправ, які виступали то під власними прізвищами, то посилалися на нежнвих, маскувалися під месників і месій, і їх поет не міг ані минути, ані схаменути, ані оскаржити перед людьми, але то були дні без сміху, й навіть поетичні жалі Федьковича, де згадується та потороч, вищі сенсом нині в симфонії вільного слова, ніж пекучий факт історії.

Хай лихо не пом'яне...

Воювали вони за деспотів й асимілярорів, ходили в жалобі за династіями, мов шолудиві пси за жебраком, і спричинилися ще за життя

поета, а ще більше після його смерті, до злочинних фальсифікацій його життя, дико сваволили над його творами і листами, з єзуїтською злобою рубали кривими ножами пуповину, яка зв'язувала його з народом. Та про це ще буде мовлено, а тут слушно з прикрою досадою сказати, як гидко часом поводялися з ним його затуркані земляки з простого стану.

Якось Федькович забрів на церковну відправу у Розтоки (з листа до галицького публіциста Данила Танячкевича). Лишилася в людей і дрімуча ненависть до «чужаків», лишилися підсвідомі реліктові потуги дикого роду, та здивувало поета, що сивоголові у високих старощах лісоруби й плотогони не заступилися за прибульця перед ревнивими парубками. Місцевий парох урятував його від побоїв, і довелося впокорено покинути село. Такі бунти заради бунтів бачив згодом в інших селах: якісь ізоляціоністські настрої панували в свідомості гуцулів, і годі їх було виправдати. Що ж, приблукав у село якийсь незрозумілий офіцер із замашками гірняка, споглядає юрбу й поблажливо осміхається... Чоловік мовби з іншого світу — незвіданого і неприступного. Чоловік елегантний, стриманий, чемний. Якийсь німець, бо й не біла ворона і не райська пташка. А може, провісник загального занепаду гірняцького щепу? Коли б знав Федькович, як малоросійські підпанки звинуватили Шевченка в блюзірстві, якби міг зазирнути в майбутнє, на те, як підбурені селяни закидають камінням Франка, як... Він, як ідеаліст, розумів своє покликання і шукав виправдання землякам не там, де слід. Або штовхали його на це його власна відчуженість і самота, бо темрява, озлобленість, бездушність, черствість, егоїзм завжди конфліктні, а села гірські на ту пору чорно квітли погарищами, з ознаками вчадіння й отруєння провадили на кладовища задубілих мерців, ночами чулися з царини погрозливі погуки і прокляття, попередження про розправу сусіда над сусідом, родича над родичем, одноіменця над одноіменцем. То справді був упадок, і ніхто нічого не здобував, перемагаючи, як ті худі єгипетські корови, що поїли товстих, а ситими не стали. Розбрат й ізоляція не ставали чинниками еволюції. У склі віків добрі традиції не віддзеркалювались, а крига непевності сповзала з гір, тому й холод обіймав старого і малого.

Це був не просто бунт заради бунту. Це був бунт на колінах. У марнотних клопотах не народжувалися молочно-медові ріки. В житті не видно було нічого істотного і законного. Сонно дрімали на призьбах недвиги, воловодилися за пусте опустошені люди, менш-більш освічені страждали не категоричністю, як це переважно буває, а крайнощами до ножа. Краплини роздзьобували скелі, в русі перебувала лиш клейка імла.

Бісмарк об'єднував королівства, вбиваючи провінції.

А Спартак умер із мечем, бо не був рабом.

У Дихтинці Федьковича настигла злива. Він заховав під сідло торбівочку з документами про остаточне звільнення з армії. Прямовисні струмені дощу заливали очі, він дав коневі волю, і той пішов убрід через наповнені водою ковбані, вириті на дорозі гірськими сплинами вже цієї весни. Мабуть, треба було заночувати у Волянського в Розтоках, хоч додому й лишалося менше десяти кілометрів: Киселиці, Тораки — й Сторонець. Одяг промок. Домів знову доведеться переодягатися у що попало, топити піч, щоб просушитися й зігрітись: слугам мати звеліла не потикатися на синову половину. Він страхітливо стомився і, як терпину, ковтав своє обложне безсилля. Навіть які-небудь банальні рядки не навертались на гадку.

Зі скидів на дорогу зливалися мутні водоспади. А в Тораках, які лиш трохи вище, ніж Дихтинець, падав мокрий сніг. Коли наблизився до Сторонця, околочні царини й узлісся біліли, мов серед зими.

На подвір'ї, вже машинально, Федькович глипнув на мамине вікно. Зі щемом згадав, як ласкаво вона приймала його наприкінці березня.

Що з тобою сталося, нене?!

Чому я весь час розчаровую людей і вони починають підглядати за мною, як дідові опеньки з гною?

Я не пророк, кожне слово якого стає святим, тому пророка завжди карають і стрвчують. І, здається, не вселюдський болеїд, якого звикли бачити тільки в сльозах, тому навіть дітям хочеться закидати його камінням, щоб побачити спотворене ридаииям обличчя. Тв коли люди здебільша кажуть про інших тільки те, що самі з себе являють у житті, то мені безнастанно щось накидають, щось про мене вигадують. Мабуть, тому, що я не є минулим людським. Я є для людей їхнім непередбаченим мвйбутнім, про яке вони думають з недовірою й острахом.

Вітер доніс шелест Путилівки. Стиха шепотіли смереки. Між хмврами проблиснув місяць.

Місяцю-князю,
Срібний королю,
Мила розмова,
Друже, з тобою!
Як сам з собою,
Як брат з сестрою,
Так я з тобою!..
Місяцю-князю,
Дністерський царю,
Чом ти сховався
За чорну хмару,
Коли мк тяжко,
Коли мк важко,
Коли сердечко
Б'ється, як пташка?..

Місяць оре темне небо, а я три думки гадаю, що мені діяти, з чого починвти, аби щось у собі переробити на краще.

Святий супокою,
Звінчаюся, серце моє,
Навіки з тобою
Без корогвів і без попа...

Він добре знав, що таким чутливим, образливим і навіть трагічним зробила його любов до Емілії. Пвина Мврошаика намвгалася розбудити його пристрасті лестливими співчуттями, підкресленим розумінням його вразливості, і зрештою після розлуки з нею в його душі накопичилося стільки дрібних і пекучих образ на людей, що він часто ставав плвксивим хлопчиськом. Остннім жалем всі жалі несу до тебе... Своєю зрадою Емілія знеаажилв його до могили.

Нвсідвли присмерки, та в мвминій половині не світилося. Двшкевичка полюбляла вечірні сповіді перед богом у цілковитій темряві. У себе на столі застав розгардіяш, нвче покопошилися півні після бою. Він пошкодував, що досі не оглух серцем до всього цього. Знову кольнуло в грудях, коли згвдвв, як напали нв нього збвндичілі розтоцькі парубки, як діти й молодиці стали закидати його камінням. «Схаменіться, люди! — закричав він Костинович. — Це ж урльоновий цісарський офіцер Федькович-Гординський. Поет Федькович, людоньки, ваш адвокат і заступник перед світом. — Видно, Костинович здогвдввся, що цей розпвввичений підпоручик Федькович, з описів Ганицького чи Волянського, Олександрового батька. — Ану дайте дорогу,— кинувся нв юрбу з дерев'яним розп'яттям». Пробившись крізь ватвгу парубків, парох узяв Федьковича під руку, від нервового збудження насталено стиснув лікоть і провів до ливового моста на Черемоші. Услід улюлюкали: «Хай тільки ще рвз сюди потикнеться, ми йому повернемо голову в той бік, куди очі не дивляться».

У кошику для папірців ввлялися клапті порвввних листів. Він болісно скривився і почвв здирати з себе підлубенілий нв холоді мундир. «Кожний має свою прввду в своїй господі». Тільки ж тої правди, як поля, за днину не сходити. Листи зі Львова й від товаришів по війську з Семигородв. З мвминої половини долинув дражливий сміх Мелвнії Верховик. «Господь з тобою, серденько». Знову згадав, як волав до натовпу парох

Костиновнч: «Та він же син шановиої Дашкевнчки зі Сторонця, син мвндатора Горднньського. Пошкодуйте хоч матір стару, в якої богороднця забрала десятеро діток під свою святу опіку. Він у неї один лншився, а вона вже зоасім немічнв».

І шматує лнстн аід нещаснх вояків!

Меланія щось опоаідала Дашкеанчці, та мовбн снлкувалася підтримуватн розмову, та щосекунди скаржно чн знудьгоаано кректала, кашляла й бнла долонямн об подушку, нібн когось шмагала за свою знедолю.

Федьковнч затопнв у печі й днвився на відсвітн полум'я, що пробнвалнся крізь щілнни в дверцятах і попільннку. За вікном усе поглннула лнпка біла імла. На оборі прочалапав по ще скованій морозом грязюці котрнйсь зі слуг. Через хвнльку прочалапав назад. Тут же Меланія покннула Дашкеанчку, та колн анйшла з хатн, хвіртка не скрнпнула, зате почулнся голосн десь за прнчільною стіною. «На людські стосункн треба днвнтнся крізь аселенську комедію,— подумав поет. — Навіть на трагічні закінчення цих стосункіа. Досконалість бачення жнття неможлнва без певної частки гумору». Мабуть, той плішнвнй, у сірнх габардиновнх штанях, повів Меланію а хлівець. Що ж? Ця молодиця вже нічого не втратнть у людськнх очах. Її наповнене жагою тіло лишнться нетлінннм ще на сто літ після того, нк його покипе душа. Воно законсераоване аміаком, як стума, що оповнла горн.

«Де вн, мої обморожені мрії? Колн тн аже повернеш на весну, знмо сподівань, до тнхнх скрнпок Вівальді?» До добротворного поля вселюдської пам'яті від чужнх, як саічка а руках покійника, прапорів. Колн поаернеш, зимо? Колн пароднш найчорнішого аорона? Коли змиєш хаилею каміння одвічннх проклъонів і поклонн календарям?.. Колн?»

Жінкн — як та аода, як та земля, нк таємнниця жнття у житті, що продоажує жнття і спрнчиняє вічну погоню за жнттям, як оселя страху в межнріччі жнття і смерті..., жінки йому вже навіть не осміхалнся (услід за матір'ю і сергіївською попіаною, склаашн йому анрок неажнчначного нелюда у днаацькнх фантазіях). Він їм теж не показував очей з-під товстих і змутнілих ще в Італії лінз. Кланявся, як на тінь ночі, як на усвідомлене самопрнречення й погано замасковану непрнязнь світу, з якнм неможлнао було розмннутнся. Ще одне сумовнще його неадач. Ходжу й диалюся, хто стрягає а мене рушннчннй дріб, чому, за що, яка мета в тому «добить»?.. Ні, то лнш мозаїка людського неприйняття незрозумілого, хаала Творцеаі, що народна людину в противагах до чужого саіту. Може, це дикий закон поступу.

І асе ж він аж надто прнцінкоао вдиаляася а портрет Павлнин Волянської, що не знатн чому зберігала пам'ять. Пишногруда, жаглнаа дівнця «на трьох». Сопоноса, з анпнутнм підборіддям і хтнвою ннжньою губою, наче німий ювілей ще днтячої розпусти і жадобн помстнтнся за власну непогамовність, кара явища, що зветься місцеаою, корінною гуцулією, дрімка лежача істота з солодкої ночі і гіркого дня, якесь уособлення точбн та егоїзму — чому вона йому на гадці, чому перед очима? Лнш тому, що адома аін на чужнні? Днано, як рнси її вкарбуаалнся в його пам'ять навікн. Наче щоб убити в ньому Емілію. І аін з показною щирістю усміхається до портрета Павлинн в оселі її брата, його щирого тоаарнша, побратнма, якнй вочевидь не радий його поглянуванням на портрет і міг бн сказатн пізнішнм тлумаченням такнх дурниць: а цезарі й легіонерн переаампірнлн Венер.

Відкладав собі дні, колн поїде. Жнве — в жнвому. Побачнтн її жнау і спраажню! Він не школяр і відійде. Що йому загрожує? Лнш стухи мннулнх мук і розчаруаань. В Емілії. Ще однн урок з німецької грунтованості почуттіа, розрахунків і вчннків.

Місяць масляно-чорногорний. Гора Чорна з-за гори. Чорногора. Як карта сподівань і порожнечі. А може, наблнзнш цю безконечність до слова зрозумілого закону?

А капітан за плечима:
«Будеш мовчать, хлопче?»

І жінки як жито, а я як не живець, до жнива...

І всі мов спіймані ив тисячі зрад. Хоч жито стоїть два метри в корені, і смеречина в камінь вросла, й століть налічив цей час недолюдь і людоїдів час. Вожді, молоком материнським посні, віддали псам синів, і пси годовані стережуть вождів.

Усі дороги сходжено, а я за кимсь ще йду. Ти вмер, Тарасе. А я живу? Живу, то йду, Кобзарю. Йду. Бо живуть і мислять поза вічністю. Не для вічності зачаття, хрестини, шлюби і вмирини. Працюють, співають і пишуть свою історію, хоч вставайте, прадіди, з могил і падайте під колеса. Чинники людства і чинники людяності розминулися ще до великого розселення племен. Ні в якій симфонії чисел, зір і прагнень та бажань не здійсниться шлях до справедливості без нас. З усього видно так, Кобзарю великий. Як сфінксові із тліну знищених поколінь. Іти з тобою, за тобою. В засніженні галактики сподівань. У народження зі смерті. Хай зробили дульку, після якої буде дуля, хай розтирають нас на міль, нам не просто штани вкоротити.

Чогось я все про все, і все не все, і сорок сім пішло без слів, а я ще тут... Мудрую про Жону. Рим тримався на тому, що без особистого життя в громадянина не може бути держави. Імперії... Імперії узаконеної злочинності і грядущої загибелі усіх імперій, заснованих на законі злочину, де людям від голоду ноги не зростуть. Паплюжно гидке становище в людини, що думає про інших. Хоч спийсь на мокрий горщик. Імперія дозволяє спитись, а тоді примусить не пити чи зашле в Солотвині копати сіль для Версаля.

Так прикро, що чую, як минають віки. Марноти марнот.

Дашкевичка цілий день, стогнучи, порала. Сміття виносила на лопатці по жмені аж до урвища. Гуцули в передвесняному неробстві так і робили все обрядом, будь-яке діло розтягаючи на днину й тиждень, смакували кожний рух і доторк (можливо, так народилися їхні копіткі ремесла: килимарство, рільбярство, тесана скульптура, вишивка й карбування). Одначе Дашкевичка супроводжувала своє порання таким безсилим смутком, покректуванням і зітханням, що синові хотілося тікати світ за очі. Та й чулися на додачу нарікання на «невдаху», який майже місяць, як коло діток «ворожив» біли дичок з прищепленими живцями, та вони не прийма̀лись («І не приживуться, безплідна рука»). Навіть біблійні речники людства і людяності не могли його врятувати від материних шпильок, настояних на грубому просторіччі, в яке часом любив заслухуватись, відтоплюючи в ньому пісню самої душі народної. І тут тебе карають твоєю мовою. Мовою, яка опирається на потаємні глибини пізнання і допомагає володіти пізнаними образами. То що робити поезії, коли вона лиш частка отак зганьбленої культури? З якого сміття витягати ідеали, які відповідають найвищій мірі людської правди? Яка ідеальна ідеальність в особі та образах здатна тут правити за приклад для всіх? А всі питання життя аж просяться до вічних висот, де панує тільки істина і неможливе найменше роздвоєння ідеї і буття, недопустиме будь-яке спрощення таємниці долі і вселенського океану. Ось тебе безнастанно збивають на бруд, затоптують історію, вселюдське називають лише поганим. Спробуй у таких умовах стреміти до святих верховин.

Отож на тобі усе про все і ще не все. Та й взавтра тобі через голову виллють помий. Доживай до досконалості! Маєш волю і демократію. Навіть твоя мама чекає, що ти раптом завиєш псом на місяць.

Місяцю-князю...

— Ти анонім.

Замикаючись од вульгарії життя в кайдани самоти, він у відсвітах полум'я з смерекових полін безнастанно ходив по дузі часу, себе шукаючи. Якою жаданою в армії була оця воля в предковічній гуцульській ноші! Він зодяг кептари і вишивану сорочку, бачив себе то лісорубом

у нетрях Перкалаби, то плотогопом у гірських зливах на Ворітцях, Яловичорі, Шипинецькому чи Бісиові, то ходив за Гидим у борозні на сниді царини. Мріяв, що стане мандрівним співцем по всій Русі (нобн не Сибір чи царська муштрована колона), то знемагав від того, що завдяки матері кожен дурень став уже йому парою, хоч не набрався від Ротнеля німецької однозначної тупості й не змішав з нею сентиментальну мрійливість мешканця плаїв. Не властивим було йому і прагнення здаватися іншим, ніж був насправді. Він зріс дитям Лук'яна Кобилиці, якому старший брат Іван (що втік у Молдову) зібрав легіон озброєних до зубів верхівців, Юрій ходив на Сергіївські полонини до брата, коли Кобилиця чекав з угрів допомоги генерала Бема, а не дочекавшись, сам вирішив іти в Угорщину підсобити гуцульською силою Нетефі й Кошуту... Був його дитям. Ніжним і войовничим, снаржно і грімливо пам'ятливим. Чи не тому планував утечу до Сербії, аби уникнути зіткнення з гренадерами Гарібальді.

Хоча б Горбаль приблукався. Кость не писав, заївся з галицькими брехунцями про те, яку мову слід вибрати для українців під Австрією. Латиною друкували «богослов'я, баснеслов'я і лихослов'я». А Кобилянський поринув у клопоти про видання «гідного часів» журналу, домовлявся то з Драгомановим, то з Кулішем, навіть планував перетягнути Федьковича до Львова «на ширший простір», одначе теж мовчав. Йому цих хлопців не вистачало до фізичного болю в серці. Він виглядав їх із сідла на перевалах, вертаючись додому, топтав мундир (пенсійні офіцери змушені були носити уніформу). Дарма, марнота марнот. Горбаль сказав би: «Усі ми, чоловіче милий, ходимо в мундирах. Спартак, уже без крові в тілі, на колінах відбивався від легіонерів гладіаторським мечем... Байдуже, яка на нас ноша. Ми створені для того, щоб мислити і боротися». У ті дні мандрівний проповідник Кость Горбаль неминуче розповів би Федьковичу про те, що Європа лікується чи нездужає соціалізмом, що набрав поширення маніфест другого конгресу Союзу комуністів. Теж не збагну їх, сказав би Кость, але я схвалюю рух. Я не люблю імен, крім Гете, і тебе щиро закликаю вірити тільки в рух, у спіраль, що складається з драбни і гільйотини. А ти розплакався: гуцули, гуцульська ноша, гуцульський діалект. Їх на галицьких землях до трьох сотень, і з кожного можна створити велику мову. Проте наш рідний галицько-пронімечений сепаратизм шукає сепаратизму, як Нерон трутизни. Здичавіла би віть без предтеч.

Ці хлопці не прагнули знайти всі відповіді на історію, але завжди були готові їх шукати з тою легкістю, з якою людина іде з відром по воду. Вони жили діяльністю, а не споглядали життя з погляду вічності й для вічності (...готов усе моє принести на вівтар матері Русі, на вівтар людськості).

Про художника Рудольфа Ротнеля писав і сам Федькович, начитавшись Шевченкової біографії: того, мовлив, врятували добрі люди з Петербурзької Академії мистецтв, а в мене був берлінський академік. Месіанство в геть розваленій габсбурзькій імперії, що мала перед світом тільки пристойний одяг — відпрацьовану культуру, було в моді навіть для відьом, і жоден новоз'явлений месія не міг обійтися без «авторитетного вчителя», як Моцарт без Сальєрі. Те, що в Кобзаря було правдою-істиною, в Федьковича постало смішною вигадкою навіть для Смаль-Стоцького. Роткель тільки знищив малого Федьковича і згадував на заході своїх днів «хлоп'ятко», яке пустив за водою. Нині розшукані факти закреслюють експресивного берлінця в житті поета без співчуття і жалю як щось «поза його жіночим характером» (Франко). І мов Роткель не навчав Федьковича, сам не знав, сам нічого не створив, проживши життя на утриманні брата-аптекаря й удвічі старшого за брата його дружини незнаного походження, яка тримала ярмаркову лядку на плацу глухого містечка Нямц у Молдові. Та привіз Роткель із Берліна кілька

томнків німецьких поетів-містиків з самоповішаного світанку романтизму. В них Федькович почерпнув «солоних вод» перед кривавим водопіллям сорок восьмого року й весни народів.

Перед тим вмерла моя сестра Марія. Іван одружився з Олександрою Сочеван і подався до Чернівців, а відтак до Молдови. Іван був рукою з мечем гладіатора в силах, які зібрали гори, але весна народів стала зимою чи спізнілою осінню. Я не раз думаю: якби генерал Бем познайомив Івана з Петефі, як мене познайомили з ад'ютантом генерала повстання у Відні Нойбауером, то, може, й Габсбурги не трималися на Дев'ятій симфонії і впали б від неї, як від Берлюзового маршу «Бастілія».

А капітан за плечима:
«Будеш мовчать, хлопче?»

Не все сказано, що передумано. Не все кажеться, що здумковано. Що перейдено, що засолено.

Очима.
Жито зрощено,
Поле скошено,
Горе списано,
Долю пройдено.
Знак із долів іде — вверх шаблі ростуть,
І за тридцять літ полином назвуть.

Та вже називають. Як чоловіка, якого переїхав поїзд на тепер умерлій залізниці. Нема що везти. Нема що вивозити.

Літо було схоже на осінь, як тіписта дівиця на благочестиву брехню «інтересу». Було вже літо. І було схоже на осінь. Був якийсь рік негідний — це червень, а вже все зів'яло, не розвинувшись, заспиділо на корені й на пні. І дні, і роки, і рідний дім. І затхлий світ нових і старих імперій. Упоперек возів коні вперлися копитами в землю, стомлювались ратища, і стовпи вставали над недобитими людьми. І сам я блукаю, як потрать світу, що не стоїть і не йде, а лиш чекає загибелі планети й страшного суду. Куди не поглянь, ніхто вже не йшов у бій за людину, щоб людина не лишалася рабом. Не хотіли вмирати на розп'яттях Ісуса, хоч легше було вмерти, ніж жити. Ніж за ніщо працювати в поті чола і падати в муках, ніби нічого не трапилось і нічого з нічого таки не вийшло, як із мостини старого містка.

Ішов блудом, манівцями шістдесят третій рік. Без прикмет і наслідків падав у пустелю фальші, інерції застою переважали всі фантазії снів. Очі, що чогось вичікували й виглядали, потроху смеркли в сліпоті, хрести ламалися під вантажем зневаг, братовбивства і дітовбивства, навіть привахтені до камінних командорів шаблі вбивали іскрами, а ночами німі командори рівняли з землею кладовища, топтали прадідівські каяття, а на ранок немовлятами в чотири скоки добиралися до палаців та імператорів, щоб палити вістрями день, не знаючи провини. Як пояснити яловість цивілізації, яку навіть Шіллер і Гете не здатні були розбудити під прахом пірамід і Вавілонів. Чи, може, то насунувся вечір революції, щоб невдовзі піднятися досвітком її торжества? Чогось ніхто не жадав собі здоров'я і не шукав цілющої води. Були тільки п'яні захоплення і п'яна миттєва гідність батьків, дітей і внуків.

Так, він вернувся з армії зовсім ушкодженим, і вернувся в пустелю. Емілія зосталася в пам'яті нерозумною сиротою, Юлія покриткою стала. Ще була Павлина. Брат назвав її хтивою коровою самопомсти.

Вороняча пустеля. Розлюднення людини на всіх щаблях і поверхах життя. Тіні минулих століть будять тільки божевільних, бо завтра люди ни лише на тому світі. І я родом із мертвих.

О, ні, армійська служба його не оздоровила, як сподівався старий Гординський, а ще більше знищила. Його оточували мертві погляди, до бездуму жорстокі очі стежили за ним по світу, в тому числі й по світу

Європи, яка прагнула відродження під знаменами Марксового «Маніфесту», та душилася від Бісмаркової волі. Смерть ходила привидом за капіталом, та підстерігала й розум і совість. А він належав до всіх розрядів: і до тих, які накладали на себе руни в безгомінні віку, і до тих, що планали без руху, і до тих, що западали в перехмілля й починали дивитися на все байдужими очима, як тварини без об'ємного бачення. Він бував кожним серед усіх, як може бувати лиш поет. Тож не дивно, що часами йому хотілося гукнути: пропади все пропадом і ти, боже! Хоч добре усвідомлював, що це означає. Пропади — це не відповідати, це топтати дозволене й недозволене, давай шабаш, усі злочинці й ніхто ні за що не відповідає; ідолів теж скидати, традиції і дахи на хатах, дітей викидати з купелі, а колисками топити ночвища з людським м'ясом... розгул іронії і цинізму, геть святині і пророків, батьків і мудреців; право ножа і розбою, рвати знамена, перевернути світ і звалити в темряву планету; голі самиці гасають по лісах за п'яними чоловіками, президенти гвалтують хлоп'ят, поїдають печених дівчаток і запивають молоком породіль; людиноподібна мавпа прагне космічного катаклізму, і не важливо, що це вже сталося: хочемо крові! Грабежів, хрускоту кісток, червоних слідів за немовлятами і прокази для всіх! Віспи, тифу, цвинтарів! Для всіх розп'ять, на душу населення. Найвищий рівень життя у засвітлому безмір'ї — розп'яття для кожного, навіть ненародженого, для котів і крокодилів, для ластів'ят і носорогів. Придумати пташині розп'яття, а підкованими блохами стріляти в серця, музеї і мавзолеї. Голу Венеру — на Голгофу і висотою до Місяця, лицарям нової віри і жандармерії — вільний доступ у мільйонновмісне лоно доноструйованої до жіночої повноти богині. Господньому Ангелу дзвонити тільки з гармат. Спалити дерева, бо віднині дерево не символ життя. Є лиш один символ всесущості — зґвалтована недолітками покійниця. І пропади все пропадом, все зайшло в тупість небес, ми досягли апофеозу сили і насолоди, наш апостол і пророк — маркіз де Сад. Хай святиться тисячолітнє царство боже на землі, ера тисячолітнього блаженства шариків Sanz uoteo, на самому дні.

Та хоч як дивно, фантазії самоти і непоправності життя ніколи не мали над ним повної влади. Він несподівано посміхався сам до себе і тихо шепотів:

Дума, бочко, дума!
Пвна вчи розума!

І десь тут же взялося: моя непотрібність — це ваша зайвість. Я бідний, як Шуберт в епітомах моїх чорногірських пропілеїв, але не скам'янію, як Ніобо у снiлю, бо горя не знаю, пісня в душі бринить, не стихає, лиш би не стати в цих настроях партачем, у цій зарваниці, де прагнення волі і людяності властиве людині з материної утроби, та лиш будує перелоги між Цезарем і Квазімодо, як меч і недочасне благословення. Нічого, могили треба оберігати тридцять років, але Христос прожив тридцять три. Моя жінка не з мого ребра склепана, та через п'ять років після другої дитини стане не івасиницею, а відьмою чи й мефістофелем. Народ мій — поет землі і часу, земля народжує ритми, а час — слова і мелодії. Я поки що нічого не домігся, проте нічого й не відмігся, ніщо не зупинив, нічому не запобіг, але я готовий до всього. І до мурів, і до брам. Не хочу бути для людей богом, але й псом не стану.

На водоспаді вже не шуміла пересохла Путилівка. І не розмовляли смереки. Давно вже їх не чув. Як пірат з неправедним золотом на безлюдному острові, нічого не чув, крім шелесту хвиль в самому мозку і шелесту привидів з колись живих і дільних людей із заиривавленими самопалами. Хрести на долях. Божевільна жінка, символізуючи історію, шукає храму в нiшці безлюдної, перевішаної вулиці, в безлюдному місті, забрукованому шумерами з гаками шибениць на кожному розі. Можна сперечатися про те, як бачити речі, є перше і друге, вічне бачення невмирущо-

го. Друге — як істина з полону приземленого рослинного буття, що вирвалася з пут, як душа з пораненого тіла на порозі смерті. Але чому повсякчасно розриває цю єдність землі буття, як пуповину невинності, вкорочуючи й собі життя? Щоб здійснена і нездійснена драма існувала поруч? Що означає «Вперед»?

На жаль, далекий шлях в краї південні
Залиті теплим сонцем золотим.
А тут, у нас, життя таке нуждение —
В країні горя і холодних зим,
Де мерзнуть сироти у ніч зимову
І навіть бог німий від мук і бід.
Хіба почуєш пісню тут чудову,
Як в людськім серці замерзає лід?
Тому пробач, не гнівайся, благаю,
Що пісні гідної я ще не склав,
Що в пісні тій я Спаса не згадаю,
Хоча за це усе життя своє б віддав.

Не хочу додомцю, кричить дитя безпутній жінці з бездомів'їв. Додому хочу, кричить друге, що звикло жить в болоті. В країні горя і холодних зим, в зазозуленій імперії найвищої культури поза життєвими основами і традиціями народів, погрузлої в безвір'я світу без божеств, у ситість первісного людожерства.

Старий Верховик з-за воріт причащав доньку.

— Жінко без серця! Та вже в три погибелі ходиш разом зі мною, твоїм батьком. Дітей же пошануй, бо він колоди смерекові носить на плечах аж до Берегомета. О Каїне проклятий, навіть твоїй матері бог простить, в моїй жоні прощення не буде за таку доньку. Ось пішла з малими трйтіпню в темряву по калюжах, бо їй дозволене таке життя, коли немає мужа, дитячими личками забиває палі осраміттної долі. Коновал! Всевишнього оточили нечестиві мавки в засечених спідницях, якого ще чекати горя з наших благословень!

Верховик плакав, схилившись на заворітницю, і цьохав батогом розмочений дощем коров'ячий кізяк. Скосивши раптом на Юра око під замуленим муром огорожі, над Гнідим у сідлі і при зброї, сміючись і плачучи зареготав:

— А ти куди під ніч? Втікаєш з дому?

Пречиста діво, радуйся, Маріє!
Бо я не можу...

— До Воляпських, пане Верховик. Як надовго затримаюсь, скажіть матусі, щоб не тривожилась, я в них.

— Ади... — тикнув пальцем в присмерки Верховик, у той бік, куди поплентались з дітьми Мелапія, хоча десь за горицями ті вечорниці ховалися, де весело їй було споглядати залицяння парубків до дівчат, а коли дівчата розбігалися, шукали смоковницю її спідничної губи. — Ади, пішла в поточини, як Ада, з двоїми ведмедичками. У нетрі. А нам з матір'ю в могилі лягати певми на могилах і відплакувати дітей. На зерні живуть люди, і людина — зерно, а дитина?

Зійду із криж, у безвість невідому
Й йду із дому.

Подумав: я так і не надіслав Костеві Горбалю цю, записану від старого Верховика, думу. Обривають моє життя порожні дні, як виплакані очі.

В терпкий хміль самоти.

Може, ці фольклорні вправи вартні більшого, ніж усе, що сам створив?

Без нагая мене виписують із життя. Так колись andали з Молдови. Але Гординському нема що дивуватн. А мвти Дашкевичка, посіявши довкола неприязнь, забирає землю з-під ніг. У Черніацях, коли вмерла дванадцятирічна сестра Павлинкв, мати з горя проклинала всіх, усю родину, і годі було повірити, що вона при своєму розумі. Але ще тоді він побачив у ній таку несвмовиту жорстокість, родиво твкої люті, що її образ жахав його довгі літа мало не щоночі, а всі вмерлі сестри ввижалися нещасними калічками під її чорно затисненими кулаками. Тепер він боявся матері більше, ніж батька Гординського, якому потайсерця потроху прощав, уже без зла, лиш за заичкою иазнвав песим ляхом.

Знову повело мене по колу часу, знову розростається безвихідь, як гори з глибини,— не стрепенутись, в же западають сутінки, година другої варти почалась, і лиш вітри гудуть, як тятиви ординських луків. Де мої корони, карети й золоті стремена, боже, де мій хрвм пісень, я ж вернувся сюди із терновнх доріг. Нехай би вже задзвонили з надхмар'я дзвони Нірвани...

Старий Верховнк кошлатить розчепіреними пальцями віниччя білого волосся і кричить навздогін:

— Праведно жити — то не виходити з власної хати.

Ні, вперед! Понад осінньою рікою, над смерканням життя. Місяць спинився на Верховиковому подвір'ї, старий знову повис нв воротах, і пливуть на нього з гір хмари обурень, далекі від цісарського вуха. А чи не вклонитися мені престолові? Попросити дозволу на видання газети, пристойної посади в повітовій школі чи й розбудити зацікавлення владики у гімназії чи семінарії для гуцульської молоді? Стану апостолом просвіти на вході в Чорногору, треба вірити тільки в рух.

Ба, напишу! Завтра ж у Розтоках, у Волянського, напишу до цісаря клопотання про часопис і про школи, вкину листа нв галицькому боці, щоб наші комісари не простежили. Сіль, то сіль! Нехай уже прихмарить сіллю і зреформоване лжею цісарське небо, бо ж досі його добра воля лиш серед риб і птахів та в мороці дурних надій. Не закатує ж за таку зухвалість.

Відступив ось від рідного типу — і вже два добрі наміри: клопотвння про освіту для місцевої молоді й чвсопис і... Пввлина...

Ніч спотиком кружляла за місяцем поміж верхами, як монах за свічкою в катакомбах монвстиря, поки не поринула в тлі блвкиті. Низовий вітер з Черемошу студив чоло, попирхував ніздрями Гнідий над проваллями і темними анбоїнами на гостниці. Скільки ночей прогаяно марно під замком у матінки Дашкевичкн, коли така розкіш — мвндрувати за місяцем на колесі часу! Це і не випадок, і не клятв неминучість, це моя воля, тільки тут повернення. Загасити ліхтар небуття, за справи! Ще ніхто не складав ціпності псам на прив'язі під стінами тління. Рубай поли, Федьковичу! Бо лишишся для потомства дурнем, як сак, а ти ж мвєш себе за іншого:

> Ich gehöre zu denen,
> die am Wege sterben,—

і твій слід невловимий, як високий птах, гуцульський бвтько із Сторопця. Це твій герб, і опір твій — вперед! На три віки, що минули й ще прийдуть, хоч ближче тобі сардак, ніж Гордини, усі придомки всіх століть, дідицькі недуги, і слава, й ствтки.

Зі снів і марів йому не раз з'являлися поважні сподвижники його роду: прадід Микола Гординський де Федькович, високошановний засновник клану, володар Гордині і придомку Федьковичі дід Михайло, дядько Йосип — впливовий рвдник у львівському намісництві, дядько Андрій — знаний в Галичині лікар. Усе те люди красних становищ, з університетськими дипломами, пишнішого шифру в спвдку предків годі було шукати, але Юрій чув у собі іншу силу крові і в замвху на розмаїні знамен власних чинів на це ніколи не посилався, як і нв протоієрейські

лисини й сутани Дашкевичів. Він свідомо осирочував себе, щоб недолею з'єднатися з простолюдом і стати його захисником. А в сиріт завжди більше падінь, ніж піднесень. Одначе в дорозі до Волянських він підламав себе, зміркувавши: якщо писати цісареві, то згадати походження неминуче, інакше в престольних канцеляріях лист залишиться без уваги. Йому навіть сподобалося, що розіграє з себе перед вельможними принижену скромність представника родовитого клану: бо що таке якийсь провінційний часопис, якась повітова гімназія чи народна школа! Мета варта була навіть брехні, навіть вкраденого походження. Та й Павлині він вирішив змалювати себе в султанській киреї. За це матінка його тільки похвалила б. Що ж, обманути владик і попів не гріх, коли б не було, то можна й винайти свій дім. Хіба батько не виродив себе заново, щоб стати можновладцем і тираном? Я лиш добра прагну. Онде пішла дорога над Білим Черемошем у Довгопілля, де стояв батьків панський дім. Коли батько став невірним матінці, вона зодяглася гуцулкою й подалася підстерігати його з любасками до Копинівської гори, та він погнав верхи у Розтоки. А коли мати й сюди добилася, звелів жандармам побити дружину кольбами. Ота жорстокість їхня вбила сина, та й досі він знемагає під нею. Зрештою, жорстокість народжується там, де нема характеріа. Цією гідністю не наділив бог ні матір, ні батька, а Юрій осягнув з того лиш розбурхану уяву, що межувала майже з розбещеністю в стихії казки з вигаданими героями. Щастя його полягало в тому, що це була казка митця, його власний твір, у якому не було місця для тортур, фальшивої педагогіки і помсти.

Гидий інаше розумів, що йому не слід поспішати, нехай помислить-поміркує, злетить і осяде, як лавинний сніг, хай кригою зарублюються спогади на дні серця. Першопричина всього — вибух, він уже відбувся, тепер він мусить пізнавати себе і все в розгортанні дороги, бо не вертихвістка, яку хвилює тільки насолода. Так, у спалаху згоріло чимало, і вибух стався, усіх прозрінь наслідок. Його поле перед ним стояло пустопаш, проблем вистачить, а робота його ніколи не стомлює. Стомлювали обов'язки, до яких не лежала душа. Мабуть, тому так мало дум перейшло на музику слова. Пробач, пісне.

> Пане моя, Ладо моя,
> Урочисте свято!

Ці рядки будуть належати Павлині. Їй скаже їх легінь-вівчарик у шовковій полонині, але додасть, що на обох полах його сардака кров минулого кохання, його кров, тепер він воскрес, розшукавши свою Павлину.

> А я думав, моя зоре,
> Що ти десь за морем...

Дві пісні рожеві моєму коханню на поклін я пероблю для Павлини, бо Емілія нас обох зрадила. Це не буде святотатством, бо кохання, що приходить до розбитого жінкою серця, не є святотатством.

А що лишиться із послань An Emilie, якщо йому відкриється справжнє щастя з іншою? Можливо, якісь наївні версифікації, виконані ще до неї, в передчутті їхньої зустрічі, чи ті, що лишилися в її альбомі. Важко припустити, що все заграбастає розсиміла попівна з Тюдова, в глибині обличчя якої ледь вгадуються риси його матері. Природа підсовує несподіванки. Олександр Волянський недовго прожив з його сестрицею, та досі бринить її усміх з його лиця, і бризне її швидкий погляд з його очей, і губи стулить в огірченій задумі, як вона. Дивом предивним перебрала це Павлина від брата, і мама Дашкевичка жахнулась би перед таємницею перевтілень чи наслідувань, відкривши в Павлининому образі ледь приховану спільноту з образами її вимерлих від сухот дочок. «Мої дівчатка»,— називає їх в скорботі мама. Бідна вона моя. Чого ж ти така

кручена, нене! Нехай пропащим стану, але приведу тобі невістку, трохи схожу на твоїх дівчаток, хоч і поза міру вгодовану та самопевну. Тільки і її примушу покинути панський стан. Розфарбую від пальм під очима і зніму червону ікону з обличчя. Якщо бог справді раб добра й дає мені дві зірки на небі, то й небо повинно стати чистим, хоч и вирушив у дорогу лиш із скелетом мани. Як народ, де сором за клопіт про слова, хоч не має й на гривню держави.

Олександр відкинув ворота навстіж і, здавалося, готовий був занести його разом з конем на обійстя. Зціпивши в обіймах, довго не відпускав, промовляючи:

— Що ж ти, брате, нас забув. Їхав із Чернівців — прошмигнув повз осідок, як якийсь злодій із Сокільської дебри. А я книжок тобі надбав тим часом, новин всіляких назбирав, ношу лепську, гуцульську купив... Ну, в хату, в хату, нам треба жити, а не в могили закопуватись. Я відчуваю твої настрої за шістсот миль і чув, що ти через це всілякі непрощені трагедії описуєш, сам себе добиваючи. Хіба ти не знаєш, що старший не має права на смерть, коли молодший ще дити? Я хочу, щоб ти мені виніс пляшку слив'янки на могилу, а не навзворот. Га? Нестимеш мене в домовині до цвинтаря, а на деці бочівка сполелюхи. І люди будуть за нами співати:

> Чи він студений, як зима,
> Чи серця у грудях нема,
> Що все мовчить, як та могила,
> Нікого й словом не займа?

У відчинених до кухні дверях стояла усміхнена Павлина.

— Та цмокни ж попівночку в щоку,— не вгавав розхмеліло радісний Олександр. — А я подумую собі: чого це вона третій день заолікає з від'їздом? Видно, це їй наснилось, що ти мусиш до мене завітати, та й дивиться третій день не за водою, а проти води, ніби каченит чекає з Путилівки.

— Що ти мелеш? — трохи зашарілась Павлина. — Він нездужав, Юрію, тільки сьогодні з ліжка піднявся. Але ми вам надзвичайно раді.

— Готуй на стіл,— махнув рукою на Павлину Олександр. — Онде твої книги,— показав на пакунки вздовж ослінчика біля скрині. Розслоняючи вікна в світлиці, читав Федьковичеве:

> Єдина ти моя! Чи господь так дав,
> Чи долі цариці судили?
> Як вітер з горою, як риба з водою,
> Як рожа з весною ми жили!
> Я в тобі, ти в мені, душа по душі,
> Голубко ти моя!..

Юрій відчув, що йому тут невимовно добре, а все інше підробка. Підробка і політика, і держава, і віра, і прагнення справедливості, і батьківство, і діло, і ледарство, й істина, що все підлягає плинові часу і розтокам світів у безвісті. Підробка все, крім щирості добрих сердець і покордонних стовпів на бескидах.

— А як далі? — урвав його думки Олександр.

— Не знаю,— стенув плечима Федькович. — Ще не знаю...

— Чому ти не закінчуєш?

— Тисячі справ у селянина і тисячі професій на день. І все переходить з вечора на ранок до безконечності.

— Знаєш, я ось провалявся тиждень і безнастанно ніби себе пригадую з якихось позаминулих днів, ніби виходжу щоразу з якихось темних земель та й не знаю, куди податися.

— Буває й таке. Видно, це зарід старості.

— О ні, ще ні! Старість пре одним тягом. А це якісь пробудження з «колись», які вже були, але я їх не прожив, бо пам'ятаю лиш страви і питво, без писаних слідів. Коли я тебе побачив біля воріт, то подумав: ці

днвакн, поети, живуть реальніше, ніж ми, пересічні, бо вони щокрону нарбують свої еліди.

Я в тобі, ти в мені, душа по душі...

Павлина внесла тацю з нартоплею. Запах присмаженої на соняшниновій олії цибулі, пряно-нислий аромат нвашеної капусти і яблун, м'ятноосвіжливий подих ганншу від огірнів і... дух жінни: зрілої, повносилої, мовчазно-неприступної, з пишними персами та рум'янцями на щоках — чого нращого йому бажати в його голодній студниці з «трибуналом» і горами списаного паперу по усіх закутнах! Ще рік — і ти станеш шарпаном-посіпакою без дружини та жіночого догляду, а я не можу, а Меланія невміла й неохоча. Місиш носом брудну подушку, і голова зруділа від поту і маковнх снів. Женися, Юрнку, бо грошинки лічиш, а грейцари сплять. Нібн зі мли тебе пообіцяли мені, тан не маю над тобою слова. Красень з білого сміху... Друг дому Юрій Ганицький, батько якого, Іван, видав доносом Лук'яна Кобилицю, заходив у патетину: чи одного в ізоляції вже вдушила смерть! Його очі мовби засинали в холодному осврді, зупинені на розп'ятті. Люди, племена і народи прагнуть з'єднатися коли не в хресті, то в зорі чи місяці, тільки не в нинджалі. Тан господь велів і заповів Ісус, вмираючи за людей і відмовляючись заради них од земного щастя. Вступаючи в шлюб за законами віри, ти вступаєш в союз народу в його безсмерті і благодаті божій. Від кого ти вибрався цього вовчого хлопоманства. З порожнього, Юре, не наллєш. А писав із Семигороддя, що коли живий-здоровий вернешся, то збудуєш церкву край обійстя. Невіром став. Пекучими трунками споюєш гуцулів, а стверджуєш, що любиш їх, що з гуцульського лона вийшов на лан. Це тан словом навчаєш і прикладом ведеш?! Блуд. Усі твої наміри — як пес, що пробіг по снігу. Ну, скинув набат офіцера! Кажеш — калина і нров. А навіщо гуцулам мудрагель у сардаці? Останній саморозіп'ятніі брехун, що проти всіх повстав!..

Попи прокляті, дайте мені спокій, німо волав він, тремтячими пальцями витираючи окуляри й бачачи перед собою лиш білу пляму вікна. Згнийте, висвячені дияволи. Як вас земля носить?

Він ніколи не виказував Волянському своєї ненависті до патлатих чорноризників, але той її відчував і, будучи попом, сам лаяв їх... полишивши безсмертя. При цьому у Федьковича тільки вус тремтів від стримуваного сміху. Але слухав Олександра до самого кінця, не перебиваючи, наче вечірню молитву, бо згадувано було тут і отця Квптемира, й превелебників Левицьких, і можновладних Губріхів та Августаків. Віддихуючись, Олександр здебільша закінчував: «Das ist ja ein Narr», — та й будь же з такими щирий!

Юрій випадково завважив, що поміж себе Волянські розмовляють тільки польською. Зрештою, і матінна Дашкевична в перші тижні після його повернення вперто, попівським звичаєм нав'язувала йому «мову панів». Та він уперто відповідав наголосно-дідьчим гуцульським діалектом, аж спотворюючи: «смирнка», «сплит», «нибиса»...

— Записав для тебе кільна пісень і кільна бувалиць,— Олександр подав Федьковичу нотний зошит. — Бувалиці на звороті. — Посміхнувся: — Консисторія відлучила б мене від церкви, якби довідалась, що, крім чаркувань, занотовую для тебе сороміцькі сценки з попівського життя.

Павлина вийшла до столу в чорній оксамитовій сукні і скромним разком коралового намиста довкола шиї. Вона була неймовірно вродлива, тільки вадила їй повнота. Перебравши усіх женихів із Галичини та Буковини, вона перестала дбати про стан і зодягалася незугарно до песману. Коли вона наливала собі й чоловінам слив'янки, Олександр здивовано видивлявся на неї і не стримався:

— Яна розкішна пава — моя сестричка! Для тебе, Юрку. Щось це неспроста. А я радий був би, щоб ви побралися. Давайте я вас заручу

сьогодні. — Він метнувся до ванькирика й вернувся зі скринькою із коштовностями. — Ось заповітні персні. Я їх купив у Коломиї саме для цього випадку. Пальці, прошу панства. Ну-ну, Павлинко. А тепер ти, Юрику. Ну? Ну? За вас, молодята,— підняв келих. Випивши до дна, заплескав у долоні: — Та я ж предивне диво сотворив. — І налив собі ще раз.

Він пожвавішав, розохотився до чарки, і на столі з'явилася друга й третя карафка зі слив'янкою. Потім подав Федьковичу гітару.

— Тепер співати, чортенята! Чи ви вже забули, що я вас заручив? Цілуйтесь. Бо зараз же вкладу у постіль, а мені кортить поспівати. — Силоміць пригнув їм голови, обох розцілував, тоді раптом підбіг до портрета дружини, обрамованого чорною стрічкою, і заплакав, як маленька дитина. — Боже, який ти несправедливий! Це ти в нас затоптав суверен людини і людиності, господи творче наш. Ти забрав її від мене, і я став невіром, пияком і розпусником. Як байстрюк, я виплив на час і, як жандарм з гирлигою і Бісмарк з попіаною, чиню нові Сарони, щоб насолодитись чужим.

І знову заридав.

Щось переваживши в собі, Павлина обняла його за плечі і прошепотіла у вухо:

— Ти сп'янів. Ходімо, я тобі постелю.

— Він твій,— показав Олександр на Юрія рукою.

— Так. Ми про це поговоримо.

— Не відпускай,— уже в дверях до ванькирика промимрив Волянський.

— Ні. Він залишиться з нами.

— Не відпускай, бо втече в Сокільську дебру. — І знову вернувся. — Він вічна помилка. Він помилка вічності.

— Так, так, іди спати.

— Я все століття пройшов пішки, а він книжник. Я з історії, а він з книжки. Але він збудує піраміди освіти, бо майстер наслідувань, а я лиш порох, я з іншого цвинтаря народився, із зерна барвінку. Але в нього неврівноважена посада на землі, ми йому мусимо допомогти. Він не пізнав свого роду і сирітства хрестів.

На Юрієвих очах Волянський перетворювався у Ганицького, і він махом ковтнув чарку слив'янки.

— У нього ще гарячка,— сказала Павлина, вернувшись з ванькирика.

— Ми й заручилися для його одужання.

— Він сердечний до тебе, Юрію. Він тебе до безтями любить.

— Я знаю. Шкода тільки, що і в нього бог — це якість на всі виверти долі. Як жінка з рук жандарма.

Павлина розсміялась:

— Як чужа жінка в тенетах пушкаря... Але на брата не гнівайся, він же як дитина. Якось приходить з відправи, ніби зілля-зради напився, геть у хмарах. Каже, ковтнув у захристії слив'янки, вийшов до вівтаря й прогримів, відкашлявшись: «Міцна і добра...» Звичайно, про горілочку. Ледве викрутив: «Міцна і добра, воля твоя, о господи, але за громами не вчуєш мене». Каже, була та слив'яночка, мабуть, століттям прикопана, бо молов якісь придибашки, яких для тебе насписував. А тоді — я вас з Юрком поберу. І, видно, не переставав про це думати. — Вона сумовито позирнула на обручку. — А це нічого не означає, крім того, що він сп'янів. Ти й лихої долі не вгадаєш. Здається мені, що втоплю я її колись в Черемоші, де верби коси чешуть. І лиш гори за мною одним голосом заплачуть.

— Не треба... — Він спробував її обняти, але вона вперлася в його груди обома руками і відвернула голову. — Не треба,— повторив він і відійшов до столу, налив у келихи слив'янки й подумав: «Пап'юся». Та посидів хвильку мовчки, і його охопив якийсь грайливий настрій. — Не треба, дівчино, скупана росою. Я в вічних зорях прочитав уже твою долю.

Вона — мов Кви'яна багачка: горда, неприступна і величава. А я, тебе бачачи, почуваю себе так, ніби Довбушів скарб розшукав.

— Ой, перестань. — Вона підійшла до столу й підняла свій келишок. — За тебе, Юрчику. Я твої пісні знаю напам'ять, з жодної ладу не вийняти. Але проти тебе я малограмотна попівна, лиш скрипка з Бескидів, готова озватися на твою мелодію, папороти цвіт твоїх незабувань. Для твого серця я вже розмова з калиною, тому прошу тебе: не знущайся. Найбільш нещасні і найбільш жалюгідні люди — бог позбавив талантів. Вони ціле життя борсаються самі за себе, але їх ніхто ніколи не визнає, і вони божеволіють у власних вигадках про себе. І я така. Ми просто немудрі сини і дочки землі, яку сто плугів не зорють, навіть такі, як ти. Нам без тебе нема й бога. Але щось хитре засвітилося в твоїх очах перед тим, як ти... скупав мене в росі. І моє серце звтужило раптом, як сова, бо нині скоївся якийсь жарт, що колись мене уб'є. Я проста для тебе, і ти наді мною так гірко не жартуй. І ще раз прошу тебе: не ображайся на брата.

«Я не знаю жінок,— подумав він, червоніючи. — Ось де найчистіша і найдосконаліша поезія: жінка! Дарма що зрада. Дарма що флірт. Дарма що відмова. Життя, і мислення, і терпіння, і прокляття. А хто поети? Вічні підлітки з душами сивих дідів. Ще не доїхав, в аже зміркував, як падати на голі перса. Бім-бем з Трафальгарської площі, чужа наука, чужа туга, та й плач і біль, та й плач і біль без віри в божество. Ні Емілія, ні Юлія, ні Стефа Попович не створили мені почуття ars poetica, бо я приміряв їх до себе. А ця прирівняла мене до себе. Первісне мистецтво самої природи. Троянда з-під шовкового листя. А ти танцюєш «Циганочку» в червоній сорочці. Якщо ти зробиш цю дівчину своєю дружиною, ти пізнаєш свій рід земний без перевдягань. Або химерами спровонуєш її до вербової коси над Черемошем».

Він поклявся сам собі, що буде перед нею щирим.

Вгамувавши спрагу здорової плоті, вона розсніло спала з ним, поклавши голову на його плече. І він ніби поздоровішав, досі вважаючи себе істотою у ста недуг. Метафори не сприймалися, вони посміхались одне з одного, знаючи свої потреби, і ті потреби негайно вдовольняли. Обоє ні за чим не шкодували, бажаючи одного, щоб Олександра і вдень і вночі відвозили на хрестини чи молебні, освячувати нові оселі, церковні фундаменти чи «прокляті місця».

Одначе й не писалось. Будь-які дослідження і спостереження стали зайвими, Федьковичів девіз «дивитися, думати і говорити» втратив смисл, як розмита могила. Павлина опорядкувала для Юрія окрему кімнату з оглядом ще нвітучих царин, поклала на столі стоси чистого паперу й письмове приладдя. Олександр, дарма що не проникався з перепоїв, звідкілясь привіз пакунок галицьких часописів і Гоголевого «Тараса Бульбу», та все те припадало порохами згайнованих днів. Він чекав, що вона покличе його до роботи, попросить, щоб прочитав нові поезії, але його мовби поставили перед випробуванням: працюватимеш чи віддасися безтурботному рослинному буттю. Так минуло кілька тижнів. І не пастка, і не пустка, а якась самозреченість серед зручностей і повільний зсув у порожнечу. Проза. Полон. Ниділня. Гітара висіла на клинку. Гнідий перестав бити копитами у критому задвірку, погода була рівна, як полярна ніч. Якось він подумав, що, звичайно, анрветься звідси, але й тікатиме сюди раз по раз, бо звідав чогось сумірного з гниттям чи безсилим вмиранням, потреба якого жила в ньому з свмого народження. Це була вроджена потреба генерального попівського смороду і ситої попівської затхлості, передана йому від Ганицьких і Гординських разом із зародком його істоти. Отаке-то, штамповані діти кріпацтва. Вас гризуть іще трупоїди панства і хамства, а лінощі духу і тіла — постійна ластівка мого дому, як кров на каїнських руках, як тіні злих велетів на Хрестаревій скелі, як маковий цвіт зітятих батиями голів. Вінчання з ледачою смертю дає вам насолоду, заради ситих утіх самі собі готові рити гріб і саркофаг. Тим часом повітова управа бачила за поетом лиш одну ва-

ду — хаоробливий нахил до мужицтва, і перед крайовою управою характеризувала його цілком однозначно: «Дивність і ексцентричність його поведінки полягає в тому, що при його високій освіті він, всупереч всім соціальним вимогам, обертається виключно в товаристві місцевого селянства, якому по неуцтву і грубості немає подібного». Були й застереження: чи не переслідує він своїми несподіваними зникненнями і з'явами та мандрівками «заборонену ціль»? Це вже був прямий донос Губріхів та Августаків. За ним стежили, пояснюючи його відмову приятелювати і співпрацювати з ними як доказ неблагонадійності, хоч досі його провина перед обома превелебними родинами полягала тільки в тому, що відмовився від посади гувернанта для їхніх доньок.

Після прогулянки на Сокільський скит Павлина звипровадила його до своєї опочивальні.

— Приляж. Ти сьогодні погано виглядаєш.

— Мабуть, вночі я покину вас, моя горличко.

— Чого це так раптом? Я тобі набридла? Тобі в нас погано?

— Погано, погано... — Його вухо протестувало проти повторів, як і проти спотворених на польський лад словець чи висловів.

— Тобі зі мною зле? — аж зблідла Павлина.

— Мушу їхати до свого трибуналу.

— Якого ще трибуналу?!

— До свого робочого стола.

— Що тебе мучить, Юрику? — з Павлининих очей покотилися сльози.

— Мої плечі покровені шпіцрутенами... — По хвилі додав: — Ні. Я незвдоволений сам із себе. Якась туга мене й далі тре, хоч гори повні пісні і бервінку... Упокоїти її не маю сили.

— Яка ж туга, рідний мій?

— За волею. Я свою долю впізнаю в людських плачах, а не в перинах паника. Проте вибач. Я не поет з поеми, а поет з життя. Навіть у снах люди ідуть до мене, як діти-сироти, яким треба допомогти, але навіть у снах кати не тремтить переді мною, як перед сумлінням часу. Іду писати, Павлинко. Даруй мені за цю нескромність, але, може, ще вдарю сивим віком у молоді струни. Я з давен-давна нерозлучний з народом у хлопській неволі, а перо нині дорожче за царство.

Про своє покликання годі краще сказати. Мовби розуміючи його, Павлина звкивала головою, та раптом якийсь ворожий струмінь пробіг по її тілу, лишивши на обличчі тінь мстивої образи. Він подумав, що коли вона попросить, то лишиться ще на один-два дні. Це не ведмежо-понура тупість Гвіницьких, які ревнували його до літературної праці. Це туск розлуки... Не раз, покидаючи світ вічних образів, що повинні вдосконалити світ, він спорожніло й стомлено дивився на верхогори і чув, як Меланії матері, а мати Меланії шепотіли: «Він здивачів зовсім». Спека болю обпікала його серце, він ледве стримувався, щоб не заридати через цю дрімучу зневагу, й опинився мовби в безмежному хороводі безумства, якому досі ще не придумано назви. Тихо казав сам собі: ми не пішли далі, ніж ті, що карбували символи на скелях. І, дивлячись на гори списаного паперу, шепотів: мої поховані міста...

— Зостанься ще, Юрику. Прошу...

Він втішено закружляв Павлину по світлиці, приказуючи:

— Моя ти ясновидице соколина, моя чарівнице! Ми з іншого цвинтаря народилися... Із поритунку...

Було ще два дні і дві ночі щастя. Потім цілу ніч добирався додому й, коли в світанкових сутінках вмостився за «трибунал», тихо мовив:

— Пробач... Я теж людина... — І навіть припав вухом до лоскітливо-прохолодного полірованого тису. — Пробач, братчику, ти цього не збагнеш. Сьогодні и перед тобою від'ємний плюс. Лжевисота. Марево. Гість з минулого на всі кольори епох. Ми надолужимо, самі себе наздоженемо, бо спокій тримаємо в душі, а роботу в серці. Не треба нам чужих Парижів, бо маєм Коломию. — Заходився розкладати на ослонах привезені від

Волянського книжки й часописи. Нойбауер на першій полосі своєї газетки набрав великими чорними літерами слова Бісмарка: «Коли ми переконаємо світ, що йому ризиковано на нас нападати, ми зробимо з Європи Німеччину». Ось чим запахла гармонія світового різноголосся! Такого гасла не посоромиться жодний тиран. Ти чуєш, трибунале: коли переконають, що ризиковано нападати... А які сили його стримають?.. Корона мислі й прагнень супостата — зробити з Європи Німеччину. Це не є одну днину арифметика. Тому й колінкують тевтони перед канцлером. В карти розігрують Європу до шибениці. Як же нам просвітити цю ніч темну, і довгу, і дику? Як розсудити неправого з правим, тирана з рабами?

Чи ж навіки сидітимуть
Кати на престолах,
Кати правди, кати волі?

Ні, мусить прийти, прийде час!

Як поганці в одні́м ракці
В болоті утокуть.

І посадимо на престолі не вовка, а волю! Не встигнете розпродати небо на грейцари, іуди. Вам уже й зозуля не кує, бо довший час лиш біля великих величин, і простір їх у бога за межею. Всезмога людського океану замикає вас у колі карликової смерті, а не в черепахових панцирах.

Для сну йому лишалося не більше двох годин на добу. За неповний місяць він впорядкував збірку народних пісень та й власну з нотами під назвою «Співанки Федьковича», поезію «Новобранець» переробив на поему «Дезертир», присвятивши її Костеві Горбалю, викінчив поему «Лук'ян Кобилиця» (дарма Вахнянин непокоївся, що навіть заручини заважать Федьковичеві «змогтися» на гідні речі, а одруження взагалі може погубити його талант). Не «забрала його дівка усі пера», пов'язавши очі рушником. Заново було перечитано Гете і Лермонтова, не зладаючи з плином ритмомелодики, Танячкевичу написав листа віршованого:

Я ж бо тебе не зверджуся,
Руський мій сардаче!
Тепер аж я заспіваю,
Тепер аж заплачу,
Бо маю я а що утерти —
Широкії поли...
Не скину тя, мій сардаче,
Ніколи, ніколи!

За «трибуналом» мить стискалася до іскорки, як зірниця в полі неба. Він розкладав чисті аркуші у три рядки вздовж стола, зазначивши назви віршів і поем, і рука його бігла по них, як по клавіатурі органа, нотуючи голос серця і поетичного сумління. А в короткі хвилини перепочинку вибігав аж до заворітниці з підсвідомим сподіванням, що з-за вигину дороги з'явиться вершник: кохана дівчина з-під Сокільської гори. (Він подумки називав Павлину Сокільською княгинею, та неодмінно бачив її тільки в гуцульській ноші, і був певен, що коли й світ не змінити перевдяганням, попівна в народному строї стане для нього стократ дорожчою). І якось наприкінці дня пара баских конків Волянського підкотила мідиовану бричку до брами. Він щойно закінчив свої «Дві пісні рожеві. Моєму коханню на поклін». Це було потрясіння: вона на відстані денної дороги почула його заклики — і прибула. Правда, з Олександром.

— Мої ж ви красні соколики, срібні розточата, діамантові тюдівчата і стозлоті гуцулята! — Від зворушення в Юрія запотілися скельця окулярів. — Мої ви сердеяточка, я ж вас ще з Христового воскресіння виглядаю вздовж Черемошу і Путилівки, моя скрипка на Кам'яній багачці вас чекає, шабля, почеплена на Писаному камені, щоб опришки не напали, а пістоль на двох колесах з Букової жерло скосив, щоб мандатор мита не

взяв. Прошу, прошу до господи. Ідіть на обійстя, я сам коней розпряжу і корму дам.

— Гаразд, ми віддамо поклін паніматці Дашкевичці тим часом.

Олександр узяв Павлину під руку і повів на ліву половину оселі. Юрій загнав коней під оборіг і почепив їм по торбині з вівсом на шиї. Передок у бричці був набитий клунками — якісь пожитки чи гостинці. Смеркалося, вже падала роса. Бричку вкрив старими сардаками, осміхнувся: вони в мене широкополі, як багацький тік. У таких підіймеш всі висоти світу, а почуваєш себе, як день без гризот і моних при зачиненій брамі.

Матінка Дашкевичка готова була серед ночі бити в дзвони до всіх парохів округи: поспішайте, доки ще дихаю, мій син посватав красуню панотця Михайла Волинського з Тюдова, усі посвідчите людям мою згоду і прихильність до цієї вельми чемної панни, бо хтозна, як він крутне носом, коли вмру, який вітер рознесе його добрі наміри по Біскових дебрицях. Одною рукою вона тримала хусточку біля очей, друга не відпускала руку Павлини, і, вся в чорному, ніби щойно з похорону, вона погойдувалася тулубом в такт якомусь внутрішньому: нарешті, нарешті, нарешті, так, так, так... Тепер його обіймуть і Витошинські, і Кобринські, і Волянські та Кантемири, і Дниконовичі (на знак недавньої любові з Юличкою) та Левицькі... Тепер він як цап на кілочку, аж тепер йому скрутять роги, виправлять мізки. Усі різдвяні церкви Христові повстануть, коли завихорить дурити світ цій красній панні. Й Дашкевичка ще раз наблизила очі до Павлининого обличчя, на довгу мить примкнула повіки і щось нечутно промовила, що могло означати й благословення матері. Обличчя Дашкевички мовби запеклося певністю: все у мені вмре, та голова лишиться, цю Довбушеву зухвалість з нього виб'ють.

Юрій дав їм можливість «надихатись попівським сопухом», сам же очистив для частування «трибунал», приніс з пивниці бочівку тернівки й вудженої дичини, позичив у Верховика коровай житнього хліба, Меланія зав'язала йому в хустку дві тарілки холодцю, бери, Юрчику, я це до зелених свят двох півнів зарізала, щоб і тому, в Бісковому лісі, лишилося. До холодцю втер свіжого хрону з присівку, вибрав квашених огірків і маринованої сливи, засмажив яєчню — прошу, попадята, до солоного столу поета в першому поколінні. Атож, кіт поїв кошенят, а кішка думає, що собака. Але в нас усе без трупів і примар, самі переконуйтесь, що ми не салогуби з гусячих пер'їн. Наше гасло — повстаньте, гнані кобзарі! Я вже вам про це сказав. Запрошую в наш зруйнований руський рід, він барвінкове зерня світу.

Олександр лишив Павлину причепуритися на половині Дашкевички. Оглянувши з порога наготовлені закуски і питво, почесав п'ятірнею за вухом.

— Православна консисторія доручила мені виголосити проповідь у Сторонці. Завтра, після обходу зі святими дарами. Запрошено, крім мене, священиків з Дихтинця і Довгопілля, післязавтра відправа в тому ж складі в їхніх селах, а в мої Розтоки прийдуть семінаристи з Чернівців. Що б ти мені порадив сказати помимо баєчки про Каїна й Авеля?

Федькович розсміявся:

— Щось би таке про гуцулів-опришків:

> І до мечів своїх ясних
> Простягнули руки,
> І віддадуть кару в кару
> І муки за муки.
> І подеруть на онучі
> Ті ваші соболі,
> І посадять на престолі
> Не вовка, а волю.

Волянський, сміючись, похитав головою.

— Ой, Федьковичу, Федьковичу! Занапастив я, здається, нашу Павлину, узяв гріх на душу, розбив дівчині дзеркало.

— Вернешся з чистилищ й відмолиш гріх у підніжжях повалених вівтарів.

— Ти невиправний, брате. Тоді наливай, поки дівка стрічки в косу вплітає. Мама до нас не вийде, каже, що нездужає. Наливай, враже синю! Наливай...

І з того, як Павлина зайшла до світлиці, і з того, як сіла в куток на ослін і відсторонено втупилась у переплетені пальці, Юрій зрозумів змову, навіть зраду. Вже матінка проконсультувала наречену, як з ним поводитись, як тримати віжки, смикати за вудила. Навіть Олександр відчув переміну в настрої Павлини.

— Що ти підсунув оці наперсточки, Юрію. — І, відштовхнувши келишок, прогарчав: — Є в цьому домі хоча б гільзяна кварта? Якою пшоно міряють?

Юрій приніс з комірки угорські бронзові пугарики.

— Ну ось,— посміхнувся Олександр. — На гривну злота, на діжу дукатів. Після такого,— підняв до носа пугарика,— підемо на ліктях в каневерум.

І всім налив слив'янки, розглянувся по світлиці, мовби питаючи: в де я вас спати покладу? Та чогось всміхнувся, махом випив і наліг на дичину. «Мати б отаке здоров'я»,— подумав Федькович. А ця зчужіла панна! Амазонський тропік і вовча яма на зломах. Щось серйозне їй сказала матінка, що не вертаються води. Ну що ж, коли кохана так щиро сприймає чужі застороги, на життя не сподівайся. Охопила вже її нудьга знебулості, здається, ми прийшли на край усіх надій, як улеглі сніги по узворах. Щоб ти вже до образів засміялась, дорога нене, коли так звично тобі все знищувати перед рідним сином. Мабуть, нема нічого жорстокішого за неявність, що виникає між кревними. Вона, як рінець у гірському потоці, заносить серце, замулює, чикрижить хребцями недовіри в семизлуках і скутах нерозмивних. Гай-гай, нене!..

Він ніколи не п'янів. Неуважно слухав текст Олександрової проповіді, спрямованої в тьмисту далеч віків, і думав, чому Нойбауер обмежився одною-єдиною цитатою з неофіційної Бісмаркової бесіди з якимсь латиноамериканським послом — без посилань на джерела і коментарів. Хитрюга — «блискучий німець». Він кинув репліку Бісмарка на здогади читачів. Але виникав сумнів, що слова ці Бісмаркові не належать, що це якийсь шкідливий підкоп під канцлера.

— Ти бачив Бісмарків аншлаг у газеті Нойбауера? — запитав Олександра.

— Так. Це по-німецьки вбивчий випад проти нової імперії. Ні слова за, ні слова проти, думайте, панове, що хочете, але знайте, що нова Німеччина планує походи і на схід, і на захід.

Бісмарк — це війна... Банальний висновок зробила Європа. Бісмарк, подумав Федькович, перманентна трагедія усіх народів Європи в недосяжних майбутностях. Поки що це два мужики, а три партії, та незабаром усе причавить маршова навала пажерливих молодців з кривавими ощепами і на випнях Європи засвітяться ліхтарі небуття для нині існуючих племен. А тим часом незрушною позою вбивають драконів. Бути мені з німцями, щоб врятувати свій народ? Стати нам німцями?..

Він зітхнув, і Павлина, зрозумівши це по-своєму, сіла біля нього. Він обняв її за плечі і зазирнув у вічі.

— Не наливай більше Олександрові,— тихо мовила Павлина.

— Чому?.. Це його особиста справа.

— Він отак засидиться до ранку і стане гвичіркою.

— А мені можна?

— О, тобі можна! — вона притулилась щокою до його щоки. — Ти кремінь. І це твоя особиста справа, хоч Дашкевичка просила оберігати тебе від пиятик з Олександром.

— Тільки з ним?

— Не тільки з ним...

— А з ким іще?

— З гуцулами... В корчмах...
— Візьмеш мене на ланцюг?
— Ніколи в світі, Юре. Тебе можна вбити, а поневолити несила нікому. Не бійся, я тебе на вужівку не припну. Але мене ті напучення чогось дуже засмутили. Мені тебе раптом так шкода стало... мій яворе під вітрами!..
— Дякую, Павлинко.
— Вона хотіла б бути з тобою суворою, як з пустотливим хлопчаком.
— Вона і валянком не посоромилась би зробити. А тоді б намочила і скликала дивитися: вірне чи буде жити? Жорстока, немічна старість.
Олександр дрімав, відкинувшись на спинку ослона. Павлина кивнула на нього і осміхнулась:
— От забавник... І так щоднини: то любомудрствує, то западає в нетяму, ви, чемні парафіяни, майтеся гараздом, а мені віддайте моє можне. Легко так жити. — Вона скинула на Юрія очима. — Але весь його розум у тому, що на щирість ніхто ще не прожив. Каже: люди знають «ви силу». А лиш відчують за тобою слабину — віднахнуться, як від прокази. Каже: і ти, Павлинко, зрадиш мене на людські кпин, коли занеможу.
— Ви що там зажили назад, молодята,— раптом потягнувся Олександр. — Ти що розбріхуєш, Павлинко? Знайшли собі дерево спокуси. Ану за пугарики та чогось аже нами спів'яного на додачу. Тільки, Юрику, я прошу пісні без розлуки. Пий і бери гітару, досить вам зводи водити та перекопи орати. Не забувайте, що роки терзань ростуть з людським віком, треба жити, збувши успадковані гріхи. Чого нас принижує ваше щастя? Чому ми від когось ніби залежні?
— Ні, ні, хлопці,— заперечила Павлина. — Там хвора жінка, даруйте нам цю ніч без пісень.
— Ну що ж! Не будемо їм душі ламати, Юрику? — Але напівжартома-напівіронічно додав: — А я думав, що колесо за колесом не потягне.
— Та ні,— мовби виправдовувалась Павлина. — Я розумію, що таке старечі капризи і що таке недуга.
— А ти зауважив, Юрику, що я заручив тебе з нареченою поета? — Олександр, сміючись, підступив до них і церемонно поцілував Павлині руку. — Вона сказала цілком поетично: подаруйте нам ніч без пісень. Якого легеня це не зворушить?
— Якщо в нього все на місці,— додав Федькович, прищуривши на попівну око.
— Ви рівня з усіх поглядів, молодята.
— Ще й славетна,— розсміявся Юрій. — Хоч кажуть, що честолюбство притаманне кволим людям, ми досягли висот, слава богу, не думаючи про байронівську смерть.
— Браво, Юрику. Налий нам з цієї нагоди... Поки живі ми в наших помислах. «Налий» — найважливіша прикмета нашого духу.
— Піднімеченого духу,— докинув, сміючись, Федькович.
— Геть, німці! Геть, ляхи!
— І геть, їхні повірники!
— Фальшиві ерудити і правдиві ляжки.
— Ти з нами, Павлинко?
— Так. За вас!
— Тільки жаль, що ця ніч проминне без пісень. А згадайте:

> We man singt, do lass dich grötlich wider:
> Böse Menschen haben keine Zieder [1].

— А я знову додам,— підняв руку Федькович,— коли нема діянь народних, нема й пісень.
Олександр збив на жарт.

---

[1] Де співають, там лишайся жити:
Злі люди не мають пісень. (Ф. Шіллер)

— Сьогодні на цьому пюпітрі,— показав на «трибунал»,— господь заповів вам діяння без пісень, молодята. А я де сплю? В конюшні?

— У хатчині для слуг. Ти ж слуга божий.

— Лиш не зачніть сьогодні гуцуленя, бо господь мені це не простить. То дозвольте мені в лігво для слуг? Завтра в мене меса весни.

Отець Ганицький ще раз облагодіяв многостраждальну Дашкевичку: обідню трапезу влаштували в її домі. Тонкогубі церковні сестриці в один мент позносили столи, ослони, килими, з'явилася гора полив'яних мисок, вишикувано ложки з виделками, поставці, зросені, погрібної прохолоди графини з вишнівками, слив'янкою, порічковою наливкою і ще якимись цукристими та медовими трунками.

Столи аж вгиналися від наїдків: з низьких довбаних ночов для розчини на пампушки звисали півметрові смажені пструги, на бронзових підносах — припечені до рожевого поросята із спіралями закручених хвостиків, вуджена, причепурена баранина, дзбанятка з хроновим соусом на сметані, лискучі житні паляниці, уквітчані китицями калини, галуззям мирту і веретенами воскових свічок... Мобільності богобоязливих сторонців могло б позаздрити Бісмаркове оточення, а й церемоніальні служби цісарських дворців.

Гостину влаштували просто неба, на високому моравистому березі Путниліаки. Паланя метушилася між молодицями на правах господині, до неї зверталися за порадою, то губили, то розшукували, то переймали з рук вилежані лляні скатерки чи вазонята мушкателі. Юрій не висувався у цей шарварок. Ці рідковолосі, горбоносі, плішаві дяки й попи на одне обличчя із засвіченими потилицями і спітнілими руками знову з'явилися ніби з дурного сну. Десь вони вже встигли причаститися, блимали на голі литки сестриць змутнілими очима й по-вовчому тягли носом запахи м'ясної печені зі столів.

— Який погожий день,— мрійливо проспівав Ганицький, по-змовницьки стискаючи Федьковичеву руку. — Природа, сину,— це радість, це біль, це звичая трагедія, але такий день, як сьогодні,— це як весняні голоси сопілок в полонині. — І зблиснув угнутими досередини зубами ховрашка й засміявся утробою.

Отець Левицький пискляво скаржився отцеві Кантемиру на поганий апетит: мені в дитинстві зіпсували кров цукерками, того волосся вилізло, того, вибачте, то запори, то проноси, то така різь мучить, що корчуся, як вуж на вогні.

Отець Кантемир глухим баритоном виказував співчуття:

— Отака коаліція... Отака коаліція... Отака: от та й ет!.. От та ет...

Характер отця Левицького народився зі звички скаржитися, і він додав:

— Який день чудовий, пане, а мені шкодить. Млість.

— Отака коаліція...

— Млість...

— Розстроєний вік.

— Був мені голос, що скоро помру.

— От та й ет,— зітхнув отець Кантемир і подався шукати Волянського. Це Олександр у комірчині потроху скріплював їх «християнською кров'ю».

— Чоловік — будовче створіння, а жінка — рождаюче,— ні з сього ні з того сказав сам до себе отець Левицький і зозулясто покосився на Павлинку.

— От та й ет,— сказав отець Кантемир, виходячи з хати під руку з Волянським.

— У красний храм. У домовину,— сказав сам до себе отець Кантемир. — В'янеш, як квітка без сонця.

— Істина, добро, краса, культура... — отець Ганицький звідкілясь припровадив сергіївського вчителя Крилатого. За ними, мовби крадучись, приклавши пальця до рота, не спускаючи ока з Федьковича, вальсувала Стефанія Попович. Отець Ганицький став боком і показав на неї рукою:

— Сюрприз, Юрію! Ми даруємо тобі нашу вірність. Це одна з тих великих жінок, яким потрібні і чоловіки, і дім, і діти, і батьківщина.

Буковецька вчителька була зодягнена в довгу сукню з чорного оксамиту, якась госпітальна стрижка, нервово посмикувалися вії і губи. Вона вітально помахала Федьковичеві рукою і рушила до Павлини. Юрій здивувався, дивлячись, як вони по-сестринському розціловуються. Врештою, продибашна Стефанія де не бувала. Подумав: вона давно вже, мабуть, грає в долю, а характер і темперамент, а минуле і майбутнє, в народження, переродження... Зі всього видно, що й смерть розіграє. У цьому вони з Павлиною схожі, тому й така ніжність між ними... Від захоплення до зневаги... Бракує тут сьогодні тільки Губріха і Августака. Пошкодують батьки повіту, що не побували на гостині.

За столом узявся правувати отець Ганицький. В сутолоці Стефанія Попович не встигла пробитися до Федьковича. Він сів у кінці крайнього столика — не судитимуть за скромність судом ворога, а Стефанія з Павлиною примостилися між сестрицями й нерухавими серед святих отців дяками, очевидно, домовилися поспівати. Молилися мовчки, Олександр Волянський обмахнув хрестом роздвоєне підборіддя і взявся за графин з нарухою.

— Слава тобі, господе, боже наш,— відкашлявшись, пробурмотів отець Ганицький.

— Слава тобі, всевишньому,— хором підхопили дяки і сестриці, мов на відправі.

Павлина, мабуть, щось розповіла Стефанії про свої взаємини з Федьковичем, бо та дивилася на нього мрійно-покірним поглядом, ніби їй з ним всміхалося щастя найближчої ночі.

Жінки пустили по рядах макітерку з парастасом, тоді пішли в рух поставці. Носи в попів дуже швидко загнітилися, дяки посміливішали, молодиці розв'язали вузлики сором'язливої стриманості. Павлина сиділа загадково-мовчазна, уся ця оказія мовби її не стосувалася, та й Федькович раптом перестав існувати. Чи не прохопилася їй Стефанія про Юлію Дияконович? Ця дворушна невинність здатна на все.

Він нізащо не хотів би втрачати Павлину. Багато чого в ній і в неї він сприймав з поблажливістю старшого брата. Вихована вона на прикладах марнотратства, в безладді старих батьків, які більше пильнували своїх хвороб, ніж пізно народжену дитину, відчувалась в ній якась необачна навіженість, виснажлива для інших примхливість, були й не жіночі грубощі. Але тут же ламкий характер і глибока поетичність душі. За короткий час він навчився від неї дивитися на багато речей її захопленими очима, до того не бачачи в них нічого таємничого чи істотного. А що казати про ту майже дитячу бурхливу піднесеність, коли від щастя весь світ здавався їй безхмарним і безмірно щасливим, коли вона пританцьовувала біля кожної фіалочки і починала співати для бджілки між пелюстками яблуневого цвіту! Здавалося, що його думки, народжені в її присутності, від її зворушення, проймають світові океани і безконечності, а без неї його життя залишиться життям молюска під замшілою плиткою на зарінку Путилівки. Він нізащо не хотів би втратити Павлину. Йому вже серце завмерло від припущення, що це може трапитись. Коли вже розійдуться ці старі дрімаки з мого обійстя? Я хочу не раю, а спочинку. А може, я вже скараний за ту хвильку спокою і щастя?

— Дерев не перепишеш, жінок не перелюбиш,— баяв отцеві Левицькому отець Кантемир, стрішуючи остяки пструга з чорної, як ворон, бороди.

— А я їй так і сказав: розглянься, прикинь, зваж. Мало таких прикладів маєш, що поки піп — попадя, а без попа пропадя? Ну й втихомирилась.

— Що ж, в праведності коріння всіх чеснот. Але як воно буває! Паству виховуємо, а своїх жінок і дочок не вміємо прикоськати.

— У своїх кривдах ми уповаємо на Иосафатову долину.

— Цим ми рятуємося тільки в своїй душі.

— Та й виходить, що всі дурні, а ми найдурніші...

Отці Левицький і Кантемир вже не слухали один одного, та й ніхто вже нікого не слухав. На царинках групами сиділи гуцули в темних гачах, білих сорочках і білих кожушках. Хто ще в шапці, хто в капелюсі, палили люльки, щось гомоніли поміж себе. З якою радістю він би гукнув це братство на обійстя, до цих столів, до цих поставців та закусок! А ще б ударила троїста, та взялися легені й дівчата в кружка, та заспівати б, аби сама вічність постелилася килимами до самих верхів Чорногори! А тут гончарі печуть хліб...

Їдять та п'ють, п'ють та їдять. Позачасове існування. Масагети. Шнурочками ходять за стайню і знову за стіл. В присмерки поведуть шнурочками сестриць на царини, тоді будуть кликати: «Ти вже? Гай, вертаймось, пора вніжджати. А ти біжи. Тільки не забудь підмитися в поточині, бо поламає дома ребра...» І побачив бог усе, що створив: і все було дуже добре. А ти возлюби їх і живи праведно, бо вони закусять після тебе солов'їними язичками зі срібних тарелів і увійдуть у царство боже, перш ніж мотузку всилять крізь вушко голки.

Федькович прослухав усю службу. Правили на церковному майдані при винесних райських воротах, отці співали, як боги, натовп з довколишніх сіл та хуторів аж захлинувся в риданні, коли проспівали «Розіпни його» й Олександр словами Понтія Пілата одрік «На хресті!» Пауза. Тоді Олександр зобразив рухами рук, як на Ісуса нап'инають терновий вінок, і глухо серед могильної тиші мовив: «Радій, царю іудейський!» Проповідь розпочав словами: «Блажен, хто скуштує хліба в царстві божому». Далі якась софістика: бог вибрав немудре світу, щоб посрамити мудре, царство боже — це достаток вина і пшениці, тож благословиться нехай те місце, де їдять і п'ють... одначе про гуцульські землі, які пани не уступили після скасування кріпацтва й досі тримають у голоді тисячі верховинців, говорив палко й до болю переконливо.

Олександрові можна пробачити і цинізм, і пияцтво, подумав Федькович. А ти, поете, за бенкетними шинквасами говориш про абстрактні болі й абстрактних катів.

Під час Олександрової проповіді він нишком споглядав отця Левицького. Цей хирлячок у немитих кісках аж мінявся з обличчя од «праведного» гніву, і не цукор спінювався в його крові, а закипала жовч. Із завтрашньою поштою консисторія і Гакман отримають ядучі доноси на схизму Олександра. Та Волянський ретельно споює Левицького (он де вже дрімає в макітрі), випрвадуватиметься, що пишуть на нього п'яні заздрісники. Та й не посміє Левицький дослівно цитувати отця Олександра, який іменем Христа закликав руйнувати «світобудову вселюдської несправедливості»... Римську імперію, матір усіх мерзот земних, і який стрясав рукою повітря: «Незабаром похитнуться від її падіння моря і твердь». І не хто інший, як сам Нерон, що вбив свою матір і брата, його догідники, що повсюдно знищили поняття людської гідності навіть в заповітах Ісуса, не хто інший, як вони, підпалять Рим, і Флавія жереб не дістанеться нікому. Трохи нелогічно вклинився у провідь Йосиф Флавій з сорока обложеними в печері ізраїльтянами, бо це ніби продовжувало панування римлян, але це вже «святая святих» Олександрової інтуїції, розрахованої на сплячу юрбу (у тексті Олександрової проповіді тої недоречності не було). Та й закінчення «природа забезпечує вам проживання, а бог вічність та справедливість» не в'язалося з реалістичним пафосом проповіді. А загалом Олександр — прекрасна несподіванка, такі попи здатні повести в бій.

В якусь мить Федькович перезирнувся з Олександром — той сидів осібно на приставному стільці в торці стола. Волянський змовницьки підморгнув Федьковичу, мовляв, усе обійдеться, все гаразд. А відтак, мовби рухало їх одне почуття, зайшли провідати Дашкевичку. Мати сиділа між подушками з молитовником, сухими очима дивилася просто себе, нічого не розрізняючи. Федькович поцілував її в холодну скроню.

— Гарно там у вас? — кволим голосом запитала Дашкевичка. — Статечно?

— Так, мамо.

— Усе дуже пристойно,— потвердив Олександр.

— Славв богу. Подвй мені, синку, трввички. — Дашкевичка показала на горнятко з якимись відварами, які їй готувала Меланія Верховик. — Дякую... — До Олександра: — Ви заночуєте в мене?

— А-а-а,— махнув Олександр на вікно, під яким сиділи гості. — Роз'їдуться, а ми ще з Юриком погомонимо.

— Павлина лишиться?

— Так.

— Скажете, щоб зайшла на хвильку.

— Її не одірвеш від Стефи Попович.

— Нехай обидві прийдуть, я щось таке... своє хочу попросити.

Надворі Федькович розповів про свої занепокоєння щодо Левицького. Олександр посміхнувся:

— Імператор Трвян сказав про анонімні доноси: «Це поганий приклад і не відповідає духові нашого часу». Гакман — розумний чоловік.

— Але ж культ одного владики завжди є породжвнням собачого многовлвддя.

— І виправданням деспотії,— сплеснув руками Олександр. — Будемо сподіватися, що мені не звелять, як Сенеці, покінчити життя самогубством.

— Ти ще сниш своєю проповіддю.

— А тебе вона не зворушила?

— Спвсибі, Олександре.

— Поглянь, як обжираються богоїди,— Олександр кивнув на столи, де сиділи дяки.

— Як кумранські символи.

— Для цих правда і кривда — одне й те ж саме, а страждання — угодний богові подвиг. Тільки чуже страждання.

— Та щоб всевишній ніколи не втручався в земні справи, наводячи невигідну для них справедливість.

— До «кінця днів». — Олександр, сміючись, обняв Юрія за плечі. — Домовились...

— До повного розвалу.

— Бо віра без діла мертва. Ось Стефанія щось до тебе має, стримить, як вуж на хвилі.

Вона його привітала з вибором, невиразно пошкодувала, що Павлинв — родичка «галілейського мандрівника» (Олександра).

— Але я знаю, що ваші приятелі назовуть це смертельним промвхом.

— Танячкевич, Горбаль, Шашкевич-син?

— Так,— ствердно кивнула Стефанія.

— А ви якої думки?

— Амазонка втікатиме, щоб її вічно наздоганяли.

— Твка вона, муза генія,— посміхнувся Федькович.

— Ой...

— Або безжальний присуд долі.

— Федьковичу: ой!.. Я хотіла б тільки одного: щоб у вас не трапилося ні зречення, ні каяття.

— І не увижалися обломки давніх образів?

— О ні, не треба.

— Виходить, що сто коханок менше розорюють, ніж одна дурна жінка?

— Але й це пусте.

— Тоді сумна моя бвзвість.

— Ні. Я вас знаю, ви завжди готові до гіршого.

— Amor fati? Мужня воля до того, щоб первжити своє життя? Ніцше?

Вона прицмокнула і стенула плечима.

— Зважди бути готовим до найстрашнішого? — запитав знову Федькович.

— Я сказала — ви завжди готові до гіршого. Це не вирок, а тільки застереження з невідомого майбутнього, ніби оселя вашого духу чи, сказати б, поетичний стан. Але ми забрели кудись дуже далеко. Я просто маю на увазі її манірність, половинчастість... Павлина — егоїстка, Федьковичу. Даруйте, але я мусила вам про це сказати. На щастя, ви вмієте зберігати самовладання, і ще я вірю в магічний вплив вашої посади й особистості.

— Буде що буде.

— Ви не забуваєте, що я вас люблю?

— Забуваю...

— Не забувайте, Федьковичу. Я непродлива, навіть потворна, мене забудьте, але пам'ятайте, що я вас люблю. Згадуйте, коли вам буде важко. Я буду з вами. Випрягайтеся... І вибачте...

— Ви про що тут воркуєте? — стала між ними й взяла під руки Павлина. — Ану, ну! Почервоніли!..

— Ти ж знаєш, що я безпутниця, суще безчестя і тільки думаю, як би відбити від тебе Федьковича.

— Пізно, мамо, до школи,— розсміялась Павлина, притискаючи до стана Юрієву руку. — Цей грішник приречений, ти його від мене не врятуєш.

— А що я вам казала,— засміялась Стефанія. — А ви думаєте, що лиш відьми знімають зірки з неба.

— Цікаво, скільки потрібно відьом на одну дружину? — весело сказав Федькович.

— Ти бач, яка черга до раю, Стефо?

— Що ж, одну прагне озолотити. Молодець, Федьковичу. Вас покинуть? Поворкуйте і ви. А я піду твого Олександра розважати. Хочу йому поцілувати руку за сьогоднішню проповідь.

— Іди, іди, це джерельце не вичерпаєш. — До Юрія: — Чогось він як занехаяна дитина, відколи за столом.

— Гіркота смілливості.

— А на цю вічну вдову мені завжди жаль дивитися,— сказала Павлина про Стефанію. — Вона розумна?

— Дуже.

— І така нещасна!

— Наївна самітниця, що прагне ласки, товариства, дитини, слави, багатства...

— Нещасна,— повторила Павлина. — Вона, звичайно, розуміє, що нічого не досягне. Звіршуй про це. Але щоб вона не здогадалась.

— Я про жінок не пишу.

— Ти ж мені читав?

— Це інше.

— А про маму напишеш?

— Ні... Мабуть, ні.

— Дивно. А що тобі говорила про мене Стефа Попович?

— Що ти трохи примхлива.

— Ну, це я їй сама сказала про себе. Я їй ще сказала, що боюся стати для тебе обтяжливою. У мене дуже нерівний характер, часом я до всього на світі в перекорі, чогось бунтую, готова викликати війну. — Вона скрушно зітхнула, тоді несподівано запитала: — Ти не будеш сердитися, якщо ми кілька тижнів не будемо бачитись?

— З чим це пов'язано?

— Мені треба поїхати в Коломию до родичів.

— А коли ти мене познайомиш з батьком?

— Після повернення.

— Гаразд. У мене теж набралося чимало справ.

— Але ти ніби ображений. Це не вибрики старої діви, Юрію. І я не

якесь блудливе поріддя. То наші майнові чи спадщанні клопоти, батько хворий, навіть до Ростоків не зважиться поїхати.

— Добре, кажу. У мене до біса роботи, не жіночих зваб.

— Обризився! — якось аж втішно підкреслила Павлина.

— Ні. Це дерево для мене без листу. Я хотів би, щоб кожне з нас жило своїми власними турботами, як водиться в добрих подружжях, але й ніхто не повинен забувати спільних цілей, бо не хотів би я повторювати помилки своїх батьків.

— А коли мені доведеться пробути там до осені?

— Я житиму радощами пам'яті.

— Ти злоріка. — Вона окинула його тривожним поглядом і раптом випалила: — У тебе ще хтось є, крім мене.

— Я неповний тиждень залицявся до Юлії Дияконович.

— Ти з нею бачишся?

— Ні. Вона вийшла заміж за Крилатого.

— Холодні печалі невдалого парубкування...

— Ця шкодлива кішка народилася для іншого чоловіка.

— Але ти з жалем згадуєш про неї.

— З жалем до себе: що такої вроди не заслуговую.

— Без приносу нема льоду.

— Її вже і Крилатий поховав між померлими богиними.

— Ти на все маєш виправдання.

— Просто я не розминаюся з неминучим.

— Навіть з розчаруваннями, наклепами, невдячністю?

— Я живу з власної необхідності жити — і край. Я не претендую на гріх і святість водночас, бо це річ неможлива.

— Коли я тобі обридну, ти спробуєш спекатися мене?

— Я не хочу, щоб ти мені обридла, і, будь ласка, досить цих вправ.

— Ти не будеш зі мною брутальний?

— Мене це так само непокоїть. Але ні. Коли все розумієш, то все прощаєш.

— Тобі муляє якась невияність. Я вже так зрослася з тобою, що відчуваю все-все. Муляє, правда?

— Так.

— Даруй, але я повинна знати, що й чому. Ти проти батьків озлоблений, Ганицького спік би на вогні за фальшивість, Августаків ледве святкуєш... Але ж є в тебе і приятелі: галичани, Нойбауер, Воробкевич, наш Олександр. Ще хто?

Він подумав, що, мабуть, гидко ховатися за плечі історії, та чому їй не назвати справжніх апостолів-обранців, адже людина мусить комусь поклонятися.

— Я дивлюся на маму як на святу, що осиротіла у власному материнстві. Вона вбиває мою любов, бо їй цього дуже мало проти вимерлих від сухот дітей.

— Мама для тебе не приклад.

— Це лиш моя німа молитва. — Він мовби прислухався сам до себе, машинально протер скельця окулярів. — Молитва... Ваш Олександр сказав би — на безвік.

— А хто понад усіма?

Він у ваганні поглянув на неї.

— Це надто далекі люди...

— Не хочеш, щоб я знала?

— Не розумію, що це тобі дасть. Ну, це... Христос. Це Спартак, Гарібальді, Шевченко. Такі речі не пояснюють.

— Навіть нареченим?

Несподівано його обійняв якийсь довірливий оптимізм, ніби щойно переступив поріг до себе справжнього, та сказав мовби жартома:

— Назвав я тобі їх засліпь, не подумавши, але це і є мої апостоли. Навіть здається мені, що сам бог відкриває їх, а хто їх не бачить самим серцем, той просто сліпий.

— Але ж сам бог не велів судити сліпців, Юрію.

— Я не осуджую. І пробач, що я про це неохоче розповів. Мені важко щось приховуаати перед тобою. Колнсь я все внклав бн, як перед власним сумлінням.

— Тай батько з високошляхетного роду?

— Гордннські — вельможі Розгір'я. Колись поїдемо з тобою на Самбірщнну?

— Не хочу.

— Чому?

— Ми надто бідні люди, щоб при великих ставати аеликими. Нам краще між чужимн. Родичі завжди багато вимагають і через це жорстокі, не прощають навіть дрібниці.

— Так,— зітхнув він. — Роднчі — категоричні егоїсти, які нічого не прощають.

— А тн сказав, що коли все розумієш, то все і прощаєш.

— Не всі здатні все зрозуміти.

Вечірній вітер схмелив над вікном святкове галуззя, залебедів щось в маю над одвірком. Скупе лнстячко верболозу вже згорнулося гусінню й скоцюрбленими бвранцими — наймальовничіше свято між весною та літом набнрала ніч, і вже ні та, ні інша пора року мовбн не шукала в собі віри.

— Ходімо спатн? — спитала Павлина.

— Стелн. Гості збираються до від'їзду.

— Ще будуть прощатися з мамою?

— Не треба. Подумає, що всі тут не певні за її здоров'я.

— Але ж вона хоче вийти. Просила нас зі Стефою допомогти.

Федьковнч мовчки дивився на ще омиту сонцем, схожу на білу фортецю, непорочно-неприступну скелю по той бік річкн. Думав: щойно народившнсь, імітуємо смерть. І це прощанни мама продемонструє як останнє.

КНИГА ДРУГА

І вже був день. Молодий, свіжий і повносилий, як великдень.

Якось Танячкевнч назвав отакий день «днем для мертвонароджених». Тепер і йому так подумалось. Так виглядало навіть із сонця, що мовби й не плиало у небі. Десь у глибинах пам'яті бриніли Шекспіроаі сонети: я би покликав смерть, чн... я покличу смерть, чи... я кличу смерть.

Умирає мама. Меланія Верховик знову до ранку спала зі слугою Юзиком, недужим грижею, а десь на Біскоаому скиті рубає смереки її чоловік, кажуть, справдешній легінь. Зітнн їй голову, замість смеречинн, що на гранітах, у двох-трьох сантиметрах наннленої віками глики, пустнла корені на тисячоліття. Дивно: той Іванко не зітне Меланії голову. Бо сам хоче жити, і катуша навіть уві сні обходить його сторонцем.

Гнідий гатив копитами підлогу.

Виходь, коню.

Аж стрепенувсь на крок господаря та запах люлькн, аж мокротою взялися шия і круп. Легковажна ти пуряво між скляпнцями Горгаиа і иебес! Шаблон слугн. Моя ердельська покаро. Ідемо на Бісків, поглинемо, як рубають смереки. Як стинають голови верхам.

Та ступав поруч із осідлаиим, завуздеченим конем, як вже не раз між стременами гір, коли не в міру послужлнвий Гнідий ламав на копитах підковн і спинавсь на верхи у кривавих вухналях.

Жовтим мулом текла Путилівка. Десь у переаалах сплнаи. Річищем упереверть котилися пиі, доаго, як иа руський місяць, встрягали у лесові береги обгризені смерекн.

Мовчав ліс, і мовчала дорога. Тут, де так само чоловіка ніхто не має

за чолоаіка. Лиш чую німо-чорний крик епох. Соромлиао-моачазне «хочу» і «не можу».

Так я до аас стриміа, гори! Чекаа усім тілом, як спокою аід тривог. А ви німі й сліпі. Скільки вам казати: а ви німі й сліпі! Як людський рід і гуцульський щеп. Посілок недуги й безнадії.

Вмирає мама. Павлина повіялась до Коломиї. Дарма це асе з Павлиною. Моя чергова помилка. Двічі ніякв ця затримана діва. На зуб старому цапу. Але ж люблю тебе, Павлино, як останнє сподівання щастя. Люблю жагою здороа'я і могили. А ти лиш тіло без душі й жалю. Хоч умри, не озвешся, не назвешся. Хоч умри, ти як Химка Забіяка: тільки примха кроаі. А я... Мов буитівний той негерой, що знає стиглість сонця, та не має. В держааі срамоти я офіцер без шаблі. Отут. У безаісті пропаащи. З пенсійними витратами на аласну смерть. А хтось для цього вночі під шрапнеллю золотого добуває. И не аернеться, не спишуть на постій додому, там і закопають, може, ще живого. Отак мені корона платить.

Чогось Гидий закв'м'янів. І я стою, мби причмелений, немов приріс у мить прилипки до землі, та й прошу знову й знoa: малу дитину не гніаіть, не кривдьте муху, моя-бо справедливаість і милосердя з усіх часіа. А ти аже схаменуася б, Бісмарку: усе, що ти сказаа, дзаіночок перепіяв.

Пречиста діво, радуйся, Маріє...

Поїли здрад-зілля, а немилицях ходимо. У саітлі каганця і моачазної покори.

Чисте поле романове...
Даруйте, хлопці, за цей пенсійний доброжиток.

Наащо я Павлині так багато иаплія про себе, про тих апостоліа і нічліги усіх моїх жінок? Вона це з насміхом розбріхує комусь. А кажуть, що майбутнє, як дитя, народжується в бруді. Батьками цих справ не дозволено судити. Але наащо цій істоті я любоа розкриа? Осаідчився, як легінь у потоці. Ще одна небилиця мого життя. А Наполеон сидіа собі на пні, коли тонули улани. Безумство самозабуття? Чи переможця смерті?

І це марниці. Що там із смереками? З чоловіками і жінками моєї Чорногори? Отож бо, братці, є: коли я стану імператором Індії, то зроблю вас губернаторами Кашмірів.

Павлина виїхала «не будь здоров» і не пустопаш. Нібн я винен, що їй треба їхати до Коломиї. Дивно. Моаби полили тебе розлуками після живої смерті. Некеровані причини і безпорадне буття. Ні тобі справедливості чи дяки, ні тверезості чи невдаваного самовбивства. Достоту як у країні Бісмаркових світань. Нібн засаітився ще один ангел саітла після неба Клаузенбурга, Торди і Ардяла а поході гуцульських легіонів на смерть до Ломбардії. Але все-таки там щось було. Трохи власних історій, трохи Вільмара. Був у пам'яті камінний Погар, де біс на скрипці грає. А ще опис земель австрійського царства, релігії, звичаї, професії, біблійні легенди... та даа дні їзди на конях з Чернівціа додому. Там щось таки було. А це нова зваіса а пекельні знегоди. Шкода, Паалино, що ти покинула мене, як недоношену дитину. Я став народжуватися... Народжуємося на погостах рівними, а вмираємо завжди підтяті. Як ледні потемкіа. Як тупорилі й засечені жандарми. Гоморра і трахома. Німий крик душі...

І криваві приторки болю.

І мандріака без стріаань.

І глибини оспалих надій в глибині непробудного сну.

І сігура непрожитого життя...

Гнітюче розчаровуєш мене, Павлино, вбиваєш. За що? Хто навчив тебе такого підлого знущання?

Ну, спраааи, клопоти спадщанні... Але за що ти кривдиш мене через якусь дурну потребу?.. Вона прощалась теж, як мама: мовби назавжди.

Обставин, які б його хоч трохи щадили, в житті таки не було. Навіть

більше: все ніби вигасло для нього разом з його переселенським чи розсвіленським родоводом. Вигасло, умерло, щезло, не проміряв ним ні на карати, ні на грейцар, в душі лиш скімлило дитя жалю до всього сущого, часами зривалося на ридання, годі було таке серце збагнути, щоб вгомонити. Як плач сторіч, стояв він над чужим світом, не маючи до кого прихилитись. Навіть хлопці зі Львова здебільша не могли його зрозуміти, та совість мали, намагалися подати руку бодай для потиску. Однак усякому людському дріб'язку чогось любо було позиущатися з нього. Навіть отой від'їзд Павлини. Все, що між ними було, потонуло в її химерах, просто якомусь божевіллі: вона жадала бачити його іншим, ніж він був, а іншим він не міг стати, бо це означало, що йому кінець. За звичайну жіночу вередливість це годі було прийняти. То був протест проти нього самого, продиктований несягністю розуму жінки, яка повелася нагло, нахабно й підло, заявивши, що зрадить його, якщо він не відмовиться від літературної праці. Вона хотіла його бачити вчителем, суддею, жандармом... тільки не поетом, це звання не мало для неї найменшого престижу. Раптом! Бо до відвідин його дому в Сторонці пишалася, що він поет, мудрець, пророк... (цих величань навчилася від Олександра). Він розумів, що мати не встигла отак переконати Павлину, але це був той же самий протест жінки супроти материнства Творця. Павлину годі було схаменути, вона потоптала в ньому все, як дрімуча віслиця. Після тої сцени перспектив на їхнє одруження лишилося дуже мало.

Весь той вечір був якийсь пекельний. Мама мала урочисто прощатися з гостями. Бряжчала збруя над вигоном, грубо лаяли коней підпилі дяки, і вже відроги Чорногори поглинув присмерк, коли, поправивши пружинні передки на возах й заславши м'які сидіння бричок, хто звідки зійшлися через розчинену браму на осідок. Мати в супроводі Павлини Волянської та Стефанії Попович з'явилася в дверях, тримаючи в руках молитовник у засмальцьованій обкладинці. Обличчя її, як і до цього, відливало смертельною блідістю, й беззвучно ворушилися посинілі, аж фіолетові губи. Їй мовчки цілували руку, та вона вже не реагувала ні на що. Нарешті Ганицький кивком голови звелів дівчатам одвести її до хати. Бо й справді виглядало, що тут лаштували показ самої смерті, а таких видовищ попи й дяки надивилися досхочу, та й за гроші. Гримотом коліс котилися дороги вверх на Сергії і в діл — на Тораки. Над плесом Путилівки, зблискуючи, мов ятагани, шугали, ловлячи мух, меткі пструги.

Від осідку знову відкотилося життя. «Навіть пісні цвітуть і одцвітають...» Життя — яке вже не яке, та схлинуло геть, як розбита хвиля. Над горами стемніла безхмарна блакить, і, безсило облизавши солоні губи, на околицю впала тиша. Він запалив усі свічинки в своїй робочій кімнаті. Одриваючи прутики воску від почорнілої бронзи, думав про матір. Одної людини часом вистачає і на рід, і на село, і на імперію, досить назвати їй посаду. Це завжди потвердять голосні дзвони нашого сумління, коли ми відчуваємо, що найвища посада на землі — бути людиною.

За вікном, над кришталевими ущовбами скель в неуловлену мить зблиснув холодний місяць-розкрій. Пригорби вкрилися синім бряском нічного світання, лиш ліс чорнів над Сторонцем високою, непорушною стіною, немовби вінчаючи світовий кордон до чужих стихій.

Павлина вбігла до хати — ніби ввірвалась в самоту його дитинства. Вони міцно пригорнулися один до одного й отак, не мовлячи ні слова, простояли посеред світлиці цілу вічність.

— Не піду нікуди звідси,— нарешті простогнала вона. — Не хочу. Не піду. Не покину, не залишу. Умру отут, бо лиш тут моє життя.

Він мовчки гладив її коси.

Йому нарешті здалося, що він здобув собі незалежність генія: є певні статки, є вірна людина поряд, є ім'я і людська повага, залишається працювати з властивою йому невсипущою відданістю — і світ він виправить коли не в скорому часі, то нехай далеко згодом. Я створив свій дім, хотілося йому сказати. Винайшов, видобув з нічого, будучи нагородженим на право його мати. Святе письмо для тебе справдилося, але справди-

лось, щоб тн його утвердив власиим прикладом. Нв партитурі чвсів і стосуиків буде звписвнв новв неповторнв мелодія, снмфоиія незвлежиості і щвстя, осягнених генієм. Колись він вкрив слввою оцей збутий світ, забуту землю цю. Як скальд руиів, він створить иову сагу про Фрітьофв. Я її виднм під назвою «Славв Ігоря». Тегнерові і в могилі не присниться, що я зроблю все крвще.

У ту хвилину ще тривало щастя. Він вірнв, що ця нерозривнв мить крицею років стане й кріпитиме його до плідних звитяг. Хоч навіть потвйсебе думав, що оті їх пообічні самоз'ясуввння трохи позбввили обох і святої піднесеиості почуттів, і попередиіх звглиблень, які виногороджуввли кожен порух їхиіх сердець.

Дврма я посилввся перед нею на Христв і Гврібальді... Але тоді я не посмів би назвати Шевченка. Моє сторіччя озивменоване не тільки Бісмврком і Бонвпартом. Є Гете, Байрон, Бетховен і Шевченко. Для нвщадків усе буде зрівняно до цих висот, таких відмінних звсобвми й наслідками історичиої місії. Вони звклали оцінку віку і переоцінили для нвступних поколінь минулі вічності.

А я лиш проїв оствиню копійку на сіль...

І нібн ця думка настроїла Пввлину, збунтуввлв кров. Вона звтремтілв, як прогнвив і прогрвив тінь, ствлв його хулою і гвиьбою, уквзною провісницею нових його звнепвдів. Істерика її звплутвлвсь у жалюгідних швтах ночі, і про це моторошно згвдуввти. Пввлина немв.

Усі невідповідності тої миті обияла якась сценічна крнвда.

Я впустнв у своє життя брудну людину. Мій дім в облозі ввскуд.

Ліс, нвче вовк, прикинувся, що спить. Лісорубн полуднуввли нв ялицях. Слухвли перестуки дятлів у нетрищвх. Здвввлося, твм првцюють сокири. І тонко, як пила, подзвонював Бісків потік у заповненій серпвником ущелині.

— Сідайте до гурту,— запросив Федьковичв до навхрест поклвдених колод нібн знайомий з обличчя, кульгавий на одну ногу й з непокритою головою, зовсім лисий гуцул.

Знвйомість та булв нереальною. Гуцул на кульзі, обличчя солдвтське, набрякле за півторв десятка років вівсяною квшею. Зв твкий строк служби усі обличчя мов з-під одного пензля над трафвретом.

— А де тут Івана Лугнию побачитн?

— О, він ще вище, пвне підпоручик. Аж зв Острим каменем нв переввлі. Там з окремою ввтагою, тралюють кіньми. А ми ручками, кілочками, нв прямому спуску.

— Тв бвчив, як зорвли гору в Бісків яр. Чому жолобів не зладиали? И підходу сюди зовсім нема...

— Панові нетерпець нв угри колоди вивезти. А підходи?.. Ми звідси й не злазимо. По линві хврчу й воду подають, спимо у зрубовій хижі. І звзимуємо. Як каторжні солекопи-звслвиці. Раби римські в квмінних штольнях.

Сивоусі й безвусі гуцулики в перехиябленних під негодами зелених крисвнях зчужіло дзьобвли двома пвльцями зруділу бриндзю з брудних плвтниок нв колінах. Їх уже ніщо не цікавило. Хібв що їжв та сон.

— Гору ви, хлопці, зруйнуввли.

— Життя не так зруйновано?

Федькович розгорнув топірцем тоненький сірий наліт землі нв крем'яному щиту. Витягнув руквми два зрослі волоаодн коріння.

— Дивись. Один корінь пішов до того пенькв, в цей іде до тамтого. Росло дві смереки, а корені ось тут зрослися мертво, ніби дві руки з твого тулубв. Якщо котрв-небудь смерека бвнувала через нестачу вологи, то їй допомвгалв вижити іншв із свого коріння. Отак уся ця гора проросласа корениевищвми дерев і тримались літами в найнещадніші роки. А вн що нвтворили? Землею ця скеля вже ніколи не візьметься і дерево її ніколи вже не вкриє.

— Я, пане, відрубаною ногою навіть за жіночу литку не можу зачепитись.

— Але живеш.

Лісоруб посміхнувся.

— Розказати тобі, що роблять вовки, коли не дають собі ради з собачою зграєю? Вовк міг би відбитися і від псячої тьми. Але своїм лаєм пси його доводять до оскаженілості, і він кидається на першого-ліпшого пса, щоб перегризти йому горло. І задавлює. Але тим часом решта псів розриває неприступного звіра. Отак і я вже готовий кинутися на будь-кого, хто мені заважає зробити нещасного мідяка, хоч знаю, що мене повісять. Я чиню те, що мушу чинити. Того й бачиш мене тут, того я ще живий.

— А внизу живуть його діти,— додав зморений жовтільницею сивий лісоруб, що й очей не звів на Федьковича, прислухаючись до розмови. Репліку він кинув теж мовби до землі. Додав: — Того й бачиш нас ще живими. А для інших ми вже ніби поховані. Сюди хібв дідак завихторить.

— Ми заковані самими небесами.

— На ланцюгу з покішеного Ісуса.

— Ти справді диван, підпоручику.

З протилежної колоди звівся чисто поголений кремезний парубійко й перекинув з руки в руку топір.

— Не будеш же ти стріляти в нас зі своїх пістолетів за те, що рубаємо ліс, аби заробити на хліб? — Погрози в його голосі, одначе, не було, він тут же невинно посміхнувся: — І ти не загнаний вовк, і ми не хижаки. Хіба ми не знаємо, що весь Бісків сплівся корінням, як грибниця? Але вставай, братці, до роботи, бо з панських слів та порад не проживеш.

Вони, досить численний гурт, немовби провалилися десь за стіною смерек. Зацюкали сокири, заскімлили пили, з тріскотом і шумом стали падати дерева. Лиш іноді закрадалася мить, коли вітер доносив з-за хребта гул Бісового водоспаду.

Ось і мудрість часу.

Чи в землю ще вросте народ, як ліс, суцільним клопотом й доцільним існуванням? Kennst du das Haus? Auf Säulen ruht sein Dach...[14] Усе чомусь не те. Довкола повій постелився. Люди як одинокі вовки. І не доноряй, на топори не візьмеш. Нема землі — нема й народу. Нема народу — нема мови. Нема мови — нема пророка. Пустеля, полином укрита. Бог посіяв лиш вогонь і смерч. І тиф та чуму. І потенцію до виродження. Щоб витурити Івана на Бісків за грейцаром, Меланія зчиняє вереск, і спить з Юзиком та іншими, і народжує дітей, які не стануть людьми, і не буде народу...

Was hat man dir, du armes Kind, getan? [15]

Часи навчать!..

Навчать, проклятi, і зневіри, і покори.

Треба воістину бути апостолом чи й самим Христом, аби не занепасти духом. Аби сенс і смисл такого життя не звели до дурних обставин. Аби прожитий у болях день не переклали на марноти своїх буднів чи днів, сказав би Танячкевич, для мертвонароджених...

Виявилося, що легінь, який перекидав у руках сокиру, ховався на Бісовому від служби в цісарській армії. А жовтушний дідок ховався там п'ятнадцять літ від засуду за бунт у загонах Кобилиці. Хто за що ховались інші хлопці, і тільки шурхіт спиляних смерек засвідчував їхнє існування, бо й мерців не спускали на поховання додолу, а прикривали тіла несвяченим бісовим плиттям, і замість смерек виростали хрести на гранітній оселі втікача, чорта і бога. Федькович побував там і не гостем, і не батьком для ще юних, і не сином для тих, що доживали віку. Він знову щось лишень підглeдів, аби зосталось без слідів. Аби лиш в серці

[14] Ти знаєш дім? Колони держать дах...

[15] Дитино, що пороблено тобі? (За Гете).

викроївся біль, аби зв «тих» сльозу вписати в книгу для «дозволених». Перед його очима до самої смерті стоятимуть жалюгідні, напівголі, знищені люди.

Коли він зійшов з хребта, була вже ніч. Зблиснув і тут же заховався за Бісків золотавий місяць.

Місяцю-князю,
Білий вмачарю,
Вийди, голубо,
З чорної хмари!
Бо я далеко
Сю ніч мандрую,
Сю ніч мандрую,
Де цар ночує...

На добраніч, земле! І сьогодні, як учора, тебе я маю і не маю.

І в таких настроях його застав Танячкевич з товаришем. Аж тепер я закінчу свою рапсодію про світогляд, подумав Федькович. Ні, світоглядну рапсодію. Ніби тільки для цього існую, ніби життя дав мені снагу не до праці, в пустопорожніх медитацій. На яких теоріях я повинен виїжджати перед цими хлопцями? Ах, що таке поезія взагалі! Поезія — це міфотворчість символу і почуття в плинній стихії організованої мови. Хто це сказав? Звісно, Федькович. А що означає жити? Жити — це вірити в чари. А що таке міф? Це інтуїція пізнання. Мені дорікатимуть за діалектизми. Я скажу: моя мова — носій моєї особистості, виразник мого історичного (!) мислення, мого досвіду, внутрішніх устремлінь та широти надій на людство і світ. О, не так уже й погано. Але я їм спробую влаштувати пиятику. Невеличку оргію безпам'ятства, бо тільки так справдяться усі сподівання людства... коли ми здолаємо інерції до звичного.

І ніби все було вгадано чи наперед розіграно.

— Я ж казав,— обіймаючи його, сипло бубонів Танячкевич,— що поезія — особливий світ, який розкриває душу за клопотами днів. Дивіться, які стоси списаного паперу! Порожнечу життя аміють обходити лишень діти і поети.

— Завдяки наївності,— додав, сміючись, Федькович.

— Тільки в тій мірі, в якій уява і література — наука співчуття. В цій мірі діти і поети — ясновидці. Ми ледве добралися в твої заковані горами дороги і потоки.

— Гм... — знову посміхнувся Федькович (очі його світилися неудаваною радістю, бо він давно чекав цього візиту). — Заковані горем, братчику мій, голубе мій щирий. Ви ступили на скровлену землю, де крижаніють очі від людського горя. Якось я піднявся на Бісків скит...

Всадовивши хлопців, став розповідати.

Зодягнений під краківського пайка, братчик-родимець Данило Танячкевич і на словах, і на ділі віросповідував дві «факторології»: галицько-буковинський сепаратизм і польсько-німецьку «філософську» схоластерію. До «матінки Австрії» він теж мав особливе ставлення — де і ким було програно стільки політичних баталій до повної поразки? Все австрійське — геть, воно не варте виїденого яйця. А ось Федькович і Буковина — те саме, що Шевченко й Україна, і затримана на Буковині православна віра — це... «наша ціль», що врятує від загибелі всі слов'янські народи. Первосвященником православного слов'янства Танячкевич вважав чернівецького єпископа Євгенія Гакмана, політичним заступником Ернста Нойбауера, культурним поводирем Юрія Федьковича... Зрештою, для Федьковича він завжди залишався потрібною людиною, хоч сам Федькович сприймав його завжди іронічно, а коли той відстоював необхідність власної, української шляхти, тицяв йому під ніс дулю і давав понюхати свого гуцульського сардака.

— А чи є на Бісковому наші галицькі втікачі-молодці? — спитав Танячкевич, вислухавши мало не зі слізьми розповідь Федьковича. Поет змушений був його розчарувати: немв. жодного нема. — От би легіон

покари твм засиувати! Тобі з шаблею і пістолями туди б з'являтися та муштрувати військо до зброї під хоругвами православиого Христа!

— Давай вип'ємо,— сказав Федькович, прямуючи з поставцем до барилка з горілкою в кутку на ослоні.

— Нас і так вбивають пияцтво і жиди. Народ у корчмах зубожів, а уніати і латиниики продають Русь на аукціонах. Зволощені гуцули і собі почали мріяти про дунайську імперію, споляченi галичани — про віслянську, знімеченi русини не дають розвалитися Австрії.

— Коли б ти не був містиком,— вертаючись з наповненим поставцем, мовив Федькович,— я повірив би, що цей молот просто моралізаторство. Між церемоніями перемог і порятунком втечею.

— Ти теж містик, Юрію, і теж тебе непокоїть почуття кінця.

— В скарбівні слова.

— Ой ні! Усі ми кущ сухого полину, Юрію. Суєта і марнослав'я. Марево осені в пригаслий день. Ми містики, бо не бачимо наслідків своїх потрачених зусиль. Ми потонули в словах, які навіть біс на Бісковi не чує. І твоїх не чує. Я собі взяв мету — щоб ти був почутий, а ти думаєш тільки про те, що я цього не вмію зробити в єдиносутності тебе й русинів, бога і життя. Я, мов Ієронім при Феодосію, при тобі, проте письма в моїх оцінках не приймаєш. А ми оба і проти вівтарів, і проти тронів.

— І скажемо, як Августин: немає спасіння поза церквою.

— Бо на цю пору справді нема ані батька, ні матері.

— І народ приречений на нещасну необхідність грішити.

— Misera necessitas peccandi. Рятує нас молитва й каяття.

— В Америці втікачі знищили рабство для втікачів.

— І Пій Дев'ятий опублікував «Силлабус», перелік всеземних блукань сучасності. Геть реалізм, неореалізм, раціоналізм, свободу слова і науки, хай живуть іконодули і згине соціалізм, хай мощі стануть на вуглах святими реліквіями замість проституток, світ знищили жінки, жиди й жандарми, давай з Бісмарком будувати оранжерею прогресу. Реварум новарум. Побазікаємо про нові справи. Я п'ю за твоє здоров'я, Даниле Танячкевич. За політичні вірування. Щоб неторканими лишилися всі справи для всіх. Я п'ю за твоє здоров'я, Танячкевич. Я не знав, що з моєї розповіді в твоїй присутності із Біскового синту утвориться Бісмарків синт оновлення. Церква — і шляхта чи купці та промисловці. Kulturkampfer! Бач, як переплітається історія! Римляни не скинули Пія Дев'ятого в Тібр, але ставленик апостола Петра, я думаю, не буде повергнутий. Бісмарк поставить пія на пія, зробить із пія пія, а ти з Гакмана хочеш мати владику для православних. Доки цих попівських війн, коли народ вмирає. Смерть тлумачать як всевластя намісника бога і непорочне зачаття Марії. І всі намагаються відімкнути двері могили Петровими ключами. В парламентаріях і руїнах абсолюції. Твій Гакман не завтра, то післязавтра вишле посольство до Ватикану. Знак згоди, милосердя і прогресу. Твій Гакман заснував у Чернівцях німецький університет. Чи ще засновує, щось таке писав мені Нойбауер. Допиваю, братчику, за тебе, бо дав мені хоч виговоритись.

— А ти знаєш все про все.

— Знаю. Того й конаю. Транснаціональні єдності православ'я чи католицизму... Та ще раз: пропадіть попи! Є люди. Є діти. Є батьки і матері. Є зорана земля, що сіє хліб. Наш світ ще нічого не зробив не тільки для людини, а й для немовляти. Мама народжує дитину гірше, як та вовчиця. Коли вовчиці нема чим виплекати вовчуків, то вовк лягає перед лігвиськом, щоб вовчиця роздерла і нагодувала його тілом та кров'ю потомство вовче. Коли і цього мало, а вовк це вже завбачив, то кличе свого брата вмерти після нього, і брат іде й вмирає під іклами. І вовчий рід триває. А люди? А народи? А імперії? Заклятє самовбивство у вбивствах. Найцінніше в людях — здатність творити. Кому це потрібно нині? Така потреба — лиш живе й трагічне видіння. Як невинна жінка в постелі.

— Дівчина...

— І дівчина, і дружина.

— І вовк.

— Твк, і вовк, братчику. Мені про цих вовків иа Бісковому твк наговорили!..

— Налий же й нам.

— Скажу Юзикові, щоб подали оленя. Цей вовк підстрелив.

Коли вернувся з другої половини, давши слузі розпорядження накривати нв стіл, Твнячкевич знудьговано походжав по світлиці, знічев'я то піднімвв, то клав на «трибунал» котрийсь з його рукописів.

— Уиіверситет, Юрію, ще не відкриввють, хоч все для цього підготовлено,— сказав гість. — Цю оказію хочуть присвятити до сторіччя з часу приєднання Буковини до Австрії. В цьому я Гакмана не схвалюю, як і в багатьох інших вчинках. Відкриття університету ствне актом завершення германізації краю, поличником для безвольних русинів і бундючних волохів. Григорій Воробкевич пвписав мені: нехай ця, тобто німецька, культура і в німецькій одежі, але це культура, а не варварство, бо сам із себе народ не може чимось стати. Тепер ти можеш зрозуміти звсади мого сепарвтизму?

— Ти надто категоричний у всьому і дуже швидко міняєш свої погляди.

— Залежно від обставин. Щось корисне для народу можна нині робити в тому разі, коли стаєш під ті чи інші знамена.

— Перша свічка, яку зліпила людина, догорівши, народила думку про бога і про смерть. А до цього все, що горіло на очах в людини, горіло без певного смислу і значення. Ми звпізно думаємо і звпізно випрввдуємося перед історією.

— Але свічка все-таки символ смерті, а не життя. Ми хочемо полум'я, справжнього багаття розвою, тому доводиться бути дипломвтом, а не лиш поборником справи.

— Господь би вам очі звплюввв, пвни дипломати, та й ваші спрввн, в яких черв'яками свій вік, як у хрону, живете. Орудою своєю ви тільки глибше закріпвчуєте люд. Після розмови в Киселицях Гакман звпросив мене на гостину в офіцерському мундирі. Та я не пішов.

— І ти вважаєш, що це добре?

— Не про мову чи віру треба нині говорити. Не до звхоплень сутичними перестрілками. Треба говорити про народ, від народу, іменем народу. Нврод підточується не погвністю бвтьківства, а відсутністю бвтьків. Де ви, звступники народні, в історичній цілості нвроду, в його часовій повноті для нвступних віків?!. Дипломвти!.. Та... проклятуща моя натура! Чого я з тобою даюся!? Сідаймо до чврки. Ще ти мені станеш ігнорантом, бвтьку милий. Тільки через те, що не розуміюся на німецькій дипломатії. Гнила солома політичної грвмоти. Сідай за стіл, паничу. Не перерубвв я твого лісу, а ти мого, та й не будемо заганити рибу в чужий сак.

— Ти маєш на увазі Sotietatea pentru cultura si literatura?

— Боже, які ж ви, політики, конкретні у власній історії!

— В той чвс, коли від поту зброя мусить червоніти...

— Хоча б так. Месіанізм і містика мені твк само обридли. Якесь безкриле самоіснування.

— В надрах апостольства.

— Безперечно. Мене болить, і я не хочу йти в країну звгадкових сфінксів. У праджерела тіней тв ворота будучини. Мене болить моя Буковинська Русь. І чрвона Русь, і Звкарпвтська, і Велика, і Біла, і Мала у єдності небес і мого, руського, походження. Мій сепаратизм — єднання для життя, а не для того, щоб когось пережити чи вижити, і основи іншої я не шукаю, як тієї, щоб людьми стати і людську велич з гонором у світ нести, щоб всі народи шанували тв й обдаровані ми з ними навзаєм були. Тим часом в пасквільній «Лопаті» висміюють Шевченка і Чернишевського, а я хворий їхніми вселюдськими хворобами став й готовий нвслідувати до божевілля наслідувань. Нв щвстя, так лиш в самоті. Коли хоч ти ось тут, я чую силу і призначення. Сідай вже, не

ходи. Я переклвд Шекспіра злагодив, та й розмовляю то як блазень, то як король, і мовою, і віршами. Прости. З поезії вниходиш п'яиий в день тверезий, тебе й візьме пушкар-жаидарм, немов з корчми. Та пий, тоаариш твій вже спить. А я хотів сп'яніти, бо несила, в слова убгати... Де-то ті слова?!.

— Ти хоч знаєш, чому не друкують тебе у Львові?

— А заідки зиати? Комусь колись зрубаю голову та покладу на палю. Я гуцул.

— Вкотре повторюють: у віршах Федьковича пробивається україно-фільство, котре в духівинцтва більш ие має симпатії.

— Усе йде а мене не так, ик поаинно б. А ваші літературиі монополісти мене доннщують.

— То чому ие створюєш свій літературиий край, на що я уповаю?

— На пенсію, яку мені дає короиа за пограбоаані по Єароні міста й солдатські кладовища? На вдоаині сльози засную часопис? Тут і так з кожної шпври апзирають середиьовічиі часи і захлаииість. Зиаєш, братчику, я почав думати про власну смерть. Українці свариться, аби що-иебудь зробити. А я в иих гордий геній упослідженого людства. Я ие амію дихати духом лжеперемін і пристосовництаа. Я навіть до мами, що вмирає, ие амію як слід підійти. Я щойно атратна кохаиу. Меиі треба було народитися на тисячу миль від сторонців чи иа тисичу років апсред. Ти нібн приїхав, щоб надивитись на дивариі штуки диаоглядв.

Гірка біда — не мати серця в грудях,
Та гірша є: їх двоє в грудях мати...

— Юрію, ти писав мені про безлюддя епохи. Про розколини душі, про алкоголь, який єдиний тебе єдиає з простолюдом, про прцю для иароду, про свої неадоволеиия асім, в тому числі й собою, про свою амбітність і перенаселення фантазії людьми з вигаданого світу, про свою аселюдську адачу — цілуввти в руку і не коритись, про перо, сильніше за гармати... Ти меиі про це писав... Але я бачу, що ти йдеш, ие зупииякючись, тв куди?

— За світом йду.

— За світом в Сторонці?

— Так. Тут меиі за асе заплачено зрадою.

— Я хочу випити, бо меиі аажко з тобою розмоаляти. І вип'ю, знаєш, за що? За те, щоб ти анезабарі перебрався до Львоаа. Ти тут скисиеш у наполеонівських плачах, а там будеш воюввти, перемвгати, утвердишся не в самоті мислення, а в діях, які здобудуть оцінку. Ти там дуже потрібен, хоч на Буковині не менше. Знания чужого життя подвоює життя, а ти тут замкиувся на власиому, того й задумався про смерть. Треба тобі заідси аиїхати.

— Я до вашого аристократизму ие иадаюсь.

— А коли тебе тут заииувачують у тісних зносинах з найпростішою голотою — це краще?

— Так.

— Вибач, але я переконуюсь, що світ почниає тебе втрачати.

— Меиі байдуже.

— Ой, ще заплачеш, брвтчику! Ой, заплачеш.

— Тайй приятель ось заснув. Хто це?

Танячкевич зиеаажлиао махнуа рукою й, иааіщось задуаши один із свічників, иадпив із поставця. Відтак иадкусиа шматочок вудженої дичини, зробив якусь театральиу паузу й прочитаа Федькоаичеае:

Вони, як ніч з землею.
Одне в одне зійшлись.

Федькович зияв з клинка гітару.

— Я буду стиха, бо иеиечка иезлужають.

Возьміть мене на топори,
Занесіть мня в сині гори,
В сині гори занесіть мня,
На біл камінь положіть мня:
В чорній горі положіте,
А самі ся розійдіте;
Срібло, злото забирайте,
А самі ся розходжайте —
І тошірці занехайте,
Людська кровця — не водиця,
Проливати не годиться...

Наступного ранку з поштовим візником із галицького боку добився ще один гість.

— Яків Гудик і Гнат Гарасевич ще лиш підступають до порогів літератури,— відрекомендував незнайомців Танячкевич. — Оба вбачають у тобі свого вчителя, Юрику. Так само і я вважаю, хоч бачу, що впав ти мені на дух і не стараєшся побороти свою долю думою, як наш великий Тарас. Коли ж ти нам стрепенешся Христом воскреслим, орле сторонецький?

— Не квап,— мвйже з обуренням відказав Федькович. — Часи і будні впокорили навіть високу свідомість Шіллера.

— Але Байрон не сходив з барикад.

— Він не відав, що таке азбучна війна та «цілуй задок» од Віслока до Камчатки. Ходімо, я вам покажу іще з росою свої квітники.

Навесні він власноруч розорав левадку, на якій офірував збудувати церкву, і засіяв спровадженими із Сучави та Чернівців квітами. Дерева за його рукою всихали, а квіти взялися барвистим килимом, навіть з червневої розсади прижилися гвоздики від Олександра Волянського з погідних південних Розтоків.

Данило Танячкевич, нічим не визивчий співробітник напівєтнографічного журнальчика «Вечорниці» у Львові, й далі розмовляв з поетом наставницьким тоном. Господар поводився чемно, але в ньому закипала гроза. Тим паче що молодики від літератури Гудик і Гарасевич огидно зазирали в рот, гадаючи, що Федькович тільки те й робить, що розсипає золото в словах. А збити Танячкевича на просту й природну бесіду не знаходив уміння.

— Коли закладатимеш храмок, я пришлю тобі столичного архітектора.

— Віденського? Краківського? З римсько-візантійських?

Танячкевич засміявся.

— Нашого, львівського. Львів — столиця «Малої Азії».

— А-а!..

— Йозеф Главка,— вперше заговорив Гнат Гарасевич,— створив з гуцулів будівничу школу в Чернівцях.

— На будівництві митрополичої резиденції?

— Так. Мій братчок набуває в ній фаху. Між іншим, там все робиться руками місцевих майстрів.

— Мою церкву зведуть самі сторончани,— мовби між іншим, кинув Федькович.

— А дім новий збираєшся покласти?

— А дім я зрублю сам. Лиш деревину стартакую в Перкалабі.

— Яка розкіш! — Танячкевич, склавши на грудях руки, замилувався на квітники. — Ти чудотворець, Юре! Хто б міг подумати, що в цьому скляному загір'ї можуть квітувати магнолії і нарциси, братчики і чорнобривці, паничі і гвоздики! Якв попівна, браття, не прийде кохатися з поетом до цієї берези, коли тут така краса! Це ж райський закуток, що аж намовляє згрішити з чесною дівицею.

— Два морги городу відпускаю громаді під школу. А попри дорогу зарудую вимість для танців. Під навісом музики, легені з дівчатами в крузі, лиш рясні спідниці парасолями здуваються в шалі гопака. — Федькович розкотисто розсміявся, відтак додав: — А шинок звелю розвалити.

— А де черпатимеш в свої барилки?

— Барилки я тримаю для таких нудних гостей, як ти, Таначкевич.

— Пострнвай, ледарю. Я приїхав з хлопцями, щоб тебе проекзаменувати в твоїх німецьких поезіях. Мене Кость Горбаль послав, прочувши, що ти вже і Довбуша та Гинду твориш німцями, Мазепу і Хмельницького, циганку Азу і Сафата Зінича...

— І ведмедя в пасіці,— сміючись, перервав Таначкевича Юрій.

— Ти нам сьогодні влаштуєш вечір своєї німецькомовної поезії, і ми хочемо з тобою щиро поговорити,— серйозно мовив Таначкевич.

Ось воно що! Горбаль листується з Нойбауером, а він послав «блискучому німцеві» півсотні віршів і початки двох драм німецькою мовою. Горбаль вдруге забив тривогу, побоюючись, що Федькович зовсім перейде на чужу мову. Знову зустріли день в пустотах вітрів. Мати — повія, батько — дурень, а доньки — стогові сукн. Німецькою я писав і писатиму, смакуючи самовираз. Я не покладаю надій на те, що стану співцем Німеччини, як думає Ернст. Горбаль будує стіну недовіри, а ці намагаються перетворити її на стіну зневаги і мовчання. Добре, я вам влаштую вечір німецької поезії. Я дам вам можливість зазирнути до моїх щоденників ще при житті.

Sieh, Vater, hir die Jungfrau mild
Der Tugen trenes Ebenbild.
Wenn auch an Gold und Geld nicht reich,
An Gute ist ihr niemand glich.
Ich liebe sie und liebe sehr,
Sie liebt mich auch nicht weniger.
In ihr fend ich mein Ideal,—
Nun segne, Vater, meine wohl.[16]

Яке вам діло до того, що я розмовляю з коханкою німецькою мовою? А вам не соромно сідати на підслухи до Нойбауера, в кабінеті якого я зайнявся любощами з німкенею? Чи ви проти мого зізнання перед німцем, що я...

Hohn übers menschliche Sezücht
Und alles das, was sie ersonnen[17]

Добре, я влаштую вечір німецької поезії, пани ревізори із столиці «Малої Азії». Недврмв ж так прозвала цей край наш німчура. Таки Азія. Нагла й зарозуміла. В надзмогах своїх перезмог. Я напишу і Горбалеві, і Нойбауерові, до чого вони докотилися зі своїми епістолами: в моєму домі ревізори. Ключі від моїх скринь в руках жандармерії! Ніби я вже сконав чи раб безправний товстозадого, як баба, поліцая. Ніби мені мало моїх домашніх, хатніх контролерів і пліткарів! Ну що ж, не тому могила, кому спорядили, а тому, кого закопають. Хай вам буде по-вашому.

Він обводив їх цвринами, показавши село з усіх сторін світу, а вони ні-ні та й поглипували на Дашкевиччин осідок, омитий в півкола Путилівкою: таки мальовнича й благословенна місцина зоддаля, таки там здалля рай для ока, для поетичної душі розгін. А насправді глухий кут і острів смерті. І церковця немов трупарня в кладовищі, а кладовище наче стервисько за валом спаленого тифом міста. Лиш гори в оксамиті

---

[16] Ой, батьку, дівчина стоїть,
Невинна, як лелії цвіт.
Багатства бог її не дав,
Та серце добре дарував.
Моя любов не знає меж,
Вона мене кохає теж.
Без неї я мов без очей.
Схвали, мій батьку, вибір цей.
(Переклад В. Гаврилюка)

[17] Я зневажаю людський рід,
Німий до нашої скорботи!
(Переклад В. Гаврилюка)

смерек та сине небо ще живуть. Над захованими і безіменно згадуваними кістьми живих і мертвих. Над оподаткованою людським виродженням околицею. Над погрозливим протестом самої землі. За стінами часу...

Через кілька днів на Біськів вирушив загін жандармів. У Вижниці ці тупі й слухняні для розправ безстатеві мули відбули спеціальний інструктаж. Їм описали замкнених від світу лісорубів на скитах, навчили розставляти капкани на втікачів, як влаштувати облаву, щоб «навіть заєць не проскочив». Губріх і Августак тим часом завітали до Федьковича.

— O, guten tag, Maestro! — привітався Губріх, озираючись на завалені книжками ослони й шукаючи, де б примоститися та видихати зопрілу ситість грудей. — Доброго дня, доброго... Ось я звільню для себе цю табуретку. Астма. Я, власне, що ви таки навчали моїх діток розуму. Анна за вами тужить. Марія, Кароль, Оттон, Іда — просто в нестямі від ваших уроків та розповідей. Ви навіть не сказали мені, що обриваєте лекції і більше не прийдете. Що трапилося, пане Федькович?

— Їздив у діл женихатися, пане Губріх.

— Це добре діло, але, гм... у мене Анна на відданні і, здається... здатни in einem Wahn befanden sein. Як ви розумієте, стати... жертвою своїх ілюзій. А у вас, виявляється, Zucker auf der Zunge, Salle im Hercen.

— Як я зрозумів,— посміхнувся Федькович,— медок на язику, а в серці крига. — Він навіть здивувався, що ситуація з дітьми примусила Губріха перекладати себе самого українською мовою.

Губріх так само розреготався.

— Але, як я оце збагнув, з вашого сватання нічого не вийшло?

— Дівка на льоду, пане Губріх. So, das wäre überstanden.

— Гу-гум... Все позаду... У вас, голубе, все це попереду. Але дивіться, бо schlimme Nachricht komm stets zu früh, eine gute Nachricht kommt stets gelegen.

Тут вже переклав, маючи якусь гадку на увазі й поважно киваючи головою, Августак:

— Так, так, добра слава йде далеко, а погана ще далі. Ми, власне, трохи у вас перепочинемо, поки хлопці на скиту перевіряють документи.

Хтось уже доніс, що я ходив на Біськів, подумав Федькович. А лісоруби запідозрять мою зраду.

— Я був на днях на Бісковому,— сказав він. — Там працюють вельми статечні і чемні люди. Переважно скалічені волонтери галицьких і гуцульських батальйонів. — «Не постоїш за волос, то й голову знімуть». — Є й кілька легінців у ватазі. Тим, мабуть, і документів ще не виписано. Робота каторжна, але найбільше мене непокоїть фаховий бік: дерево спускають просто куди злетить, руйнується грунт і підлісок, геть виголені до скель галявини і царини пониж ялинового пояса.

— Випишіть, яка ваша позиція з цього приводу,— сказав Губріх.

— Вона в мене така, що мене ніколи не послухають, не дадуть чиновного ходу, і я не зазнаю справедливої оцінки своїх виступів.

Губріх кинув швидкий погляд на Августака.

— А чи не вибрати нам Федьковича дарником, пане Августак?

Той поважно погладив лисину, посміхнувся:

— А тоді втрьох полічимо гріхи генія?

— Поки що ми Федьковичеві гріхи в стані відібрати від нього, а треба буде, повернути, як молоду пустунку до причумленого парубка.

— Тоді згода,— меланхолійно промимрив Августак, який з півслова звик коритися начальникові повіту. — У Сторонці?

— Звичайно, тут, але докинемо йому кілька найближчих посілків та околичні хутори. Хоча б від Усть-Путили до Плоскої, не минаючи й Довгопільської округи на Черемоші. Оце буде в мене рука між Максимцем і Розсічною. Ну що ж, почекаємо до виборів. Виявляється, ми часу ніде не марнуємо. Домовилися, пане Федькович?

— Дозвольте я подумаю.

— Будь ласка, заходьте завтра до моїх діток і скажете заодно своє

«так». Я в цьому не сумніваюся. Ми вам даємо офіційну можливість бувати з людьми і щось для них робити.

Губріх хитрувато підморгнув Федьковичеві. Поет подумав: а ти хитрюга, німчику! Отак і приборкаєш посадою, стаковиком, багатством, донькою. Мимохідь заглянув — і купив козу зі стіклом. Та й слід я вам на Бісків показав, бо галичани не могли тут купити, сторгувати золоту зибку. Учись, як німці? Ой, фальшивий їх касущник, і фальшива кров та мета, і запопадлива молодість на схилах віку, і вигнана з одвірків старість. Але, будучи війтом, я буду з людьми без риску, не лишатиму на Бісків підозрілих слідів.

— Я ще сьогодні кажу «так», шановні панове. В мене перед сторончаками багато офір: церква, школа, громадська читальня, свій, сільський, учитель, свій лікар, церковний хор на всю округу, високоосвічений парох і таке інше.

— Тут потрібно будувати цивілізацію, пане Федькович. Я приймаю вашу згоду і думаю, що вона буде підтримана в крайових урядових колах і серед місцевого населення.

— Скомандую слузі, щоб дав перекусити?

— Не завадить,— Губріх промовисто зирнув на барилку в кінці ослона. Очевидно, і про це йому донесли. Федькович подумав, що віднині там стоятиме дві, а на столі завжди буде круг мамалиги й квашені огірки для закуски. Нехай думають, що він спивається, якщо вже не споює гуцулів. — Підкріпитесь і нам не завадить,— прогугнявив, як першу фразу якоїсь невідомої пісні, начальник повіту. І доспівав: — Ось і владнали кілька справ. — Коли вернувся Федькович, потер руки і показав на барилку: — На травах?

— Так.

«Знає і про те, що збираю лікувальні трави».

— Уділіть нам поки що по келишку.

— З радою душею, пане Губріх.

— Дорога мене завжди стомлює до повної знемоги.

— Міняється погода,— співчутливо додав Августак. — На погоду всі болячки як стій озиваються.

Підкріпившись, гості з повіту від'їхали, не дочекавшись вістового з Біскового скиту.

— Ці голозаді жандарми,— сказав Губріх,— годяться лиш на те, щоб посилали за чортом. Їх би на фронт, а не чухати пагкоїни у пахвах.

Коли вернувся до свого «трибуналу», Федькович зітхнув. Він давно вжився в свою втішену самоту. Може, це щось холостяцько-хворобливе, та він знав, що не раз пошкодує за супокоєм глухих стін в добре захищеному високим парканом осідку. Двірняцькі обов'язки для округи на півповіту в гірській місцевості, без помічників, де, окрім всього, треба бути і поліцаєм, і суддею, і податковим агентом,— клопіт чималий. Прийдеться забувати тебе, «трибунале». Правду кажучи, не дуже це мене тішить, хоч варто себе спробувати й на цій ниві. А вести людей у бій легше? Чи відступати? Чи вночі очищати поле від убитих і поранених? Тут дійства конфліктні, але не криваві.

Він рушив на мамину половину. Дашкевичка сиділа в подушках, перебираючи намистини, коралі. Юрій привітався й поцілував їй обі руки.

— Мене сватають на війта, мамо.

— Був Губріх?

— З Августиком. Накидають мені Довгопільську округу.

— Мої молитви не марне,— зітхнула Дашкевичка. — Я певна, що ти доможешся для людей багатьох поліпшень. Тут усі ще кріпаки, синку. Я навіть з хати не виходжу, а бачу, що вони кріпаки. Людей треба звільняти від самих себе, від їхньої рабської природи. Так само як у тобі ще сидить жовнір, так у них живе невільник. Це турбота на роки, вона тобі і до шани, і до гонору. Гординський похвалив би. Може, й комісаром

призначать замість дикавшого Губріха. Це краще, ніж ті корчми та співанки.

— А де почуєш пісню, як не в корчмі,— кволо заперечив Федькович.

— В душі її треба слухати,— смохмурнівши, мовила Дашкевичка. Потім додала: — Можна домогтися, щоб панські посілості перейшли до громад, як було вписано в законі. Гуцули, Юрче, лишилися кріпаками. Ти маєш про що помислити. Це тобі моя настанова, я буду молити господа, щоб не відмовив тобі в сприяннях.

— Ви велика жінка, мамо! — раптом розчулився Федькович. Це трапилося з ним вперше після повернення додому. — Велика, мамусечко. Простіть мені, коли я вас чим-небудь обрвзив чи прогнівив.

— Батько Гординський,— повторила Дашкевичка,— буде дуже задоволений з твого становища.

— Не згадуйте мені про нього.

— Він тебе простить, і я прощцю...

Вона звела до образів очі й зашепотіла «Отче наш». Юрій тихо подався до себе. Сівши за «трибунал», обхопив руками голову. Моя мудра, мудра мамо!.. І, скільки не згадував свої розмови з нею, вона завжди з великою серйозністю вселяла в нього яке-небудь поважне одкровення. Не міг він від неї прийняти лиш заперечення літературної праці. І, як на зло, не мав за неї приємності. Це була гидка торговиця народною темрявою, ярмарок холуїв і блазнів, що мірялися під інтелігентів й не думали, що про них скажуть нащадки, що їм ще за життя кидають вслід. Цех юродивості!

Він згадав про облаву на Бісковому й зашкандибав до Верховика.

— Знайшли вітер на щовбах,— віднашлюючись від нервової затяжки, прогаркав старий. — Хлопці злізли аж до Шепота. Їм передали, що готується наскок. Ач, яке сміття — твій Августак і Губріх! Ти їх хоч напоїв своїми трунками?

— Було трохи.

— А старому приніс на ковток?

— Є і старому,— посміхнувся Федькович, сягаючи рукою в спідню кишеню сардака.

Даниїл Верховик сміявся з якогось власного дотепу.

Але принцип залишається, думав Федькович. Краще вмерти, ніж на поклін безвинним іти, а коли звинуватять — не йти і не вмерти, знісши опалу зла. Досі вдавалось, то й надалі не згною днів.

Й імперії своїй бажатиму розвалу. Її історія в крові.

— Ті хлопці тоді просто шукали небезпеку, ніби лиш так могли почуватися людьми,— сказав Верховик про легінців сорок восьмого року, коли цісарська юстиція винесла смертний вирок генералові Бему і поетові Кошуту, стратила генерала Мессенгаузена, а Нойбауера змусила втікати в Буковину, коли брат Іван подався у Молдову, а Кобилиця ховався на Перкалабському перевалі... Коли ті легінці розбрелися на галицькому боці побитими псами і там їх виловлювала тупа мужва з дубовими дрюками та вилами.

Ба й цвинтарі обкрадені державою, подумав Федькович. Судив їх Августак, який мені нині облизно кланяється, бо маю підтримку Губріха. Їх оббрехали, знеславили та й довели свою вимушену реформу, як усі реформи, до того, що нею скористалися пани, а легінці поностеліли у в'язницях. Скільки людської історії, стільки й нищать тирани люд. Проголошують святі ідеї, видумують все нещадніші заборони і топлять світ у крові. Бісмарк обіцяє об'єднаним князівствам демократію — і відмобілізовує жандармські корпуси. Навіть в Чернівцях вже на кожному розі поліцай. А тут ліс трусять з ревізією документів, вербують поета в плеяду сатрапів, а мати благословляє можливу зраду хрестом і молитвою. Ні, я не понесу їм свою голову, як святий Діоніс над порталом собору Паризької богоматері. Не понесу, мамо. Ще буде правда з нами і за нас.

с. Шишківці. 1984 — 1986

ВІКТОР КОВАЛЬ

Тінь свастики

11. ВИРОК АВСТРІЇ

Розмова у такому дусі тривала дві з половиною години. Говорив, як завжди, майже весь час Гітлер. Він звинувачував і погрожував. На всі прохання Шушніга викласти конкретні претензії відповідав новими погрозами. Верещав і тупотів ногами. Збуджено ходив по кімнаті, підбігав до Шушніга і, розмахуючи пальцем коло його носа, радив не сподіватися на чиюсь підтримку: «Ні на мить не сподівайтеся, що хтось на землі збирається перешкодити мені. Італія? У нас з Муссоліні однакові погляди... Англія? Англія й пальцем не поворухне за Австрію...» Франція ж, нагадав Гітлер, могла спинити Німеччину у березні 1936 р., коли на порушення Версальської угоди починалася ремілітаризація Рейнської області. «Тепер уже надто пізно для Франції»,— тріумфував Гітлер.

«Зараз я маю намір дати вам один — останній — шанс, пане Шушніг,— провадив далі фюрер. — Або ми досягнемо рішення, або нехай події йдуть так, як їм судилося. Наступної неділі я звернуся до німецького народу, і коли я виступатиму у рейхстазі, німецький народ муситиме знати, як стоять справи. Добре обміркуйте це, пане Шушніг, я можу чекати лише до другої половини дня, сьогодні. І коли я кажу вам це, ви правильно зробите, якщо сприйматимете мої слова буквально... Я досяг усього, за що брався, й таким чином зробився, мабуть, найбільшим з-поміж німців усіх часів».

Які ж умови ставить Німеччина, запитав вкрай спантеличений Шушніг. «Це ми можемо обговорити після обіду»,— була відповідь.

На превеликий подив Шушніга, під час обіду Гітлер був «у чудовому настрої». Жодних згадок про австрійські справи. Жодних погроз. Натомість Гітлер вдався до хвастощів: націонал-соціалістська Німеччина створить будівлі, які перевершать за розмірами все, що має, наприклад, Америка. Як і всяка людина примітивної культури, Гітлер бачив велич насамперед у розмірах.

По обіді Шушніга несподівано для нього змусили довго чекати у якійсь невеликій кімнаті. Австрійському канцлерові було сказано, що фюрер засідав із своїми радниками. Насправді то був ще один запланований етап психологічної обробки, придушення опору супротивника. До обіду залякування, за обідом розслаблення, далі принизливе чекання. Шушніг уже почав замислюватися над тим, чи пощастить йому взагалі вибратися живим із гітлерівського лігва. Та головне випробування було попереду.

Після двох годин чекання австрійського канцлера привели до кімнати, де Гітлера не було, але були Ріббентроп і Папен. Новий нацистський міністр закордонних справ вручив Шушнігу дві сторінки машинопису. То був проект угоди, яку йому пропонувалося підписати. Його попередили, що фюрер не дозволить ніякого обговорення пунктів, з яких вона складалась. Отже, йшлося про безумовну капітуляцію.

Пункти угоди передбачали скасування заборони нацистської партії в Австрії, амністію та звільнення всіх ув'язнених членів цієї партії. Та головне полягало в тому, що нацисти мали бути допущені до керма управління Австрією. Гітлерівські пункти передбачали призначення Зейсс-Інкварта, віденського адвоката і місцевого фюрера, міністром внутрішніх справ. Це означало контроль над усіма поліцейськими органами. Банкір Фішбек, відомий нацист, хоч і без партквитка, мав стати міністром фінансів із завданням «включення австрійської економіки в німецьку господарську систему», а інший відомий пронацист, Гляйзе-Хорстенау,— австрійським військовим міністром, якому було доручено здійснити різні заходи по зближенню армій двох країн, зокрема регулярний обмін офіцерами для проходження дійсної служби.

Прийняття гітлерівських вимог означало б швидку нацифікацію та поглинення Австрії Німеччиною. Шушніг висловив незгоду з пунктами. Послався на домовленість з Папеном перед поїздкою. Папен, що стояв поруч, узяв аркуші, прочитав, зобразив подив, але... порадив австрійському канцлерові підписати документ.

Замість того щоб відразу відповісти категоричним «ні!», Шушніг крок за кроком здавав позиції. Він почав скаржитися, що прийняття вимог Гітлера завдасть шкоди Австрії, допитувався, чи не підуть за цим нові вимоги і т. п. Папен радо запевнив, що

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 9.

«жодних нових труднощів для Австрії не виникне».

Шушніга привели до Гітлера. Той нервово міряв кроками кімнату. Операція «Шушніг» була перша. Нацистський верховода ще не мав тієї впевненості у своїх діях, яку виявив згодом у значно складнішій операції по «мирному» загарбанню Чехії.

«Пане Шушніг... — почав він грубим тоном, і далі з кожним наступним словом голос його зривався, наче від важко стримуваної люті. — Ось проект документа. Обговорювати тут нема чого. Я не зміню його ані на йоту. Або ви підпишете документ, ви він є, та виконаєте мої вимоги протягом трьох днів, або я накажу військам вступити в Австрію».

І Шушніг зламався. Він сказав, що ладен підписати, але просто не може цього зробити без повноважень від президента республіки. Тому він мусить звернутися до президента, але заздалегідь не гарантує успіху.

«Ви повинні дати гарантію!» — загорлав Гітлер.

«Пане рейхсканцлер,— перепрошував Шушніг,— цього я просто не можу».

Далі у своїх спогадах він пише:

«Почувши цю відповідь, Гітлер, здавалося, втратив контроль над собою. Він підбіг до дверей, розчахнув їх й заревів: «Генерале Кейтель!» Тоді, обернувшись до мене, промовив: «Я накажу викликати вас пізніше».

Ріббентроп і Папен вивели переляканого Шушніга. В свою чергу Папен у своїх спогадах описав зі слів Кейтеля, що відбулося далі. Кейтель прожогом кинувся на виклик фюрера й доповів: «З'явився за вашим наказом!» Гітлер звелів йому тільки причинити двері й заспокійливо посміхнувся: «Ніяких наказів не буде. Мені просто треба було, щоб ви з'явилися сюди».

Усю цю сцену він розіграв, щоб остаточно доконати Шушніга. Той розумів, що присутність генералів у момент гострої кризи між Німеччиною та Австрією може означати лише одне — підготовку негайного збройного нападу на його країну. Тому, коли через півгодини його знов привели до Гітлера, він уже був не в змозі чинити опір.

«Я вирішив,— заявив йому Гітлер бундючно,— змінити свій намір вперше у житті. Але я попереджаю: це ваш останній шанс. Я даю вам три додаткові дні, щоб виконати угоду».

Цієї сміховинної «поступки» виявилося досить. Шушніг підписав документ. Тим самим він поставив свій підпис під смертним вироком незалежній Австрії.

12. ПОСИЛЕННЯ ТИСКУ

Незважаючи на вислований Гітлером намір воювати, його вимоги до Шушніга свідчили, що він волів загарбати Австрію без застосування зброї. Головний тягар дій покладав тут на гітлерівську агентуру всередині країни-жертви.

Ставка на внутрішню підривну агентуру була одним із тих елементів, що їх Гітлер вніс у теорію та практику загарбницької війни. «Справжня наша війна спалахне взагалі до початку бойових дій»,— казав Гітлер ще у 1933-1934 рр. У розмовах про війну у своєму колі він без кінця розводився про те, як заздалегідь направить за кордон агентів, ви вони у ворожій столиці захоплять уряд, генеральний штаб і залишать народ супротивника без керівництва.

«Армія без генерального штабу,— фантазував Гітлер. — Усіх політичних керівників повбивано. Поширюється безприкладне замішання. Але я вже давно маю зв'язки з тими людьми, котрі утворять новий уряд. Такий уряд, який мене влаштовує. Ми знайдемо таких людей, ми їх знайдемо у кожній країні. Нам не доведеться їх підкуповувати. Вони самі прийдуть до нас. Їх приведе марнославство та засліплення, партійні чвари та зарозумілість. Ми матимемо мирний договір раніше, ніж війну. Я гарантую вам, панове, що неможливому завжди щастить. Найнеймовірніше виявляється найнадійнішим». І далі: «Наша стратегія... полягатиме в тому, щоб знищити ворога зсередини, дати йому перемогти самого себе».

На цю тему Гітлер міг говорити без упину. Проте мальована ним картина країн, розвалених всередині нацистською агентурою, країн, які падають під ноги завойовникам, залишилася маячнею. За винятком таких малих держав, як Данія або Люксембург, взагалі неспроможних опиратися могутньому агресорові, усе вирішувалося воєнними діями. У Західній Європі Гітлер зажив успіху завдяки величезній перевазі вермахту на полі бою, а не агентам. Все вирішувало співвідношення сил, оснащення та підготовка військ.

В окремих випадках нацистська агентура і справді сприяла операціям вермахту. Проте в загальному балансі воєнних зусиль роль агентури, усякого роду «п'ятих колон», була мізерна.

Винятком становила лише Австрія. Тут дії нацистської агентури мали величезне значення. Тут гітлерівські пророкування й розрахунки збулися як по писаному. Але справа, звичайно, не обмежувалася діями агентури.

Свій підпис під угодою (протоколом) з Гітлером Шушніг поставив о 23.00. Наступного дня, 13 лютого, Берлін опублікував коротке комюніке. Складене самим Гітлером, воно повідомляло лише, що відбулася «неофіційна зустріч» фюрера з бундесканцлером з метою з'ясувати відносини між Німецьким рейхом та Австрією. Але Відень мовчав.

Негайно після підписання Шушніг поїхав додому, боячись залишатися поблизу Гітлера. Слідом за ним до Відня, за наказом фюрера, помчав Папен. Дуже скоро з'ясувалося, що в цьому був сенс. Вже наступного дня йому стало відомо, що президент Австрії Міклас не бажає ратифікувати угоду, нав'язану Шушнігу Гітлером.

Для Гітлера це не було несподіванкою. Ще до одержання інформації з Відня він наказав військовим підготувати необхідні заходи. У щоденнику генерала Йодля, начальника штабу керівництва вермахтом, з'явився такий запис:

«14 лютого. Десь пополудні генерал К. (Кейтель. — В. К.) просив адмірала К. (Канаріс, начальник абверу — військової розвідки та контррозвідки. - В. К.) та мене прийти до нього. Він сказав, що згідно з наказом фюрера тиск через загрозу воєнних дій повинен здійснюватися до 15 лютого. Плани цих гаданих воєнних дій уже складені й по телефону передані фюрерові для одержання його санкції. 14 лютого о 2 годині

40 хвилин було отримано згоду фюрера. Канаріс поїхав до Мюнхена, у 7-й відділ контррозвідки, та почав здійснювати різні заходи, дія яких була негайною і дуже сильною. В Австрії склалося враження, що Німеччина проводить серйозні воєнні приготування».

Розроблений Кейтелем, Канарісом та Йоддем план дій передбачав:

«1) Не проводити справжньої підготовки армії та повітряного флоту, не проводити будь-якої передислокації військ та якихось пересувань;

2) поширювати неправдиві, але вірогідні чутки, котрі можуть привести до висновку, що готується воєнний наступ проти Австрії: а) здійснювати це через наших спеціальних людей в Австрії; b) через наших митних службовців на кордоні; с) через комівояжерів;

3) новини та чутки можуть мати такий характер: а) чекається скасування усіх відпусток у секторі розташування 7-ї армії; b) рухомий залізничний склад концентрується у Мюнхені, Аугсбурзі та Регенсбурзі; с) генерал-майора Муффа, військового аташе у Відні, викликано на нараду до Берліна (до речі, це було справді так. — В. К.); d) поліцейські пости, розміщені на кордоні з Австрією, вимагають підкріплень; е) митні службовці повідомляють про очікувані маневри гірської бригади, розміщеної у районі Фрайлассінг, Рейнгалль, Берхтесгаден».

Звернімо особливу увагу: в плані спеціально підкреслювалось, що жодні реальні дії не передбачаються. Все будувалося на чутках, тобто на заходах психологічного тиску.

За вказівкою Гітлера цей тиск на Австрію мав тривати до 15 лютого. Його розрахунок міцності нервів австрійського керівництва виявився точним: 16 лютого затримуване Віднем комюніке було опубліковане. В ньому говорилося про реорганізацію австрійського кабінету, введення до його складу Зейсс-Інкварта як міністра безпеки та внутрішніх справ, інших нацистів згідно з вимогами фюрера. Наприкінці комюніке оголошувалася загальнополітична амністія. На волю виходили усі нацисти, засуджені за різні політичні злочини.

Ще одне урядове комюніке, опубліковане у Відні 18 лютого, оголосило, що австрійські нацисти вступили до Вітчизняного Фронту — так називалася єдина тодішня легальна й правляча партія Австрії. За день до того, 17 лютого, Зейсс-Інкварт, який ставав тепер головною політичною фігурою, вилетів до Німеччини на нараду з Гітлером.

13. СИГНАЛ ДО БУНТУ

20 лютого 1938 року Гітлер виголосив нарешті промову, з якою мав виступити 30 січня, на п'яту річницю свого приходу до влади, але відклав через конфлікт з генералами.

Велика частина промови була спрямована проти зарубіжної преси. За словами Гітлера, ця преса, особливо британська, розгорнула антинімецьку кампанію. В її повідомленнях начебто говорилось, що німецькі генерали повстали й повели війська на рейхсканцелярію, чотирнадцять генералів після того втекли до Праги, прихопивши з собою труну з покійним Людендорфом, що сам Гітлер втратив голос і його промови начитує на грамофонну платівку артист, а сам фюрер тільки розкриває рота під фонограму. Ці та інші небувальщини Гітлер вигадував від початку до кінця. Розрахунок був на те, щоб викликати обурення й гнів мас проти чужоземного оточення.

Зате у фюрера знайшлося тепле слово для Шушніга, який виявив «розуміння» і «щире бажання» до зближення між Австрією та Німеччиною. То був майстерно зроблений підступний маневр: ті австрійці, які гостро виступали проти аншлюсу, не могли вже з довірою ставитися до канцлера, отже, слабшали його позиції у країні в момент найгострішої кризи, коли йшлося про саме існування незалежної Австрії.

«Понад десять мільйонів німців,— проголошував Гітлер,— живуть у двох країнах, що прилягають до наших кордонів... Не повинно бути жодного сумніву в одному. Політичне відокремлення від рейху не може вести до позбавлення права — мається на увазі загальне право на самовизначення. Для світової держави нестерпно знати, що її расові товариші постійно зазнають найжорстокіших страждань за їхню симпатію чи єдність з усією нацією, її долею та її світоглядом. До інтересів Німецького рейху належить захист тих германських народів, що живуть біля наших кордонів, але неспроможні забезпечити свою політичну та духовну волю власними зусиллями».

Ця головна теза гітлерівської промови декларувала намір Німеччини взятися впритул за вирішення долі семи мільйонів німців Австрії та трьох у Чехословаччині. Це могло означати тільки курс на анексію. Доти Гітлер подібних декларацій собі не дозволяв.

Зейсс-Інкварт, як міністр внутрішніх справ, організував трансляцію цієї промови австрійськими радіостанціями. Вже під час її передачі місцеві нацисти висипали на вулиці.

24 лютого Шушніг виступив у бундестазі (парламенті) з відповіддю Гітлерові.

Позиції австрійського канцлера слабшали з кожним днем. Уряд розвалювався. Міністри-гітлерівці вміло робили свою підривну справу. Міністр поліції дав повну волю фашистським бандам. Міністр економіки сприяв розладу нормального життя. Від іноземних фірм линув потік відмов від ділових зв'язків з австрійськими. Банки були забиті чергами вкладників, що знімали гроші зі своїх рахунків. Іноземні туристи тікали з країни. Панічні чутки обганяли газетну інформацію.

Шушніг і виступив, власне, з тим, щоб зробити спробу зміцнити своє внутрішнє становище. Полемізувати з Гітлером по-справжньому він не наважувався. Проте, демонструючи патріотизм, заявив, що Австрія вже дійшла до краю можливих поступок і тепер мусить спинитись та заявити: «Ось досі — і не далі». Австрія не поступиться добровільно своєю незалежністю, запевнив він. «До самої смерті ми залишимося червоно-біло-червоними!»

І саме в той час двадцятитисячний натовп нацистів у Граці вдерся на площу перед міською ратушею, зірвав і подер червоно-біло-червоний австрійський прапор і підняв гітлерівський із свастикою. У Граці та інших містах банди місцевих гітлерівців ганяли вулицями на вантажних автомашинах, роз-

бивали гучномовці, з яких лунали слова бундесканцлера.

В останні дні лютого місцеві нацисти захопили багато провінційних населених пунктів. Але вони явно випередили розрахунки самого Гітлера й через це мусили відступити. З величезними зусиллями уряду Шушніга вдалось відновити контроль над ситуацією всередині країни.

14. ОПЕРАЦІЯ «ОТТО»

На початку березня канцлер Австрії, як йому здавалося, знайшов вихід: плебісцит. Загальне голосування, в якому знайде вияв воля австрійського народу до збереження незалежності. 7 березня він надіслав кур'єра до Муссоліні, сподіваючись, що італійський диктатор, як у 1934 р., виступить на захист Австрії та підтримає ідею плебісциту. Шушніга чекало прикре розчарування. Муссоліні відповів, що плебісцит був би «помилкою», бо спровокував би негайний виступ Гітлера. Він порадив Шушнігу діяти обережно, відтягуючи розв'язку до часу зменшення напруженості в англо-італійських відносинах. Це можна було розуміти як обіцянку антинімецької допомоги Австрії у майбутньому.

Але Шушніг не міг чекати — нацистська агентура в Австрії знову активізувалася. 9 березня, виступаючи в Інсбруку, Шушніг несподівано для усіх все ж таки оголосив, що 13 березня відбудеться плебісцит. Усе населення має дати відповідь на питання: хоче воно, щоб Австрія об'єдналася з Німеччиною, чи волів, щоб вона залишилася незалежною?

Запис у службовому щоденнику генерала Йодля 10 березня: «Несподівано й не радячись з міністрами, Шушніг призначив плебісцит на неділю, 13 березня, що за відсутності (з німецького боку) планомірно проведеної підготовки мав призвести до здобуття переважної більшості легітимістами.

Фюрер сповнений рішучості не допустити цього. Ще вночі з 9 на 10 березня він дзвонить Герінгові, відкликає з Каїра, з засідань Олімпійського комітету, генерала фон Рейхенау, викликає генерала фон Шоберта, а також міністра Гляйзе-Хорстенау...»

Ці генерали командували прилеглими до Австрії військовими округами. А Гляйзе-Хорстенау, як ми вже знаємо,— міністр-нацист у кабінеті Шушніга.

10 березня Гітлер ухвалив: щоб не допустити плебісциту, німецькі війська повинні вступити в Австрію 12 березня. Генерали заметушилися.

Операція потребувала плану, над яким штаби працюють багато днів. Плану не було. Начальник генштабу сухопутних сил генерал Бек доручив виробити його генералові Манштейну. Той лише за п'ять годин підготував проект та найнеобхідніші накази. Роботу закінчив о 18.00. За півгодини документи були розглянуті в ОКВ й пішли у війська. Операція дістала назву «Отто». Йодль записав:

«18.30. Наказ про мобілізацію дано командуючому 8-ю армією (командування 3-ї групи армій), а також 1-му на 13-му армійським корпусам...

ВПС виділяють 300 «юнкерсів» для розкидування пропагандистського матеріалу, крім того, на цивільних аеродромах стоять напоготові одна винищувальна авіагрупа, три бомбардувальні ескадрильї та дві роти вісадно-десантних військ з транспортними літаками».

О другій годині ночі, вже 11 березня, Гітлер схвалив директиву № 1 про проведення операції «Отто». Нащадок і претендент на трон Габсбургів і гадки не мав, що його ім'я стало кодовою назвою гітлерівської агресії проти його рідної Австрії. Від поспіху, в якому все робилося, Гітлер навіть забув поставити свій підпис під директивою. Документ повернувся йому на стіл для підпису о 13-й годині. Та механізм підготовки агресії вже працював на повний хід.

У директиві говорилося:

«1. Я маю намір, якщо інші засоби не досягнуть мети, здійснити вторгнення в Австрію збройними силами...

2. Командування всією операцією в цілому я беру на себе (...)

3. Завдання.

а) Сухопутним військам:

Вступити на територію Австрії відповідно до поданого мені плану. Найближче завдання сухопутних сил — окупувати Верхню Австрію, Зальцбург, Нижню Австрію, Тіроль, швидко оволодіти Віднем та виставити заслін на австро-чеському кордоні (...)

4. Військам діяти з урахуванням того, що ми не хочемо вести війну з братнім народом. Ми зацікавлені в тому, щоб уся операція пройшла без застосування сили, як мирний вступ у країну, населення якої вітає наші дії. Тож уникати всяких провокацій. Проте, коли буде чинитися опір,— зламати його з усією нещадністю силою зброї».

Генерал Йодль записав у щоденнику 11 березня: «Сухопутним військам додаються війська СС у кількості 40000, поліція та з'єднання «Тотенкопф» Верхньої Баварії як другий ешелон». Усі ці есесівські частини мали завдання негайно встановити повний поліцейський контроль над головними пунктами та кордонами Австрії, провести арешти, забезпечити особисту безпеку Гітлеру.

Особливі есесівські частини «Тотенкопф» («Мертва голова») спеціалізувалися як охорона концтаборів. В Австрії концтаборів не було, але вони мали бути створені негайно після аншлюсу.

15. КАР'ЄРА ГЕРІНГА

Творцем першого концтабору у самій Німеччині, ще в 1933 р., був Г. Герінг. Але не це спонукає нас приділити тут певну увагу цій зловісній постаті. Автором ідеї вкрити Німеччину другим у світі архіпелагом концтаборів був сам Гітлер. Герінг був тільки сумлінним виконавцем вказівки фюрера. А в даному разі він зацікавлює тим, що Гітлер призначив саме його головним координатором дій своєї агентури в Австрії. Ми й далі, в міру появи їх у цій розповіді, спинятимемося коротко на головних персонажах нацистського паноптикуму.

Отже Герінг. На відміну від Ріббентропа, йому не доводилося «вибивати» собі бойовий орден після закінчення війни. Орденів він заслужив найбільше з усіх нацистів, як один з найвідоміших повітряних асів першої світової війни. Почавши війну 21-річним піхотним лейтенантом, Герінг незабаром був переведений в авіацію. Закінчив він війну командиром знаменитого «Повітряного цирку», винищувальної ескадри (групи)Ріхтго-

фен, названої ім'ям її загиблого першого командира.

Після поразки у світовій війні Німеччині заборонили мати військову авіацію. Два роки Герінг працював пілотом-випробувачем авіафірми «Фоккер», потім служив авіаційним радником уряду Данії, пілотом шведської авіатранспортної компанії. У повітрі познайомився з багатою шведкою, з якою й одружився.

Через дружину восени 1922 р. Герінг зустрівся з Гітлером. Доти він політикою не займався. Запальні промови нацистського демагога, що підносив над усе німецьку расу та звинувачував у поразці Німеччини євреїв і марксистів, спонукали Герінга вступити до гітлерівської партії.

Від приходу Герінга у нацистський рух Гітлер був у захваті: «Чудово! Чудово! Уявіть лише — ас з орденом «Пур ле мері»! Яка реклама! Й до того ж він має гроші й не коштуватиме мені ані пфеніга!»

У грудні 1922 р. Гітлер призначив Герінга командуючим СА — штурмових загонів нацистської партії, перед якими стояло завдання завоювання вулиці, зриви терором мітингів та зборів інших партій, особливо лівих. З того часу усі безчинства штурмових банд планувалися та здійснювалися під керівництвом Герінга.

Під час гітлерівського путчу в Мюнхені у листопаді 1923 р. Герінг йшов у першій шеренгі, був тяжко поранений під час розстрілу фашистської колони поліцією. «Бойові товариші» покинули його спливати кров'ю на бруківці. Герінга підібрала (яка іронія долі!) єврейська родина, що мешкала поруч. Його було переправлено за кордон, в Австрію, де він довго лікувався й зробився морфіністом через знеболюючі уколи. Потім жив в Італії, Швеції, де потрапив до тюрми за наркоманію. Через це судовомедична експертиза Стокгольма навіть не дозволила Герінгові усиновити дитину дружини від попереднього її шлюбу.

У 1927 р. після загальної політичної амністії він повернувся до Німеччини. Маючи власний будинок в Берліні, Герінг зазнайомлював Гітлера зі столичними промисловими магнатами, ладними розчинити свої грошові сейфи на підтримку фашистської партії. Безмежно цинічний і промітний, кар'єрист, що не спинявся ні перед чим для досягнення власної мети, він з півслова розумів Гітлера і поступово, але успішно просувався до становища другої персони у нацистському русі.

Уже в 1928 р. Герінг став депутатом, а в 1932 р., коли нацистська фракція здобула тут перше місце, — головою рейхстагу. З його казенного будинку, підземним ходом, 27 лютого 1933 р. йшли фашистські палії рейхстагу, вчинивши велетенську провокацію проти Компартії Німеччини.

На той час Гітлер уже прийшов до влади і доручив Герінгу додатково виконувати ще важливіші функції, ніж головування у рейхстазі.

При формуванні свого кабінету 30 січня 1933 р. Гітлер призначив його рейхсміністром без портфеля, рейхскомісаром повітряного транспорту та міністерства внутрішніх справ Пруссії. У квітні того ж року Герінг вже міністр-президент та міністр внутрішніх справ Пруссії, у травні — рейхсміністр повітряного транспорту. З усіх тих посад найважливішою було прусське міністерство внутрішніх справ. Для нацистів, які спочатку навіть не мали більшості в центральному уряді, то була головна посада. У руках Герінга опинився найбільший та найважливіший адміністративний апарат в Німеччині — поліція та інші органи влади Пруссії, що охоплювала майже дві третини населення та три п'ятих території усієї країни. Це дало змогу фашистській мафії здійснити швидку нацифікацію Німеччини.

Мало хто знає, що творцем гестапо був Герінг. Воно було започатковане 26 квітня 1933 р. з наказу Герінга як провідна ланка усієї прусської поліції. Щоправда, назву вигадали пізніше, спершу таємну поліцію називали політсектором міністерства. Слідом за Пруссією гестапо було створено і в інших частинах Німеччини. 30 листопада 1933 р. Герінг підпорядкував прусську таємну поліцію безпосередньо собі, ставши її начальником. «Ви можете собі уявити,— роз'яснював він на прусській державній раді,— яке важливе значення має це знаряддя державної безпеки, виходячи хоча б з того факту, що сам прем'єр-міністр призначив себе начальником департаменту міністерства внутрішніх справ».

Найбільша хвиля гестапівського терору в перший рік нацистської влади проходила під прямим керівництвом Герінга. Лише 20 квітня 1934 р. він передав гестапо Гіммлеру, який доти керував поліцією Баварії. У травні того ж року Герінг увільнився й від обов'язків міністра внутрішніх справ Пруссії. Головну справу тут вже було зроблено — державну машину повністю перебудовано й запущено на нацистський лад.

У травні 1933 р. рейхскомісаріат повітряного транспорту було перетворено на міністерство з Герінгом на чолі. Проте головною його турботою тут був зовсім не транспорт. Під прикриттям мирної установи гітлерівці напружено працювали над відродженням військової авіації.

«Я примушу побудувати наймогутніший повітряний флот у цілому світі»,— обіцяв Гітлер своїм підлеглим у 1934 р. Виконання цього задуму лягло на Герінга, який у свою чергу похвалявся: «Я маю намір створити військово-повітряні сили, котрі, коли настане час, звалятися на ворога, наче караюча правиця відплати. Супротивник мусить вважати себе переможеним ще до того, як він почне воювати».

Коли фюрер у 1936 р. проголосив 4-річний план досягнення економічної незалежності, а насправді — боєготовності, то й тут справу було доручено Герінгу. Він став уповноваженим по 4-річному плану з диктаторськими мобілізаційними правами в галузі економіки.

Перелічене не вичерпує усіх функцій нациста № 2. Він мав ще ряд відповідальних повноважень й при тому знаходив час невпинно насолоджуватися радощами життя, багато їсти й спати досхочу. У кожній справі він умів знайти компетентного й енергійного виконавця, якому можна було передоручити відповідальність і надати зрідка контрольовану свободу дій.

Крім усього, Герінг був ще й головнокомандуючим військово-повітряними силами

і саме бойові авіації приділяв найбільше уваги. Не залишилася поза нею й дипломатія. Тому не дивно, що саме він опинився в центрі гітлерівських махінацій, що вели до загарбання Австрії. Його функцією тут було зовнішнє забезпечення операції «Отто», підготовка якої йшла повним ходом і вже добігала кінця.

16. ЗАВОЮВАННЯ ЗСЕРЕДИНИ

Шушніг про гітлерівські приготування нічого не знав. Зейсс-Інкварт запевнив його, що гаряче підтримує ідею плебісциту. Але о пів на шосту ранку 11 березня канцлера збудив телефонний дзвінок від шефа поліції. Той доповів, що німці закрили кордон та відкрито зосереджують біля нього війська.

Шушніг терміново зібрав кабінет. Зейсс-Інкварта, який прокинувся ще раніш від канцлера, розшукати не пощастило. Він уже встиг провести Папена, що на світанку полетів до Гітлера, а тепер на тому ж аеродромі чекав прибуття з Німеччини Гляйзе-Хорстенау із свіжими вказівками фюрера.

О десятій ранку обидва зрадники, Зейсс-Інкварт і Гляйзе-Хорстенау, з'явилися до Шушніга. Останній повідомив, що Гітлер лютує і вимагає скасувати плебісцит, інакше станеться кровопролиття. Цього Шушніг не хотів. Після роздумів він о другій годині дня повідомив, що плебісцит скасовується.

Зейсс-Інкварт кинувся до міністерства внутрішніх справ і звідти зв'язався по телефону з Герінгом. Управлінню досліджень міністерства авіації належали найдосконаліші тоді засоби зв'язку. Була там і рідкісна ще апаратура магнітного звукозапису. Завдяки цьому збереглися тексти 27 телефонних розмов між Герінгом та віденською агентурою Гітлера. Частина з них наводиться тут вперше.

Почувши новину, Герінг звелів чекати дальших вказівок. Зміна ситуації була надто серйозна, щоб діяти без Гітлера. Після розмови з фюрером Герінг зателефонував Зейсс-Інкварту і передав нову вимогу Гітлера. Протягом двох годин Шушніг мусить піти у відставку. Його місце повинен зайняти не хто інший, як сам Зейсс-Інкварт. Тоді, сказав Герінг, той має «надіслати фюрерові телеграму, як домовились». На обох кінцях телефонного кабеля добре знали, про що йшлося: Гітлеру треба було мати від Австрії офіційне «запрошення» на введення військ та окупацію.

Із зростанням напруження у німецько-австрійських відносинах Папену ставало у Відні дедалі гарячіше. Він не забував про нацистський план убивства його самого для створення приводу до окупації Австрії. Щодня могла виникнути ситуація, яка спонукала б Гітлера вдатися саме до цього малоприємного для Папена задуму. Тому він вважав за краще на якийсь час зникнути з Відня і попросився у відпустку до Німеччини. Його місце зайняв В. Кепплер, що прибув до австрійської столиці того ж дня, 11 березня, і привіз із собою текст телеграми. У ній висловлювалось прохання віденського уряду надіслати до Австрії німецькі війська для придушення заворушень на вулицях.

Просто з аеродрому Кепплер подався до бундесканцелярії і нахабно влаштувався в одній з кімнат між кабінетами Зейсс-Інкварта й Гляйзе-Хорстенау. На той час у будинку уряду вештався маса людей, яких ніхто не знав, крім поліцаїв-нацистів, настановлених Зейсс-Інквартом охороняти міністрів...

Капітулювавши перед Гітлером у Берхтесгадені, Шушніг уже був неспроможний чинити опір тискові, який на нього спрямовувався. Шушніг спробував знайти підтримку у Муссоліні, намагався зв'язатися з ним по телефону. Та італійський диктатор просто ухилився від розмови. Через деякий час з Рима прибуло роз'яснення від міністерства закордонних справ: італійський уряд не може давати порад за тих умов, що склалися в Австрії. У розпачі канцлер подав у відставку.

Президент Міклас намагався утримати його. Зрештою, він відставку прийняв, але навідріз відмовився призначити на його місце Зейсс-Інкварта. Той негайно зв'язався з Берліном.

Зейсс-Інкварт: «Президент прийняв відставку... Я запропонував доручити канцлерство мені, але він волів взяти таку людину, як Ендер».

Герінг: «Е, ні, це не піде! Ні за яких умов! Президента треба негайно повідомити, що він мусить передати вам повноваження бундесканцлера і схвалити такий кабінет, як було домовлено».

Цей діалог свідчить про те, що нацисти заздалегідь намітили для Австрії склад уряду. Далі телефонну розмову з Відня продовжив інший австрійський гітлерівець.

Мюльман: «Президент усе ще вперто відмовляється дати свою згоду. Ми, три націонал-соціалісти, особисто ходили говорити з ним... Він навіть не дозволив нам побачитися з ним».

Герінг: «Дайте мені Зейсса. Ну, запам'ятайте ось що: негайно йдіть разом з генерал-лейтенантом Муффом та скажіть президентові, що коли він негайно не погодиться з нашими умовами, то війська, котрі вже просуваються до кордону, протягом ночі вступлять (в Австрію) на всьому протязі кордону і Австрія припинить існування... Скажіть йому, що для жартів немає часу. Становище зараз таке, що вторгнення почнеться сьогодні вночі з усіх боків Австрії. Вторгнення буде зупинене, і війська на кордоні стоятимуть лише в тому разі, коли нас повідомлять до 7.30, що Міклас вручив вам федеральне канцлерство... Та зверніться із закликом до націонал-соціалістів по всій країні. Зараз вони повинні бути на вулицях. Так що запам'ятайте: повідомлення повинно надійти до 7.30. Якщо Міклас не міг зрозуміти цього за чотири години, то зараз ми змусимо його зрозуміти це за чотири хвилини».

Ця розмова почалася о 17.30. Через годину, о 18.30, Герінг знову був на проводі. Кепплер повідомив його, що Міклас усе ще опирається.

Герінг: «Ну, тоді Зейсс-Інкварт повинен вигнати його! Ідіть до нього знову та скажіть йому прямо, що закличете націонал-соціалістську охорону і що за п'ять хвилин за моїм наказом війська вступлять [в Австрію]».

Кепплер і генерал Муфф поставили Мікласові другий ультиматум, щоправда, збільшивши герінгівські «п'ять хвилин» до годи-

ни, тобто до 19.30. І знову Міклас відкинув вимогу. І тут до нього прибіг Шушніг, переляканий буйним натовпом нацистів. З'їхавшись з усіх навколишніх місць, ревучи «Хайль Гітлер!» і «Повісити Шушніга!» — вони запрудили вулиці, рухаючись до урядового району. Тепер уже сам Шушніг благав Мікласа призначити Зейсс-Інкварта. Міклас назвав Шушніга та інших дезертирами, які не залишали йому вибору.

Ще одна розмова Герінга з Глобочником. То був один з нацистських гауляйтерів Австрії, що перебував на нелегальному становищі, а 11 березня переховувався у німецькому посольстві у Відні, яке було місцевим центром гітлерівських інтриг.

Герінг: «До 19.30 кабінет мусить бути сформований і одночасно проведено різні заходи. Зейсс-Інкварт там?»

Глобочник: «Його тут нема. Він веде переговори. Тому він прислав мене сюди повідомити про це телефоном».

Герінг: «Що він доручив сказати? Доповідайте точно!»

Глобочник: «Він доручив сказати, що не може...»

Герінг: «Що він взагалі звелів сказати?»

Глобочник: «Він звелів сказати, що має сумнів щодо необхідності введення зараз партійних формувань з-за кордону».

Герінг: «Не про це мова! Я хочу знати, що трапилося. Він сказав вам, що є канцлером?»

Глобочник: «Так точно!»

Герінг: «Передано йому владу?»

Глобочник: «Так точно!»

Герінг: «Так! Далі! До якого часу він може сформувати кабінет?»

Глобочник: «Він зможе сформувати кабінет, можливо, до 21.18».

Герінг: «Кабінет мусить бути сформований до 19.30».

Глобочник: «До 19.30».

Герінг: «Для цього туди зараз прибуде Кеплер. Що стосується складу кабінету, то Кеплер привезе список...»

Призначення Зейсс-Інкварта канцлером означало: справу фактично зроблено, Австрію зсередини завойовано. Залишалося довести справу до кінця — окупувати Австрію та приєднати її до рейху.

Під завісу Шушніг вирішив звернутися до народу по радіо. Не передбачений нацистами, саме цей крок Шушніга й став причиною його ув'язнення до кінця війни. У квітні 1945 р. Гіммлер включив його до списку на розстріл, і лише випадок урятував Шушніга від загибелі.

У своїй останній промові по радіо Шушніг казав: «Німецький уряд сьогодні поставив президентові Мікласу ультиматум з лімітом часу, наказуючи йому призначити канцлером особу, підібрану німецьким урядом... у противному разі німецькі війська вторгнуться в Австрію.

Я заявляю перед усім світом, що пущені з Німеччини повідомлення про робітничі заворушення, пролиття потоків крові та утворення ситуації, що її австрійський уряд неспроможний контролювати, є брехня від початку до кінця. Президент Міклас просив мене сказати народові Австрії, що ми поступилися перед силою, бо ми не готові проливати кров навіть у цей жахливий момент. Ми вирішили дати військові наказ не чинити опору».

Згодом Міклас, який також пережив війну й падіння гітлеризму, категорично твердив, що він не доручав Шушнігові говорити щось подібне й взагалі не давав згоди на його виступ по радіо. Тверда позиція австрійського президента у критичні дні березня 1938 р. дає підставу вірити йому, а не Шушнігу, який з самого початку став на слизький шлях поступок Гітлеру.

Міклас чинив опір нацистам, скільки міг. Глобочник обдурив Герінга, поінформувавши його десь після 18.30, що Зейсс-Інкварт уже став канцлером. Насправді ж Міклас здався, призначивши його й затвердивши список нових міністрів, лише близько півночі, після того як впевнився, після відповідних запитів, що жодна з великих капіталістичних держав і пальцем не ворухне задля Австрії. «Мене повністю зрадили — як вдома, так і за кордоном»,— писав він згодом у своїх спогадах. «За кордоном» — означало Париж, Лондон, Рим.

17. ПЕРЕД СТРИБКОМ

У поглядах на порядок дій між нацистами у Берліні й Відні були деякі тактичні розходження. Нацисти на місцях були проти надмірного поспіху з окупацією Австрії. Як Зейсс-Інкварт, так і генерал Муфф заприсягалися словом честі перед Мікласом, що окупації не буде. Тому вони далі годиться воліли б трохи її відтягнути. Для нацистів у Берліні слова честі нічого не важили.

Відразу після виступу Шушніга по радіо Герінг зв'язався з посольством у Відні. Біля телефону чергував генерал Муфф.

Герінг: «Найкраще буде, якщо Міклас піде у відставку».

Муфф: «Так, але він не піде... Я розмовляв з ним майже п'ятнадцять хвилин. Він заявив, що ні за яких умов не поступиться перед силою».

Герінг: «Що? Він не капітулює перед силою?»

Муфф: «Він не поступиться перед силою».

Герінг: «То він просто хоче, щоб його викинули».

Муфф: «Так, він стоїть, наче задубів».

Герінг (регочучи): «Стоятимеш, коли у тебе чотирнадцятеро дітей. Все одно нехай Зейсс бере усе в свої руки».

Гітлер розлютився до нестями, чуючи про впертість Мікласа. Лаяв Зейсс-Інкварта за те, що він не надсилав телеграми, яка мала стати підставою для введення німецьких військ в Австрію наступного дня. Однією з його забаганок було неухильне дотримання наміченого графіка. Вторгнення він призначив на 12 березня — отже, воно повинно відбутися 12-го, що б там не сталося. Для нього це завжди було питанням особистого престижу серед інших нацистів: рішення фюрера — абсолютний закон!

О 20.45 11 березня ОКВ розіслало командуючим на місцях директиву фюрера № 2 щодо операції «Отто»:

«1. Австрійський уряд не виконав вимог німецького ультиматуму.

2. Австрійським збройним силам було наказано відійти перед німецькими військами, що вступатимуть в країну, та уникнути боїв. Австрійський уряд, за своєю власною волею, припинив функціонування.

3. Для того, щоб уникнути дальшого кровопролиття в австрійських містах, вступ німецьких збройних сил в Австрію почнеться, відповідно до директиви № 1, на світанку 12 березня.

Я чекаю, що всі поставлені цілі будуть досягнуті шляхом максимального напруження усіх сил якнайшвидше».

18. НЕВТРУЧАННЯ ЗАХОДУ

Наближався момент «Отто». Все було підготовлене для вступу німецьких військ в Австрію згідно з планом.

До аншлюсу підготовлене все — вермахт, Австрія, сама Німеччина. А проте фюрер нервував, і з кожною годиною дедалі більше.

Щоб збагнути причину цього, треба пам'ятати, що кожна з дій Гітлера на шляху агресії була ланкою одного ланцюга. Випадання хоча б однієї ланки означало провал усього грандіозного стратегічного задуму, початком якого було незаконне озброєння Німеччини, а кінцем мало стати завоювання «життєвого простору» на радянській території аж до Уралу.

Особливістю австрійського етапу просування фашистської Німеччини до остаточної мети було те, що вперше Гітлер виходив як агресор на міжнародну арену. Це було давно не бачене в Європі загарбання незалежної держави. Характер акції змушував Гітлера побоюватися усіх, починаючи від демократичних країн, які, безперечно, усвідомили б в нацистському загарбанні загрозу для себе, і до фашистської Італії, союзника, який міг стати на перешкоді просто із заздрості. Не забудьмо, що гітлерівський вермахт ще далеко не досяг повної своєї могутності, не був випробуваний.

Ще в липні 1935 р. у Стрезі, курортному містечку на березі Лаго-Маджоре, відбулася конференція Англії, Франції, Італії, присвячена порушенням Німеччиною умов Версальської мирної угоди. Одним з питань, що розглядалися конференцією, була саме загроза німецького загарбання Австрії. Учасники конференції підписали заяву про збереження австрійської незалежності, тобто зобов'язалися виступати її міжнародними гарантами.

Березневі події 1938 р. означали виникнення саме такої ситуації, для якої й було створено «фронт Стрези», як називали цю гарантію. Однак відносини між учасниками «фронту» з часу конференції змінилися докорінно. Італійське загарбання Абіссінії (Ефіопії) до краю загострило відносини між Римом і Лондоном, який дав притулок абіссінському негусові (імператору). Відправка італійських військ в Іспанію, на допомогу Франко, погіршила відносини між Римом і Парижем. «Фронт Стрези» розвалився. Австрія залишилася беззахисною перед агресором.

З цього Гітлер, власне, й виходив. Одначе навіть у березні 1938 р. він не був цілком певен, що нову спробу аншлюсу не буде зірвано, як у 1934 р. Це добре видно з його майже істерично радісної реакції на сприятливі наслідки зондування позиції Муссоліні.

За завданням Гітлера зондування здійснив німецький посол у Римі принц Філіпп Гессенський, дружина якого, принцеса Мафальда, була дочкою короля Італії. Незважаючи на своє високе становище, посол не зміг відразу дістати відповідь від Муссоліні. Гітлер у рейхсканцелярії нервово чекав дзвінка з Рима. Дзвінок пролунав лише о 22.25 11 березня. Гітлер сам ухопився за трубку. Розмова йшла через герінгівський вузол зв'язку і була записана.

Філіпп: «Я щойно повернувся з палаццо Венеція. Дуче сприйняв усю справу у дуже дружній манері. Він передає вам свої шанування. Він одержав повідомлення з Австрії. Шушніг передав йому новину. Тоді він (Муссоліні) сказав, що це здається йому абсолютно неможливим. Це, мабуть, просто блеф, таке не може статися. Однак йому відповіли (від Шушніга), що, на жаль, все вже організовано й що нічого вже не змінити. Муссоліні заявив, що для нього Австрія більш не існує».

Гітлер: «Тоді, будь ласка, скажіть Муссоліні, що я його ніколи не забуду за це!»

Філіпп: «Так точно».

Гітлер: «Ніколи, ніколи, ніколи, що б не сталося! Я готовий укласти з ним зовсім іншу угоду».

Філіпп: «Так точно. Це я йому теж сказав».

Гітлер: «Як тільки австрійську справу буде улагоджено, я буду готовий йти за ним у вогонь і воду — крізь усе!»

Філіпп: «Так точно, мій фюрер».

Фюрер тріумфував: «Слухайте! Я укладу будь-яку угоду! Тепер я більш не боятимуся жахливого становища, яке б існувало з воєнного погляду, коли б ми втяглися в конфлікт. Можете йому сказати, що я вдячний йому до глибини серця. Ніколи, ніколи я цього не забуду!»

Філіпп: «Так точно, мій фюрер».

У Франції в ті дні відбувалася чергова урядова криза. Країна залишилася без кабінету, вирішувати справи було нікому. Ріббентроп у Лондоні робив візити у зв'язку із закінченням своїх посольських повноважень. 11 березня його приймав прем'єр-міністр Чемберлен. Якраз у той момент надійшло повідомлення від британського посла з Відня про німецький ультиматум. Чемберлен попередив: якщо інформація правдива — уряд Англії виступить з гострим протестом. Протести нацистів не лякали.

Шлях на Відень був вільний.

19. АНШЛЮС

На світанку 12 березня над Віднем з'явилися зграї німецьких військових літаків. Кружляючи в небі, вони скидали на столицю Австрії безліч листівок, в яких говорилось про порятунок австрійських німців рейхом і вславлювався великий фюрер Адольф Гітлер. Те ж саме відбувалося й над іншими австрійськими містами. Герінг дав для операції триста бомбардувальників.

На всіх австрійських аеродромах були висаджені десантні групи, які взяли під свій контроль все, що могло злітати у повітря, щоб перешкодити будь-якій втечі за кордон.

Але у наземних військах не все відбувалося так зграбно. Танкові частини, гордість сухопутних сил, виявилися непристосованими для дальніх маршів. На шосейних шляхах від районів зосередження під Зальцбургом та Пассау до Відня, за даними генерала Йодля, вийшли з ладу та застрягли

на півдорозі близько 70 процентів танків. Генерал Гудеріан, який командував танковими військами, твердив, що аварій зазнали тільки 30 процентів машин. Але й така цифра втрат без бою приголомшувала.

Швидше за танки до Відня та інших міст примчали колони державної безпеки. Задовго до окупації СД (служба безпеки) підготувала списки тих, хто підлягав арешту. Шеф СД Гейдріх прибув до Відня напередодні вступу військ. Разом з агентами гестапо при допомозі місцевих нацистів він розгорнув полювання на людей. Заарештовувалися політичні та громадські діячі, комуністи, профлідери, керівники та активісти буржуазних партій, які раніше існували в Австрії, усі ті, хто був відомий своїми антифашистськими, навіть просто прогресивними та ліберальними поглядами. За короткий час у лабетах гестапо опинилися десятки тисяч. Такого розгулу арештів Австрія ніколи не знала. Гітлер ще не ступнув на австрійську землю, але народ її відразу відчув його мертву хватку.

Фюрер перетнув австрійський кордон після обід 12 березня. Його шестиколісний «Мерседес», броня та скло якого могли витримати кулеметний вогонь, у супроводі мотоциклістів, не зупиняючись, промчав у Лінц. Там промайнули юнацькі роки фюрера. Відень, де чверть віку назад він жорстоко голодував, безнадійно провалився як художник і політик, Гітлер ненавидів.

З балкона міської ратуші Лінца він звернувся до натовпу городян: «Якщо провидіння колись покликало мене з цього міста, щоб зробити мене фюрером рейху, то тим самим воно дало мені доручення, і цим дорученням могло бути тільки повернення моєї батьківщини до німецького рейху».

У 1156 р. імператор священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса виділив Австрію в окрему державу. Майже вісім століть вона була незалежна. Тепер Гітлер хвалився, що повертає її до заснованого ним «1000-річного рейху». Невідомо, скільки стояв би той рейх, коли б через три роки, за планом «Барбаросса», він не посунув свої орди на Схід, для завоювання радянських земель.

До вторгнення в Австрію Гітлер мав намір стати її президентом і в такий спосіб, як одночасний голова обох держав, здійснити її об'єднання з Німеччиною. За його наказом німецьке міністерство юстиції склало проект закону, що його мали прийняти самі австрійці. Автором законопроекту був Штуккарт, статс-секретар цього міністерства. Проте коли Штуккарт увечері 12 березня привіз проект у Лінц, Гітлер наказав негайно розробити новий — про повне приєднання Австрії до Німеччини.

Того ж дня, 12 березня, нацистський уряд Австрії під головуванням Зейсс-Інкварта без парламенту проголосив скасування статті 89 Сен-Жерменського мирного договору 1919 р., що забороняв об'єднання Австрії з Німеччиною.

Наступного дня той самий Зейсс-Інкварт, котрий ще раніше оголосив Міклвса увільненим від обов'язків президента республіки, а себе — його наступником на цій посаді, підписав другий варіант законопроекту, розробленого Штуккартом,— про приєднання Австрії до Німеччини. «Австрія,— писалося в новому «законі»,— є провінція німецького рейху». Тим самим аншлюс було оформлено юридично. Зрозуміло, усе це крутійство було кричущим порушенням правопорядку та елементарної конституційної процедури, але в умовах тоталітарної сваволі сила важить більше, ніж право.

Одночасно 13 березня Гітлер підписав закон про проведення 10 квітня в Німеччині та Австрії плебісцитів, в яких населення обох країн мало схвалити чи відкинути аншлюс. Лише після того «закон» Зейсс-Інкварта мав вступити в силу. У такий спосіб нацисти прагнули надати видимість справжньої законності своїм протизаконним діям.

Час до плебісциту цілком був витрачений Гітлером на пишну пропагандистську кампанію. Він об'їздив усю Німеччину та Австрію, виступаючи з екстатичними промовами про власну історичну місію, велич Німеччини, право її народу на об'єднання усіх його розрізнених частин.

Аншлюс Австрії, певна річ, був величезним успіхом гітлерівської політики. Ця політика була наскрізь імперіалістична, загарбницька, агресивна і тому небезпечна для самого німецького народу. Але дальні її наслідки ще не були очевидні. Гітлер всюди заприсягався у своїй вірності справі миру.

У Німеччині, в умовах шаленого роздмухування націоналістичних настроїв, приєднання Австрії не могло не зустріти всезагального схвалення. Та навіть в самій Австрії, в умовах монопольного маніпулювання усіма засобами інформації, дедалі більше людей, що раніше не були прихильниками Гітлера, схилялося до нацистських позицій.

14 березня 1938 р. Гітлер нарешті прибув до Відня, де його зустріли величезні натовпи охоплених істеричним захватом людей. В одній з безлічі промов, виголошених Гітлером в цій кампанії, у фюрера вихопилися слова, значення яких тоді годі було збагнути: «Німецький народе, дай мені ще чотири роки, щоб я зміг використати досягнуту єдність тепер для вигоди усіх!»

Які ж роки мав на думці пацієнт № 1? Тепер це ми вже знаємо. Вже тоді Гітлер розраховував пройти за чотири роки усі намічені етапи — від аншлюсу Австрії до війни проти СРСР.

У промові 25 березня Гітлер оголосив, що любов австрійців, виявлена до нього, справила на нього таке велике враження, що «під впливом цього враження я вирішив не чекати 10 квітня, а ввести в дію аншлюс негайно».

Плебісцит, проведений 10 квітня 1938 р., не приніс несподіванок. У Німеччині за аншлюс подали голоси 99,08 процента виборців, в Австрії — ще більше: 99,75 процента.

Крім «загальної любові» до нього, про яку розпинався Гітлер, було ще й гестапо. На час плебісциту в самому лише Відні було заарештовано 79 тисяч чоловік. Голосували, не заходячи у кабіни, під контролем таємної поліції.

Плебісцит підвів рису під першим етапом гітлерівської агресії в Європі. Гітлер міг переходити до другого етапу.

ОКСАНА ЗАБУЖКО

Дві культури

КУЛЬТУРА ЧИ ЦИВІЛІЗАЦІЯ?

«Стоїть така основна й нез'ясована дилема.

Чи будемо ми розглядати своє національне мистецтво як служебне (в даному разі воно служить пролетаріатові) і як нічим підсобне, вічно резервне до тих світових мистецтв, які досягли високого розквіту. Чи, навпаки, залишивши за ним ту ж саму служебну ролю, найдемо за потрібне підіймати його художній рівень на рівень світових шедеврів».

М. Хвильовий. «Культурний епігонізм».

За свідченням Светонія, занепад мистецтв, із науками й ремеслами включно, сягнув у Римі апогею в пору владарювання Нерона — того самого Нерона, котрий над усе полюбляв співати в театрі, акомпануючи собі на кіфарі, складав вірші й узагалі мав себе за неабиякого митця — навіть перед смертю знай повторював: «Що за великий артист гине!» Гітлер, як відомо, замолоду вчився малярства — втім, це не завадило йому вже в 1933 році, тільки-но прийшовши до влади, віддати наказ про знищення цілої низки шедеврів німецького експресіонізму. Сосо Джугашвілі, відгрішивши в юні літа віршуванням, проніс через усе життя честолюбне прагнення самоствердитися в філології — і таки оглупив цю галузь гуманітарної думки славнозвісними «Питаннями мовознавства», попередньо перекваліфікувавши старих професорів-філологів на лісорубів і золотошукачів...

Що не кажіть, а є якась прихована закономірність у цьому гвалтівницькому потягу диктаторів опанувати гуманітарну культуру, самоціль «одержавити музи» (сам термін «державні музи» покликано було до життя французьким абсолютизмом, чия культурна політика — централізовано інституціоналізувати науку й мистецтво, зарахувавши вчорашніх «вільних художників» на королівську службу,— зробилася без перебільшення еталонною для всіх подальших тоталітарних режимів). Культура, однак, не дається до рук. Можна зігнати в академії, мов у кошари, кращі творчі й інтелектуальні сили країни, можна понавозити з усенької Європи майстрів, різьбярів, будівничих і махом спорудити ціле місто на манір кунсткамери — попри всю позірну пишноту витвореної таким робом культури, історія з незбитною послідовністю щоразу засвідчує її мертвонародженість. На відміну від культури живої, органічної, культура, що виходить із верховних кабінетів, як Афіна з голови Зевса, виявляється нездатною до саморозвитку, вона статична, ніби задана раз і назавше, і, мов та самовідтворювальна машина у фантастичній оповідці Шеклі, розмножується лише кількісно, практично не зазнаючи якісних перероджень. Класицизм давньоримський, французький, російський, нарешті, «соціалістичний» (так дотепно охрестив М. С. Каган радянське мистецтво 30—50-х років) за своєю естетикою подібні, мов близнюки, хоч їх розділяють століття.

Причину такої, сказати б, біологічної несумісності традиційно живої гуманітарної (перш за все художньої!) культури з піднесеною в абсолют державною владою зрозуміти загалом неважко: тоталітарна влада (байдуже чия — монарха, адміністративно-поліцейського апарату в чи бюрократичних відомств) перетворює свої структури на самоцінні — ціле суспільство мусить працювати на їх підтримання й відтворення, як це, наприклад, простосердо пояснив нам усім представник Мінатоменерго на ледве чи не першій післячорнобильській прес-конференції в травні 1986 року, кинувши фразу, що стала вже історичною: «Наука потребує жертв!» (Приголомшений народ, замість подякувати за відвертість, обурився таким цинізмом — і цілком даремно, бо мав би збагнути, що від нього весь час вимагали жертв — то іменем «світового майбутнього», то «чистоти наших ідей», то «інтернаціонального обов'язку», то ще якоїсь примарної абстракції, то чого б і «науці»,— читай: певним установам Академії наук,— не зажадати своєї данини!) Звісно, з боку загальнолюдської логіки тут усе поставлено в ніг

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 9.

ня голову, але то-то й ба, що тоталітарна влада загальнолюдською логікою не послугується. Саме тому й виключається принципова можливість її порозуміння з гуманітарною культурою — адже ця остання, за своєю природою й суспільним призначенням будучи не чим іншим, як самопородженням Людини, маючи Людину за смисл і ціль, ніяких інших абсолютів визнавати не може — дослівно — «під страхом смерті» (це не метафора — використання у функції службовій, допоміжній, несамоцінній неминуче обертається смертю культури — ми сьогодні часто-густо забуваємо, що для Хвильового та його однодумців «служити пролетаріатові» означало не що інше, як «служити класові, що бореться за безкласовість» [2], за утвердження універсального гуманізму, служити Людині). Взагалі ж культура «на побігеньках», духовність у ролі служебки — безпомильні симптоми дегуманізації суспільства.

Без цих попередніх зауважень драма «культурної революції» так і залишиться нами непрочитаною, розсипавшись на окремі епізоди «перегинів», репресій та актів культурного вандалізму. Ми так і не збагнемо, що ж із нами відбулося, — як історично склалося, що ми змушені тепер доводити на всі боки сам факт існування української культури. І це після багатолітніх снотворних заклинань про її «небачений розквіт»! Логічно спитати: а що ж то розквітало впродовж минулих, культівських та застійних, десятиліть? Щось же писалося й читалося, співалося й гралося, дебатувалося й студіювалося, ба навіть преміювалося й титулувалося — що ж то було?.. Такі запитання, нерідко з нотками обурення, виникають переважно в людей, котрим доля судила своїм талантом підтримувати в «тамті часи» ілюзію «небаченого розквіту» і котрі в умовах нинішньої переоцінки цінностей хоч-не-хоч змушені переглядати концепцію цілого свого життя — ситуація для особистості вкрай драматична. Тож можна зрозуміти, приміром, те неприховане роздратування, з яким О. Білаш напався на сторінках «України» на чи не найпопулярнішого з українських бардів А. Панчишина за його роздуми про кризу в українській естрадній пісні, порадивши опонентові, як фаховому інженерові-програмісту, «робити своє діло» і не пхати носа туди, де «люди з вищою музичною освітою» від імені держави покликані здійснювати держприймання музичних творів, гідних нашого співочого народу» [3].

Реакція відомого композитора, сказати б, соціально типова (хоч, мабуть, не кожен нині ризикне так прямо стати в обороні «державних муз»). Не в останню чергу спричинена вона отим міцно вживленим у свідомість сталінським міфом про єдину й несуперечливу радянську культуру, котрий уже згадувався мною вище і котрий деформував цілу шкалу наших естетичних оцінок, розділивши мистецтво — мало чи не на підсвідомому рівні — на «правильне» й «неправильне», санкціоноване й несанкціоноване, дозволене й недозволене. Зрозуміло, це стосується не лише до мистецтва — в сфері «радянської культури» на різних етапах закреслювалися і напрямки наукової думки, і цілі наукові дисципліни, з національних мов вирубувалися «буржуазно-націоналістичні» граматичні форми, слова, ба навіть звуки, як-от наше, досі не реабілітоване щілинне «ґ». Ну, а про роботу такої собі «культурної митниці», покликаної заізолювати витворену ціною стільких жертв «радянську культуру» від буржуазних впливів, вберегти уми від Фрейда й Сартра, душі — від Джойса й Кафки, Бергмана й Антоніоні, а пам'ять — від знання іноземних мов, єдиноспроможного унезалежнити індивіда од «офіційних» нагонів інформації, написано останнім часом (правда, головно в центральній пресі) цілком досить, аби радянський читач міг самотужки дійти висновку, що про світові культурні процеси він має дуже «зелене» поняття і досі живився здебільшого відходами з них. В цій ситуації яка-небудь цитата з «Тотема і табу» або тверде «г» в бездоганно по-українському вимовленім слові «інтелігенція» виростали до рангу знаків якоїсь таємничої «інокультури» — тієї, яка внаслідок щонайрізноманітніших — хай навіть і випадкових! — обставин не витримувала «держприймання», чи то пак, послуговуючись Білашевою формулою, визнавалася негідною нашого співочого, танцюристого і на всілякі інші лади обдарованого народу.

«Держприймання» само породило цю «інокультуру», породило, між іншим, і логіку «від супротивного»: «Раз забороняють, значить, щось у цьому є» (і, відповідно, навпаки: «Тичина й Рильський не можуть бути гарними поетами, бо їх вивчають у школі»). Будьмо чесними й визнаймо нарешті: в роки застою на такій, силоміць поставленій в опозиційне становище «контркультурі» зросло ціле покоління — нинішні тридцятилітні. Підлітками ми переписували собі на магнітофони Висоцького, бо в школі нас змушували співати пісень Пахмутової на вірші Добронравова; студентами перечитували мало не бібліотеки всіляких «Критик буржуазних течій» та «Критик буржуазних концепцій», бо це був єдиний спосіб одержати про ті «течії» й «концепції» якусь позитивну інформацію (звідси неперевершена популярність тодішнього — павличківського — «Всесвіту») — словом, як суб'єкти культури ми формувалися «у Країні Навпаки», і це реальність, з якою треба рахуватися [4]. Бо незаперечне одне: «інокультура» може успішно функціонувати тільки там і тоді, де й коли пріоритетна, санкціонована «культура лідер» виявляється банкротом, неспроможним задовольнити духовні запити особистості.

Культурно неспроможна культура. Абсурдно звучить, чи не так?

Ні, таки не уникнути нам відповіді на

---

[2] Докладніше про полеміку Хвильового з Троцьким з приводу пролетарського мистецтва див.: Хвильовий М. Камо грядеши. — С. 33.

[3] Білаш О. «Щось не те — ні про що» (Україна, 1988, № 14).

[4] Я свідомо обминаю наразі питання про те, якими духовними деформаціями загрожує така «культурна шизофренія» — принаймні в зневажливому ставленні частини молоді до української культури вона відіграла досить помітну роль, але то тема окремої розмови.

каверзне запитання: що ж то все-таки було «розквітало» в умовах «держприймання»? Що то за феномен — культура «державних муз»? Бо ж, мабуть, неспроста наші попередники, далеко зіркіші за сучасників, ще в середині 20-х років спостерігши розбрунькування «держприймальних» тенденцій, негайно вдарили на сполох. Стривожений Хвильовий, котрий чи не першим з усіх радянських письменників зауважив, що від ЦК починає «дмухати чимсь величним, мов генерал-губернаторство» («Редактор Карк»), посилається в «літдискусійних» статтях на Бухаріна: «Коли ми зупинимось на точці зору літератури, яку мусить регулювати державна влада й яка буде користуватися різного роду привілеями, то, без всякого сумніву, в силу цього ми зав'яжемо світ пролетарській літературі» [5]. М. О. Скрипник ще в 1928 р. іронізує над спробами уніфікувати культуру під одною — радянською, пролетарською — мірою: «Всі кішки сірі, всі письменники — українці, всі представники пролетарського письменства» [6] — справді, яка нудота! І щоразу, виступаючи перед творчою інтелігенцією, запевняє, що жодних претензій на культурну монополію «ні партія, ні Радянська влада, ні пролетарська кляса» ніколи не підтримають [7] (гай-гай!)... Що ж, слушно — партія-бо повноважна роздавати лише ідеологічні «мандати», а на практиці, як доводить у першому числі ваплітянського часопису О. Слісаренко, заміна естетичних уявлень на ідеологічні знаменує собою цілковиту безперспективність і підготовляє поразку на мистецькому фляиці культурної боротьби» [8].

Пересторогм, перестороги, перестороги... Це з одного боку. З другого — маємо низку історичних свідчень прямо протилежного змісту: ніяких поразок, самі перемоги, самі рапорти про «визначні досягнення культурного будівництва», і всім цим небаченим буянням культура нібито завдячує якраз тому, що її регулює державна влада,— діячі мистецтва питають у товариша Сталіна, як їм дотримуватися методу соціалістичного реалізму (уявляєте Байрона, котрий прийшов на аудієнцію до Наполеона, щоб довідатись, як йому, Байронові, «дотримуватись методу романтизму»?), товариш Сталін відповідає: «Щоб правильно розбиратися в тому, що бачиш, треба знати марксизм» [9],— партійність оголошено естетичною категорією, «мандати» вручено, і все навипередбій заспівало-затанцювало-заговорило...

З двох протилежних думок ми звикли одну докорче вважати за істину, другу — за хибну, тож мас-медіа трохи не з тим самим пафосом, з яким учора славили «розквіт», сьогодні волають про занепад — мистецтва, науки, моралі... Спроби примиряти протилежності за принципом лукавої фольклорної баби, котра перед образом, де святий б'ється з чортом, ставила по свічці кожному з супротивників, поки що успіху не мають,— коли Д. Я. Шлапак закликав з трибуни новоаідкривачів пізнього М. Куліша — Куліша «Народного Малахія» й «Мини Мазайла» — не забувати вділити часточку шани й Корнійчукові, аудиторія обурюється, мов той доброчесний мирянин. Річ, однак, у тому, що істинними можуть виявлятись обидві концепції — і «розквіту», і «занепаду»: просто одним і тим самим словом «культура» позначаються типологічно різні явища, одне з яких справді розквітло. Інтуїтивно кожен читач, глядач, слухач прекрасно здає собі справу, що Куліш і Корнійчук, багатофігурні композиції В. Седляра й І. Падалки — і полотна заслуженого діяча мистецтв УРСР О. Буднікова, народна пісня «Чорна рілля ізорана» — і «також народна» «Ой чого ти, земле, молодіти стала», навіть написане однією рукою: «Проходила по полю Обніжними, межами, Біль серце опромінив Блискучими ножами» — і хрестоматійне: «Та нехай собі як знають божеволіють, конають,— нам своє робить» — різняться між собою, кажучи чеховською метафорою, не як дві чи п'ять, а як двічі два і стеаринова свічка: це абсолютно несумірні, невіставні, виховані з контексту різних художніх систем і витворені за різними естетичними законами артефакти культури.

Те, що в мистецтві дається встановити «на око» і «на вухо» (щоправда, не на всяке — тільки, як сказано в К. Маркса, на «музичне вухо» і на «чутливе до краси форм око»), в решті сфер духовної культури потребує фахового компетентного дослідження. Втім, наведу лиш один, цілком популярний приклад, здатний багато що прояснити. Для кожного утаємниченого історика очевидно, що різниця між М. С. Грушевським і, скажімо, академіком В. Д. Грековим полягає не в різних ерудиції чи знайомства з першоджерелами, ба й не в тому, яку роль в історичному процесі призначав кожен з цих академіків класам і класовій боротьбі,— різниця в самому підході до предмета, вираженому з боку Б. Д. Грекова з граничною ясністю: «...Джерело, яке б воно не було, може бути корисне лише тоді, коли дослідник сам добре знає, що він від нього хоче» [10],— програмна сентенція, котру годі уявити в творі Грушевського (Ор. Левицького, Д. С. Багалія, Д. І. Яворницького...). Вдумаймося: присяжний сталінський (та чи тільки сталінський?) історик зайнятий не пошуком невідомого, не висновуванням закономірності з багатства нагромадженого фактичного матеріалу, а підгонкою цього матеріалу під наперед задану відповідь, і горе тим фактам, які з «відповіддю» не зійдуться! Тобто Греков починав з того, що в системі культури Грушевського мислиться як наслідок, а звідси походять уже й всі інші відмінності між двома типами історичної науки. І не тільки історичної. Неледачий читач, погортавши хоч би торішні журнали — від «Вопросов философии», на сторінках якого суспільствознавці криком кричать про своє бажання бути знавцями саме суспільства, а не спущених «зі стелі» и готовому вигляді директивних формул, до «Химии

⁵ Хвильовий М. Камо грядеши. — С. 60.

⁶ Скрипник М. Наша літературна дійсність // Критика. — 1928. № 2. — С. 5.

⁷ Див.: Скрипник М. Перезнаки творчого терену. — Х., 1930. С. 15—19, 72—73.

⁸ Слісаренко О. В боротьбі за пролетарську естетику // ВАПЛІТЕ. — 1926. Зошит 1. — С. 19.

⁹ Див.: «Вопр. философии». — 1951. № 6. — С. 6.

¹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1946. — С. 21.

н життя», де оприлюднено нарешті пересторогн В. Вернадського щодо згубності догматизованого, на манір богослов'я, «марксистського світогляду» для наукового пізнання (№ 9),— цей читач легко переконається, що фахівці більшості галузей уже поставили вітчизняній думці — і сталінській, і постсталінській — загалом один і той самий діагноз: неможливість розвиватися поза межі раз і назавжди заданих канонів.

Наше гуманітарне пізнання десятиліттями тупцялося, наче гоголівський Хома Брут, в обведеному крейдою колі, знай викрикуючи заклинання супроти нечистої сили — то проти соціології, то проти культурології, то проти структуралізму, то проти герменевтики — та хіба все перелічиш! Пізнавальний процес, опечатаний ідеологічним «мандатом», втратив свою сутнісну ознаку — пошуковий характер, отже, вічно знадливе для мислителя «піду туди, не знаю куди, принесу таке, не знаю яке». На самому початку шляху допитливий розум бушався об камінь, на якому чітко вибито: наліво підеш — головою накладеш, направо підеш — коня втратиш, а от просто, туди, куди тобі вже Сталін («застійний» варіант: партія) рукою показує,— то, дивись, і академіком станеш (пригадаймо крилату хрущовську фразу: «Нам не потрібна Академія, яка не підкоряється рішенням ЦК!»). Повчально-евристичне, невідкривавче, ілюстративно-констатаційне мислення стало конструктивною складовою нової культури, пройнявши собою всі її сфери — і науку, і мистецтво, і філософію, і, що найразючіше, моральну психологію, котра почала орієнтуватися на статус-кво як на абсолютну норму, ні на мить не покладаючи, що цей статус-кво не богоданий, а відтак може бути змінений (звідси сьогоднішнє, мерідко чуване від представників старшого покоління з приводу лиходійств минулих часів: «Нічого не знав, ні про що не підозрював, вірив тому, що писали в газетах»,— як моральне самовиправдання, тоді як у мислячої людської істоти усвідомлення свого соціального невігластва мало б, навпаки, збудити «комплекс вини»).

Ну, а нездатність вдовольнятися статус-кво, своєрідний нерв соціального неспокою — це, як переконливо довів японський філософ-марксист Тосака Дзюн, визначальна характеристика інтелігенції: «Інтелігенція існує саме як аналіз цього неспокою»[11]. Нова, витворена внаслідок «культурної революції» культура замінила інтелігенцію державними службовцями: продавець і вчитель, директор ательє і скрипаль — всі стали писати про себе в численних автобіографіях і кадрових листках «службовець» (начебто й непримітне, але постійне нагадування: пам'ятай, чий хліб їси!) «Мало ще поважають себе наші письменники»,— бідкався Скрипник у 1928 р., розвиваючи нове розуміння фахової гідності творчої особистості — гідності не лише етичної, а й як естетичної категорії, що без неї неможливий повноцінний культурний процес: «Почуття мистецької, художньо-літературної гідності — це те, що повинно виховувати нашого письменника, щоб він цінив звичайно свій художній підхід до життя»[12]. Відтоді аж до статті М. С. Горбачова «Перебудова та інтелігенція» радянська історія не пам'ятає виступу, де державний діяч нагадував би інтелігенції не про її службову залежність, а про високу суспільну вартість її нерегламентованого «підходу до життя». Впродовж усіх цих десятиліть позаісторична культура — культура «бездумного мислення» — вдовольнялася «найінтелігентною інтелігенцією».

І ще одну рису можна вважати сутністю для нової культури — її агресивну нетерпимість, котра повною мірою виявилася в ході літературної дискусії (позаяк основним предметом дискусії було все-таки мистецтво — найчутливіша, найбільш особистісна з усіх сфер культури,— то надалі зосередимо увагу на ньому, пам'ятаючи, що притаманні художній свідомості процеси були і для культури в широкому розумінні слова). Без перебільшення можна сказати, що «культурна революція» обернулася затяжною «громадянською війною», в якій нова культура утверджувала себе як єдиноможливу. Спершу обережно, ніби пробуючи грунт під ногами:

«Венера Мілоська в сучасний момент значить у культурному розвиткові... менше, ніж котрі-які з художнього боку бюсти тов. Леніна. Добре мати пролетаріатові своїх Тімірязевих, але ліквідатори неписьменності роблять справу не меншу, як Тімірязєви...»

«Тов. Хвильовий не промінає «Комуни» Йогансенової на возн віршів наших авторів-селюків, а ці селюки нічогісінько не втнуть у «Комуні» Йогансеновій і вважають свої вірші за шедевр мистецтва. Тютюнець, кажете, у вас перший сорт кримський чи аж єгипетський? Ні, я краще свого самотресту попалю — махорочки»[13].

Голос «рідненької «Просвіти» в вишиваній сорочці і з задрипанським світоглядом»[14] (як його ущипливо «припечатав» був Хвильовий) виявився напрочуд співзвучним прагненню адміністративно-командного апарату встановити монополію в культурі — прагненню, реалізованому остаточно вже в 1932 р. з ліквідацією всіх літературно-мистецьких організацій та підготовкою до створення єдиних, централізованих творчих спілок. Коли мистецтво ділиться на «потрібне» й «непотрібне народові», то вже тут — нота бене! — вкрадається досить-таки нечистий прийом: адже «народ» як публіка, як аудиторія мистецтва ніколи не буває однорідним, і навіть «селюки» теж не одним миром мазані — знаю з родинних переказів, як мій дід, достеменний мужик із чотирикласним вишколом (помер у 1933 р.), в середині 20-х організував у рідному селі «тіятри», де при повному аншлазі ставив Винниченка, хоч у нашому мистецтвознавстві повелося вважати «емблематичною» для тодішнього українського села постать зовсім іншого драматурга — С. Васильченка[15]... Подолати цю природну строкатість, гетерогенність аудиторії, ство-

---

[11] Тосака Дзюн. Японская идеология — М., 1982. — С. 177.

[12] Скрипник М. Наша літературна дійсність // Критика. — 1928. № 2. — С. 6.

[13] Пилипенко С. Куда лізеш, соплива, або Українська ворожицана // Культура і побут. — 1925. № 22.

[14] Хвильовий М. Камо грядеши. — С. 9.

[15] Див., напр., Скуратівський В. Укра-

рити «мистецтво для всіх»,— а саме таке завдання ставила культурна революція! — можна тільки коштом стандартизації на рівні «найменшого знаменника» — на рівні иритаманних геть-чисто всім людям як психофізіологічним істотам емоцій та юнгівських «архетипів», що можуть бути прибрані в гранично примітивні — для ясності — ідеологічні схеми (приклад: добрі «ми» й лихі «вони» — антитеза «колективного несвідомого» з доби племінних сутичок, причому «ми» — добрі — просто-таки мусимо звести зі світу «їх» — недобрих, щоб запанувала нарешті мир і благодать: читач пригадав тут війни з марсіянами й кровожерними тубільцями, з петлюрівцями й білобандитами, полювання на відьом і єретиків, антежування агентів іноземних розвідок тощо).

Отак із, здавалося б, гарної демократичної ідеї «мистецтва для народу» неминуче вилазить, мов шило з мішка, не що інше, як ляпаний-переляпаний пажів на всі заставки «масикульт» — із своєю поетикою, де панує чітка поляризація на чорне й біле (коли вже позитивний герой, то «в людині все має бути прекрасним», а коли негативний, то обов'язково неголений і ряжний на одне око), із своїми нехитрими й абсолютно позаестетичними засобами емоційного впливу (щоб було страшно, але без катарсису, а так, як уночі на темній вулиці; щоб було смішно, але без катарсису, найкраще, якщо хтось посковзнеться на банановій лушпайці чи носом в торт; щоб було слізно, але знов-таки без катарсису, а так, як від першої-ліпшої смутної житейської історії: поспівчували героїні — «така ж жінка хороша, і скромна, і роботяща, а от не дав бог долі» — і знову рушили до праці), а головне — конче з однозначно вираженою авторською позицією, дарма що в естетиці родовою ознакою художнього образу традиційно вважається його багатозначність. Це і є реалізована мрія Г. Яновенка — мистецтво «елементарне, просте, але здорова й корисне», тобто в чистому вигляді маскульт.

З. Бжезінському, державному діячеві США й знаному вченому-політологові, належать слова, не позбавлені відтінку національного марнославства: якщо Рим дав сучасному світові право, Англія — парламентську демократію, а Франція — республіку, то США дали йому науково-технічний прогрес і масову культуру («Чи не сказився чоловік — знайшов чим хвалитись»,— як прокоментував аналогічну ситуацію один з Винниченкових героїв). За науково-технічний прогрес не скажу, а от щодо масультy, то тут Бжезінський явно зазіхнув на чужі пріоритети. Правда, термін «масова культура» (з 60-х років — «маскульт») введено в обіг американцем Д. Макдональдом у 40-х рр. (саме явище склалося відповідно раніше, десь наприкінці 30-х), правда й те, що радянський «соцмаскульт» трохи різниться від маскульту американського — в останньому акценти зміщено в бік суто емоційного пресингу, в класичному ж соцреалізмі типу корнійчуківського може бути і не страшно, і не смішно, і не слізно, і взагалі вкрай нудно, аби бездоганно лишалась, випираючи, як пружина з старого дивана, ідеологічна схема — «ідея твору». Та головне, що споріднює голлівудські «кіносни» з «Волгою-Волгою» та «Зустріччю на Ельбі» [14], американські детективи в м'яких обкладинках, оформлених а ля Паолоцці (вампічні кралі, чорні маски, наставлені револьвери і т. д.), з писаннями А. Первенцева й С. Бабаєвського,— це канонічність, сувора відповідність наперед заданим кліше: так само, як у сталінській науці, як у філософії, наслідок тут відомий заздалегідь: «Є відповідь. Немає запитань...» (Е. Андрієвська). Так, хепі енд «у них» зумовлений небажанням засмучувати клієнта, котрий заплатив, аби йому «зробили красиво», а у нас — засвоєною кожним з «Короткого курсу» розстановкою класових сил, яка навіть трагедію робить «оптимістичною»,— в обох випадках автор діє за правилами, що їх читач-глядач-слухач знає незгірш за нього, і якраз на цій «сподіваності», передбачуваності ґрунтується колосальна дієвість масультy: розбещуючи людину постійним «впізнаванням знайомого», він тим самим сприяє консервації нинішнього світосприймання, «не пускає» далі наявного. Скажемо так: якщо традиційна культура індивідові завше дається «на виріст», то масова — а акурат наче підігнаний по фігурі панцир. Інакше кажучи, вона принципово позаісторична (недарма ж проростає там, де бракує культурних традицій), для неї є тільки абсолютне «тепер і тут» — тож, коли класифікація мистецтва на «потрібне» й «непотрібне» народові потягла за собою наменування «непотрібного» як позбавленого права на існування, то контраргументи Хвильового, що, мовляв, непотрібне сьогодні може виявитись потрібним завтра («Наш пролетаріат ще й досі з більшим задоволенням дивиться на халтурну «сатану в бочці», ніж на курбасівську постановку. Але це зовсім не означає, що той, хто напише чергову «сатану в бочці», буде митцем» [17],— ці контраргументи вже не спрацювали: «завтра» втратило в позаісторичній свідомості вартість реальності.

І от задовго до того, як Д. Макдональд, Г. Хоркхаймер, Т. Адорно та інші західні теоретики поставили діагноз хворій на масовізацію американській культурі, в 1926 році на сторінках «Плужанина» С. Пилипенко проголошує «масовізм» «основною методою» радянського мистецтва. Стаття «Наші гріхи» під цим кутом зору така вичерпна й однозначна, що, далебі, заслуговує на прописку в усіх хрестоматіях з теорії маскульту з одним тільки «але»: Макдональд і К° аналізували явище, що вже склалося, саме собою склалося, стихійно, тоді як в СРСР і маскульт вибудовувався за планом: С. Пилипенко видавав «рознарядки» на майбутнє.

«Наші твори повинні бути масові, тобто розраховані на широкі маси читачів, робітників і селян. Вони мають бути прості без

———

...ська культура-XX. Демократія і традиції // Український театр. — 1989. № 1 — С. 16—17.

[14] Дуже прикметний у цьому зв'язку злет Любові Орлової — в середині 30-х радянський ідеал жіночої вроди непомітно вихлюпнувся до «буржуйського», і чернечо-блідогубі, вбикак убрані стрижені комсомолки, «хоти в чоботах» доби «воєнного комунізму» поступалися місцем сліпучим наркоматівським секретаркам — «шармантовим Мері Мей і Глоріям Свенсон».

———

[17] Хвильовий М. Камо грядеши. — С. 30.

упросительства, художні без зайвих поцяцькувань, картати наші хиби без зневіри, кликати до нового без порожніх закликів, писатися простою мовою без вульгаризаторства...» (Правда, схоже на те, як у народній казці пан загадує мудрій дівчині з'явитись до нього на голою — ні вбраною, не босою — не взутою, не їдучи — не йдучи, з гостинцем — без гостинця? Бідолашка виконала умову, хоч, мабуть, не дуже-то принадно виглядала, скачучи в підтиканій сорочці через село на одній нозі, а другою спираючись на запряженого цапом гринджола,— десь у такому образі й уявляється мені сформована за пилипенківськими рецептами культура. — О. З.) «До «масовізму» треба віднести наше розуміння літератури як процесу, де беруть участь цілі маси літературних сил, від найвищих своєю кваліфікацією до найнижчих — до художньої продукції робсількорів, учасників стінгазет і рукописних журналів. Вся ця літературна маса являється могутнім культурним чинником, всю її треба враховувати, говорячи про літературу і її масовий вплив» (одне слово, не святі горшки ліплять — так, як на Заході кожна офіціантка мріє стати кінозіркою, покладаючись не на талант, а на розміри бюста, у нас робселькор мав шанси зробитися письменником-лауреатом, покладаючись знов-таки не на талант, а на ідеологічну витриманість). І нарешті: «В нашій громадській роботі ми теж маємо додержувати принципу масового впливу на масову аудиторію»[10]. (Оцінімо ідею, нащадки,— це сказано за десятиліття до епохи мас-медіа, в умовах, коли весь масовий вплив художньої культури вичерпувався святковими демонстраціями під майданним гучномовцем та широко розтаражованими гіпсовими бюстами по скверах! Американський маскульт використав технічні можливості доби НТР, точніше — дочекався їх, аби розквітнути пишним цвітом уже по війні, тимчасом як радянський або німецький варіанти маскульту спиралися не на технічні, а на політичні засоби «масофікації» — організація масових сцен, таких характерних у 30-ті рр. для нашої країни і для фашистської Німеччини, можлива лише в казарменому суспільстві).

Нормативність, яка перетворила митця на копіїста-вишивальника по ідеологічному трафарету, закономірно витравила художність: адже канон виключає неповторну цінність авторського бачення. Можна погодитися з тим-таки Макдональдом, що мистецтво маскульту — це, власне, «нон-арт», причому заперечна частка слугує не просто ознакою низької естетичної вартості неадатного твору (як посполитий вигук «Хіба це мистецтво!»), але характеризує саму суть явища: в ньому порушуються іманентні родові закони художньої творчості. Ті теоретики соціалізму, котрі заклали в радянське мистецтво програму «оспівувати прекрасну соціалістичну дійсність», мабуть, дуже погано вчилися в вузах, бо інакше знали б, що предметом і рушієм художньої творчості є не дійсність, а ідеал,— не наявно досягнуте, а жадане (за винятком хіба що речитативних імпровізацій чабана-кочівника, який співав про все, побачене на шляху). В народі кажуть: «Гарно, аж плакати хочеться»,— і це справді найвища форма естетичної оцінки: сльоза од відчуття недосяжності чистої, ідеальної краси, від споконвічної туги за гармонією. Мистецтво і є такими «сльозами» на очах етносу. Коли ж припустити, що дійсність уже прекрасна, а люди щасливі, то будь-яка потреба в мистецтві відпадає — Платон мав цілковиту рацію, виганяючи поетів із своєї гіпотетичної «ідеальної держави»: їм просто нічого там робити. Тому особливо грубим фальшем — цинічною, кабінетною підробкою — звучить так званий «радянський фольклор» (коли порівняти його з автентичним, складається враження, наче цілий народ разом захворів на клінічну графоманію), всі оті «Закувала зозуленька на калині в лузі. Ой як гарно нам живеться в Радянськім Союзі!» та «Ой чого ти, земле, молодіти стала, Наче та дівчина, в оксамит убралась» — навіть, повторюю, якби народу жилося справді несказанно гарно, земля в сталінських колгоспах справді молоділа, а дівчата справді вбиралися в оксамит, а не в кметові спідниці та куфайки, то й тоді подібні «шедеври» (вистругані анонімними попсуй-майстрами!) не могли з'явитися на світ, так би мовити, природним шляхом.

Це крайній зразок «нон-арту», той, на якому пальці знати. Але витіснення традиційної культури масовою супроводжувалося й глибшими структурними деформаціями художнього мислення. Чи не найбільш згубним для мистецтва, бо дегуманізуючим чинником виявився збитий, мов цвях, у голови пріоритет класового над загальнолюдським: мистецтво, яке приймає поділ на «своїх» і «чужих», яке відмовляється бачити в «чужому» рівну «мені», хай навіть соціально небезпечну, вільну особистість,— це також «нон-арт». «Партія веде» відстрашує від П. Тичини ось уже котре покоління школярів саме тому, що поет, який освідчується в своїй байдужості до «чужих» божевіль і конань та намірі запроторити всіх «чужих» «до одної ями», об'єктивно вибуває з культури — навіть коли він автор геніальних «Золотого гомону» й «Скорбної матері». Діалектика культури тут необоротна. Я, наприклад, переконана: успіх славетного «Білого птаха з чорною ознакою» був не в останню чергу зумовлений тим, що автори фільму вперше після довгих літ естетичного дальтонізму («свій — чужий»-«біле — чорне») глянули на дійсного, непридуманого класового ворога — бандерівця — не з класової, а з гуманістичної, читай — мистецької точки зору, і замість звичної політичної карикатури — страховидла з кривим ножем у вищирених зубах — показали трагедію людини (в російській культурі цей процес почався десятиліттям раніше, з реабілітацією булгаковського «Бігу» й «Днів Турбіних», та й традиції «Тихого Дону» були там авторитетнішими, а відтак живучішими, ніж у нас традиції одіозних «Чотирьох шабель»). Відмовившись від гуманістичних уявлень про самоцінність та унікальність людини-«мікрокосму», погодившись, що «незаменимых людей нет» (а значить, і митець не виняток: не напишеш на таку-то тему ти, напише хтось інший, яка різниця.

[10] Пилипенко С. Наші гріхи // Шляхи розвитку укр. пролет. літератури: Літ. дискусія 1925 — 1928 рр. — X., 1928. — С. 151.

коли канон для всіх один!), мистецтво зрадило свою суть, виродившись у мистецтвоподібний, агресивно некультурний феномен — «поп-арт», підробку. Імітацію.

І подібно до місце мистецтва заступила імітація мистецтва, точнісінько так місце науки (передовсім гуманітарної, але не тільки) заступила імітація науки, місце філософії — імітація філософії і т. ін.[19] Державна монополія «червоної Просвіти» обернулася тотальним «розкультурюванням» і продукуванням натомість широкомасштабної, системно організованої імітат-культури.

І тут я не втримаюся, щоб не навести однієї цитати — хоч і досить розлогої, але безпосередньо дотичної до теми нашої розмови. Йдеться про антитезу «культура — цивілізація», де цивілізація розглядається як неминучий фінал, занепад усякої культури, вироджання її в бездушні форми імітаторського самоповтору, як заміна внутрішнього зовнішнім, якості кількістю, інтенсивного витворення нового екстенсивним, часто ґвалтівницьким, розповсюдженням вастиглого в своєму розвитку (так в античності римська цивілізація стала фіналом грецької культури). Цивілізація, однак, є не просто запереченням культури, вона має свої конструктивні риси: «З цього часу ареною великих духовних рішень робиться не «вся країна», як це було в добу орфічного руху та реформації, коли слиае кожне село відігравало свою роль, а троє або четверо всесвітніх міст, які всотали в себе всенький зміст історії і щодо яких ціла решта краю культури сходить на становище провінції, чиє надзвичайне призначення — живити ці всесвітні міста рештками вищого людського матеріалу. Всесвітнє місто й провінція — цими головними поняттями всякої цивілізації відкривається цілковито нова проблема форми історії, що її ми зараз переживаємо... Замість світу — місто, одна точка, в котрій зосереджується все життя чималих країн, тимчасом як усе, що поза тим, занепадає»[20]. «У всесвітньому місті нема народу, а є маса. Притаманне їй нерозуміння традицій, боротьба з якими є боротьбою проти культура, проти шляхти, церкви, привілеїв, династій, переказів у мистецтві, меж знаного в науці, її гостра й холодна розважливість, що бере гору над селянським розумом, її цілком нова за складом натуралізм, що сягає значно далі назад, аніж Руссо й Сократ, і безпосередньо єднається в статевих та громадських питаннях з первісними людськими інстинктами й умовами життя... — все це ознаки нової щодо остаточно завершеної культури і щодо провінції, пізньої й безперспективної, а проте неминучої форми людського існування»[21].

Автор цих рядків — Освальд Шпенглер, один з найпопулярніших культурологів XX ст. (в СРСР не перевидавався з 1923 р.) — згаданий у контексті наших «культурреволюційних» процесів аж ніяк не всує. В певному розумінні його можна вважати опосередкованим учасником «літературної дискусії»: дужого й невідпорного впливу Шпенглера зазнав Хвильовий, ціла концепція якого, включно з «психологічною Європою» й «азіатським ренесансом», являє собою спробу схрестити шпенглеріанство з марксизмом, і, власне, захоплені хвильовістські цитати з «Занепаду Європи» прислужилися, хоч як це дивно звучить сьогодні, до навішування на Хвильового ярлика «фашиста»[22] (Шпенглер прославився перед Радянською владою, здається, однією-єдиною, мимохідь кинутою ще в 1917 р. фразою,— говорячи про експансіонізм, про появу імперій як прикмету цивілізації, зауважив: «Як не повстає проти розширення сучасний, ще мало розвинений соціалізм, настане день, коли він з усією рвійністю долі зробиться головним носієм розширення»[23],— цього вистачило, аби зарахувати ні в чім не винного філософа до... фашистів). Утім, офіційна сталінська ідеологія й не могла не вважати вплив Шпенглера на уми тогочасної української «Європи» небезпечним: надто вже впізнаваний образ «цивілізації» — жорстко централізованої, по-імперськи агресивної, культурно вихолощеної — вимальовувався зі сторінок Шпенглерової книги, даючи ще як «розкультуреній» культурі матеріал до роздумів.

Сьогодні ми якось мало здаємо собі справу з того, наскільки прямо українська культура 20-х (тоді ще культура!) була вилучена з загальноєвропейський духовний, інтелектуальний контекст: ідеться-бо не лише про вплив Шпенглера на Хвильового чи, скажімо, розгорнуті щомісячні огляди поточного мистецького життя країн Заходу й Сходу на сторінках «Червоного шляху»,— на відміну від сучасних, жалюгідно фрагментарних журнальних «Розмаїтостей», ці огляди системні, а це якість, котра засвідчує абсолютно органічне опанування чужоземної культури оглядачем, чим не завжди зараз можуть похвалитися й обтяжені вченими ступенями фахівці-«зарубіжники». В тому не їхня вина: ми «неісторичний народ», ми закономірно випали не тільки з соціальної, а й з культурної історії XX століття — вже аж у пору хрущовської «відлиги» наше мистецтво, наче контужений, стало вчитись говорити власним голосом, вражаючи серця оглушених соцмаскультом мільйонів «відкриттями», запатентованими ще ренесансним гуманізмом, на штальт: «Ми не безліч стандартних «я», А безліч всесвітів різних» (В. Симоненко, паралельно в Росії А. Вознесенський: «Все прогрессы реакционны, Если рушится человек» і т. д.). (Про всяк випадок хочу застерегти: я нітрохи не збираюся применшувати ролі В. Симоненка в історії української радянської літератури, ні взагалі тої очисної функції по десталінізації цілого покоління, яку виконала література 60-х,— йдеться про трагічне становище культури, змушеної наново відвойовувати для себе — і то з боєм! — право стверджувати, що земля кругла). Десятиліття культурної ізоляції привели до того, що ми перестали розуміти свою власну культуру досталінського періоду, ми не бачимо, що всією, широко розгалуженою «кореневою

---

[19] Див. про це: Розов М. А. Философия без сообщества? // Вопр. философии. 1988. № 8. — С. 29—30.

[20] Шпенглер О. Закат Европы: Т. 1. — М.; Пг., 1923. — С. 32—33.

[21] Шпенглер О. Закат Европы. — С. 34.

[22] Див. про це: Гірчак Є. Ф. Хвильовизм. — Х., 1930.

[23] Шпенглер О. Закат Европы. — С. 38.

системою» вона вросла в контекст «фаустівської культури», і навіть літературну дискусію, таку співзвучну тогочасним бродінням західноєвропейської гуманітарної думки, мимохідь прочитуємо ми нинче цілком герметичне. Інакше кажучи, навіть свою власну «Європу» ми розглядаємо через закіптюжене скло «Просвіти».

Та повернімося до проблеми «культура — цивілізація». Бо через цілий літдискусійний шарварок довкола «Європи» і «Просвіти», «олімпійства» та «масовізму» протікає підгрунтовим струменем ідея, чітко сформульована Шпенглером, а для більшості дискутантів просто самоочевидна: ідея несумісності культури з централізацією суспільного життя.

Зауважмо: на той час централізаторські процеси тільки-но набирали розгону — СРСР ще мислився українським керівництвом як політичний союз суверенних республік, такий, який не сьогодні-завтра внаслідок світової революції зробиться цілу планету; ніякого «рощоту» республік на «першу серед рівних», «другу серед рівних» тощо ніхто з тодішнього, згодом уповні вирубаного Політбюро ЦК КП(б)У і в голові не покладав (не кажучи вже про перспективу стати «провінцією», призначеною «живити всесвітнє місто рештками вищого людського матеріалу»), тож майбутній «вождь українського народу» Каганович був посланий Сталіним до Харкова (на превелике невдоволення українського ЦК) в тим, аби взяти під контроль стрімке зростання національного самовизначення, економічного й культурного, в межах УРСР. Так було розгромлено «волобуєвщину» — аж тепер піднято на світ божий ідею республіканського госпрозрахунку, так було тихою сапою згорнуто українізацію, і до літературної дискусії Каганович, а за ним і Сталін поставилися теж відповідно, вичувши, виловивши в настроях інтелігенції те, що їх єдино цікавило: органічну неприязнь носіїв культури до уніфікаторських тенденцій хворої на егоцентризм «всесвітнього міста» цивілізації. Навряд чи ми коли-небудь дізнаємось, кому належить авторство сумнозвісної формули «Геть від Москви!», але що не Хвильовому, то певно: це не його лексикон. Хвильовий міг лаяти інерційну колоніальну психологію «назадовців», міг нагадувати їм, що «не треба плутати нашого політичного союзу з літературою», міг стенати плечима: «Росія самостійна?.. Ну, так і ми самостійні» [24], — але в усіх цих випадках йому йшлося про взаємодію української й російської культур, підміна ж російської культури, літератури категорією «Москви» чи «всесвітнього міста», «Москви взагалі» (як досить-таки простодушно висловився Сталін у знаменитому «Листі тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У [25]) — це вже стиль мислення цивілізації, інша система інтелектуальних координат.

До речі, поняття «Центру» і «регіонів» (евфемізми, які замінили шпенглерівські «всесвітнє місто» й «провінцію» і якими послуговуємося за звичкою від сталінських часів донині) — це теж, хоч як не крути, атрибути цивілізації... Біда в тому, що за умов багатонаціональної держави «цивілізація» прирікає на становище провінції вже не просто села — а цілі нації з багатовіковою історією та культурою. «Національне» автоматично ототожнюється з «провінційним», тимчасом як Центр («Москва взагалі») покриває собою «російське» — воно апаровується до обсягу «московського» і, знову ж таки автоматично, ототожнюється з «державним». На одному з «круглих столів», які проводить «Правда» з національного питання, І. С. Глазунов поскаржився на почеплений на Арбаті плакат «Дружба народов»: «На фоне Кремля и синего купоросного неба идут, взявшись за руки, детишки. Все идут в национальных костюмах. Русский идет в трусах — голый и в пионерском галстуке» [26]. Поспівчувавши скривдженим національним почуттям російського художника, зазначу, проте, що його бідкання принаймні наївне: описаний ним плакат — це архітипово точно передана модель сталінсько-застійної «цивілізації», де «російське» підмінено «державним» (піонерський галстук), а «націоналам», сиріч «провінціалам», залишено право на етнографічну екзотику. Мені зрозумілі й близькі сьогоднішні болі російської інтелігенції з приводу того, що зникає, вивітрюється унікально неповторний «руський дух», традиції, історична пам'ять — все те, що визначає етнокультуру; по-людському зрозумілий підкреслений Глазуновим (і не ним одним!) мотив своєрідної «національної обділеності» росіян, але хотілося б і розуміння історичної логіки цих процесів. Не можна служити водночас богові й мамоні — не можна жодного разу не поправити іноземця, котрий настійно йменує Радянський Союз Росією, а потім ображатися, що тебе позбавлено питомих прав «провінціала» на фольклор і національний костюм. Граючи за правилами цивілізації, не можна робити ставку на культуру.

І ось тепер, у контексті всього вищесказаного, час розібратися, який зміст було закладено цивілізацією в поняття «радянської культури» і що стоїть за «розквітом національних культур».

Але спершу одне зауваження — не для того, щоб зробити ритуальний реверанс у бік «об'єктивних труднощів», а просто задля ясності. Дивовижна, кричуща теоретична безграмотність тих засад, на яких витворювалась радянська «імітат-культура», стала можливою, між іншим, тому, що в класичному марксизмі національно-культурна проблематика залишилась нерозробленою, розробляти ж її в дусі марксизму вже не було кому, бо й сам «дух марксизму» благополучно вигурився в 30-ті вкупі з його останніми носіями. Отож в усьому, що стосується національної культури, Сталін вважався в марксизмі («імітат-марксизмі»?) піонером — внаслідок чого ще й сьогодні це найбільш сталінізована сфера нашої свідомості (як масової, так і наукової). Звісно, впродовж останніх десятиліть сталінські положення трошки підчищалися, підлатувалися (ясна річ, без посилань на першоджерело), і тим ще дужче заплутувалася суть справи: в оригіналі, правда, грубіша, зате одвертіша.

---

[24] Хвильовий М. Апологети писаризму // Культура і побут. — 1926. № 13.

[25] Див.: Сталин И. Сочинения. — Т. 8. — С. 152—153.

[26] «Правда» від 3 квітня 1989 р.

Взагалі, як кожен догматик, Сталін мислив обмежено, але недвозначно — наші рефлекторні «помахи хвостом» за схемою: «З одного боку, не можна не сказати, а з другого — не можна й не помітити», — то вже здобуток брежнєвської доби.

Ну-бо справді, який академік сьогодні людськими словами пояснить, що таке культура «соціалістична змістом, національна формою, інтернаціональна духом і характером»? А в оригіналі — у Сталіна — все геніально просто і ясно: «За своїм змістом культура народів СРСР, яку розвиває Радянська влада, повинна бути (!!!) культурою загальною для всіх трудящих, культурою соціалістичною, а за своєю формою вона є і буде культурою неоднаковою для всіх народів СРСР, культурою національною, культурою відмінною для народів СРСР відповідно до відмінності в мові і національних особливостях» [27]. Це «рознарядка», а через двадцять з гаком років остаточний підсумок: «...нинішні російська, українська, білоруська та інші культури є соціалістичні змістом і національні формою, тобто мовою...» [28]

Вам ясно? Кому неясно, хай звернеться в ДІіУ.

А коли без жартів, то сьогодні ясно принаймні одне: людина, яка є автором подібних теоретичних вправ, не має про національну культуру анінайменшого поняття (Сталін, як потроху з'ясовується, його й не мав — «чалавєк рускай культуры», як він, за спогадами Ахматової, самовизначився був після перегляду «чюждаго» йому грузинського народного танцю [29], цей чоловік згадував у виступах «великого русского писателя Гегеля» і вважав горьківську «Девушку и смерть», де «любовь побеждает смерть», «посильнее «Фауста» Гете», причому слово «любовь» писав без м'якого знака). У наведеній формулі, котра досі владарює над умами, прикметно буквально все — і «культура, яку розвиває Радянська влада» (доти вважалося, що суб'єктом культури є не влада, а народ, і що розвивати культуру — діло її творців, а не політиків: згадайте заповіти Скрипника!), і «культура, загальна для всіх трудящих» (про те, чому така установка неминуче веде до маскульту, вже мовилося вище), і особливо брутальний розрив змісту й форми, розуміння «національного» як суто формального моменту: ну, мова, ну, ще національний костюм, що за нього нам так позаздрив Глазунов (так костюм же й змінити можна!), — одне слово, якщо зміст і форма стикуються між собою, як вино й склянка (а догматична свідомість інакше не мислить!), то виходить таке собі «соціалістичне вино», поналиване де в карафку, де в куманець, де в кутий сріблом кавказький ріг, де в плетений бутель — можна переливати з куманця в ріг і навпаки, тоді це зватиметься «братерством культур», але смак буде той самий — смак партійних постанов.

І ще одне в цьому рецепті пречудове — це «культура народів СРСР» (в майбутньому, для стислості, «культура СРСР», або «радянська культура»). Зауважте: культура народів — цебто одна на всіх. Сталін, щоправда, невиразно підозрював, що культура якось пов'язана з етнонімом, що «нічиїх», «міжнародних» культур не буває — він навіть ввів культуру як родову ознаку в своє хрестоматійне (і дуже плутане!) визначення нації поруч із спільністю території, господарства, мови (всі ці ознаки, як соромливо визнають тепер не тільки «буржуазні», а й наші етнологи, вкрай необов'язкові для історичної спільності — євреї позбавлені їх тисячоліттями, ірландці й англійці, серби й хорвати, не ризикуючи асимілюватися, ділять по одній мові на двох, а от культура — да включно з мовою, а де й без, тобто культура як певна системна цілість, як унікально-неповторна, витворена віками модель світобудови у кожного етносу конечно своя — вона може бути «відцентрована» на релігію, а може й на мову, може навіть з плином історії структурно перебудуватись, переносячи акцент з одного компонента на другий, як це відбулося з українцями, — в середні віки головним етнодиференціюючим чинником, який утримав нас від полонізації, було православ'я, а з кінця XVIII ст., уже в складі Російської імперії, цю роль перебрала на себе мова, наново скріпивши собою традиційну культуру, — але, як би там не було, культура, по суті, завжди дорівнює своєму етносові, а об'єктивізацію його буття на землі [30], так що «багатонаціональна культура», коли її розуміти не як формальне поєднання взаємопов'язаних культур, а як певну внутрішню якість, — це те саме, що «гарячий лід» або «чорний сніг»). Все це неважко добачити навіть тоді, коли плутаєш Гоголя з Гегелем, але тоталітарне мислення, як правило, побиває здоровий глузд, диктуючи свою логіку: якщо є єдина на всіх держава з Єдиним Центром і якщо культура — це монополія єдиної держави (якщо!) — то, значить, і культура мусить бути єдина на всіх...

Так багатонаціональна держава стала синонімом багатонаціональної культури.

І все-таки, все-таки не стала б, навіть в умовах всеохопливого й наскрізного одержавлення не стала б (культура живуча!), якби не відлучення від історії! Позаісторична — міфологічна — свідомість створює найсприятливіший «температурний режим» для консервації національно специфічного в мертві, стереотипні, одірвані од змісту форми «гопачково-шароварного» лубка. Поперваx основне призначення цього «фольк-формалізму» (назва умовна) полягає в тому, аби ілюструвати слушність сталінської тези про соціалістичний зміст та національну форму («інтернаціональний дух» на радянську культуру тоді ще в директивному порядку не сходив, а «четвертий малесенький» — характер — «причалився ззаду» й геть пізніше, в 70-ті рр.). Отож здерті з традиційної етнокультури національні форми запихалися, як опудала, но-

[27] Сталін Й. В. Промова на Об'єд. Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 29 липня 1927 р. // Твори. — Т. 10. — С. 70.

[28] Сталін Й. В. Марксизм і питання мовознавства. — К., 1950. С. 20.

[29] А. Ахматова. Не поэтесса Поэт! // Лит. газета. — 1989. № 3.

[30] Зрозуміло, це не означає, буцімто етнокультура може існувати герметично — поруч із автохтонними, в ній на рівних правах завжди функціонують запозичені, іншокультурні компоненти, але обов'язково в асимільованому вигляді.

вим «соціалістичним» змістом: кобзарі, спішно навчені тримати в руках бандуру замість розстріляних (але не навчені того, чого за рознарядкою навчити не можна й що становило основу кобзарського мистецтва, — імпровізації), натреновано вигукували «Думи про Сталіна», а Одесі й Києві екранізувалися «Назар Стодоля» й «Лимерівна» (ілюстрації до зникли у «проклятому минулому» класових конфліктів!) — десь із таким розумінням козацьких звичаїв та культури української села, як начеб ішлося про племена бразильської сельви чи ескімоське стійбище, — для виконання «нового фольклору» організовувався, за зразком хору П'ятницького, хор Верьовки з нарочито спрощеною, «вулично-корчемною» манерою співу — словом, «імітат-культура» імітувала те, що Хвильовий називав «національним офарбленням» культури [31], а тих дозах, у яких цивілізація взагалі визнавала існування національної провінції...

Тут доречно згадати, що курс на «інтернаціоналізацію» як уніфікацію був незмінно присутній у державній культурній політиці саме з часу «культурної революції» — звідти «стала єсть» дуже двосічна ідея «подолання культурної нерівності республік». І донедавна, якщо не донині, в присвячених «розквіту національних культур» розділах парадних звітів сліпуче спалахували багатозначні цифри шкіл, бібліотек, кінотеатрів, театрів і т. д., відкритих за роки Радянської влади там, де раніше були самі непроглядна тьма й неписьменність, — аргумент, котрий мусив би слугувати просто-таки кляпом для чимсь незадоволених «націоналів». Не підвдаючись на відкриту гласністю спокусу позлословити, що, мовляв, діти в тих школах за збиранням бавовни мають не згурт часу й на навчання, а не те що на бібліотеку й кіно, хочу звернути увагу читача на інше — на глибоку порочність самого принципу культурного вирівнювання етносів — це ж за яким, скажіть, критерієм, по якому ранжиру належить рівняти слов'янські, кавказькі, тюркські етнокультури?!

Отже, допускається існування якогось еталонного, «суперінтернаціонального» культурного рівня, «заміряного» Центром, отже, абсолютно ігнорується національно-культурна специфіка «окраїн», бо ж одна справа — навчити декхан читати й писати рідною мовою, і зовсім інша — запровадити в усіх школах, від Карелії до Таджикистану, єдину, складену в Москві навчальну програму з обов'язковим вивченням, наприклад, котроїсь романської чи германської мови, тоді як мільйонам смаглявих малюків куди більше придалися б для культурного розвитку фарсі чи арабська. І чи таке вже яскраве потвердження наших здобутків, що от, мовляв, іще вчора кочівники, сьогодні казахи мають одну з найкращих опер у Союзі?.. Казахи — народ голосистий, і вивчити чабанського сина виводити вокалізи на італійський манір — невелика штука, але ж західноєвропейська гармонія й поліфонія не мають анічогісінько спільного з традиціями казахського мелосу, тобто ця опера в казахською тільки за національним складом трупи (уявімо на мить, що якомусь ентузіастові заманулося б створити в Києві подобу японського театру «Но» й назвати його українським) — можливо, якби професійне музикування розвивалося в Алма-Аті на матеріалі «хию» — казахського й алтайського горлового співу, — то ці народи дали б уже нову, свою форму музичного театру, ще не знану ні Заходові, ні Сходові, — отоді й можна було б повести мову про «розквіт національних культур»...

Втім, ми вже з'ясували, що саме розвиватися, видозмінюватися канонічний соцмаскульт принципово неспроможний, а відтак і «національне офарблення» вироджується в суто формалістські «національні консерви», що існують як своєрідна «п'ята графа» культури тієї чи тієї провінції (раз концерт майстрів мистецтв Узбекистану, значить, обов'язкові два номери з бубном і тюбетейкою, а далі можна хоч «під Пугачову», хоч «під Майкла Джексона»). Відрив національної форми від змісту культури призвів до того, що національне стало розглядатися не як внутрішня якість, не як смак, розчинений у мистецтві й філософії, у релігії й науці (так-так, і в науці теж — і в гуманітарній проблематиці, і, головне, в характері мислення, об'єктивованого мовою), у моралі й матеріальній культурі — будівництві, садівництві, дизайні, а як неминучий примхий «етнографічний» доважок до отого, зосередженого в Центрі еталонного — як своєрідне тавро провінціалізму. Коли молоденьку київську чи харківську актрису переодягають із джинсів та безрозмірного светра в народний стрій (чи радше псевдонародний, розцяцькований за принципом «аби в очу рабіло»), що в ньому вона, ясна річ, ступає, мов спутана лошиця і ненатуральним горловим голосом, щомиті ковзаючись на шиплячих (а трохи не написала «шіплячіх») та надсадно вишпоахуючи м'яке «г» звідкись вже з-під діафрагми, розказує, нібн вона саме та Уляна, котру має сватати Стецько, то, далебі, не знаєш — чи сміятись, чи плакати, чи співчувати сердешній, змушеній так поневірятися лише тому, що театру, бачте, досі доводиться мати в репертуарі «что-нибудь украинское»...

Так у системі «імітат-культури» відбулося те, чого зроду не могли передбачити Яновенко і К°: взята на державну службу «Просвіта» — з генетично, від царату притаманним їй комплексом культурної неповноцінності та провінційного «позадництва», дезорієнтована в традиціях, од яких її одтято живосилом, але одержима жагою «ансуванства», вщаслививлена офіційно наданим їй правом «національно-консервної монополії», — об'єктивно почала виконувати функцію, цілком протилежну її первісному, задекларованому в літературній дискусії призначенню — замість нести в маси «дух нехорочний», тобто рідну цим масам національну культуру (як тлумачилася ця остання, то вже інша річ!), вона — незалежно від власної хоті — масово профанувала саму ідею національної культури. «Господарів» вона в такій функції цілком улаштовувала.

Першого серйозного струсу єдина, системна, внутрішньо збалансована радянська «імітат-культура» зазнала після XX з'їзду КПРС. Властиво, своєї ідеально спланованої культівської цілості вона відтоді так і не

[31] «...Національне офарблення — це не що інше, як звичайне офарблення культура того чи іншого народу» (Думки проти течії. — С. 49).

змогла відновити: реабілітовані загальногуманітарні цінності вдихнули кисню в зів'ялі легені більшості митців (першою вирвалася з полону імітаторства поезія, і то майже в усіх радянських літературах), «націонали» спішно розконсервовували безживні етнографічні форми, повертаючи собі етнокультурну самосвідомість (процес, що виявився згодом необоротним у Грузії й оборотним у нас); розпочався повсюдний «ремонт» обірваних традицій. І хоч наслідки його на час нового «похолодання» в різних національних культурах теж були різними (росіяни, наприклад, зуміли повернути в повнокровний культурний обіг і Булгакова, і Цветаєву, і Мандельштама, так що ці явища вже неможливо було випхнути назад у небуття, тим часом як у нас видані в 60-х Плужник, Зеров, Антонич встигли стати фактом лише професійної, інтелігентської естетичної свідомості, тобто пройти лише перше коло впровадження в живий літературний процес) — а проте віру в офіційно освячену одностайність і одномірність «соціалістичної змістом, національної формою» було таки підірвано. Нарешті, дуже істотним деструктивним чинником щодо цілої «імітат-культури» став прорив «залізної завіси» — Центр, а через нього більш менш системно і російська культура в цілому здобули необхідну для органічного культурного розвитку можливість прямих інтерконтактів — можливість, котра нам, «націоналам», після 20-х років помалу-малу відкривається аж тепер і без котрої будь-яка культура, яку б державну підтримку вона не мала, неминуче приречена на провінціалізм.

Міра відкритості багато в чому визначала в роки застою міру живучості культури — хай там в якій неласці хронічно перебував Театр на Таганці, але, попри все, він таки виїздив гастролювати до Парижа й Венеції, хай «Асю Клячину» А. Михалкова-Кончаловського поклали на полицю, але сам режисер, хоч не в СРСР, так у США продовжував знімати, хай повиїхали на далекий Захід митці-«дисиденти», але для культури в її історичній перспективі це, погодьтеся, не те саме, що на Далекий Схід,— цю низку прикладів читач легко продовжить сам, і свідчитиме вона про те, що російське радянське мистецтво, на відміну від українського, вже не можна було стерти з культурної «карти світу» (відповідно й «інтелектуальною закапсульованістю» московська інтелігенція порівняно з київською була вражена незрівнянно менше). Доречі ж закордонні поїздки українських митців і колективів призначалися для репрезентації власне українського мистецтва головно перед канадською діаспорою, тоді як до Берліна й Мадріда Київська опера везла «Царську наречену», «Хованщину» та «Бориса Годунова» — представляти «радянське мистецтво», не кажучи вже про те, що й тих поїздок випадало мізерно і що для повноцінного культурного обміну (а це не завжди те саме, що обмін делегаціями!) «треба..., щоб за кордон поїхало не три, а триста представників української літературної громади, щоб поїхали вони не на місяць, а на рік і на два, і поїхали не «вояжувати», а вчитися»[32]. Що ж до форм нашого «навчання чужому» в зеровському сенсі[33], то вони виявилися дуже «проріджені» — і розгромом української перекладацької школи в кінці 60-х — на початку 70-х (ніколи не забуду, як вразила була тоді мою, ще дитячу, уяву видрукувана в «Літературній Україні» гнівна стаття М. Шамоти з пропозицією «вилучати» у передплатників восьмитомник Мопассана з перекладами В. Підмогильного, Людмили Івченкової, Ірини Стешенко — батьки самі викупили злощасний восьмитомник, і я власноручно запхала його на зади полиці, «щоб не знайшли, коли прийдуть трусити», — чи не правда, схоже на атмосферу 37-го року?..), і головне — бюрократичним «контрольно-пропускним ситом» «Центр — провінція». Українську художню культуру ця обставина зробила апріорно неконкурентоспроможною не то на зовнішньому (туди, як до неба!), а й на своєму внутрішньому ринку.

Головним наслідком «відлиги» була, проте, втрата «імітат-культурою» монопольного характеру, переоцінка цінностей: каскад сірості на виробничу тематику в літературі й кіно вже не сприймався як єдиноможливий шлях мистецтва, в гуманітарному знанні проступили своєрідні «зони відчуження», куди втікали щиро охочі до пізнання (так, пульс філософської думки бився в логіці, естетиці, історії філософії — і майже «не промацувався» в етиці та істматі). Відбувся прорив, хай безладний і неостаточний, від цивілізації до культури — і відповідно в суспільстві визначився якісно новий рівень культурних потреб. Пристосуватись до цих нових умов «імітат-культура» змогла тільки завдяки збереженню сталінського розриву «соціалістичного змісту» й «національної форми» — розриву «інтернаціонального» й «національного». Десь на початку 70-х знову взялися за профануючі «національні консерви» (од псевдофольклору, причому істинний фольклор, хоч автентичний, хоч професійно трансформований, жорстоко викурювався ідеологічним «ладаном», — до населених Химами й Трохимами вульгарних, для естради наструганих гуморесок), тож, на противагу їм, образ отієї самої «еталонної», вільної від цих провінційних доважків — інтернаціональної! — культури (дитя-мутант чистого «соціалістичного змісту»!) став набирати дедалі більшого поширення.

Спробую бодай описово пояснити, яке явище маю на оці. Якось Українське телебачення знайомило глядачів із самодіяльним вокальним ансамблем із Дніпропетровська. Учасники ансамблю, переважно студенти, з ентузіазмом проспівали кілька блюзів та спірічуелсів, потім щось маловиразне, але патріотично мироносне «нашего друга, московского композитора и поэта», ім'я якому легіон, потім радо грянули запальне кубинське «Гвантанамера», а потім заходилися розмірковувати перед камерою про своє творче кредо. І от з тією лінивою, непронизливою «хохляцькою» артикуляцією, котра українській мові надає м'якого звучання, а російській просто неохайного, дніпропет-

---

[32] Зеров М. Ad fontes. С. 268.

[33] «Гадаю, що для розвитку нашої літератури потрібне... засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника, і вперта систематична робота коло перекладів» (Там же. — С. 264).

ровець поскаржився, що «щас вапще мало поют», от хіба лиш у Прибалтиці, бо там шанують свій фольклор, то треба б і нам відроджувати свій та й співати, наприклад, «Подмосковные вечера»...

Це і є соціальна база сталінно-«інтернаціональної» «імітат-культури» — позбавлений традицій, акинутий у культурний вакуум масивний прошарок міського населення, який не ідентифікує себе з жодною етнокультурою, чий фольклор — «Подмосковные вечера» (і така ж заглибшки історична пам'ять!), мова (точніше, не мова, а «засіб спілкування») — «російське есперанто» (нарешті й росіяни спохопилися, що цей бур'ян глушить їм мову), а історичне середовище — квартали типової забудови (нещодавно в Харкові, у відрядженні, маючи кілька вільних годин, я поцікавився в місцевої чиновниці з управління культури (!), що б мені насамперед оглянути в цій, добре збереженій архітектурно, університетській столиці нашого «срібного віку» — і дама, на замислюючись, відповіла, що в місті чудовий зоопарк — гордість харків'ян. Цей трохи комічний вияв естетичної сліпоти, коли людина фактично не бачить міста, по якому щодня ходить (чи їздить), допоміг мені зрозуміти наївний вандалізм сучасного містобудування: монументальна, соцмаскультівськи канонічна сталево-сіра жіноча постать, що вкрай сплюндрувала сяк-так збережений із XVII ст. вестерфельдівський ярасанд правобережного Києва, має ті самі соціально-психологічні витоки, що й виведене сажею «Здесь был Вася» на стіні стародавнього храму. Відчуженість від історії, від етнокультурної традиції породжує спотворені форми власного історико-культурного самоствердження, без якого людина таки на обійтися, доки вона не втратить дар мови й прямоходіння,— спроби «вдертися» в історію живосилом, в'їхати в неї там, де в'їзду нема,— правил руху однаково ж ніхто не знає! — отож можна, зруйнувавши міський некрополь, пишатися зоопарком і, піднявши нержавіючого меча на висоту Лаврської дзвіниці, тішитися ділом рук своїх). Словом, це «маргінальна культура, суспільний коктейль, борщагівський Мак-Мерфі, дитя передмістя» (О. Гриценко) у другому коліні, де вже відбулася остаточна національна стерилізація і від батьків — від «Просвіти» (саме так!) успадковано тільки одне: глибокий і невитравний комплекс неповноцінності, зворотний бік якого — прагнення писати «Здесь был...» на землі, небесах і водах, мов Елюар ім'я свободи. Якщо взагалі правомірний термін «культура Радянського Союзу», то тільки в цьому значенні, бо феномен, що про нього йдеться, дійсно прописаний «от Москвы до самых до окраин», і читач, без сумніву, вже впізнав той, анатомічно докладний, шпенглерівський портрет «нового кочівника», цитований мною вище. По суті це чистої води цивілізація, по формі ж суржик-культура, бо, не маючи за собою жодних традицій, паразитує на перетравлюванні того, що впаде з чужих возів. Адже біда не в тому, що «провінціали всесвітнього міста» співають з англійсько-дніпропетровським прононсом кагритницький фольклор,— біда в тому, що їм більше нема чого заспівати.

Чи впізнав би Г. Яковенко в тому дніпропетровцеві свого внука?

Таким чином, склалося історично (або радше позаісторично), що на сьогодні Україна є ареалом вельми специфічного культурного вінегрету, де і «культура Радянського Союзу», і «національні консерви» (що переважно компенсують публіці ностальгію за рідною мовою і тим тримаються на плаву, але за великим рахунком становлять явище так само позакультурне), і вихоплені з контексту шматки живої російської культури, і згадувана вже вище «інокультура» — теж добрячий коктейль, у якому циркуляція інгредієнтів, від давньої японської поезії до сучасної західної філософії, опосередковується здебільшого російською рецепцією (воно й зрозуміло — де нам братися, коли ми, 50-мільйонний європейський народ, досі й на переклад гегелівської «Естетики» не спромоглися!), і все це поцятковано де-не-де ні, навіть не острівцями, а поодинокими фиттами власне української культури.

Така реальність, і заплющувати на неї очі було б непростимим страусизмом. «Українська культура як цілісність» (читай — як культура) після «культурної революції» припинила своє існування (і, на відміну від російської, грузинської та деяких інших, «не встигла» відновитися в 60-ті рр. такою мірою, щоб уже не розвалитися під новими ударами). Всі духовні цінності, створені потому (а вони, безперечно, були і є), разом узяті, складають не культуру, а механічну суму розрізнених «прориві» на різних «флангах культурної боротьби», причому боротьбя в прямому сенсі слова — за виживання... Навіть оптимістичне загинання пальців з переліком, хто в нас є, тільки потверджує ще раз цей атомарний стан літератури, мистецтва, критики, історії культури тощо, бо коли є явище, то нема потреби називати для аргументації імена. Дуже точно висловився з цього приводу уругвайський критик Анхель Рама: «Для існування літератури не досить самих тільки гарних творів чи творів, що мають успіх. Література з'являється лише в тому разі, коли найрізноманітніші твори та естетичні напрямки сплавляються в єдину гармонійну структуру, що відповідає потребам даного суспільства (підкреслення моє. — О. З.), з притаманною їй інтенсивністю, безперервною творчою напругою, націленістю в майбутнє»[34]. Те саме можна сказати й про культуру в цілому.

Тому, коли критика раз у раз підбадьорливо нагадує, що ми, мовляв, не такі вже й бідні, годилося б уточнити все-таки: хто це «ми»? Якщо «ми» — абстрактний етнонім, котрий накриває одною шапкою унікальну духовну історію від «Повісті минулих літ» до її сьогоднішнього видання в перекладі Л. Махновця, від «Слова о полку» до останньої повісті В. Діброви в рукописному «Літературному ярмарку», від поганських обрядових пісень до рок-ламентацій групи «Не журись!», то «ми», чого ж, справді одна з найбагатших слов'янських культур, із вершинними здобутками принаймні загальноєвропейського значення вздовж цілого шляху, і зовсім незрозуміло, чого це нам бідка

[34] Цит. за: Писатели Латинской Америки о литературе. — М., 1982. — С. 71

тися. Якщо ж йдеться про «нас» як про етнічну реальність кінця 80-х рр. XX ст., то тоді «ми» — будьмо до решти послідовними — не просто собі бідні, а бідніші за церковних мишей — із тієї простої причини, що не знаємо свого минулого, що ота «одна з найбагатших слов'янських культур» нами, її спадкоємцями, практично не освоєна.

Гете належить по-справжньому сувора думка, що спадщини гідний лиш той, хто вміє застосувати її до життя,— так от «ми» своєї спадщини з цього погляду безумовно не гідні, і доки її собі не повернемо, жодних підстав бадьоритися, загинаючи пальці, я особисто не бачу. І. Дзюба дуже своєчасно нагадав читачеві, що культура, надто художня, становить цілісність не лише синхронну, а й діахронну,— рубрикація мистецтва як класичне й сучасне існує хіба що в звітах Міністерства культури, а живій же, нормально збалансованій національній культурі (маємо перед очима приклад російської!) Лев Толстой і Татьяна Толстая мусять функціонувати одночасно й нерозмежовано. Перебудова дала нам цей унікальний — і безпрограшний! — шанс в найістотніші історичні строки «дорівнятись» до свого етноніма, вернути собі історичну й етнокультурну свідомість шляхом запропонованого ще Зеровим «вияснення нашої української традиції й переоцінки нашого... надбання»[35] — і ось тут-то відкривається вся міра нашої культурної окраденості: школа «Просвіти» (міфомислення плюс канон — орієнтація на готові зразки, плюс уже згадане незнання загальноєвропейського духовного контексту, в якому творили наші попередники) виявляється неспроможною ані сприйняти «Європу», ані асимілювати її для сьогоденного культурного споживання. Нова, вже «перебудовча» «Історія української літератури», приміром, сповіщає, що в драмі «Руфін і Прісцилла» Леся Українка «осуджує терор, екстремізм» (нагадую: мова про найбільш по-філософськи концептуальний, ущерть перейнятий есхатологізмом XX віку Лесин твір, де в суто екзистенціальному плані розв'язується проблема людини в історії і за сорок літ до Камю утверджується ідея абсурдного бунту) і що взагалі «суть історичної аналогії з Римом та християнами — в «орієнтації на практичну революційну діяльність»[36](?!).

Ще цікавіше з М. Коцюбинським, чиє оповідання «Цвіт яблуні» варто б рекомендувати в спецкурсах із психології художньої творчості як класичний взірець «роздвоєння» особистості митця на «побутову», «житейську» (переживання доньчиної смерті) та власне «художню» (одночасна реєстрація своїх емоцій як підсвідома фаза творчого процесу),— натомість «Історія» роз'яснює, що тут Коцюбинський вступив у «гостру ідеологічну боротьбу» з декадентами, довівши їм, що «не мислить художника без відданості високому громадянському обов'язку. Навіть переживаючи тяжке нещастя — смерть дитини, ліричний герой не забуває основної мети свого життя — митецького покликання»[37]. Так і хочеться спитати словами безсмертної тьоті Моті: «Вы серйозно чи по-українському?»

І не треба нам, як пропонує І. Дзюба[38], марудитися з перекладом М. Пруста, щоб заміряти рівень попиту україномовної аудиторії на складну філософську прозу, бо рівень уже заміряно на рідному грунті — «на нашому, на данському»: за другим разом випадає з літературного процесу чи не найяскравіший український прозаїк винниченківської традиції В. Підмогильний. Опубліковану торік у «Вітчизні» блискучу, інтелектуально насичену, антонімно-психологічну «Повість без назви» критика (професійна аудиторія!) привітала глухим одностайним мовчанням — чужорідне тіло! Мені довелося бути свідком цікавої дискусії про те, чи розглядати в даному випадку «нон-фініто» як внутрішню стильову ознаку твору,— сперечалися дайкто моїх знайомих фізиків (до речі, російськомовних), але на сторінках «Літературної України» подібної суперечки літературознавців я щось не згадаю. Та й доробок Хвильового, кому з усіх «забутих» найдужче пощастило на рекламу, досі не став темою ні «круглих столів», ні читацьких конференцій. Не щепиться «Європа» до збанкрутілої «Просвіти»...

А тим часом лідер московських «метаметафористів» О. Парщиков, за його власним свідченням, вчиться мистецтва мовної гри в українського поета XVII ст. Івана Величковського, в АН СРСР провадяться дослідження впливу Сковороди на творчість Булгакова[39] і, мабуть, невипадково на всесоюзний «дебют» Хвильового — російський переклад «Повісті про санаторійну зону» — «Литературная газета» відгукнеться далеко грунтовнішою теоретичною розвідкою, ніж «Літературна Україна»: зріла, системна, національно консолідована російська культура виявляє здорову сприйнятливість до тих інокультурних традицій, котрі, будучи «перетравленими» на російський лад, можуть її збагатити. Час нарешті збагнути: національна замкнутість загрожує тільки тій культурі, яка нетвердо стоїть на ногах, але чим міцніша її суверенна цілість, тим вищу здатність «научатись чужому» вона демонструє. Якщо ж культура, взята в її сьогоднішньому вимірі, неспроможна злитись із своїм власним «вчора», то від усякого іноукультурного «вітру» вона просто валитиметься набік (куди вітер віє!),— це й буде те, що Хвильовий іменував «культурним епігонізмом».

Слід, однак, пам'ятати: в цьому питанні Хвильовий мав опонентів не лише «справа» (Сталіна й Кагановича з їхнім убивчим ярликом «націонал-фашизму» у відповідь на саму тільки спробу поставити під сумнів корисність «зовнішніх» впливів на заражену «Просвітою» культуру неісторичного народу), а й «зліва» — йдеться про М. Скрипника, котрий, стисло окреслюючи перебіг розвитку нової української культури — тієї, чиїм цементуючим чинником зробилася мова, а отже, й література,— дійшов досить несподіваного висновку: «позадництво» української культури перестало бути її визна-

[35] Зеров М. Ad fontes. — С. 264.

[36] Див.: Історія української літератури. — Т. 1. — К., 1987. — С. 593, 594.

[37] Там же. — С. 515.

[38] Див.: Дзюба І. В обороні людини й народу // Літературна Україна. — 1988. № 26.

[39] Див.: Галинская И. Л. Загадки известных книг. — М., 1986. — С. 75—84.

чальною рисою десь із останньої чверті XIX століття!

Тобто естетична свідомість (і читацька, й письменницька), внаслідок різних деформуючих обставин, відображає стан української літератури з загіпекеним прикаймкі на тішіку! Скрипник пропонує таку періодизацію її нової історії: перший етап — «котляревщина-гулаківщина», «література гопака, горілки, дяка і кумн», дійсно провінційний додаток до російської літератури (прообраз «національних консервів»!); другий етап — «франківський», коли центр української культури переноситься до Львова і література у взаємодії з сусідніми та загальноєвропейськими впливами виробляє свої власні шляхи розвитку; нарешті, третій етап — з 1905 року, відколи знято було драконівські репресивні санкції супроти українського слова, й «до нашого часу», каже Скрипник (а ми додамо — до кінця 20-х рр.): тут же українська література, а з нею й ціла культура, спираючись на власний досвід, наснажена імпульсами революцій, виходить у число європейських на рівних із ними правах, як цілком конкурентоспроможна [40]. «...Ми не можемо фактично визнати першенського значіння впливу російської літератури на українську літературу. Треба зазначити, що нова українська література своє літературне коріння має у своїй власній попередній історії, хоча російська література мала лише один, хоча в один із періодів і дуже великий, вплив на українську літературу поруч з іншими впливами. Тепер перед новими українськими письменниками стара російська література стає не як література, що її безпосереднім спадкоємцем є українська література..., але лише як одна з літератур, що має всесвітнє значення й що в неї, як і з інших, українська література може взяти багато великих і значних літературних вартостей» [41]. Тому, коли продовжити Скрипникову думку, якраз «впливів» українській літературі середини 20-х боятися не доводилось, належало тільки розбити криві дзеркала національно-культурної самооцінки, впровадивши в масову свідомість доти відчужене від мас надбання — основний масив української культури «франківського» і останнього, «постфранківського» (1905 — 1928) періоду,— належало відкрити народові, що ідентифікував себе переважно з «Просвітою», іншу українську культуру — відкрити «Європу».

Ми спізнилися з цим на шістдесят років.

Ми втратили тим часом обидві культури — і «Європу», і «Просвіту» (оскільки «Європа» становила внутрішнє ядро національної культури як професійної, так і народної, а «Просвіта» захищала її як своєрідний епідерміс, загрубілий і зарубцьований від постійного — впродовж століть — лютого тиску ззовні, то, підмінивши собою «Європу», «Просвіта» сама виявлялася беззахисною перед виродженням). Важливо зрозуміти: «Просвіта» є результатом пристосування діючої культури до несприятливих умов функціонування продуктом несвободи, тоді як «Європа» — дитя свободи: чи то внутрішньої, збереженої одинаками-самітниками, чи свободи розкріпаченого покоління — одного, двох і більше... Втім, в українській історії «більше», здається, й не було. Марно, отже, сподіватися, ніби на третьому-четвертому році перебудови культура справно відновить свій, шістдесят літ як утрачений, внутрішній баланс і одним махом вигворить нову «Європу» — свій центр ваги, своє ядро. Прискалене око недоброзичливого критика, котре нема-нема та й прозирне чи то в газетній статті, чи то в телепередачі — от же, мовляв, дозволили інтелігентам «вольнодумствувати», а шедеврів щось досі не видно,— то або вульгарний погляд святої простоти, певненої, що культура, як і люди, вміє ходити строєм, або ж дуже небездоганний з морального боку, зате дуже далекосяжний кон'юнктурний хід, що не має нічого спільного з інтересами власне культури. Переносити в сьогоднішню українську суспільно-культурну ситуацію гасло 20-х «Даёшь Європу!» в розумінні — «даёшь» «тепер і тут» творчість «на рівні світових шедеврів»,— значить, не здавати собі справи з реального стану речей. А от актуалізувати всю минулу «Європу», використати її з тим, щоб реставрувати цілість і гідність української культури — той ґрунт, на якому тільки й можна «давати» нову «Європу» силами нових поколінь,— справа невідкладна, і робити її треба дійсно «тепер і тут».

Бо ще одного шістдесятиліття нам «про запас» уже не дано.

М. Рясянський.

Портрет Юрія Мушкетика

---

[40] Див.: Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. — Х., 1928. — С. 45—48.

[41] Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. — С. 48.

ВІКТОР КОРДУН

любов життю тотожна...

Роздуми про поетичний світ Павла Мовчана

Не відніму — додам любові,
змертвілу глину оживлю
і возвеличу в кожнім слові
О земле, я тебе люблю!
(«Земля»)

З виходом кожної нової книжки Павла Мовчана (а видав він їх уже близько двох десятків, з них кілька у перекладі російською мовою) ставала дедалі чіткішою і виразнішою активна присутність, незамінність, суверенність цього поета в нашому літературному процесі. І не тільки літературному. Щораз чіткіша, принциповіша та активніша участь Павла Мовчана і в процесах нашого духовного, морального та соціального оновлення, у починаннях загальнокультурного характеру, в усьому тому, що сприяє більшій гуманізації, органічності та неприхованості нашого суспільства. Соціальна активність, вболівання за долю культури, народної пісні, літератури, живопису, проблеми естетичного та етичного виховання молоді, осмислення ролі народного побуту, фольклору, традицій в житті та мистецтві, вболівання за долю перебудови — ось що характерне для численних виступів Павла Мовчана як публіциста, критика, громадського діяча. Він живе не пунктирним літературним життям: від вірша до вірша, від книги до книги, – творення поезії для Павла Мовчана невіддільне від інших форм соціальної життєдіяльності творця-громадянина, що своїми різними гранями дотикається до найрізноманітніших виявів людської активності, духовності. Написані і видані протягом останнього півтора десятка років книги «Зело» (1973), «Пам'ять» (1977), «Досвід» (1980), «В день молодого сонця» (1982), «Голос» (1982), «Жолудь» (1983), «Календар» (1985), «Світко» (1986), «Поріг» (1988), збірки, випущені в Москві у перекладі російською мовою, «Летящее дерево» (1973), «Гончарный круг» (1979), «Круговорот» (1981) визначили чільне місце автора не лише в поезії українській, а й у всесоюзній.

Далеко не просто окреслити масштаби і межі літературно-мистецького та громадського явища, означуваного іменем Павла Мовчана. Адже він ще виступає як кіносценарист, перекладач, мистецтвознавець, бере участь в обговоренні проблем і давньої культури, і сьогоденної, дбає про поетичну й мистецьку молодь, про духовне здоров'я народу...

Щоби локалізувати увагу на поетичному світі Павла Мовчана, естетичній природі його багатогранного таланту, слід відзначити напрями і шляхи змінюваності його поетичного набутку, спробувати проникнути в суть, виявивши форми та умови існування цієї поезії. І бодай відчути на дотик, на колір, на звук, на смак глибинні джерела, які живлять повсякчасною енергією це чутливе, сейсмографічне слово. Саме ці якості й ознаки поезії, емоційна конкретика, яку ми переживаємо, читаючи вірші, ведуть нас через структурне співвідношення чуттєво-смислових елементів та ритмомелодійну організацію словесного матеріалу в серцевину висловлюваного поетом. Вже самі назви книг П. Мовчана свідчать, що вектори почуття і переживань поета проходять крізь найважливіші вузлові моменти людського життя. Це ті моменти у взаємозв'язках людини зі світом, навколо яких утворюються найголовніші лексичні гнізда у мові кожного народу, те, без чого людське життя неможливе, те, що зумовлює саме життя і скеровує його.

«Основою вивчення історії художньої культури має бути не дослідження засобів виразності, а осягнення світу ідей та образів, витворених майстрами, які зробили внесок у духовне життя людства»,— писав відомий музикознавець Ігор Бэлза у передмові до книги Пола Робінсона про одного з найвидатніших представників світової музичної культури австрійського диригента Герберта фон Караяна (М., 1981). Очевидно, такий принцип доцільний і при визначенні місця поета в історії рідної літератури чи в літературному процесі. Сума ідей та образів і справді може засвідчити самобутність митця, якщо він має свій поетичний світ, якщо в самій системі його образотворення, в його стилістиці можна знайти ключ до цілокупності, гармонійності сприймання вираженого у слові, звуках, барвах.

А проте, здається, І. Бэлза трохи спрощує, схематизує проблему. Світ ідей та світ образів навіть при допустимій рівності своїх сумарних художньо-інформативних значень можуть по-різному сприйматися у живій ткапнні твору. Саме так і буває завжди, бо кожен не так вичитує із тексту, як «вчитує» в текст (за висловом О. Мандельштама) свій смисл. А справжнє, невдаване життя мистецького твору забезпечується одухотвореністю, джерело якої поза твором — воно у самому митцеві. Тільки неповторюваний подих, акт одухотворення визначають і зу-

мовлюють жнаву і також неповторювану взаємодію усіх елементів художнього твору, внаслідок якої відбувається постійне випромінювання закладеної у творі (в картині, скульптурі, романі, вірші) енергії митця. Формула життєдайності, одухотвореності творів того чи іншого митця єдина і неповторна, як неповторна формула генетичного коду. Це, звичайно, за умови, коли йдеться про справжнього митця і справжні мистецькі цінності. Саме ця одухотвореність визначає тривалість життя мистецького твору, його безсмертя. Бо сам світ будь-яких оригінальних ідей та образів, будь-який рівень набутої майстерності аж ніяк не гарантує і не забезпечує справжнього мистецтва.

«Життя, виражене естетично, набуває неперехідної духовної цінності, воно концентрує в собі якнайбільшу силу життєдіяльності людини і зберігає цю силу на віки... Велич мистецтва в його спроможності бути грандіозним вмістищем морального і соціального досвіду людства, дати безсмертя душі людській». Так писав Г. Н. Бояджієв, обгрунтовуючи загальну цінність і силу впливу мистецтва у книжці «Душа театру» (М., 1974).

Поезія Павла Мовчана променіється до читача явленою нам у його слові спорідненістю усього сущого, спорідненістю, осяяною добротою і зажурою, зворушливою турботливістю і тривогою не тільки за землю й людину на ній, а й за малу зілину в полі, за чисту криницю, за пам'ять про неї, за квітучого метелика, іскристу росину, ранню бджілку серед весняних танучих снігів. Взаємоперехід, взаємозв'язок у цьому світі такий органічний, такий глибинний, що мисль поета у своєму натхненному плині ніби й не фіксує, не зауважує тих дивовижних змін, які відбуваються між явищами, речами, істотами. Усе так просто, природно, без будь-якої нарочитості, без заздалегідь обдуманих акцентів — і все так несподівано, так поетично-всепроникно.

Усе опуклювалось. Зріло,
проймалось світлом золотим,
все більш рідинилось із тілом
за ніч відчужені світи.
І ти, позбувшись незалежжя,
з'їльнившись тишею від слів,
моя бадилино — тихо стежиш,
як угорі метелик цвів.
(«Спорідненість»)

Діалектичність світу і залежна від неї діалектичність почуття пов'язані у поезії Павла Мовчана такими незбагненними, непоясненими на перший погляд вузлами, що кожен новий штрих, кожне нове, зрощене у свою нероз'єднувану сутність словопочуття підводять читача до сприймання нескінченності різноспрямованого погляду як на наше існування, так і на щомиті відроджуване тривання всесвіту.

На тлі сучасної української поезії постать Павла Мовчана вирізняється повсякчасною заглибленістю у пошукування причин і мети нашого існування, існування природи, сенсу наших почуттів та діянь, їхнього взаємозв'язку та взаємозалежності. Висока напруга філософічності Мовчанової поезії грунтується на по-своєму мудрій діалектичності, на помиттєвому відчутті драматичної, часом навіть трагічної, рівноваги життя. І вся ця пристрасна філософічність перейнята, насичена безмежною любов'ю до всього живого, адже поетові аж ніяк не байдуже не тільки питання людського існування, а й, повторюю, доля,— так, саме доля, що чимось так подібна до людської,— найдрібнішої пшінки, крапельки води, насінини. І це ознака майже беззахисної, якоїсь дитинної доброти, захват перед світом, захоплення життям у всіх його виявах.

Кожен елемент у поетичному світі Мовчана має своє природне місце, гармонійно й органічно вписується в нього. Особливо це стосується до раннього періоду творчості поета. Для прикладу можна послатися на вірш «Рівновага» із збірки «В день молодого сонця»:

Любов'ю проростає найменша насінина!
З любові, з ласки сходить, як хліб,
пшенична днина.
Любов життю тотожна, хоча й різноіменна:
вона ж бо двоєдина, як можне
і нужденне.
Бо ким, відносно чого означена
та міра,
яка дає найменша і визнача офіру?
Невже ж відносно смерті вимірюється
ступінь
залюбленості в землю чи почуттєва
скупість?
Вуста криничні, повні джерельної
наснаги,
випитовхують назовні весь надмір
рівноваги.
Вона безмежно в світі панує
неподільно,
розважує пшінин і визнача
доцільність,
вділя любов і кисень і долю
співвідносить
із тим, що в противазі і хто
чого попросить.

Майже всі збірки П. Мовчана мають більш або менш виразну концепцію, розвиток тем, мотивів. Час його поезії переважно теперішній, хоча минуле й майбутнє завжди присутні в ньому, бо це мить вічності, а отже, й людина в ній вічна.

Чи відійшло, чи захололо,
чи проминуло? Ні, ніколи...
Якийсь рубець, якась там згадка,
що від випадку без порядку
в тобі, якому ні початку,
ні краю — вічен, мабуть, ти!
І перемішані світи,
як зерна в давньому засіці,
де ти не був, в якому віці?
(«Чи відійшло, чи захололо...»)

Виразно концептуальною у творчому доробку Павла Мовчана можна вважати збірну поезій «Жолудь». Ставлення поета до слова, а відтак і до творчості взагалі відбилося вже в самій назві. Так само як із жолудя виростає могутнє й довговічне дерево, що в міфологічний язичницький час у давніх греків присвячувалося Зевсові, а у нас Перунові, так зі слова постає жива багатолиста поезія, життєспроможність якої у часі та просторі залежить від її духовної спрямованості, від оперта на віками випробувані у народній свідомості морально-етичні та естетичні цінності. Розділи, на які поділено цю книгу, тричленно відображають найголовніші в бу-

дові дерева та його житті частини. Це «Крона», «Серцевина», «Коріння», що й асоціативно, за еквівалентом вкладеної в них поетичної інформації, й безпосередньо перегукуються із верхнім, середнім та підземним світом священного дерева життя, присутнього у міфологіях різних народів як найголовнішого образу світобудови. Цікаво відзначити, що у розділі «Крона» вміщено вірші, звернені до теперішнього часу, до сьогоденних переживань поета, розділ «Серцевина» є ніби перехідним до розділу «Коріння», а якому найбільше віршів на мистецькі та історичні теми, тут поет ніби звертається до пам'яті.

На титулі збірки внесено факсиміле автора — вірш, який може служити ключем до її прочитання:

Ущільнюється час,
згортається простір
у жолудь
і пелехи яє широколиста,
і крила рук ростуть,
і вічна серцевина
ухопить рідний грунт
корінням незглибимим...

Основою цієї збірки є переживання часу, переживання змінюваності й плинності життя. Вражений цією одвічною змінюваністю, поет сам ніби стає тим річищем, яким тече життя, він бачить його проминання і відчуває, як і сам проминає, проходить крізь життя, прагнучи якнайглибше відчути і передати своє переживання.

Павло Мовчан уміє дивитися на світ так, ніби усе, що потрапляє в кут його зору, він бачить уперше, ніби між відображуваним і відображенням, тобто між світом і його поезією, нема тієї стіни відчуження, яка витворюється із суми літературних знань та навичок, буттєвого та соціально-історичного досвіду, добутого не тобою самим, а почерпнутого із книжок чи інших джерел людської пам'яті-інформації. Така гострота сприймання та вираження свідчить про щоденну душевну роботу. В його віршах немає заданості, смисловий та емоційний наслідок здобувається у процесі творення поезії.

Оголюючи нерв слова, Павло Мовчан місить це слово, як живу глину, щоб тонкими і точними лініями, переходами, зв'язками відтворити пластику свого почуття і вершинні емоційні спалахи. Поет являє нам правдивість слова і правдивість світу. Між його поезією і світом майже немає відстані, єднальними нитками тут стають біль і радість, зажура і сподівання, що є найкоротшими сполучниками між незахищеним поглядом, чуттям, слухом поета і життям у всій його поліфонічній складності й гармонії. При читанні віршів складається враження, що слово Павла Мовчана народжується разом зі зміною станів, явищ самого світу. Саме тому це слово невіддільне від того, що воно означає, рівень абстракції тут відповідний почуттю і переживанню і звичайно не перевищує їх. Здається, що слово — не просто слово, а скоріше предмет чи стан, які зберігають у собі, немов душу, свою невіддільну від них назву. Поет творить так, наче таких слів, наприклад, як оселя, жайвір, трава, дощ, журба, мовчання, радість та інших, у цьому ряді предметної і відчуттєвої конкретики взагалі не існувало, поки він їх не побачив, не пережив цих настроїв та не запраг їх назвати, означити по-своєму.

Прорізався промінь і даль розпечатав:
кругліють на пагорбі сірі ягнята,
і стежка непомітно повзе до воріт,
де вічність спинилась, притишивши хід...
Виривав забуття імена тимчасові,
і мох проростає у кожному слові;
рукою ведеш по гранітній скрижалі —
гладенька, немовби і слів не бувало.
Іржа довга на надгрібках розп'яття —
чи то за життя ще триває розплата?
(«Прорізався промінь...»)

Щойно процитований уривок із вірша «Прорізався промінь...» — дзеркальна протилежність описаного вище радісного у своїй основі творення-іменування. Власне, ці душевні стани міцно пов'язані, один є діалектичним продовженням другого, адже і в житті все пов'язане неминучим ланцюгом змін, і хоч би як поетові хотілося подолати у слові час, це неможливо, бо й виявлене ним почуттєво-смислове значення зрештою вивітрюється, з перебігом часу слово і виражений ним образ вбирають в себе інший зміст, набувають інших відтінків, і люди сприймають його вже інакше. Та, всупереч усьому, саме словом поет намагається підвести читача до тієї незахищеності, невідгородженості від краси і трагізму існування, які властиві йому самому.

Круг, круговорот, колобіг, коло — це рух життя, землі і сонця. Ці образи нерідко виникають у свідомості й поезії Павла Мовчана. Як зачарований ходить він у дивосвіті рідної землі, свого краю, природи — і світ його поезії, лишаючись майже незмінним у своїх межах, заглиблюється, багатограннішає. Поет усвідомлює невичерпність слова і невичерпність означуваного ним предмета, і тому його тягне знову повернутися до того, із чим зріднився, щоб показати кожного разу несподівано нову якість, нову красу, здавалося б, такого знайомого. Щоб більше знати про них, він прагне бути врівні з предметами, так, щоб його присутність була майже непомітна: читаючи про будяка, наприклад, дивуєшся, як зблизька, на рівні очей поет бачить цю рослину, скільки незвичного може відкрити в ній.

Поезія Павла Мовчана викликає роздуми про множинну сутність не тільки кожної речі, а й множинність (а не одність!) людського «я», опертого на спільний знаменник єдиної споконвічної внутрішньої субстанції — данності, що сама себе впізнає й виявляється, дотикаючись до спільномірного їй світу, природного і соціально олюдненого.

Колись дослідниця грузинської народної музики В. К. Стешенко-Куфтіна у своїй праці «Найдавніші інструментальні основи грузинської народної музики», виданій у Тбілісі 1936 року, писала, що існування багатоствольної флейти в народних культурах є взагалі показником їхнього прадавнього віку, що зберіг риси первісних ступенів розвитку. Згадаймо при цьому про поширення багатоствольних сопілок на Україні.

Саме ця багатоголосість предметного світу і людської душі в поезії Мовчана вказує на живий, хоч спершу ніби й непомітний, її зв'язок зі способами вічної народної

словесної творчості. Ота множинність, багатоголосся, що всюди лишає сліди у Мовчанових віршах, за своєю природою близьке до музичного феномена, вираженого народом у багатоствольній сопілці, кожен тон якої ніби охоплює цілу епоху по ступенях, нижчі тони — то прадавність, а далі — чим вище, тим ближче до нас. Тут слід зауважити, що поетові взагалі властива своєрідна внутрішня музичність образотворення. Можна говорити навіть про музичне передчуття, передчуваність образу, коли звук ще не визрів, не народився, а внутрішній слух уже настроєний на нього, вже вгадує його появу. Здається, що Мовчан такою-от внутрішньою передчуваністю випереджає появу образу і, настроєний на його очікуване звучання, схоплює кожне наступне слово ще на піддорозі до усвідомлення. Воно живе, воно тріпоче, пульсує, виграє своїми незахололими гранями. Поваблений магією слова чи образу, він часто вводить у їхнє магнетичне поле нові й нові образи — відбувається емоційна ланцюгова реакція. І поетові болить, що не все своє внутрішнє звучання можна вкласти у слово, у вірш.

Спрозорено — з глибин, з минувшини
нерозтанних
прийшло і проплило, розвіялось
умить
невисловлене щось, що з іменем
незнаним
споріднене навік і радістю
щемить...
Кошуленька тонка, та ще
тонші крила
з березових листків — березовий
політ...
Ні відтворить те все, ні спам'ятать
— несила...
Такий сьогодні день...
такий прикметний світ...
(«Одного весняного дня»)

Такий метод зумовлює рівновеликість образів. Павло Мовчан не укрупнює їх і не зменшує. Якщо врахувати, що поет не акцентує на своїй присутності у вірші, рідко сам поцінову висловлене ним, стає зрозумілою відкритість його текстів для читацької інтерпретації. Вірші Павла Мовчана, як музичні партитури, приховують у собі можливості неоднозначного трактування. Вони позбавлені велемовності й декларативності, тобто тих негативних у своїй гіпертрофованості рис української поезії, проти яких в останні роки дедалі частіше виступає наша критика.

На жаль, масовий читач привчений, привчений до цих ознак української поезії і на віру сприймає самохарактеристику того чи іншого поета, дану своїй особі та своїм почуттям, своїй поезії у самих віршах, оцінюючи та визначаючи залежно від того і місце його поетичної продукції. Складається така ситуація: поет, який витворив чудовий образ, скажімо, рідного краю, але при цьому не витукнув, як він сам вражений такою красою, може менше розраховувати на взаєморозуміння читача, ніж той, що просто нашпигував таку-сяку віршову конструкцію вже чутими і перечутими вигуками та знаками окличку свого захвату.

Поезія Мовчана вимагає від читача заглибленості, настроєності на творчу фантазію, довіри до слова і культури сприймання. Так, як музичне трактування різних диригентів стилю Бетховена чи стилю Моцарта залежить і від їхньої музичної освіченості, їхньої фантазії, уяви, так само й емоційний та змістовий рівні сприймання й переживання прочитаного вірша залежать від культури й душевної розвиненості того, хто його читає. І в цьому головна трудність на шляху цієї поезії до масового читача.

Інша трудність у тому, що читачеві доводиться переборювати звичку до сприймання вірша за давно визначеними і відстояними у свідомості темами.

Мовчан універсалізує тематику свого вірша, розсуваючи межі уличнених тем і зближуючи їх між собою, тобто в одному творі можуть бути присутніми, можуть розвиватися і взаємопереплітатися відразу кілька тематичних ліній. Розмивання тематичних меж було характерне, наприклад, для Бориса Пастернака, особливо в першій половині його творчого шляху. Такий підхід відповідає емоційній і смисловій уцільненості психології і свідомості сучасної людини, яка в один і той же час, в одному й тому ж предметі може побачити взаємодіяння різних причин і наслідків.

Саме тому в елегійному малюнку ранку може раптом вибухнути тривога за збереження миру на землі, гіркий роздум про рани минулої війни знаходить поетично логічне продовження в освяченні людської праці, щоденних клопотів. Зосереджуючи свою увагу в основному на морально-духовних проблемах буття, поет уміє органічно й проникливо відобразити наше сьогодення, безпосередньо висловитися про назрілу соціальну проблему. Показовим із цього погляду слід вважати цикл віршів «Хліб мого дитинства», присвячений пам'яті всіх батьків-хліборобів, що не повернулися з війни, вміщений у збірці «Досвід».

Лірично-поетична Мовчанова стихія тече в руслі поглибленого вдивляння і вслухання у навколишність. Поміж віршами, які органічно виповнюють береги емоційних поетових осягнень, існують певні ниті, які пов'язують їх, взаємонасичуючи і взаємозбагачуючи.

Вірш Павла Мовчана розвивається як лірична драма зі своїм сюжетом, кульмінацією, розв'язкою. Це робить його динамічним, напруженим. Одначе у багатьох творах сам поет виступає і як суб'єкт, і як об'єкт ліричного переживання, вірш такий виповнений, що в ньому часом не залишається місця для уяви, співпереживання та співтворчості читачеві. Це схоже на монодраму, яка потребує участі в ній глядача, тобто самодостатність ліричного героя така велика, а його самовираження таке всеохопне, що читач мимоволі опиняється у пасивному стані простого спостерігача. Кожен мистецький твір має бути структурно врівноважений у своїй відкритості-закритості для читача. Коли ця рівновага порушується в той чи інший бік, зменшується емоційність сприймання: читач або не може переступити через бар'єр закритості, або його воля, прагнення ввійти у мистецький твір не зустрічають достатнього для виникнення емоційної напруженості опору. Вірш Мовчана часом більш закритий, і читач має робити певні вольові зусилля, щоб проникнути в його образну суть.

Виразно концептуальною є остання книга Павла Мовчана «Поріг», яка має три розділи: «До порога», «На порозі», «За порогом». У цій книзі моделюється рух людини до осягнення своєї суті, прагнення знайти себе, здобути неперехідні морально-етичні цінності, які виражаються для нас у комплексі понять рідної хати, оселі, батьківського порога і порога власної духовної сутності, зрештою — Батьківщини як духовної субстанції особистості.

Збірка відкривається поемою «Потоп», в якій історія дитячої душі, історія душі людини асоціативно переплітається з історією людської цивілізації. Біблійні візії, візії епохи культури Дворіччя, античного світу, трагедія колхідської Медеї, візії ближчої нам вітчизняної історії, Великої Вітчизняної війни, селянського побуту генетично переплавлені в людській душі, що, визріваючи і доростаючи, пропливає у утлому човнику по хвилях потопу цих епох. Епічність і глибоко ліричне природа переживання через генетичний сплав з історією людства універсалізується, душа людини, душа ліричного героя розростається до вселенських масштабів, тяжіючи до витоків людяності, гуманістичних начал.

Загальним поетичним образом «Порога» є наша степова, почасти лісостепова рівнина. На цей образ у самій книжці немає прямої вказівки, але збірний образ, що постає із картин природи, людини у пейзажі, породжує саме таке відчуття — образу рівнини, простору, в якому дуже виразно можна побачити і ласкаву бджілку, і вечірнього птаха на дереві, і сумовитого будяка на межі. Очевидно, такий пейзаж генетично присутній в кожному з нас і мимоволі зринає, виявляється у наших почуттях, наших поетичних візіях.

Стрімкоберегими острівцями серед ліричних течій поезії Мовчана прозирають поетичні портрети історичних осіб, митців або вірші-звертання до них. Тут з'являється та міра епічності, яка дає змогу конкретно осягнути, відчути подих минулого часу, часу життя портретованих, діткнутися до предметів їхнього оточення, що мають запах і колір своєї епохи, слідн рук тих, про кого пише поет. Це, зокрема, такі вірші, як «Архип Тесленко у Харківцях», «Полеміст Іван Вишенський», «Повість про Уляну Осоргіну», «Літописець Нестор», «Портрет Ван-Гога», «Т. Г. Шевченко перед пам'ятником Миколі І», «Слово блаженного Прохора з глибини серця», вірші на шевченківську тематику та інші. Поет уміє не тільки створити портрет, образ завдяки точним і містким деталям, рисам, а й відтворює душевний стан, суть мислення, світосприймання історичної особи в момент портретизації. Взірцем у цьому плані є вірш «Архип Тесленко у Харківцях» зі збірки «Досвід». Художньо-композиційна структура його складається тільки із найнеобхідніших образів і слів, які, поєднуючись між собою, помножують драматичне напруження, створюють силове поле, центром якого є сам письменник, гірка й нуждення зернина того диму, що наповнив його холодну порожню хату:

> В порожній хаті хтось сльозу зронив,
> в порожній хаті свічку запалив,
> я порожній хаті,— боже, що за жах! —
> іржа мереживть квіти на ножах.
> В порожній хаті в мене повно диму,
> присутній в мене в хаті хтось незримий,
> Бо, наче полум'я, погляд на папері...
> — Ану йди геть! — і відчиняю двері.
> За стіл сідаю і пишу про світ,
> свої слова вмуровуючи в лід.

І повтор-ствердження — в порожній хаті,— і повтор звуків «р» та «ж» підкреслюють самоту і безвихідь Архипа Тесленка, якусь ну просто метафізичну його замкнутість, болючість переживання чиєсь уявної присутності у байдужому, знедуховленому «світі», який неаідворотно римується із словом «лід».

У своїх віршах-портретах історичних осіб та митців Павло Мовчан вдається до композиції, характерної для замкнутих у своїй багатоплановій сюжетності гравюр. Його вірші взагалі часто розвиваються відповідно до законів композиції графічних врикушів або навіть живописних полотен. Це по-справжньому народні картини, омелоддені прозорими краплинами із джерел народного мовлення.

Здебільшого, говорячи про народність мови того чи того поета, ми шукаємо в його творчості окремі більш чи менш вдало вкраплені народні вирази, казан, звертаємо увагу на використання місцевої говірки, переосмислення чи переінтонування прислів'їв, приказок, загадок тощо. Інакше ставлення до стихії народного мовлення спостерігаємо у Павла Мовчана. Поет не використовує народну мову принагідно, бо народність мови внутрішня, іманентна озна на його поезії. Мовчан підносить народну мову до рівня високої культури поетичного вираження, він викристалізовує, переплавлює народну мову на живу літературну стихію. Саме тому й здається, що слово у тому вигляді, як його покладено на папір, народилося щойно в устах поета, воно живе, воно промекиться, часом ніби аж пручається у загальній мелодиці вірша, тим самим збагачуючи мелодійність, токіку, створюючи враження гострої драматичності самого мовлення. Первородність слова у поезії Павла Мовчана очевидна, незастиглість його форм залежна від постійної змінюваності й плинності світу та процесу його відображення. Це одна із найголовніших прикмет Мовчанової поезії. Щоб досягти точності у відтворенні, скоріше навіть миттєвої схоплюваності настроїв, явищ, взаємосполук живого і неживого, природного і соціального, поет по-своєму, але завжди органічно, відповідно до законів народного мовлення часом видозмінює слово, витворюючи не знані досі в літературі його форми. Він робить це завжди так, ніби дослухаючись до глибинного життя самого слова, вловлюючи його внутрішню пульсацію, власне прагнення до перетворення. Поет зрісся із словом і пустив у його глибини свій корінь, щоб черпати силу вираження із праві́чних джерел.

Витоки високої культури Мовчанового віршування, його своєрідного, виразно чутного у загальному звучанні нашої поезії поетичного голосу у всесмертній любові поета до життя, любові до поезії.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ — ДО РОКУ 1625

■

Проголосивши на початку другого десятиліття XVII ст. релігійну справу українську своєю справою, заявивши солідарність свою з православним духовенством і тою суспільністю, яка в обороні тої справи виступала, козаччина — її верхні верстви особливо, — мусили увійти з часом все глибше й далі в те культурно-релігійне й національне життя, яке протягом якраз того другого десятиліття все ясніше розгоралося в найближчім східноукраїнськім центрі, Києві.

Сі два явища йшли разом, тісно переплітаючися між собою своїми впливами. Київ здавна стояв в досить тісних зв'язках з козаччиною. Ще в 1580 р. кияни в своїх жалях на воєводську управу звертаються до козацької старшини («до панів Оришовського, гетьмана запорожського»).

Тепер, в міру того як козаччина опанувала ближчі околиці Києва, як козацькі гнізда все тіснішою й густішою сіткою обхоплювали його з усіх боків, зв'язки козаччини з Києвом ставали все тісніші. Через те не могло зіставатися без впливу і враження на козацькі кола те національне культурно-релігійне життя, яке починало саме розвиватися в Києві. А з другого боку, маючи під рукою напоготові козацьку силу, певні її помочі і солідарності, київські духовні кола знаходили в тім заохоту до все нових, дальших і сміливіших кроків у розвої національного культурно-релігійного життя, в його обороні, в забезпеченні йому тривких підвалин дальшого існування.

Старий Терехтемирівський монастир на півдорозі між Києвом і Черкасами (крайньою стражницею волості, за котрою починалося вже повне і необмежене панування козаччини) був немов стацією в сих зносинах. Напівофіційна резиденція козацька на волості, де відбувалися козацькі ради, де містився козацький арсенал і заразом монастир, відновлений запорожцями, їхня одинока патрональна святиня на довгий час, служив Терехтемирів немов сполучником політичних, чисто козацьких інтересів з релігійно-національною справою, яку козаччина взяла тепер за свою. На чолі його стояла тоді (в 1616 — 1620 роках) людина, що дуже непомітно перейшла в наших джерелах, але хтозна, чи не заважила багато в тодішніх відносинах. Був се архімандрит Єзекіїль Курцевич, з волинських князів Курцевичів, мабуть отже, чоловік свій між українським панством, а заразом людина світова, освічена, бувала — вихованець Падуанського університету, в каталогах котрого записав він під роком 1600 своє ім'я по-українськи, один-одинокий з усіх. (Так приймається звичайно в літературі. Генеалоги, одначе, не вміють його зв'язати з звісними князями Курцевичами. — М. Г.). Під його рукою Терехтемирівський монастир виходить на поважну й цікаву позицію політичну. Сюди з'їздили київські духовні, сам митрополит навіть, щоб бути присутніми на козацькій раді, впливати на її наради і бути в курсі козацької політики; терехтемирівські монахи були експозитурою київських кіл в самім серці козаччини. Одним з симптомів зросту козаччини на волості був також рух в терехтемирівській околиці помітний в сім часі. Літом 1618 року земський писар київський

Продовження. Початок див. «Вітчизна» 1989, №№ 1—9

Сущанський-Проскура заносив скаргу на «игумена и всѣхъ черцовъ монастыря Терехтемировскаго и всѣхъ фундаторовъ албо надавцовъ тогожъ монастыря то есть гетмана, полковникковъ, сотниковъ, атамановъ и всѣхъ козаковъ (войска) запорозного», що вони захопили «моцно гвалтомъ», наславши козаків і міщан терехтемирівських на сусідню маєтність Проскур, село Григорів, і прилучили його до Терехтемирівського монастиря. Також захопили козаки коло того ж самого часу й віддали Терехтемирівському монастиреві іншу сусідню маєтність шляхтича Олізара — село Підсуче. Козацька резиденція і козацький монастир ширилися, і росли, і відігравали поважну роль як посередники між новим, відродженим Києвом і козаччиною з її новим курсом національної політики.

Київ у першім і другім десятилітті XVII ст. ставав усе замітнішим центром українського релігійного і національного життя, й пульсація великої релігійно-національної боротьби відчувалася тут все сильніше і голосніше. Завдяки козацькому реваншу, завдяки зросту колонізації з кінцем XVI століття він перестав бути, дедалі, то більше самітним замком на українськім пограниччі, воєнним форпостом, виставленим на вічну тривогу й небезпеку. В нім розвивалося суспільне й культурне життя, а з тим все більше сунулися сюди елементи тодішньої польської офіційної культури і будили ті прояви й явища, в яких виливалася тодішня національна українська опозиція асиміляційним змаганням державної культури. Біскуп Христофор Казимирський, діставшися на київську катедру в році 1598, заходиться коло urządzенія своєї резиденції в Києві (його попередник Верещинський, перший спровадившися по довгих віках до Києва, мав свою резиденцію у Фастові). Він будує собі палату, заходиться коло будови латинської катедральної церкви, збирає на се надання від побожних католиків. Стара домініканська місія, розмножившися, будує собі десь на початку XVII століття муроване кляштор з решток вишгородської церкви Бориса і Гліба, а пізніше мурований же конвент. Побожний прихильник єзуїтів Жолкевський у ролі київського воєводи носиться з планами заснування єзуїтської колегії, а кілька літ по його уступленні з воєводства сей план був сповнений біскупом київським Радошовським: в 1620 році він спровадив до Києва першу єзуїтську місію; але в Києві їй не сподобалося, єзуїти осілися в Фастові, і тільки в 1640-х роках воєвода Тишкевич фундував єзуїтську колегію в Києві. Менше акбуралкві бернардини осілися тут ще з 1620-х рр.

З'являються й просвітні інституції українські. Печерський архімандрит Єлисей Плетенецький, наступник на ігуменстві славного Никифора Тура, що оружною силою відборонив від унії Печерський монастир, умів ужити козацьку силу не тільки на привернення печерських маєтностей, конфіскованих королем, а й під ослоною козацької опіки розпочав незвичайно живу й плідну культурну роботу. Величезні засоби, зібрані і старанно збережені поколіннями печерських старців та ігуменів, по довгих віках застою й інерції знайшли собі благородний ужиток в службі культурним і національним потребам свого народу.

> Подчас праве утисков, подчас бѣд церковных,
> Подчас сѣ турбацій и невчасу полныхъ,—

як каже його панегірист, Плетенецький відкрив нову добу в житті сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу, так що за словами його гідного наступника і континуатора його змагань він «був батьком не тільки для лаври, а і для всього народу російського», «и тымъ си тому святому заслужилъ мѣсцу, ижъ штоколвекъ по немъ за помочю божею в томъ пречистой Богородицы монастыру дѣется и дѣяти будет, все на его основѣ, на его фундаментѣ, на его будовли починати будовати и кончити будетъ». Сим заслужив він собі на вічну пам'ять в історії українського життя, і доводиться незвичайно жалкувати, що ми так мало знаємо ближче про нього і про його культурну роботу в Києві.

З двох писань, присвячених печерському архімандриту,— панегірика, виданого в 1618 році під барвистим титулом: «Вѣзерунк цнотъ превелебного въ Бозѣ его милости господина отца Єлисея Плетенецкого архимандрита кієвского монастыря печерского» і надгробного слова його наступника Захарії Копистенського — ми дістаємо тільки скупі й урывкові звістки, які дуже небагато можемо доповнити з інших джерел.

Знвємо, що Єлисей Михайлович Плетенецький був шляхетного роду («зацных и побожных родичов был урожоный»), з дрібної шляхетської роднин, що носила ім'н від свого родового гнізда Плетеннч недвлеко від Золочева, а землі львівській. (В львівських актах XV століття: Івашко, Федько, Андрій, Филипко, Іван, Стахно, Василь alias Васько, Євфемія Плетенецька. В 1578 р. Іван Плетенецький, син його Каспар. В описі 1651 р. вже Плетенецьких а Плетеничах нема. — М. Г.). Рід буа нічим не визначний і звівся в почвтках XVII століття. Будучий архімандрит роднвся коло року 1550. Він вибрав для себе духовну кар'єру. В початках 1590-х років, мвючн сорок літ, став він архімандритом пінського Ліщинського монастиря і в сім титулі брав участь у православнім соборі берестейськім. Правдоподібно, тут звернув він на себе увагу рішучою опозицією унії, і се трн роки пізніше (1599) дало йому вибір на печерську архімандрію — одну з найвизначніших православних позицій в тім часі, і на сеймі 1605 р. православним удвлося добитися від правительства затвердження його на сім уряді. На сій позиції пробув він повних двадцять п'ять літ, до своєї смерті в 1624 році. Досить довго ми, одначе, не чуємо й тут нічого визначного про його діяльність, крім процесів за монастирські маєтності та скарги, занесеної деякими ченцями на нього і на іншу монастирську старшину: ченці скаржилися, що архімандрит і «старші полвтники і застолпники» монастирські «не вѣдати где оборочають» значну наданшку доходів монастирських над видатками, «которая бы рвчей на потребы монастирскіє яко и чернецкіє оборочати ся мѣла». Можна думати, що вже тоді архімандрит почав щось уймати з видатків на сите і п'яне монастирське життя, призначаючи на інші, культурні потреби, та почннав стягати до монастиря людей з літературними і науковими інтересами. Але те, що ми знвємо докладніше з сеї сфери діяльності Плетенецького, все припвдає на середину другого десятиліття XVII віку, коли в Києві раптом прокидається сильний культурний і просвітній рух під впливом тих услуг, які віддала релігійно-національній справі козаччина і обіцяла віддавати в будучності.

Печерський архімандрит купує друкарню, заложену в Стрятині Гедеоном Балабаном у розпалі його боротьби з Львівським братством і потім закинену; перевозить її до Києва, розширює і збільшує, може, ужнаши стрятинський інвентар тільки за моделі для далеко більшого нового інвентаря. Згаданий панегірик так описує сей епохальний в київськім житті факт:

> Вось воскресилъ друкарню прнпалую пыломъ
> Балабана цнотъ великихъ речю и тежъ дѣломъ:
> Онъ за благословенствомъ отца намъ свитого
> Удалъ ся до ремесла (могу речи) цного,
> Ты зась яко милостивикъ церкви збытъ ревнивый,
> Хотѣлъ и допалесь то яко не лѣнивый:
> По зтстю его з свѣта друкарню вскресити
> И презъ выдаванье книгъ церковъ украсити.

Правдоподібно, се мало місце десь коло року 1615. При кінці 1616 або в 1617 р. вийшла вже перша книжка з нової печерської друкарні — «Часословець». Перед нею розпочато монументальне як на ті часи видання «Антологіонъ» (16+1048 сторін in folio), але воно вийшло тільки в році 1619, а перед ним наборзі видрукувано і випущено «Часословець», між іншим, «яко да исполънит ся требованіє еже въ училищехъ въ православномъ градѣ Кіевѣ и въ прочихъ», як першу шкільну книжку для київських шкіл. Величезні доходи Печерського монастиря знайшли собі призначення. Книга виходила за книгою. За п'ятнадцять літ від виходу «Часословця» (1617 — 1631) печерська друкарня випустила кілька десятків книжок: нам звісно понад 30 друків, між ними цілий ряд видань монументальних розмірів і зпов таких, що були показними результатами праці згромаджених тут літературних сил. Се було більше, ніж скільки дали всі інші друкарні України за весь час свого заложення і до того часу (1631 року). Для потреб друкарні Плетенецький заложив фабрику паперу в монастирській маєтності в Радомишлі на р. Тетереві «коштромъ немалымъ на подивенє а томъ краю якъ речъ небывалую», Мусила бути своя відливарня (гісерня). З'являються свої граверн і маляри; уже «Антологіонъ» 1617 року прикрашений 18 образами святих; на сім полі граверн, ілюстрації; Печерський монастир надовго зайняв позицію, єдину не тільки на цілій українській, але й весь східнослов'янський

світ ии найбільше, майже одиноке огнище церковного малярства, граверства, ілюстрації.

Збирається і цілий ряд літературних і наукових сил, що з Печерської лаври роблять рад теологічної академії. Копистенський, один з членів сього гуртка, визначений потім Плетенецьким на «сукцесора» свого на архімандрії, виразно вказує в своїм надгробнім слові Плетенецькому як особливу його заслугу се згромадження печерського ученого гуртка («людей учоныхъ, от негожъ на тое мѣсце зведеныхъ») і величає його в слові на роковини його смерті ак «учоныхъ людей прибѣжище, наукъ любячихъ промотора и школъ на разныхъ мѣсцахъ зычливого фундатора». Він «науки намъ такъ познаня разныхъ діалектоа як и вырозуменя писма бож. жичилъ и о дидаскалы искусныи старал ся, которых и ієрокуріковъ то есть проповѣдниковъ слова божого церковного приспособлялъ, задерживалъ, выхование ихъ стану и повинности пристойное и доволное давалъ».

Як першорядні сили сього печерського гуртка звісні нам насамперед сам Копистенський, далі — Тарасій Земка, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, в близьких зносинах стояв і перший ректор Київської братської школи (потім ігумен Михайлівського монастиря) Іов Борецький, що теж, може, не без посередництва Плетенецького опинився в Києві.

Копистенського, братанича звісного перемиського владики, ми стрічаємо в Києві вперше на початку 1616 року, коли він вписується до нового братства київського разом з Тарасієм Левоновичем Земкою. Над виданням печерського «Антологіону» він працює в тих літах разом з Борецьким і Памвою Бериндою. Крім своїх заслуг, які положив він як наступник Плетенецького на архімандрії печерській і гідний континуатор його культурної роботи, Копистенський прославив себе як визначний богослов, полеміст, історик церковний і проповідник. Монументальна його «Палинодія или Книга обороны католической, святой апостолской всходней церкви и святых патріарховъ», написана з приводу книжки Льва Креази Obrona jedności cerkiewnej (1618) і закінчена та ухвалена до друку в році 1621, але не надрукований, зістався верхом теологічної ерудиції тих часів. Величезний трактат (868 стовпців теперішнього друку) поділяється на дві половини; в першій (частини перша і друга) автор полемізує з католицькою доктриною про примат папи, друга присвячена історії унії на Русі (частина третя збиває аргументи, буцім київська митрополія була в унії з Римом перед флорентійською унією, частина четверта присвячена історії Берестейської унії). Чому ся капітальна і для свого часу незвичайно цінна праця зісталася невиданою, зістається неясним (досить правдоподібна гадка, що в тих роках, 1622 — 1627, вважали нетактовним розводити релігійну полеміку і дражнити противну сторону, добиваючися легалізації відновленої православної ієрархії). Твором того ж Копистенського вважається вндрукувана без імені автора «Книга о вѣрѣ единой св. соборной апостольской церкве», доповнений переробок старшого віленського видання, незвичайно популярна потім особливо в Московщині. З іменем Копистенського надруковані були тільки дві згадані вище проповіді на похорон і річницю смерті Плетенецького, які репрезентують Копистенського справді як визначного проповідника, і, крім того, кілька передмов при печерських виданнях тих часів. Копистенський, як показують згадки сих передмов, брав дуже діяльну участь в сих виданнях як перекладач, редактор, видавець.

Памва Беринда прославив своє ім'я своїм словарем «Лексиконъ славенороссій и именъ тлъкованіє, тщеніємъ, аѣденіємъ же и иждивеніємъ малѣйшаго въ ієромонахѣхъ Памвы Берынды, протосуггела трону ієрусалимского», виданий 1627 року. В присвяті сеї книжки панам Балабанам пояснює він, що, живучи в домі Федора Балабана, фундатора стрятинської друкарні, він тоді вже за його принукою зачав збирати «реченія и имена словенския», «аки не у сущу тогда лексикону развѣ любомудра нир Лаврентія Зізанія». З сього лексикону Беринда покористувався сам на початках, а потім не переставав протягом довгих літ доповняти свою збірку і, нарешті, перейшовши до Києва, «покликаний до друкарні (печерської) до справлення бесід на послання апостольські», над котрим він працював два роки «нощеденствуя», він вирішив видати вибірку з своєї збірки «в пользу спудеємъ». Словар сей надовго зістався найбільшим і найповнішим, і по смерті Беринди передрукований був ще в році 1653. Крім того, перейшовши в Київ (мабуть, таки при тім, як забирано до Печерського монастиря Балабанову

друкарню) і ставши тут управителем друкарні (архітипографом), він увесь час аж до своєї смерті (1632 р.) брав дуже діяльну участь в літературних працях печерського гуртка, правлячи рукописи, доглядаючи видань, пишучи до них передмови і т. ін.

Третім таким дуже діяльним, хоч і менше помітним учасником видавничої печерської колегії був Тарасій Левкович Земка, ігумен братського богоявленського монастиря і проповідник печерський, як він підписав себе в передмові Беринди́ного лексикона, справщик книг і управитель друкарні, муж учений в мові грецькій, латинській, слов'янській і руській, як величає його в епітафії Кальнофольський. Почавши від перших початків печерських видавництв (ми бачимо його підпис разом з Копистенським на братськім упису 1616 року як єромонаха, правдоподібно, печерського) і до смерті своєї в році 1632 він зіставався діяльним учасником печерської видавничої роботи, і Кальнофольський в згаданій епітафії нагадує друкарям: «жили ви ним, поки він жив і він жив вами». Бачимо в печерських друках його вірші, передмови, переклади «на малороссійскую бесѣду общую» й т. ін.

Далі трохи, хоч і в близьких зносинах з сим гуртком, стояли два інші визначні діячі.

Лаврентій Зизаній, бувший дидаскал Львівської братської школи, один з найбільш рухливих і многосторонніх людей свого часу, автор букваря, граматики, словаря, катехізиса, педагог, полеміст, проповідник, перекладач і редактор в Києві з'являється десь коло року 1620, прибувши з сусіднього Корця, де був священиком від року 1612. В Києві він перекладає «Бесіди Златоустого», толкування Андрія Кесарійського на «Апокаліпсис»; передмови сих видань славлять його як «благоговѣйна мужа, словеснѣйша дідаскала и вѣтію, художнаго еллиногреческого языка умѣніє и искусство стяжавша», і пояснюють, що переклад «Бесід...» він вчинив на запрошення Плетенецького.

Іван, в чернецтві Іов Борецький, теж бувший дидаскал львівський, з сього гуртка найраніше з'являється у Києві, мабуть, вже в роках 1611—1612 був він тут священиком Воскресенської церкви («Пресвитером храма воскресенія Христова» називає він себе ще в 1617 році, бувши, очевидно, до переходу в ігуменство Михайлівського монастиря, а Іван, священик воскресенський, звісний нам з 1611—1612 років, правдоподібно, був таки Борецький. — М. Г.), а з заснуванням братської школи був її першим ректором, потім ігуменом михайлівським і митрополитом і через се тільки почасти міг брати участь в працях печерського гуртка. Кальнофольський в своїй епітафії величає його за чесноти християнські й аскетичні, але Косів у «Патерику» підносить інші прикмети славного митрополита, що був він «в науках свобідних, в знанні мови грецької, латинської, руської ледве чи рівний кому». З значною правдоподібністю можемо бачити його перо в тій інтересній протестації 1621 року, з якої вище навели ми екскурс про козаків, і «Юстифікації» 1622 року.

Поруч сих видніших діячів бачимо цілий ряд другорядних літератів, як Олександр Митура, автор згаданого панегірика Плетенецькому («Вѣзерункъ цнотъ», 1618), брати Памви Беринди, Лукаш і Стефан (автор віршів на честь Плетенецького), Філотей Кизаревич, Йосиф Кирилович й інші. Здебільшого були се галичани — напевно знаємо як галичан Борецького, Копистенського, Зизанія, братів Беринд (до них зачисляють ще львівського клирика Гавриїла Дорофейовича, але чи справді був він в Києві, не знати. — М. Г.); додати до них ще Касіяна Саковича, ректора братської школи в роках 1620 — 1624, і трохи пізнішого Кальнофольського. Було се перше «нашествіє галичан» на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також галичанина, заходилися культурними засобами Західної України відродити на київськім грунті заглушене культурно-національне життя й привернути старій столиці України її давню національну і культурну роль й значення.

■

Рух сей не обмежився самим Печерським монастирем, а ширився й творив нові огнища свої. Плетенецький з товаришами, за наведеним вище свідоцтвом Копистенського, «науки такъ позвали разныхъ діалектов яко вырозумения писма

саятого жнчилъ и о дидасналы искусиыи старал ся». Разом з засиуааниям друкарні а Печерському монастирі аиникає фундація Гвлшки Гулеанчіани, жінки маршалиа мозирського Стефана Лозии. Записом своім з дня 14/X 1615 року записує аона на асенародиу фундацію «прааовернымъ и благочестиаымъ христіаномъ народу россійского, въ поаѣтехъ воєводствъ Кіеасиого, Волынсиого и Браславского будучимъ, стаиомъ духоаиымъ и саѣцкимъ, иноиомъ, саищеиникомъ и діаиоиомъ чину мнишеского и чиму мирского, также осаѣцоиымъ княжатомъ, велможнымъ паномъ шляхте и яногожъ иолвекъ иного заволаии и стаиу людемъ россійсиимъ, єдиаи тымъ тылко которые въ привославной блвгочестиаой церкви асходией иабожеистаа греческого вѣре, а послушеистае, тежъ благословеистае св. патріархи константинопольского иеодмеине трааютъ и траати будутъ», свій даір а Киеаі — «добра евои аласиые дедичные, правъ и волиостій шляхецкихъ будучіє» (подробици дуже важлива а ті часи, бо тільки заснoааиі на шляхетськиx грунтвх правоелавиі цериви і моиастирі ие підпадали, яи поиазалося з тодішиіх процесів, прааительствеиим репресіям). На сих добрах мають стати різні релігійні й просаітні інституції — воии даються «на монастырь стааропигионъ, такъ же тежъ и на школу детемъ такъ шляхетсиимъ яио и местскимъ, и на иный спосoбъ богоугодного житія, который бы служилъ ку збавеию христіансиому и ку аыиоиаию милосердиыхъ учиикоаъ, а при томъ и на гостиииицу страииыиовъ духовныхъ, аѣры церкви всходиев будучимъ». І для безпечнішого здійснення тих плаиів заявляє фуидаторка, що аона вже «зараз а той даір апровадила і апроважує благовірного саищеиоінока (печерського саященика) отця Ісаю Купинського й інших черців, яи також і шиолу».

Се були тимчасові держателі, але слідом з'явився і властивий господар, для иотрого призначався сей двір «з вільностями і правами шляхетськими». Було ним братство, запроектоване аже перед тим, але ще ие зав'язаие формально, правдоподібно, чекаючи для иього благословения від царгородського патріарха, по иотре послали ініціатори братстаа. В останніх днях 1615 року було воно аже зав'язане: маємо його «упис» (фундаційний акт), але в пізнішій иопії без дати і тільки з деякими підписами; один з перших братії «ао иноцехъ Захарія Копыстеисиий испоаѣдииыъ» підписався під ним з датою 4/1 1616 — се дає дату «упису».

Братство зав'язувалося «ведле порядку прав братстаомъ отъ си. патріарховъ паданыхъ» — братстаа Львівського, Віленського, Могилівського й інших. Метою своєю ставило воно «утѣшеніе и утвержденіє въ благочестія нашому россійсиому роду — сыномъ всходнего прааославія, обывателемъ воєводства кіеаского, такъ духоаиого ииеляиого яко и саѣского: шляхетского стаиу и асеє речипосполитое местское (київської міської «речі посполитої», себто ииївського міщанстаа. — М. Г.) и всѣмъ христоимеиитымъ людемъ, на аыиоиапьє христіанскихъ милосердныхъ учииковъ такъ духоаиыхъ (въ размиожеиью и вѣиореиеиью христіанскихъ добродѣтелей, честного иноческого житія, аъ подаваиью наукъ учтиаыхъ и аъ цвичеиью дѣтей народу христіансиого — отиоля хаала асемогущого Бога иа земли множит ся, потѣха родичамъ изъ сыиоаъ наказаиныхъ ростетъ, речи посполитой оборона и оздоба предииаая фундует ся и цаѣтетъ) — яио и тѣлесныхъ (въ оборонеиью адоаъ и сиротъ и аъ поратоааиью асяиихъ людей упадлыхъ)».

До братства аписалося «безчисленио» різного народу з місцевого духоаеиства (передусім з того печерського гуртка, що, безсумнівно, буа і властивим, головним ініціатором заснуааиия братства) і саітських людей — міщанства, шляхти. А що було найбільше знаменним — аписався і гетьман Сагайдачний з усім аійськом иозацьким, приймаючи тим чином братство під спеціальну свою опіку і присаоюючи собі тим способом формальне праао всюди і все аиступати його офіційним заступииком і протеитором. На жаль, не знаємо ближчої дати сього важливого факту: згадує про иього Саиович у своїх віршах иа похорон Сагайдачного, що він

При церкви братской честно въ Кіевѣ поховаиъ,
Въ которое ся братство зо всѣмъ войскомъ вписалъ
И на него ялмужну значную одказалъ.

Що се було, одначе, не під час передсмертних розпоряджень, а далеко раніше — перед актом 1620 року — в сім не може бути сумніву.

Братство се злучилося з фундацією Гулевичівни і заснованим на її грунті монастирем Богоявлення, що став патрональним братським монастирем. При нім зараз же заснована братську школу. Першим ректором її був Борецький. З літа 1617 року маємо його появктуавання, даке ким у Львові львівським братчикам за забрані у них «книжки грамматіки грецкіє друка лвовского», себто за братський Адельфотес. Борецький, що називає себе тут «ректором школы братское въ Кіеве», правдоподібно, умисно на те їздив до Львова на вакаціях, щоб зробити запас всього потрібного для нової школи. По нім був на сім уряді, здається, Мелетій Смотрицький до свого посвячення на архієпископа полоцького, а в роках 1620—1624 Калікст (в чернецтві Касіян) Сакович, галичанин, син протопопа з Потилича, вихованець Замойської академії й Краківського університету, чоловік здібний, дотепний, але слабохарактерний (перейшовши потім до люблінської школи, він перейшов на унію, пізніше на латинство і став одним з найбільш з'їдливих критиків і унії, й православ'я). З його часів маємо перше testimonium diligentiae братської школи, заісні аже нам «вірші на погреб Сагайдачного», рецитовані учнями братської школи, але зложені не ними, а самим Саковичем. Імена учнів подані при рецитованих ними розділах вірша і мають певний інтерес: се Стефан Почаський, Петро Созонович Балика, Іван Сакович, Феофілакт Іванович, бурмистрович київський, Іван Тривавський, протопопович київський, Федір Скарсаський, Леонтій Балика, бурмистрович, Єремія Ставровецький, Іван Стецький, Микола Отрешкович, Іван Козарин, Іван Пелчицький, Євтихій Самуїлович, Матвій Кирилович, Григорій Кондратович, Димитр Кривкович, Лукаш Беринда, Георгій Воронич, Карп Михайлович, Семен Шульга. Імена сі характеризують братську школу як міщанську і духовну колегію (свояки звісних нам київських та інших літераторів — Беринди, Саковичі, Ставровецькі і діти священиків), але й не без шляхтичів тут також (Вороничі, Козарин, Скаржевський та ін.).

Вірші служать ілюстрацією того напряму, в якім ішла наука шкільна в сфері літературній. Вони мають характер вповні схоластичний, переобтяжені ремінісценціями псевдокласичної ерудиції, стоять вповні і в стилі, і в мові під впливами польсько-латинської школи, вихованцем котрої був Сакович; але зразом перейняті дуже сильним козацьким патріотизмом — не тільки з огляду на свого героя і на військо запорозьке, тому що йому сі вірші присвячені, але даючи вираз тим тісним зв'язкам, які лучили київське братство з козацькими колами. Тут читаємо, наприклад:

> О запорозком войску кто писма читаеть,
> Тоть имъ мензство и славу хоть не радъ признаеть,
> Бо завше въ немъ такіе рыцери бывали,
> Што менжне непріятелей ойчистыхъ бивали.
> И жадное рыцерство въ насъ не есть такъ славно,
> Як Запорозкое, и непріятелюмъ страшно.

За ректорства Борецького школа мала, мабуть, сильніше виражений «греко-слов'янський» характер в стилі львівської братської школи. Взагалі київська школа мусила бути організована на взірець львівської і йти її слідами: ми бачили, що на чолі сього освітнього руху стояли головно галицькі, львівські сили, і саме братство організувалося на взірець Львівського передусім. Загальний характер братської науки патріарх Теофан означає, називаючи її в своїй ставропігіальній грамоті «школою наукъ еллино-словенского к латино-польского писма», в її мету ставить в дусі того часу «въ цвѣченю побожного живота, а подаванью наукъ належныхъ, где вызнания вѣры непорушно к догмать св. вселенскими седми соборами церкви восточной уставленыхъ неотменне хотящим ся учити, а звлащ младенческому уму наука презъ учителей тоежъ церкви щире показована и вливана быти маеть».

Взагалі дуже скоро по своїм заснуванні братство, чуючи над собою протекцію православної шляхти, місцевого магістрату, а найбільше — козацької сили, в розпоряджаючись й значними культурними силами, які містив у собі київський світ 1615—1620-х рр., почуло само себе й дало почути своїм противникам, як неабияку силу. Митрополит Рутський в своїм меморіялі про способи заведення унії в Києві найбільшою перепоною для розповноводнення унії вважав се «нове

братство, засноване схизматиками три роки тому, без королівського привілею,— там вони мають свої збори й наради, а наслідком їх було зразу се, що, по-перше, утоплено митрополичого офіціяла, потім слугу, що збирав податок, зловлено з грошима, виведено в дикі степи і приковано до гармати, а тепер схоплено також і уніатського попа, а він тільки один тут і був, і незнати де його поділи; трудно думати про щось добре, коли не буде скасоване се братство, а скасувати його можна або властю воєводи, або позвом до задвірного королівського суду».

Але ні київський воєвода, ні сам митрополит не відважився піднести на нього руку, і братство, а з ним і київська православна суспільність все вище підносили голову. Гостина патріарха Теофана в 1620 року і поставлення православних владик піднесло ще вище престиж братства. Не знаючи, чим скінчиться ся вся отся справа, київські монастирі, взагалі духовні кола, пильнували, як менше себе зав'язувати з сим сміливим вчинком. Його взяло на себе братство з одного боку, і його протектори-козаки, з другого. Патріарх заїхав до братського «страннопріїмного двору» і тут мешкав увесь час; а братській Монастирській церкві посвячено на митрополита колишнього ректора братського, Іова Борецького, а другого, тодішнього ректора, Мелетія Смотрицького, на другу з ряду ієрархічну позицію — на архієпископію полоцьку. Братство при тім одержало від Теофана, уповноваженого до сього патріархом царгородським, права ставропігії для свого монастиря і для інших своїх інституцій; як він пише в своїй грамоті, «на знак бытности нашей в мѣстѣ Кієвѣ на ктруните братском̃ъ, при церкви святыхъ Богоявленій и Благовѣщенія, крестъ водружаємъ и ставропигіовъ патріаршеское достойно быти судивше, благословляємъ, которое жадной духовной — митрополічей, архієпископской, епископской анѝ жадной иной въ духовномъ исправленіи зверхности, судови и благословенству николи подлѣгати не маєтъ и не будетъ повинно вѣчными часы окромъ самои патріаршескои константинопольскои вселенскои столицы». Рядом грамот Теофан затвердив і благословив братство, крім сього «братства старѣйшого», заснувавши при нім іще «братство младенческое», що мало бути зложене з молоді, правдоподібно, з учеників братської школи, на взір ученичих «содаліцій», в католицьких, особливо єзуїтських школах; потвердив і благословив братську школу й інші інституції той «страннопріимный дворъ», де він сам «по силѣ дарованія божія отъ обывателей мѣста гощеный страннолюбиѣ» перепочивав; похвалив їх організацію і поручив на будуще, від'їжджаючи, «пребывати въ немъ богобоязненно со всяцѣмъ усердіємъ», в любові й згоді.

Київ по довгім упадку свого церковного життя знов став церковною столицею, резиденцією митрополита, що більше — столицею всього майже православного єпископату, на всі українські (або й білоруські) землі, на довший час, коли православні владики, непевні своєї безпечности, за ліпше вважали не показуватися в свої єпархії та воліли заставатися під покровом козацької протекції в київських і сусідніх монастирях. Став найпершим і найважливішим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі, куди з різних кінців і країв сходилися й збігалися культурні, наукові, просвітні сили, борці за подвигнення свого народу, певні безпечного захисту, доброго прийняття, а навіть і достатку, коли не кар'єри. З глухого погравичного кута, непривітного й тривожного форпосту перетворявся він в національну столицю, заразом в бойовий табір відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій.

В першій лінії таким бойовим настроєм перейняте було се Київське братство. «Что есть сже въ нашей земли братство православныхъ?» — писали в 1625 році київські братчики московському думному дяку (державному секретареві) Грамотіну, просячи підмоги з Москви на будову братської церкви, і так пояснювали звичаєм і завдання своєї організації: «Братство нарицаеть ся, егда христіане православныи живуще посредѣ иновѣрныхъ, посредѣ Ляховъ, унѣятовъ и проклятыхъ еретиковъ и хотяще отъ нихъ отлучити ся и съ ними ничтоже смѣстно имѣти, сами со собою любовно совокупляють ся, имена свои во едино списуютъ и братіями нарицають ся,— се же да твердѣє и скорѣе противовѣрныхъ отразити возмогутъ».

Різні надання на братство і закупна ґрунтів за значні ціни, роблені ним в 1620-х роках, вказують на зріст його матеріальних засобів. В 1625 році воно закінчило будову нової братської церкви. А три роки пізніше король Жигимонт,

що, без сумніву, добре тямив вплив й значення сього схизматицького гнізда, був змушений на прошення православної шляхти київської видати грамоту, де заднім числом дозволяв фундувати на ґрунтах Гулевичівни «братство милосердія водле реґулы св. Василія», то значить монастир, при нім церкву й шпиталь «для людей убогихъ, старыхъ и уломныхъ, такъ духовныхъ, яко и свѣцкихъ, и людей рыцерскихъ, на послугахъ нашихъ и рѣчипосполитое отъ непріятелей нашихъ въ разныхъ битвахъ покалѣчоныхъ». Про школу поки що промовчано, але се не перешкоджало їй існувати й функціонувати далі.

■

В другій половині 1620-х років можна помітити між різними групами сього відродженого православного Києва певну конкуренцію, певне напруження, яке, одначе, скоро вигладжується під натиском суспільності, і знову-таки в першій лінії — козаччини. Відроджена православна ієрархія не зразу вміла собі дати раду в тих відносинах, які в православній церкві уложилися за попередні часи безладичного життя, з широкою автономією монастирів і братств, що виробилася супроти дезерції владик і була санкціонована патріаршими ставропігіальними грамотами. Різким виразом сього була місія Смотрицького на Сході (1624—1625 рр.), яка принесла патріаршу грамоту, що касувала автономію ставропігіальних церков, братств і монастирів і віддавала їх під власть єпископську. Я вернуся ще потім до сього епізоду, тут тільки зазначаю, що сі заходи, як і певна тенденція до компромісу з католицько-уніатськими колами, виявлена відродженою ієрархією в інтересах легалізації своєї,— поставили православний єпископат, зґромаджений у Києві, в досить напружені відносини і до братства, і до печерського гуртка. З другого боку, новий архімандрит печерський, наступник Копистенського (від року 1627), енергійний і амбітний молодий «воєводич земель молдавських», Петро Могила також виявив певну охоту до конкуренції з братськими колами.

Чи невдоволений характером і напрямом братської школи, чи просто бажаючи мати свою власну школу, Могила заходиться коло заснування своєї власної колеґії при Печерськім монастирі і, не вважаючи на невдоволення і опозицію, яку сі плани викликали в київських колах і навіть серед братії самого Печерського монастиря, здійснює сей план. За словами пізнішого вихованця Могилянської колеґії, він незадовго по своїм посвяченню на печерського архімандрита «післав від усеї капітули київської до патріярха до Царгороду і дістав від нього благословення на те, щоб завести в Києві латинські й польські школи і, насамперед вибравши відповідних монахів, вислав їх в різні краї для науки». Опозиція печерських монахів, які нерадо дивилися на нове обтяження печерського бюджету, була зломлена суворо; сучасник, київський шляхтич Єрлич, оповідає, що коли монахи шпитального монастиря св. Трійці, призначеного Могилою на нову школу, спротивилися планам архімандрита, Могила скинув ігумена з посади, забрав у нього гроші, всадив у в'язницю і казав бити, так що той потім скоро й умер. (...Єрлич сам жив у Печерськім монастирі і, очевидно, переказує печерську традицію про суворого архімандрита. — М. Г.). Митрополит Борецький, що також, здається, дав певний вираз тому суперництву, підтримуючи своїми засобами і протекцією друкарню під управою Спиридона Соболя (в дворѣ Іова Борецького, митрополита... — М. Г.), що робила конкуренцію друкарні печерській і випустила в роках 1628 — 1629 ряд видань, даремно силкувався вплинути на Могилу, щоб не робив конкуренцію братству. В своїм тестаменті, визначаючи Могилу екзекутором (душеприказчиком) і заповідаючи йому свою колекцію грецьких і латинських книг, заразом клав він йому на серце «за наперший и церкве божой и всему православному народови россійскому потребнѣйшиий пунктъ», «абы школы въ братствѣ кievскомъ для цвичення дѣтокъ христіянскихъ, а не гдѣ индей фундованы были,— подъ неблагословенiемъ приказую». Але Могила держався свого.

По науковi і просвітні засоби для своєї школи звернувся він туди ж, звідки черпали культурні сили організатори печерського гуртка і братської школи. Літом 1631 року Могила з'являється у Львові і дня 15/VI дає тут таку декларацію: «Я, Петро Могила, з божої ласки архімандрит київський печерський, бачачи в православній церкві велику утрату в душах людських через неосвіченість

духовних і неучення молодіжі, за ласкою і поміччю божою і за власною волею моєю, бажаючи запобігти такій великій утраті й хотячи позискати заблудших від православія, рішив фундувати школи на те, аби молодіж у всякій побожности, в обичаях добрих, в науках свобідних була вихована (цвічена), а то не на якусь користь, або славу мою, а тільки на славу і честь живоначальної Тройці, на користь і потіху правовірного роду. На те діло боже зібрав я до себе братію, бажаючи, аби вона була належна, на певних правилах, до тої святої справи. Їй маю я дати слушне удержання як на поживу і одежу, так і на інші потреби з свого власного кошту на вічні часи, на певне число осіб, відповідно до фундушу, аби вони без перепони відправляли діло боже. Одначе, поки мене благодать божа потримає на тім світі, я всіляко і у всім маю бути їм опікуном і промотором, наскільки будуть дозволяти мені мої здібности і заняття архімандричі і на скільки буде того вимагати їх потреба в служенні душам людським. І аби поспіх без проволоки був у тім ділі божім, і аби братія, закликана до того, збиралася на те без усякої вимівки, я тепер тим, які при мені пробувають, чесним отцям і братії: ієромонаху Ісаії Трофиміусу і монаху Сильвестру Косову, і тим, що потім зберуться до них, обіцяю з усього серця мого перед Господом Богом, що я все написане в моїм фундуші, їм мною наданім, без проволоки і утиску буду приводити в дійсність в Києві, в монастирі Печерськім, або де я й вони вважатимемо за потрібне. А той фундуш в формі правній, повні певній, маю їм подати якнайскорше, але не більше в кожнім разі, як дванадцять місяців, будуть вони чекати сповнення тої моєї обіцянки. А все те, аби було певніше, я добровільно обіцяю се в храмі Успенія у Львові, перед хрестом господнім. А коли б зійшов я зі світу, не скінчивши тої справи божої, маю забезпечити те тестаментом і за опікуна до сповнення його без всякого нарушення моєї волі маю взяти людей чесних і сильних».

З осені того року зібрані Могилою професорські сили розпочали науку в організованій ним лаврській школі. На чолі стояли згадані в наведеній декларації львівські професори Ісаія Трофимович Козловський і Сильвестр Косів, вихованці люблінської колегії й замойської академії; перший став ректором, другий — префектом Лаврської школи. З інших професорів знаємо ще Софронія Почаського, «риторики професора», вихованця Київської братської школи. Школа була поведена, в противність братській, ближче до типу колегій єзуїтських, з перевагою латинського характеру — се була, очевидно, провідна ідея Могили, що, з огляду на практичні потреби сучасного української життя, школа повинна дати перевагу елементу латинсько-польському над грецько-слов'янським.

Але не занедбувано і «руських». Доказом того має послужити виданий першого ж курсу, як свідоцтво успіхів нової школи, панегірик фундатору школи Петру Могилі. Він носить, на вироку, довгенький титул: «Εὐχαριστήριον албо вдячность, ясне превелебнѣйшему въ Христѣ его милости господину отцу руръ Петру Могилѣ, воєводичу земель Молдавскихъ, великому архимандритови святои великои лавры чудотворнои печерскои кієвскои, вѣры православнои въ церкви святой восточной промоторови побожному и несмертельнои славы годному оборонци одъ спудеовъ гимназіумъ его милости зъ школы реторіки за гойныи добродѣйства собѣ и церкви православной въ фундованю школъ показаныи при вѣншованю святъ хвалебныхъ вѣскресенія Христа Спасителя міру повинне а упрейме отдаваная (з друкарни того монастира Печерск. Кієвск. року 1632 мѣсяця марта 29 дня)». Містить, окрім присвятної передмови професора (ієромонаха Софронія) Почаського, ряд віршів, де описуються поодинокі науки нової школи (звичайне trivium і quadrivium) під загальним титулом «Геликонъ», а потім, в другій частині (Парнас), поодинокі музи і їм присвячені науки; все се з панегіричними притоками до особи фундатора.

При кожнім вірші знаходимо ймення учеників, що декламували, а може, й укладали під проводом свого професора сі вірші: Стефан Стрибиль, Григорій Трипольський, Олександр Олекшич, Самуїл Мужиловський, Андрій Черховський, Василь Климович, Василь Каменицький, Михайло Полубенський, Мартин Сурин, Фил. Миклашевський, Іван Заруцький, Василь Сущанський-Проскура, Филон Ільковський, Стефан Колчицький, Максим Кресловський, Федір Сусло, Василь Чудновець, Василь Устрицький, Георгій Негребецький, Євтихій Соболь, Стефан Трипольський, Трофим Онушкевич, Єремія Войсяцький. Бачимо тут

Московитин

імена й родовитої місцевої шляхти, котру, видно, умів притягнути своїм престижем печерський воєводич.

Але сей primum munus Minervae (перший дарунок Мінерви), говорячи стилем її професорів, був і останньою пам'яткою нової школи. Над нею вже гучала буря і завзятий воєводич, що не побоявся неблагословенства свого приятеля митрополита, мусив зложити зброю перед невдоволенням, яке піднімалося проти його фундації серед київської людности, і особливо — серед своєвласної козаччини. «Від неучених попів і козаків велике було негодовання».— пише цитований вже вихованець братської школи,— «на што латинское и польское училище заводите, чего у насъ дотуду не бывало, и спасались!». «Хотіли були самого Петра Могилу й учителів на смерть побити: ледво їх умовили».

Те ж більш-менш оповідає в своїм хитрословнім Exegesis префект лаврської школи Косів. Згадавши про ті плани, з якими фундувалася та школа, «аби ми преславному народови нашому, вирісши серед нього, могли дати світ Аполлона», він каже: «Але скоро тільки ми з й. м. отцем Петром Могилою завітали до тебе, вікопомний Києве, і, пожираючи очима твої сотні святих і твої неосяжні вали, стали прилаштовувати перший дарунок Мінерви,— зараз пішли про нас розсівати в слухах людських такі поголоски, що ми уніати, що ми неправославні. Які з того перуни, які громи і тріскавиці почали шибати на нас, того язик атраментовий не подужає анатомізувати! Був уже час, що ми, висповідавшися, тільки того й чекали, коли нами схочуть начиняти животи дніпрових осетрів, або поки одного огнем, другого мечем не пошлють на той світ».

Можемо здогадуватися, що сими злобними агітаторами були не тільки «неучені попи» та монахи печерські або братські, але в ній були вищі й деякі інтелігентніші елементи; Косів скромно не шукає їх, пишучи по довершенім компромісі. Як би там не було, коли удалося рушити козаччину проти нових фасонів печерських, справа була рішена: печерський воєводич мусив піти на капітуляцію. Ще зимою 1631—1632 рр. прийшло до порозуміння в сій справі між ним і братством. З дня 30/XII маємо вже формальний акт у сій справі. Шляхтичі київські й інші братчики київського братства освідчують, що вони, бажаючи мати школи при своїм братстві, упросили П. Могилу перенести фундовану ним школу до братства і тут її фундувати, а братство натомість признає його на весь час його життя старшим братчиком, опікуном і дозорцем свого братства з тим, що виборні «старости» братства у завідуванні справами його ні в чім не

будуть противитися раді й волі Могили, а в усім будуть його слухатися.

Під сим актом підписалося тридцять київських шляхтичів — цікавий реєстр православних шляхетських родів, що трималися своєї національності, хоч переважно підписувалися вже по-польськи (Філон Воронич, Богдан Солтан, Юрій Голуб, Криштоф Муховецький, Федір Сущанський-Проскура, Юрій Лісота, Станіслав Третян, Філон Стрибіль — чашник київський, Семен Папіпа, Федір і Парфен Трипольські, Остап Виговський, Іван Струсевич — коморник київський, Андрій Літинський, Олександр Валявицький, Юрій Мощаницький, Самійло Некрашевич, Василь Домбровський, Данило Пашинський, Данило Грудницький, Микола Сусло, Самійло Сокор (сі підписалися по-польськи. — М. Г.), Федір Виговський, Іван Невмержицький, Стефан Мишанський, Як. Черняховський, Купріян Левковський, Самуель Володкович, Марко Трипольський, Олександр Олекшій (сі підписалися по-руськи. — М. Г.). Крім того, потвердили осібними своїми грамотами сю згоду київські владики (митрополит з двома єпископами іменем всього духовенства) і військо козацьке.

З сих грамот довідуємося, що злучити Могилину фундацію з братством просило не тільки братство і духовенство, але також і військо запорозьке — гетьман і все рицарство, вважаючи се «речь быти святобливою и всей церкви православной велице потребную и пожитечную». Як члени братства, «гетман, асаулове, полковникове и все войско є. к. м. запорожское» дало свою згоду на признання Могилі прав «дожизвотного дозорцы, опекуна и оборонцы» братства і поручили київському отаману і всім товаришам мати його в усякій опіці. «Яко зваше зъ предковъ своихъ войско запорожское звикло чинити стараніє о добримъ и пожитечнимъ церкви божой, не мией и теперь въ томъ не уставаючи, залаща видячи знать зезволенье Духа Святого, тудежъ згодное застановенье всего народу нашего російского, духовного и свѣцкого — ихъ милости пановъ шляхты яко и посполитства, абы якуюи або цвиченя въ писмѣ святомъ ку подпоре благочестія нашего при церкви брацкой св. Богоявленія были за старанемъ, коштомъ и накладомъ в Бозѣ превелебнаго отца є. м. П. Могилы,— теды и мы видечи барзо речь слушную и церквомъ божимъ пожитечную,— тоеюжъ милостю братерскою обовязанные будучи, зезволяемъ и на то припадаемъ, и при той церкви братской яко и при школѣ новозвложеной и при шпиталѣ до ней належачомъ обовязуемъ стоять и ононовать до горлъ своихъ».

Без сумніву, становище, зайняте в сій справі Військом Запорозьким, головно й рішило її для Могили. Козаччина не тільки чула за собою обов'язки, але й права супроти того церковного і національного життя, взятого нею під свою оборону й опіку, й, не жалуючи своїх услуг, коли треба було нагнати відповідного холоду на якого-небудь «неприятеля віри святої», дискутувала свої бажання також і самій православній суспільності, і ієрархії православній, яка завдячувала їй своє існування. Робила се в справах церковної політики, в дражливій справі компромісу православних з уніатами, що займала українську суспільність, і особливо київські круги, в тих часах, і так само, як бачимо, в питаннях освітніх, в організації школи, в характері шкільної науки. Козацькі верхи зовсім не хотіли зіставатися пасивними й індеферентними свідками сих спорів і різниць, які займали сучасну київську суспільність.

Але характер, енергія, здібності, проявлені молодим печерським архімандритом в сім шкільнім інциденті, очевидно, були відповідно оцінені і в київських інтелігентських сферах, і в козацьких колах. Капітуляція була зроблена з честю для нього: за ціну перенесення фундації до братства він здобував роль його старшини, і енергійний, повний ініціатив й амбіції характер Могили давав гарантію, що в його руках сі права старшого братчика не будуть порожнім почесним титулом. А коли рік пізніше Могилі дістався митрополичий митра при живім митрополиті Ісаї Копистенськім, ся комбінація не викликала ніякого живішого протесту з боку козаччини, так само як і з боку київських інтелігентських кіл, незважаючи на те, що Ісайя, чоловік напряму консервативного, староцерковного, більш підходив під симпатії козацьких кіл, ворожо настроєних до всього, що пахло релігійним компромісом. І ся обставина, і неканонічне поставлення Могили було прийняте мовчазною згодою, очевидно, не тільки з мотивів опортуністичних, але й з огляду на особисті прикмети сього офіційного кандидата.

Комбінація ся відкривала дуже важливі перспективи спеціально для київсь-

Татарин

ких кіл, заінтересованих успіхами культурного, національного руху. Всі три центри, всі три найважливіші позиції — Печерська лавра, братство, митрополія, між якими було зазначилося певне напруження, певна небажана дисгармонія, суперництво, тепер сходилися в одних руках — енергійного й здібного печерського архімандрита, і він мав спромогу ті матеріальні й моральні засоби й сили, які давало йому довір'я суспільності і престиж ієрархічного голови, і літературні та наукові здібності київських літераторів, і послуги друкарського верстата сконцентрувати і планово використати на здійснення своїх освітніх і релігійно-національних планів. Церковні й культурно-освітні інституції київські на кільканадцять літ злилися в одну велику, могутню інституцію, нермовану сильною рукою Могили, що кладе глибокий слід своєї індивідуальності на всім характері культурно-релігійного київського життя сих часів, а навіть на культурнім житті цілої України завдяки тому центральному, першорядному значенню, яке здобуває собі Київ для цілої України (й Білорусії частково) з другим і третім десятиліттям.

Повний упадок Острозької академії, значний уже в другім десятилітті, завершується по смерті Януша Острозького (помер 1620 р.). Ослаблення культурного життя помітне і у Львові, де братчики, зайняті будовою і прикрашенням церкви, менше дбали про школу, так що стягали на себе докори патріарха. Віленське братство переживало також чорну годину; про інші, менші центри ані говорити. Вороги українського національного руху злорадо вказували на упадок старших огнищ національного руху. «Всі ваші заходи коло освіти не приводять до нічого»,— писав православним Смотрицький по своїм переході на унію з кінцем 1620-х років; «які були ваші школи давніше, а тепер ще гірші. Де школа острозька, львівська, берестейська й інші? А віленська? Багато на неї видано кошту, а користі небагато: от уже скільки літ з неї як з каменя — ані огня ані води! Діти в ваших школах тільки й мають ту користь, що з телят стають волами». Супроти того Київ стає безсумнівним центром для всього православного світу Польщі й Литви, стягає до себе сили з усіх кінців його, і його культурно-національне життя, з його ясними й темними сторонами, в третім, чотвертім, п'ятім десятиліттях XVII століття здобуває незвичайне значення для цілої України й Білорусі.

Зазначивши ті обставини, які зробили з Києва, найбільш покозаченого з усіх більших міст України, центральне огнище церковного, культурного й національ-

ного життя України (й Білорусі), й ті моменти, які привели козаччину до ролі протектора й оборонця сього руху, тепер детально будемо переходити важніші явища суспільно-політичного і національно українського життя і слідити участь у них козаччини, як найбільш активного національного фактора українського тих часів. Просліджуючи далі історію зросту козаччини, її політичної й соціальної сили, ми паралельно з тим будемо слідити за історією сучасних суспільно-політичних і національних змагань українських, що так тісно в'язалися в сім часі зі зростом і ваганнями козацької сили. Многоважні події 1620—1621 років, до котрих ми підійшли в огляді історії козаччини, послужать нам вихідною точкою.

Ми полишили козаччину зимою 1619—1620 року в тім моменті, як польське правительство, полагодивши, як здавалося, певно і міцно свої відносини до Туреччини і «змусивши» воєнною силою козаччину до капітуляції, вважало можливим перенести свою увагу на захід, на боротьбу протестантських і католицьких партій і володарів, що мала незмірний інтерес для католицько настроєного короля Польщі і його ближчих повірників. Козацька старшина під проводом Сагайдачного відітхнула легше, позбувшися грози конфлікту з шляхетськими шабельками, і приложила старання, щоб по можності делікатним способом звести на ніщо ті обмеження, вложені на козаччину комісією 1619 року. Як ми знаємо, в цілім ряді пунктів воно полишило собі право переговорів і петицій до центрального правительства і, правдоподібно, не спішачися, помаленьку мало замір розводити сі переговори. Щоб зайняти загал козацький, Сагайдачний завернувся до кримських усобиць, і з кінцем року козаки ходили на Перекоп під його проводом щасливо і добичливо, без образи маєстату Речі Посполитої.

Для козацької політики обставини складалися тим прихильніше, що відносини з Портою в дійсності не були зовсім полагоджені, і вже з початком 1620 року почали приходити з Туреччини тривожні вісті, які наперекір недавнім сподіванням ворожили близьку і дуже серйозну війну з Туреччиною. З Персією потверджено згоду восени, турецьке правительство мало розв'язані руки, й войовничі поради заохочували молодого султана Османа до нових воєн. Найлегшою здобиччю здавалася Польща, й на неї приготовлялася війна в найближчім часі. Козаччині треба було тільки вичекати, і таку політику вичікування вів Сагайдачний. Але козацьким масам прищепити її не було так легко, і ще раз козацька стихія, як в 1617 році, вирвалася з його твердих рук. Невдоволено корилася вона політиці його і старшини, не мирилася з уступками, зробленими польському правительству, обмеженням реєстру, забороною йти на море. Коли Сагайдачний вийшов на Перекоп з старшиною і реєстровцями, серед невдоволених, особливо виписаних з реєстру, почався рух проти нього. Наслідком було, що се своєвільне козацтво проголосило Сагайдачного скиненим з гетьманства і вибрало гетьманом Яцька Неродича Бородавку, «зі всіх найнецнотливішого і найбунтовнійшого», як його атестував Жолкевський. «Він заявив їм, що не тільки на море, а хоч би й до пекла готов іти з ними». Грандіозний похід на море — було перше, чого жадала ся своєвільна козаччина, і зараз зачалися приготування до нього. Вже в лютім рознеслися поголоски не тільки по Польщі, а й по Туреччині, що козаки вибираються великим походом, готують триста човнів. Запорожжя перейшло в руки сих своєвільників.

На волості, одначе,— в Києві, в Терехтемирові, сім центрі городової козаччини, далі рядив Сагайдачний, якого вибір Бородавки, очевидно, зовсім не позбавив впливів і власті серед статочнішої городової козаччини (я вказував уже, що в сім епізоді вперше достерігаємо певного розділу між козаччиною городовою, що загніздилася на волості, і тим своєвільним елементом, що гуртувався на Низу). Офіційно Сагайдачний числився полковником Запорозького Війська, під регіментом гетьмана Бородавки (мабуть, гетьманство Бородавки не було признано скрізь і відразу. — М. Г.); неофіційно був повним хазяїном на волості незалежно від Бородавки. І тимчасом як своєвільна козаччина Бородавки забралася до приготувань для морського походу всупереч категоричній забороні останньої комісії і вганяла тим в циганський піт польських політиків, Сагайдачний з своєю статочнішою старшиною спокійно займався здійсненням плану, що виник в київських колах, мабуть, ще з 1916 року, коли не раніше, і тепер знаходив дуже догідні обставини в політичній констеляції, коли польські політики супроти

турецької і козацької сваволі мусили кидати умильні погляди в сторону статочнішої волосної козаччини і її смиреного гетьмана.

Ще перед кампанією 1618 року проїхав через Орду і українське пограниччя до Москви єрусалимський патріарх Теофан, закликаний туди для участі в посвяченню царевого батька митрополита Філарета на патріарха московського. Під час кампанії 1618 року він жив в Тулі, в сусідстві воєнних операцій, брав участь в московсько-польських переговорах і по всякій правдоподібності мав нагоду познайомитися із Сагайдачним, і з іншою важнішою старшиною. Перед тим він ще довго був затриманий в Криму (цілий рік, за словами Борецького), так що на Україні вже заздалегідь були приготовані до його приїзду. Літом 1619 року він своє діло в Москві зробив, Філарета посвятив, і на Україні сподівалися Теофана назад. І сим переїздом його рішено було покористуватися для відновлення православної ієрархії.

(В традиції старшій і в новішій історіографії головна заслуга відновлення ієрархії з-поміж козаччини приписувалася Сагайдачному... ні в яких джерелах, від польських мемуаристів до безстороннього Густинського літописця включно, Бородавці не надається ніякої активної ролі в сій справі. В усіх моментах, зв'язаних з відновленням ієрархії,— від стрічі патріарха до посольства до короля перед Хотинською війною — виступає все тільки Сагайдачний. І думаю, що Бородавці, провідникові буйної голоти, вибраному під прапором своєвільства, походів «хоч до пекла», нема пощо й накидати роль якогось спеціального протектора церковної справи, коли мала вона свого опікуна, звісного і джерелами засвідченого, в особі Сагайдачного. — М. Г.).

Обставини українського життя зробили сю справу незмірно пекучою вже від кільканадцяти літ. По тім, як майже цілий єпископат український і білоруський покинув православну церкву з проголошенням унії, православні в першім запалі хотіли добитися, аби сих владик-відступників відсуджено від їхніх урядів і на єпископські місця посаджено кандидатів православних. Сей план і запал розбився, одначе, о залізну рішучість правительства Жигимонта III не попускати православним і вважати владик-уніатів за правосильних голів «руської» чи «грецької віри» польсько-литовської держави, котрих позиції їхнє прилучення до католицької церкви не уняло нічого. По десяти літах заходів в сім напрямі православні переконалися, що се справа страчена; в останнє на рокошових з'їздах 1607 року вони піднесли ще се домагання позбавлення урядів владик-уніатів, але при компромісі з правительством відступили від сього. Від сього часу православні добиваються тільки, щоб на будуче правительство роздавало православним ті бенефіції, що належали до православної церкви, і правительство ніби згодилося на се в соймових постановах 1607 року. Але, замінивши докладнішу стилізацію сього постулату, предложену православними, своєю формулою, менше ясною, правительство витолкувало по-своєму сю постанову про обсаджування православних бенефіцій «людьми справжньої грецької віри», і систематично обсаджувало далі всі духовні посади, якими розпоряджало, кандидатами уніатськими. Всі протести православних в сій справі зіставалися без результату. Зараз по ухвалі 1607 року король віддав луцьке владицтво уніату Єловичу-Маликському, і всі протести волинської шляхти лишилися без успіху. Так само всі представлення перемиської шляхти і навіть формальна війна, яку повела вона проти накиненого їй королівського кандидата уніата Крупецького (1610), не справили ніякого враження на правительственні кола.

Тим менше могли вразити їхні паперові протестації, якими стріла православна суспільність (шляхетська) обсадження королем митрополії по смерті Потія Вельяміном Рутським, вірним уніатом, римським вихованцем московського емігрантського походження. Се була тільки опозиція про око, і так вона мусила бути оцінена правительством. На володимирську кафедру Потія король посадив Іллю Мороховського, Потієвого секретаря, і протест волинської шляхти, занесений на сейм 1616 року, і жадання, щоб на сю кафедру посаджено волинського шляхтича, не мали ніякого значення. А се грозило вже повним вигасненням православної ієрархії, бо ж від 1610 року, від смерті Копистенського, одиноким православним єпископом на всі українські й білоруські землі зіставався львівський владика Тисаровський, та й він дістався на свою кафедру тільки тому, що присяг держатися унії і сеї присяги не дотримав. І коли б не знайшлося в будучи-

ні другого такого охочого, православні дуже легко могли б опинитися зовсім без владик.

А тим часом правительство, маючи на православних кафедрах уніатів, міцно стояло на тім, що сі владики являються єдино законними і правосильними духовними властями для православних, повинні мати владу і послух у них і у всіх церковних інституціях своєї епархії. Сфальшувавши конституцію 1609 року і віддавши всі спори між православними і уніатами під юрисдикцію духовного департаменту трибуналу, де перевагу мали католицькі духовні, правительство поставило православних в становище просто безвихідне. Всі процеси, ведені з уніатськими владиками, з їхніми претензіями на православні церкви, монастирі, братства, маєтності і т. ін., на владу і юрисдикцію над православними незмінно програвалися. Всі протести православних, їхні заходи на всіх сеймах другого десятиліття XVII в. зоставалися без якогось помітного успіху.

Опозиційний рух серед загалу шляхти ослаб і домагання і протести православних депутатів не знаходили енергійної підтримки навіть у посольській палаті. Проект закону в інтересах православних, прийнятий нею на сеймі 1613 року, не був прийнятий правительством. На сеймі 1615 року домагання православних були підтримані тільки опозиційною групою послів, яка й розірвала сейм, не можучи добитися задоволення православних і дисидентів. Безрезультатно пройшов і новий сейм (1616 року). В 1618 році правительство, потребуючи козаччину для московської війни, дало обіцянку у вигляді сеймової конституції «про грецьку релігію», де читаємо, що як з огляду на навал різних справ не прийшло на нинішнім сеймі «до повного заспокоєння грецької релігії», то відкладається воно до ближчого сейму, а тим часом людям грецької релігії забезпечується спокій, свобідне богослужіння і виключається всяке примушування судове чи інакше в релігійних справах. Але ся «досить м'яка» конституція, як її називали православні, зараз була опротестована клерикально настроєними сенаторами й послами як неправосильна, а обіцянка «повного заспокоєння» новим сеймом (1619 року) зовсім не була сповнена, незважаючи на настоювання українських депутатів і всі «аклямації та голоси» у сій справі. Релігійний спокій зовсім не додержувався, коли в гру входили інтереси унії. Новий уніатський арцибіскуп полоцький Йосафат Кунцевич саме забрався підбивати під свою владу православні церкви віленські, і королівський суд вповні став по його стороні, присудивши всі церкви й монастирі могилівські полоцькому арцибіскупові, а за оружне противлення могилівських міщан проголошено смертні засуди на їхніх провідників.

Десятилітні заходи православної шляхти на парламентарній арені таким чином не привели ні до чого. Справа православної церкви зісталася в тій же безвихідності, і навіть надії на можливий вихід з неї маліли й зникали в міру того, як рідшали ряди православних шляхтичів українських і білоруських. «Ваше духовенство веде свою справу тільки за поміччю світських людей, але тих сильніших помічників вам замітно убуває, а інших не прибуває»,— писав в 1617 році уніатський поленіст арх. Кревза, і православні мусили болюче відчувати справедливість сих слів.

Тому в київських колах, коли тут довідалися про переїзд Теофана, сама собою мусила виникнути гадка — при помочі єрусалимського патріарха відновити православну ієрархію, самовільно, на власну руку, користаючи з опіки й протекції козаччини, що робила тут «яко на Україні» справу православних незайманою для правительствених і уніатських чинників. Переговори і наради, ведені в сій справі, розуміється, пропали для нас, як пропало майже все з того неофіційного, інтимного життя сих кіл. Бачимо тільки, що духовенство київське вирішило в переведенні сеї справи явно не виступати з огляду на можливі репресії за се з боку правительства, а все взяла на себе козаччина, почасти Київське братство.

Здається мені дуже правдоподібним, що згадане козацьке посольство до Москви, вислане на новий рік 1620, мало метою не тільки переговори з московським правительством і навіть не стільки сі переговори, як порозуміння з патріархом, що перебував тоді в Москві ще (московському правительству, до котрого нібн були вислані, козацькі посли не мали властиво нічого особливого передати — хіба зачепити, чи Москва не схоче давати козакам «жалованье», аби ходили на Крим). В цитованій протестації митрополита Борецького можна бачити досить виразний натяк на те, що козацькі посли в Москві порозумівалися з патріархом,

і я думаю, що порозуміння з патріярхом було тоді таки зроблене. Коли він, виїхавши з Москви в марті 1620 року, прибув на Україну, його стріло козацьке військо під проводом самого Сагайдачного, і під сею військовою охороною привезено до Києва, де закватирував він в брацькому домі сливе на цілий рік. «Провождаху же его множество воинъ казаковъ, гетманъ Сагайдачный Петръ (мужъ зѣло воинственъ бяше и страшенъ бѣ врагомъ всѣмъ) и поставиша святѣйшаго отца патриарху во братствѣ, средѣ града киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою, тако святѣйшого отца и пастыря овцы словесныя отъ волковъ противныхъ стрежаху»,— як пише сучасний український літописець.

Охорона була справді потрібна, бо в польських колах дивилися на патріарха дуже невірно, підозріваючи в його подорожі до Москви політичну місію проти Польщі: що турецьке правительство вислало його підіймати на Польщу Москву, й тому він їхав такою «незвичайною дорогою», через Орду. Тепер, довідавшися про його приїзд до Києва, боялися, що він має з Москви доручення вести інтриги теж і між козаками. Жолкевський, прочувши, що патріарх має вертатися з Москви на Львів, збирався без пардону арештувати його. В Києві се було зробити тяжче, і, довідавшися про приїзд патріарха до Києва, Жолкевський вислав туди свого агента Пачановського, поручивши йому заохотити патріарха вертатися для безпеки через Поділля на Кам'янець. Про око дано сьому такий вигляд, мовби сей агент висилався для почести і вигоди патріарха: Жолкевський переслав з ним листи до київського магістрату і до «обивателів» українських, писані наслідком звідомлень патріарших, і доручав в них мати патріарха в «пристойнім пошануванню як великого чоловіка і поважного гостя» взагалі, а особливо з огляду на напружені відносини з Туреччиною, і просив чинити йому свобідний і догідний переїзд до Хотина на Кам'янець. В дійсності, очевидно, патріарха чекала там доля нещасливого екзарха Никифора, якби він здався на сі намовлення. (В згаданім листі Замойського Жолкевський висловлює побоювання, щоб патріарх з Києва не поїхав до Терехтемирова, бо там з огляду на козаків його не можна б було арештувати. — М. Г.). Та він се знав, і знали се в його оточенні; сучасник, згадавши про виїзд його з Києва до Терехтемирова, каже, що патріарх боявся «абы од Ляховъ не был посланый в заточеннє» (записка очевидця з 1621 року...·М. Г.). І тому він на намови Пачановського не піддався, міцно тримався Києва, а тут його не можна було чіпати з огляду на козаків — «абн з того не виросло ще більших бунтів і розрухів між козаками». Зрештою, про властиву ціль патріаршого приїзду в польських колах не мали, очевидно, ніякого уявлення: польські політики XVII століття були такими ж ігнорантами українського життя, як і їхні наступники з XIX.

Патріарх тим часом об'їздив церкви й монастирі Києва і його околиці: був у Межигорі, Білій Церкві, Терехтемирові — всюди, де чув себе безпечним під опікою козацькою; навідував доми православних обивателів, «приймаючи человѣколюбіє и достойную честь» і підтримуючи своєю присутністю, похвалами і благословеннями дух православних. З різних сторін України й Білорусі прибували до нього депутації православних, просячи потверджень і благословень для братств, монастирів, церков і одержуючи від нього грамоти і ставропігіальні права. Теофан узяв від царгородського патріарха повновласть на всякі церковні функції в його київській дієцезії; крім того, при нім був і екзарх царгородської церкви Арсеній, що стверджував деякі грамоти й своїм підписом. Так наприклад, дістали від них грамоти з благословенням і затвердженням (або потвердженням) в правах ставропігій братство Київське, Луцьке, Слуцьке, Львівське й інші. З огляду на непевні чутки, які ходили про нього, патріарх вислав своїх посланців до короля, запевняючи його в своїй лояльності і просячи свобідної дороги через землі Корони, і король відповів листом, де висловлював своє довір'я до патріарха і запевняв йому свобідний переїзд через Кам'янець.

Тим часом ішли переговори і приготування до посвячення владик. Як каже літописець, сталося се «со совѣтомъ многихъ и благочестивыхъ пановъ шляхецького рода и всѣхъ посполитыхъ христіанъ, а наипаче же гетмана войска запорожского Петра Сагайдачного, и множества отъ всѣхъ краинъ: Волынскихъ, Подольскихъ, Подгорскихъ, Покутскихъ, Подляскихъ, князства Литовского и Украинъскихъ благочестивыхъ, такъ духовныхъ яко свѣцкихъ; много бо бяху тогда дивныхъ и неисповѣданыхъ гаданій і совѣтовъ, не токмо в духовныхъ, но

Петро Конашевич-Сагайдачний

и в свѣцкихъ». Отже, був то певного роду національний український конгрес, де рішучу роль відігравав новий національно-політичний фактор — козаччина.

Смотрицький вказує ближче час сього з'їзду — свято Успенія, храм печерської церкви. Сей конгрес виступив перед патріархом з формальним прошенням поставити їм нову ієрархію. Теофан відрікався довго, бо боявся біди «від короля і Ляхів», і тільки обіцянки козаччини, що оборонять його від всякої біди, осмілили патріарха: «Святѣйшаго патріарху взяша на рамена и опеку свою благочестивое войско и гетманъ глаголемый Петръ Сагайдачный»,— і патріарх рішився. Подібно оповідає се в своїй протестації митрополит Иов: «Були справді такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер справді нам загрожують; але люди рицарські, духом гарячі, сказали найсвятішому: «Не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не зоставив народові руському митрополита й єпископів, зоставивши нас тут серед вагінок без пастирів».

Перед в сім вела, очевидно, козаччина, а її підтримувала і заявляла свою солідарність шляхта. Київські посли на осінньому соймі 1620 року, жадаючи гарантій для православної релігії, мотивували се тим, що «козаки й багато значних людей взяли її («грецьку релігію») в оборону й присяглися між собою від неї не відступати, так що легко може дійти до розрухів і повстання, коли вони тих гарантій не одержать». Головне значення в сій справі як у православних, так і уніатських колах признавали козаччині, а серед неї дають центральну роль Сагайдачному: Саковач в своїм панегірику так описує се:

Тымъ часом патріарха вчасие къ намъ завиталъ
З землѣ Святой мѣста Іерусалимв,
Отколь вышла на въвесь свѣтъ правдивая вѣра.
Которого тотъ гетманъ зъ войскомъ наведивши
Въ Кневѣ и поклонъ му достойный отдавши
Съ православными, почалъ раду въ томъ чинити
Жебы могли пастырей православныхъ мѣти
Въ церкви своей, на мѣстцахъ владыковъ униѣтовъ,
Которыхъ маєтъ народъ нашъ за езуитовъ,
Кдыжъ униѣты зъ ними единомудрствуютъ,
Всѣхъ побити подъ владзу папы усилуютъ.
Обравши теды згодне всѣ зъ людей духовныхъ
Честныхъ мужей и въ писмѣ бѣглыхъ, особъ годныхъ,
Патріарсѣ святому ихъ презентовали,
О посвяченя ихъ на владыцства жадали.

А кгды святѣйшій отецъ зъ ексархом обачилъ
Слушность въ жаданю, особъ тыхъ посвятити рачилъ:
Іова Борецкого на митрополію
И владыкъ на кожного кгъ епископію.

Гарантії, дані козаччиною і православною шляхтою, вирішили справу. З дня 13/VIII маємо окружну грамоту патріарха до православних Польщі й Литви, де він між іншим, хоч і досить глухо поручає їм визначити кандидатів на посвячення — «вибрати собі єпископа, апостоломъ я правилъ узаконенного, повелѣній и запрещеній міра не боящеся». З огляду на тайність, в якій велася вся отся справа, грамота ся мала чисто формальне значення; головну вагу мали наради зібраних у Києві делегатів з різних країв, або таємні пересилки з православними громадами владичних столиць. Вважали потрібним позбутися королівського комісара, що сидів у Києві для нагляду за патріархом, кібито щоб провести його до границі. Патріарх заявив, що вже буде їхати, й вибрався в дорогу. Їхати через Поділля він не схотів, і Пачановський провів його тільки до Білої Церкви, а там передав на руки полковника козацького Богдана Кизима, що мав відвезти патріарха до границі, сам же Пачановський поїхав до короля. Тоді патріарх вернувся до Києва, мотивуючи се небезпечністю дальшої дороги, і тут, не маючи над собою королівського ока, приступив до посвячення владик.

Першим посвячено звісного нам ігумена Київського братського монастиря Ісайю Копинського на єпископа перемишльського. Кілька днів пізніше свячено Йова Борецького на митрополита. Потім Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького. (Густинський літописець каже, що Копинського посвячено 6/X, а Борецького «в недѣлю по немъ», 9/X старого стилю, і вісім тижнів потім Смотрицького — сі дати приймаються звичайно. Але Смотрицький... рішуче каже, що їх свячено перед молдавською катастрофою, яка закінчилася 7/X нового стилю а Борецький в протестації пише, що патріарх по посвяченні їх пробув ще на Україні майже півроку. Приходиться думати, що свячення сталися раніше, але, мабуть, тут вагання можливе невелике. — М. Г.). Робилося се в великій тайні в братській церкві поночі, причім вікна церкви були забиті дошками і завішані, щоб світло в церкві не притягло чиєїсь уваги. Співав потиху тільки співець патріарха. Крім патріарха, як два інші владики, брали участь в церемонії звісний нам митрополит Неофіт, що здавна пробував у Києві, і єпископ Авраамій, що приїхав з Теофаном. Пізніше, виїхавши з Києва з кінцем року під охороною козацького полку і самого Сагайдачного, в супроводі духовенства, шляхти й іншого народу, патріарх в різних місцях своєї подорожі посвятив іще трьох владик. В Терехтемирові висвятив він тутешнього ігумена Єзекіїля Курцевича на єпископа володимирського (на сю кафедру був призначений віленський ігумен Леонтій Карпович, але він захорував і вмер на той час). Потім в Білій Церкві посвячено ігумена чернецького монастиря Ісаакія Борисковича на єпископа луцького. Нарешті, заїхавши до маєтності князя Стефана Четвертинського м. Животова в Брацлавщині в перших днях лютого старого стилю, патріарх посвятив тут іще ігумена мілецького Паїсія Іполитовича на єпископа холмського. (...Грамота Борисковичу з датою 30... Животовська запись подає ближчу дату побуту патріарха в Животові, 3—5/II старого стилю. — М. Г.). Чи робилися сі посвячення в дорозі для ліпшої непознаки, тому що справа посвячень стала вже голосна, чи кандидати, не поспівши на час, догонили патріарха вже в дорозі, трудно сказати.

Кінець кінцем висвячено було разом митрополита і п'ятьох єпископів, а шостим наставлено приїжджого єпископа Авраамія владикою пінським. Таким чином православний єпископат був в цілості відновлений. Але тим часом виникало питання далеко складніше — як добитися признання і легалізації від правительства сій ієрархії, поставленій самовільно, з порушенням віками усвяченого королівського «права подавання» православних бенефіцій. Скрутне становище польського правительства подавало на се надії, і навіть можливо, що подані були з правительственних кіл деякі приводи до сих надій. Але від того до формальної легалізації було ще далеко.

Далі буде

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

М. Рясянський. Портрет Володимира Коломійця

ПОДВІЙНЕ КОЛО ПАМ'ЯТІ

У степовому селі Степовому, що неподалік од Миколаєва, відкрив я собі цього художника насправжки. В простій, здавалося б, композиції — танок на обжинках.

Знаючи до того чимало робіт Михайла Рясянського, переважно полотна воєнної тематики та історико-революційні полотна, потягу до ближчого знайомства не відчував. Набачився, що не кажіть, і батальних, і жанрових полотен, позначених академізмом і парадністю. То був час, коли навіть у балеті відомий полковник у лискучих чоботях рвійно викопував різні па з газетою в руках. Живописці теж звеличували малоземельця. Трагічний фарс!

Хоча і в ті роки М. Рясянський, будучи переконаним прихильником реалістичного письма, полководців писав мало. Реалізм для нього й тоді був несумісний із парадністю.

А тепер про ту картину обжинків, картину народного танцю. Тут художникові за моделі правили близькі люди, та й сам себе він зобразив у колі танцюючих. Картина запам'яталася саме своєю розкутістю, мимовільним, на крилах натхнення, виходом за рамки спасенного лакувального малярства.

У митців істинних, в якій би манері вони не працювали, так чи інакше спрацьовує дух спротиву проти усталених канонів.

Заслужений художник УРСР Михай-

Портрет Володимира Забаштанського

М. Рясянський. Портрет Миколи Сома

ло Рясянський не належить до захвалених художників республіки: не столичний, не член керівних спілчанських органів, не простий у спілкуванні чоловік... Фронтовик, який звик говорити прямо у вічі те, що інші бояться сказати поза очі. Далекий від конформізму, битий війною і побутом чоловік, він і не може бути іншим.

Творчість М. Рясянського мало вивчена, мало пропагована. І нині, коли вже гостро точиться не така вже й малокровна боротьба між «традиціоналістами» й «новаторами», коли до нас повертається вітчизняний авангард, від «бойчукістів» до яскравих представників українського модерну 60—70-х років, традиційна манера М. Рясянського не завжди викликає захоплення. Та, як на мене, без «традиціоналістів» багато б утратили й «новатори» (і тих, і тих можна писати, не вдаючись до лапок),— хоча б з огляду на порівняння.

Ряд виставок, що мали успіх у Києві та Миколаєві, засвідчують нову якість у творчості Михайла Олексійовича. Про твори останніх двох років і хочеться розказати більше.

Свого часу М. Рясянський десятками малював портрети знатних людей краю. Ці роботи, як на мене, не виходили за рамки звичайного академічного портретування.

Новим поворотом у творчості Рясянського стало його звернення до образів сучасних українських письменників. Задум створити цілу галерею поетів, прозаїків, драматургів, перекладачів, активно обрали тих, хто творить від імені багатьох,був несподіваним, але плідним.

— Все це вийшло майже випадково,— ділиться Михайло Олексійович.— І кого малювати: живих чи мертвих? Класиків чи тих, хто себе таким уявляє? І хто, власне, вже зараз може прогнозувати майбутнє того чи іншого літературного діяча? Я вирішив малювати тих, чиї твори знаю краще. Прагнув передусім проникнути в таємниці творчості того чи того письменника. Скажу відверто: відкрив для себе могутній шар української письмової культури, про який, каюсь, гадки не мав, бо раніше читав зрідка-годи, за настроєм. Не знаючи творчості митця, не можна бодай приблизно моделювати його характер... Перший мій портретований — поет Микола Сом. Дуже емоційний чоловік. Я прочитав його «Хроніку воєнного дитинства», відчув душу споріднену. Хоч я фронтовик, а він дитя воєнного лихоліття, та є в його віршах і велике страждання, і велика любов.

Особливе враження, спогадує художник, на нього справило знайомство із Миколою Лукашем. Живописець сумно зітхає:

— Били-били людину, а коли прийшла справедливість, поновили Лукаша у Спілці, удостоїли премії, життєвих сил залишилося тільки на те, щоб гідно померти. Коли читав спомин Г. Кочура про те, як він виділяв дещицю із своєї пенсії Миколі Лукашу, творцю перекладів світового рівня, плакав... Якої ж ми хочемо культури, якої літератури, коли все яскраве ламаємо, нищимо?

...Коли відкрили персональну виставку портретного живопису М. Рясянського в республіканському Будинку літераторів, вона сприймалася як небуденне явище. Щось незвичне було в цій письменницькій іконографії. Вожді, часто безграмотні,— то справа зрозуміла. А кому потрібні портрети письменників?

Може, школам? У першу чергу, вважаю. Щоб діти наші не виростали манкуртами, щоб оаза культурного життя не засмічувалася ширвжитковими творами.

Дивлячись, скажімо, на артистичну парсуну Вінграновського — і згадуєш нетерпіння польоту: прилетіти на рідну Синюху, відвернути рукотворне море на місці Мигії, уславленої столиці Бузької Січі, бо нині атомні прелюди обертаються на нашій землі атомними реквіємами...

Серед останніх робіт М. Рясняньського твори про страшний тридцять сьомий. Це й широкоформатне полотно «Арешт», і «Таємниця Чорного урочища» (ракурс такий, ніби людина згасаючим зором бачить своїх убивць у формі НКВС). Тут не можна не побачити сміливість митця. Бо сталінізм живучий.

Навіть і фронтовий побратим Рясняньського, що пережив жахіття фашистського концтабору й жахіття ГУЛАГу, після відкриття виставки несподівано сказав художнику: «Мишко, а все-таки Сталін — це сила...»

Скільки рабської крові в нас і досі! Усі рукотворні моря України її не вмістять. Чи спроможна магія мистецтва вилікувати нас від паралічу недобрих часів?

ДМИТРО КРЕМІНЬ

Миколаїв

Анонс «Вітчизни»

У перших номерах 1990 року

СЕНСАЦІЙНА ЗНАХІДКА —

праця Миколи Хвильового

«УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?»,

відома досі лише в «убивчих» цитатах, що використовувалися у розгромних виступах сталінських достойників.

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна») № 10, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянський письменник», 252054.
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.07.89. Підписано до друку 11.10.89. БФ 37795. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 21,40 обл.-вид. арк. Тираж 43 593 прим. Зам. 01017. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

М. Рясенський. Портрети Катерини Мотрич та Миколи Лукаша